ह्रदं प्रवेशितः। तावपि तमपि वृद्धं गृहीत्वा प्रविष्टावित्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ अश्विनौ शरणं ययौ । युवां पृथक्स्थित्वा मत्पतिं दर्शयतमिति प्रार्थयामासेत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ प्रलम्भितो वञ्चितः। हे असति । असंमतमनभीष्टम् ॥ २० ॥ हे सतां कुलप्रसूते, तव मतिरन्यथा तद्विपर्ययेण

इत्युक्त्वा[1] जरया ग्रस्तदेहो धमनिसन्ततः ॥ ह्रदं प्रवेशितोऽश्विभ्यां वलीपलितविप्रियः ॥१४॥ पुरुषास्त्रय उत्तस्थुरपीच्या वनिताप्रियाः ॥ पद्मस्रजः कुण्डलिनस्तुल्यरूपाः सुवाससः ॥१५॥ तान्निरीक्ष्य वरारोहा सरूपान्सूर्यवर्चसः ॥ अजानती पतिं साध्वी अश्विनौ शरणं ययौ ॥ १६ ॥ दर्शयित्वा पतिं तस्यै पातिव्रत्येन तोषितौ ॥ ऋषिमामन्त्र्य ययतुर्विमानेन त्रिविष्टपम् ॥ १७ ॥ यक्ष्यमाणोऽथ शर्यातिश्च्यवनस्याश्रमं गतः ॥ ददर्श दुहितुः पार्श्वे पुरुषं सूर्यवर्चसम् ॥१८॥ राजा दुहितरं प्राह कृतपादाभिवन्दनाम् ॥ आशिषश्चाप्रयुञ्जानो नातिप्रीतमना इव ॥ १९ ॥ चिकीर्षितं ते किमिदं पतिस्त्वया प्रलम्भितो लोकनमस्कृतो मुनिः ॥ यत्त्वं जराग्रस्तमसत्यसंमतं विहाय जारं भजसेऽमुमध्वगम् ॥२०॥ कथं मतिस्तेऽवगतान्यथा[2] सतां कुलप्रसूते[3] कुलदूषणं त्विदम् ॥ बिभर्षि जारं यदपत्रपाकुलं पितुश्च भर्तुश्च नयस्यधस्तमः ॥२१॥ एवं ब्रुवाणं पितरं स्मयमाना[4] शुचिस्मिता ॥ उवाच तात जामाता तवैष भृगुनन्दनः ॥ २२ ॥ शशंस पित्रे तत्सर्वं वयोरूपाभिलम्भनम् ॥ विस्मितः परमप्रीतस्तनयां परिषस्वजे ॥ २३ ॥ सोमेन[5] याजयन्वीरं ग्रहं सोमस्य चाग्रहीत् ॥ असोमपोरप्यश्विनोश्च्यवनः स्वेन तेजसा ॥ २४ ॥ हन्तुं तमाददे वज्रं सद्योमन्युरमर्षितः ॥ सवज्रं स्तम्भयामास भुजमिन्द्रस्य भार्गवः ॥ २५ ॥ अन्वजानंस्ततः सर्वे ग्रहं सोमस्य चाश्विनोः ॥ भिषजाविति यत्पूर्वं सोमाहुत्या बहिष्कृतौ ॥२६॥ उत्तानबर्हिरानर्तो भूरिषेण इति त्रयः ॥ शर्यातेरभवन्पुत्रा आनर्ताद्रेवतोऽभवत् ॥२७॥ सोऽन्तःसमुद्रे नगरीं विनिर्माय कुशस्थलीम्[6] ॥ आस्थितोऽभुङ्क्त विषयानानर्तादीनरिन्दम ॥ २८ ॥ तस्य पुत्रशतं जज्ञे ककुद्मिज्येष्ठमुत्तमम् ॥ ककुद्मी रेवतीं[7] कन्यां स्वामादाय विभुं गतः ॥ २९ ॥ ॥ ॥

कथमवगताऽवसन्नाऽध्यवसितेति वा। तदेवाह—कुलदूषणं त्विदमित्यादि ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ सद्यस्तत्क्षणमेव मन्युर्यस्य स इन्द्रः ॥ २५ ॥ ॥ २६ ॥ २७ ॥ विषयान्देशानानर्तादीन् अभुङ्क्त अपालयत् ॥ २८ ॥ ककुद्मी ज्येष्ठो यस्मिंस्तत्। विभुं ब्रह्माणम् ॥ २९ ॥ ॥ ॥

१ 'इत्युक्तः' इत्यपि पाठः २ 'मतिस्तेऽम्ब गता' इति विज० पाठः। ३ 'मार्गन्त्वियं मत्कुलदूषणं त्विदं' इति पाठः। ४ स्मयेन साध्वीत्वगर्वेण मानश्चित्तसमुन्नतिर्यस्याः सा इति चक्र०। ५ सोमेन सोमसंज्ञकेन यज्ञेन। वीरं शर्यातिम् इति चक्र०। ६ कुशस्थलीं द्वारवतीम्। ७ 'रैवतो रेवतीम्' इति पाठः। अस्मिन्पाठेऽपि रैवतः ककुद्मी।

न लब्धः क्षणोऽवसरो येन ॥ ३० ॥ आद्यं ब्रह्माणम् ॥ ३१ ॥ ते त्वया हृदये ये कृतास्ते सर्वे कालेन निरुद्धाः संहृताः ॥ ३२ ॥ त्रिणव सप्तविंशतिचतुर्युगानि तैर्विकल्पितो विभक्तः। यो देवदेवस्यांशोऽस्ति तस्मै नररत्नाय देहि ॥३३॥ तदेवाह—भुव इति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ पुण्यजनत्रासाद्यक्षभयात्पूर्वमेव चिरं पुरं तद्भ्रातृभिस्त्यक्तम् ॥ ३६ ॥ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे भावार्थदीपिकायां टीकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ चतुर्थे मनुपुत्रस्य नभगस्य कथोच्यते ॥ तत्सूनोश्चाम्बरीषस्य कृत्या प्रतिहता यतः ॥ १ ॥ नभगस्य वंशमाह—नभगस्यापत्यं नाभागः । नाभागादम्बरीषो महाभागवतोऽभूदिति वक्ष्यंस्तद्धेतुत्वेन वंशप्रवर्तकस्य नभगस्य निष्कपटं चरितं तेन तु श्रीरुद्रप्रसादमाह—यं ततमित्यादिना । ब्रह्मचारिणं बहुकालं गुरुकुले वसन्तं

कन्यावरं परिप्रष्टुं ब्रह्मलोकमपावृतम्[3] ॥ आवर्तमाने गान्धर्वे स्थितोऽलब्धक्षणः क्षणम् ॥ ३० ॥ तदन्त आद्यमानम्य स्वाभिप्रायं न्यवेदयत् ॥ तच्छ्रुत्वा भगवान्ब्रह्मा प्रहस्य तमुवाच ह ॥३१॥ अहो राजन्निरुद्धास्ते कालेन हृदि ये कृताः ॥ तत्पुत्रपौत्रनप्तॄणां गोत्राणि च न शृण्महे ॥ ३२ ॥ कालोऽभियातस्त्रिणवचतुर्युगविकल्पितः ॥ तद्गच्छ देवदेवांशो बलदेवो महाबलः ॥३३॥ कन्यारत्नमिदं राजन्नररत्नाय देहि भो ॥ भुवो भारावताराय भगवान्भूतभावनः ॥ ३४ ॥ अवतीर्णो निजांशेन पुण्यश्रवणकीर्तनः ॥ इत्यादिष्टोऽभिवन्द्याजं नृपः स्वपुरमागतः ॥ ३५ ॥ त्यक्तं पुण्यजनत्रासाद्भ्रातृभिर्दिक्ष्ववस्थितैः ॥ सुतां दत्त्वानवद्याङ्गीं बलाय बलशालिने ॥ बदर्याख्यं गतो राजा तप्तुं नारायणाश्रमम् ॥ ३६ ॥ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ६१ ॥ ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥ नाभागो नभगापत्यं यं ततं[7] भ्रातरः कविम् ॥ यविष्ठं व्यभजन्दायं ब्रह्मचारिणमागतम् ॥ १ ॥ भ्रातरोऽभाक्त किं मह्यं भजाम[4] पितरं तव[5] ॥ त्वां[6] ममार्यास्तताऽभाक्षुर्मा पुत्रक तदादृथाः ॥ २ ॥ ॥ ॥

नैष्ठिकोऽसाविति मत्वा विभागसमये तस्मै भागमप्रकल्प्यैव भ्रातरः सर्वं दायं विभज्य गृहीत्वा पश्चाद्गुरुकुलादागतं यं भागार्थिनं कविं विद्वांसं यविष्ठं प्रति ततं तातं पितरं दायं व्यभजन्नित्यर्थः ॥ १ ॥ एतदेव प्रश्नोत्तराभ्यां दर्शयति—तत्र नभगः पृच्छति, हे भ्रातरः, मह्यं किमभाक्त व्यभजन्त कं भागं मदर्थं यूयं प्रकल्पितवन्तः। भ्रातर आहुः—तदा विस्मृतमस्माभिरिदानीं तु तव पितरं विभजाम, त्वं पितरं गृहाणेत्यर्थः। स च पितरं गत्वाह—तत हे तात, आर्याः श्रेष्ठाः मे मम त्वामभाक्षुर्भागं चक्रुः। मदीयो भागस्त्वमित्यर्थः। पाठान्तरे हे तात, किमिदं ममाभाक्षुः भजाम पितरं तवेत्युक्तवन्तः आर्यास्त्वां मह्यं किमर्थं ददुरित्यर्थः। पिताह—हे पुत्रक, तत्तैरुक्तं मादृथाः प्रतारणमात्रं तैः कृतं तस्मिन्नादरं मा कार्षीः, नह्यहं दाय इव भोगसाधनमित्यर्थः ॥ २ ॥ ॥

१ अयमुत्तरश्लोकपूर्वार्धेन सहान्वयः। २ मनुपुत्रस्य, नभगस्य, तत्सूनोर्नाभागस्य, यतः कृत्या प्रतिहता तस्याम्बरीषस्य, नाभागपुत्रस्य च कथोच्यत इत्यन्वयः। ३ अपावृतं रजस्तमोगुणावरणशून्यम्। ४ भजान इति विज० पाठः। तत्र तव पितरं भज अन गच्छ अनचेष्टायामित्याद्यर्थो दर्शितः। ५ वीर० पाठे—'नाभागस्तु पितापुत्रं प्राह तं ब्रह्मचारिणम्' इति पद्यार्धमधिकम्। ६ 'ममत्वार्याः' इति पाठः। ७ 'यं मनुपुत्रं नभगम्'। यं गुरुकुलादधीत्य आगतं इति चक्रवर्ती। ८ 'किं ममार्यास्त्वाभाक्षुः' इत्येवंरूपे।

तथापि तैर्भागत्वेन दत्तोऽहं तव जीवनोपायमुपदेक्ष्यामीत्याह—इमे इति सपादाभ्यां द्वाभ्याम् । 'अभिप्लवः षडहो भवति' 'पृष्ठ्यः षडहो भवति' इति विहितेषु षडहेष्वावर्त्यमानेषु षष्ठं षष्ठमहः कर्मोपेत्य प्राप्य कर्मणि तदनुष्ठाने सुमेधसोऽपि ते सूक्तविशेषाज्ञानेन मुह्यन्ति । कवे हे विद्वन् ॥ ३ ॥ तान्महात्मनोऽपि त्वं 'इदमित्था रौद्रम्' इति च, 'ये यज्ञेन दक्षिणया' इति च वैश्वदेवे द्वे सूक्ते शंसय पाठय । ततः कर्मणि समाप्ते सति ते स्वर्यन्तः स्वर्गं गच्छन्तः स्वसत्रे परिशेषितमवशिष्टमात्मनो धनं तुभ्यं दास्यन्ति । अथ तस्मात्तान्गच्छेति । तथेत्यादि शुकवाक्यम् । यथावत्कृतवान् । सत्रपरिशेषितं सत्रावशिष्टं धनम् ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ पुरुषः श्रीरुद्रः । दृश्यत इति दर्शनं शरीरम्, कृष्णं दर्शनं यस्य सः । वास्तुकं यज्ञभूमिगतं वसु धनं ममेत्युवाच ॥ ६ ॥ तर्हि स्म तदेव ममेदमिति

इमे अङ्गिरसः सत्रमासतेऽद्य सुमेधसः ॥ षष्ठं षष्ठमुपेत्याहः कवे मुह्यन्ति कर्मणि ॥३॥ तांस्त्वं शंसय सूक्ते द्वे वैश्वदेवे महात्मनः ॥ ते स्वर्यन्तो धनं सत्रपरिशेषितमात्मनः ॥ ४ ॥ दास्यन्त्यथ ततो गच्छ तथा स कृतवान्यथा ॥ तस्मै दत्त्वा ययुः स्वर्गं ते सत्रपरिशेषितम् ॥५॥ तं कश्चित्स्वीकरिष्यन्तं पुरुषः कृष्णदर्शनः ॥ उवाचोत्तरतोऽभ्येत्य ममेदं वास्तुकं वसु ॥ ६ ॥ ममेदमृषिभिर्दत्तमिति तर्हि स्म मानवः ॥ स्यान्नौ ते पितरि प्रश्नः पृष्टवान्पितरं तथा ॥७॥ यज्ञवास्तुगतं सर्वमुच्छिष्टमृषयः क्वचित् ॥ चक्रुर्विभागं रुद्राय स देवः सर्वमर्हति ॥८॥ नभगस्तं प्रणम्याह तवेश किल वास्तुकम् ॥ इत्याह मे पिता ब्रह्मञ्छिरसा त्वां प्रसादये ॥ ९ ॥ यत्ते पितावदद्धर्मं त्वं तु सत्यं प्रभाषसे ॥ ददामि ते मन्त्रदृशे ज्ञानं ब्रह्म सनातनम् ॥१०॥ गृहाण द्रविणं दत्तं मत्सत्रे परिशेषितम् ॥ इत्युक्त्वान्तर्हितो रुद्रो भगवान्सत्यवत्सलः ॥११॥ य एतत्संस्मरेत्प्रातः सायं च सुसमाहितः ॥ कविर्भवति मन्त्रज्ञो गतिं चैव तथात्मनः ॥ १२ ॥ नाभागादम्बरीषोऽभून्महाभागवतः कृती ॥ नास्पृशद्ब्रह्मशापोऽपि यं न प्रतिहतः क्वचित् ॥ १३ ॥ ॥

मानवो नभग उवाच । पुनश्च रुद्र उवाच । नौ आवयोरस्मिन्विवादे ते पितरि प्रश्नः स्यादिति । पृष्टवानिति शुकोक्तिः ॥ ७ ॥ पृष्टस्य मनोर्वाक्यं यज्ञवास्तुगतमिति । उच्छिष्टमुर्वरितम् । क्वचिदिति दक्षाध्वरे । 'उच्छेषणभागो वै रुद्रः' इति श्रुतेश्च । किंच स देव ईश्वरः सर्वमप्यर्हति, किं पुनर्यज्ञावशिष्टमित्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ श्रीरुद्र आह—यत्ते इति ॥ १० ॥ इदमाख्यानं श्रुतिप्रसिद्धम् । तथा हि बह्वृचब्राह्मणम्—'नाभानेदिष्ठं शंसति नाभानेदिष्ठं वै मानवं ब्रह्मचर्यं वसन्तं भ्रातरो निरभजन्त्सोऽब्रवीत्' इत्यादि ॥ ११ ॥ अस्याख्यानस्य स्मरणे फलमाह—य एतदिति । आत्मनो गतिं च प्राप्नोतीति शेषः ॥ १२ ॥ क्वचिदपि न प्रतिहतो ब्रह्मशापोऽपि ब्राह्मणेन दुर्वाससा निर्मितः कृत्यानलोऽपि यं नास्पृशत् । अतोऽसौ महाभागवतोऽत एव कृती पुण्यवान् ॥ १३ ॥ ॥

१ षष्ठं षष्ठमिति द्विर्वचनेन षडहस्य पुनःपुनः प्रयोगोऽपि वैध इति प्रतीयते । अत एव हि पूर्वतन्त्रे—'अभ्यासे च तदभ्यासः कर्मणः पुनःपुनः प्रयोगात् आवृत्तिस्तु व्यवाये कालभेदात्स्यात्' इत्यधिकरणद्वये षडहस्य पुनःपुनः प्रयोगमास्थाय मध्वशनस्यावृत्तिः कर्तव्या न वेत्याशङ्क्य कर्मान्तराव्यवहितषडहावृत्तौ न कर्तव्या गवामयनादावभिप्लवादिभिर्व्यपेतावृत्तौ तु कर्तव्येत्युक्तं तत्र इति वीर० । २ मनुपुत्रो नभगः । ३ अत्र—'तस्मादसत्यं न ब्रूयात्परस्वं चापदि क्वचित् । सत्येन परिसंतुष्टो भवामीष्टः स मे भवेत् ॥' इति वीर० पाठेऽधिकं पद्यम् । ४ नाभानेदिष्ठ इति नभगस्यैव नामान्तरम् ।

तस्य श्रोतुमिच्छामि । चरितमिति शेषः । ब्रह्मदण्डः कृत्यानलो न प्राभून्न समर्थो बभूव ॥ १४ ॥ श्रियं संपदम् । विभवमैश्वर्यम् । अतुलं निरुपमम् ॥ १५ ॥ पुंसामतिदुर्लभमपि तत्सर्वं स्वप्नवत्संस्तुतं निरूपितमनुपादेयं मेने । तत्र हेतुः—विभवस्य निर्वाणं नाशं विद्वान् । यद्येन विभवेन तन्नाशेन वा पुमांस्तमो विशति मोहे निमज्जति ॥ १६ ॥ नन्वेवं जानन्तोऽपि विभवैषिणो दृश्यन्ते तत्राह—वासुदेव इति । भावं भक्तिं प्राप्तः । येन भावेनेदं विश्वं लोष्टवदतितुच्छं स्मृतम् ॥ १७ ॥ भक्तिमेव सर्वेन्द्रियाणां भगवत्परत्वकथनेन प्रपञ्चयति—स वा इति त्रिभिः—श्रुतिं श्रोत्रमच्युतस्य सत्कथानामुदये श्रवणे चकारेत्यस्य सर्वत्रान्वयः ॥ १८ ॥ मुकुन्दस्य लिङ्गानामालयानि स्थानानि तेषां दर्शने दृशौ नेत्रे । श्रीमत्यास्तुलस्यास्तत्पादसरोजेन यत्सौरभं तस्मिन् । तदर्पिते तस्मै निवेदितान्नादौ

॥ राजोवाच ॥ भगवञ्छ्रोतुमिच्छामि राजर्षेस्तस्य धीमतः ॥ न प्राभूद्यत्र निर्मुक्तो ब्रह्मदण्डो दुरत्ययः ॥ १४ ॥ ॥श्रीशुक उवाच॥ अम्बरीषो महाभागः सप्तद्वीपवतीं महीम् ॥ अव्ययां च श्रियं लब्ध्वा विभवं चातुलं भुवि ॥ १५ ॥ मेनेऽतिदुर्लभं पुंसां सर्वं तत्स्वप्नसंस्तुतम् ॥ विद्वान्विभवनिर्वाणं तमो विशति यत्पुमान् ॥ १६ ॥ वासुदेवे भगवति तद्भक्तेषु च साधुषु ॥ प्राप्तो भावं परं विश्वं येनेदं लोष्टवत्स्मृतम् ॥१७॥ स वै मनः कृष्णपदारविन्दयोर्वचांसि वैकुण्ठगुणानुवर्णने ॥ करौ हरेर्मन्दिरमार्जनादिषु श्रुतिं चकाराच्युतसत्कथोदये ॥ १८ ॥ मुकुन्दलिङ्गालयदर्शने दृशौ तद्भृत्यगात्रस्पर्शेऽङ्गसङ्गमम् ॥ घ्राणं च तत्पादसरोजसौरभे श्रीमत्तुलस्या रसनां तदर्पिते ॥ १९ ॥ पादौ हरेः क्षेत्रपदानुसर्पणे शिरो हृषीकेशपदाभिवन्दने ॥ कामं च दास्ये न तु कामकाम्यया यथोत्तमश्लोकजनाश्रया रतिः ॥ २० ॥ एवं सदा कर्मकलापमात्मनः परेऽधियज्ञे भगवत्यधोक्षजे ॥ सर्वात्मभावं विदधन्महीमिमां तन्निष्ठविप्राभिहितः शशास ह ॥ २१ ॥ ईजेऽश्वमेधैरधियज्ञमीश्वरं महाविभूत्योपचिताङ्गदक्षिणैः ॥ ततैर्वसिष्ठासितगौतमादिभिर्धन्वन्यभिस्रोतमसौ सरस्वतीम् ॥ २२ ॥ ॥ ॥

॥ १९ ॥ कामं स्रक्चन्दनादिसेवां दास्ये निमित्ते तत्प्रसादस्वीकाराय नतु कामकाम्यया विषयेच्छया । कथं चकार । उत्तमश्लोकजनाश्रया रतिर्यथा भवेत्तथा । अनेन तद्भक्तेषु च परं भावं प्राप्त इत्येतत्स्फुटीकृतम् ॥ २० ॥ सर्वत्रात्मेति भावो भावना यस्मिंस्तमात्मनः स्वस्य कर्मणां कलापं समूहं भगवति विदधत्समर्पयंस्तन्निष्ठैर्भागवतैर्विप्रैरभिहितः शिक्षितः सन् महीं शशास पालयामास । अनेनाधिकृतो धर्मोऽपि यथावद्दर्शितः ॥ २१ ॥ किंच यज्ञाधिष्ठातारमीश्वरमश्वमेधैरीजे आराधयामास । महाविभूत्योपचितान्यङ्गानि दक्षिणाश्च येषु तैः । वसिष्ठादिभिर्हेतुभूतैस्ततैर्विस्तृतैः । धन्वनि धन्वदेशे निरुदके सरस्वतीमभिस्रोतम् । तस्याः प्रतिलोममित्यर्थः ॥ २२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

१ उदये उत्कर्षे लक्षणया तच्छ्रवणे । २ भगवच्चरणार्पिततुलसीगन्धे इत्यर्थः । ३ अम्बरीषः अम्बादिकं रीषं नश्वरमिति ज्ञानमस्यास्तीत्यम्बरीषः 'रुषरिष हिंसायाम्' मत्वर्थे अच्प्रत्ययः । अम्बरवदीषा इच्छा यस्य स तथा । आकाशवद्बहुलज्ञान इत्यर्थः । व्यत्यासश्छान्दसः । अं ब्रह्म तस्य वरिर्वरणं तत्रेच्छा यस्य स तथा इति विज० ।

किंच यस्य क्रतुषु सदस्यादयो गीर्वाणैः सह भूषणादिभिस्तुल्यरूपा व्यदृश्यन्त स इत्थमिति चतुर्थेनान्वयः। न च देवानां निमेषाभावाद्वैलक्षण्यम्। यतोऽनिमिषाश्च व्यदृश्यन्त। न निमिषन्तीति तथा। आश्चर्यदर्शनौत्सुक्येन तेषां निमेषोपरमादिति भावः॥२३॥ यस्य यदीयैर्मनुजैरपि स्वर्गो न प्रार्थितस्तस्य तु का वार्ता ॥२४॥ आस्तां स्वर्गप्रार्थनशङ्कापि। यद्यतः मुकुन्दं हृदि पश्यतस्ताञ्जनान्कामा विषया न समर्धयन्ति न हर्षयन्ति। कथंभूताः। स्वाराज्येन स्वरूपसुखेन परिभाविता अतिशायिताः। अत एव सिद्धानामपि दुर्लभाः। यानिति पाठे यान्मनुजान्। स्वाराज्येत्यत्रापि द्वितीयान्तपाठे मनुजानां विशेषणम्। यमिति पाठे यमम्बरीषम्। पश्यतामिति

यस्य क्रतुषु गीर्वाणैः सदस्या ऋत्विजो जनाः॥ तुल्यरूपाश्चानिमिषा व्यदृश्यन्त सुवाससः॥ २३॥ स्वर्गो न प्रार्थितो यस्य
मनुजैरमरप्रियः॥ शृण्वद्भिरुपगायद्भिरुत्तमश्लोकचेष्टितम्॥२४॥ [2]समर्धयन्ति तान्कामाः [1]स्वाराज्यपरिभाविताः॥ दुर्लभा
नापि सिद्धानां मुकुन्दं हृदि पश्यतः॥ २५॥ स इत्थं भक्तियोगेन [3]तपोयुक्तेन पार्थिवः॥ स्वधर्मेण हरिं प्रीणन्सङ्गा-
न्सर्वाञ्छनैर्जहौ॥ २६॥ [4]गृहेषु दारेषु सुतेषु बन्धुषु द्विपोत्तमस्यन्दनवाजि[5]पत्तिषु॥ अक्षय्यरत्नाभरणायुधादिष्वनन्त-
कोशेष्वकरोदसन्मतिम्॥ २७॥ तस्मा अदाद्धरिश्चक्रं प्रत्यनीकभयावहम्॥ एकान्तभक्तिभावेन प्रीतो भृत्याभिर-
क्षणम्॥२८॥ आरिराधयिषुः कृष्णं महिष्या तुल्यशीलया॥ युक्तः सांवत्सरं वीरो दधार द्वादशीव्रतम्॥ २९॥ व्रतान्ते
कार्तिके मासि [6]त्रिरात्रं समुपोषितः॥ स्नातः कदाचित्कालिन्द्यां हरिं मधुवनेऽर्चयत्॥ ३०॥ महाभिषेकविधिना सर्वो-
पस्करसंपदा॥ अभिषिच्याम्बरा[7]कल्पैर्गन्धमाल्यार्हणादिभिः॥ ३१॥ [8]तद्गतान्तरभावेन पूजयामास केशवम्॥ ब्राह्म-
णांश्च महाभागान्सिद्धार्थानपि भक्तितः॥ ३२॥ गवां रुक्मविषाणीनां रूप्याङ्घ्रीणां सुवाससाम्॥ पयःशीलवयोरू-
पवत्सोपस्करसंपदाम्॥ ३३॥ प्राहिणोत्साधु विप्रेभ्यो गृहेषु न्यर्बुदानि षट्॥ भोजयित्वा द्विजानग्रे स्वाद्वन्नं गुण-
वत्तमम्॥ ३४॥ लब्धकामैरनुज्ञातः पारणायोपचक्रमे॥ तस्य तर्ह्यतिथिः साक्षाद्दुर्वासा भगवानभूत्॥ ३५॥ ॥

पाठे सिद्धानां विशेषणम्॥२५॥ एवं भगवदाराधनपरस्य कामाद्युपेक्षा नैव चित्रमित्युपसंहरति—स इत्थमिति द्वाभ्याम्॥२६॥२७॥ नन्वेवंभूतोऽसौ कथं प्रतिपक्षान् जयेत्तत्राह—तस्मा इति॥२८॥ तदेवं तस्य वैराग्यादिकं हरिभक्तिं चोक्त्वा ब्रह्मदण्डो यत्र न प्राभूदिति यदुक्तं तदेव द्वादशीव्रतनिष्ठां कथयन्नाह—आरिराधयिषुरित्यादिना यावदध्यायसमाप्ति॥२९॥ अर्चयत्। अडागमाभाव आर्षः॥३०॥३१॥ ब्राह्मणांश्च पूजयामास। सिद्धार्थानाप्तकामान् पूजानपेक्षानपि॥३२॥ रूप्याङ्घ्रीणां रूप्यखुराणाम्। पयःशीलादिसंपदो यासां तासाम्॥ ३३॥ न्यर्बुदानि षट् षष्टिकोटीः॥ ३४॥ तर्हि तदैव दुर्वासा अतिथिः साक्षात्प्रत्यक्षोऽभूत्॥ ३५॥

१ स्वाराज्यमिन्द्रपदतुल्यतेति चक्रवर्ती व्याचख्यौ। २ 'न वर्धयन्ति यान्कामाः' इति वीर० पाठः। ३ तपोऽत्र द्वादशीव्रतादि इति क्रम०। ४ गृहादिषु भगवत्सेवानुपयोगिष्विति ज्ञेयम् इति क्रम०। ५ 'वाजिवस्तुषु' इति पाठः। ६ दशमीद्वादश्योर्विहितेतरभोजनाभावेन एकादश्यां निराहारत्वेन त्रिरात्रत्वम् इति चक्र०। ७ अम्बरैर्वस्त्रैः। आकल्पैरलंकारैश्च। 'अभिषिच्य वराकल्पैः' इति पाठः। ८ तद्गतान्तरभावेन तदेकमनस्त्वेन।

आनर्च अर्चितवान्। अभ्यवहाराय भोजनाय॥ ३६॥ आवश्यकं नैत्यमिकं माध्याह्निकं कर्म कर्तुं गतः। बृहद्ब्रह्म॥ ३७॥ ३८॥ धर्मसंकटमेवाह—यद्यतो ब्राह्मणातिक्रमे दोषोऽधर्मः। द्वादश्यामपारणेऽपि दोषो व्रतवैगुण्यम्। यत्कृत्वा यस्मिन्कृते॥ ३९॥ एवं द्विजैः सह विचार्य निश्चिनोति—अम्भसेति। व्रतस्य पारणं समाप्तिम्। तदशितमाहुरशितं नेति चाहुः—श्रुतिश्च 'अपोऽश्नाति तन्नैवाशितं नैवानशितम्' इति॥ ४०॥ प्रत्यचष्ट प्रत्यैक्षत॥ ४१॥ ४२॥

तमानर्चातिथिं [1]भूपः प्रत्युत्थानासनार्हणैः॥ ययाचेऽभ्यवहाराय पादमूलमुपागतः॥३६॥ प्रतिनन्द्य स तद्याच्ञां
कर्तुमावश्यकं गतः॥ निममज्ज बृहद्ध्यायन्कालिन्दीसलिले शुभे॥३७॥ मुहूर्तार्धावशिष्टायां द्वादश्यां पारणं प्रति॥
चिन्तयामास धर्मज्ञो द्विजैस्तद्धर्मसंकटे॥३८॥ ब्राह्मणातिक्रमे दोषो द्वादश्यां यदपारणे॥ यत्कृत्वा साधु मे भूया-
दधर्मो वा न मां स्पृशेत्॥ ३९॥ अम्भसा केवलेनाथ करिष्ये व्रतपारणम्॥ प्राहुरब्भक्षणं विप्रा ह्यशितं नाशितं
च तत्॥ ४०॥ इत्यपः प्राश्य राजर्षिश्चिन्तयन्मनसाच्युतम्॥ प्रत्यचष्ट कुरुश्रेष्ठ द्विजागमनमेव सः॥ ४१॥
दुर्वासा यमुनाकूलात्कृतावश्यक आगतः॥ राज्ञाभिनन्दितस्तस्य बुबुधे चेष्टितं धिया॥ ४२॥ मन्युना प्रचलद्गात्रो
भ्रुकुटीकुटिलाननः॥ बुभुक्षितश्च सुतरां कृताञ्जलिमभाषत॥४३॥ अहो अस्य नृशंसस्य श्रियोन्मत्तस्य पश्यत॥
धर्मव्यतिक्रमं विष्णोरभक्तस्येशमानिनः॥४४॥ यो मामतिथिमायातमातिथ्येन निमन्त्र्य च॥ अदत्त्वा भुक्तवां-
स्तस्य सद्यस्ते दर्शये फलम्॥४५॥ एवं ब्रुवाण उत्कृत्य जटां रोषविदीपितः॥ तया स निर्ममे तस्मै कृत्यां काला-
नलोपमाम्॥४६॥ तामापतन्तीं ज्वलतीमसिहस्तां पदा भुवम्॥ वेपयन्तीं समुद्वीक्ष्य न चचाल पदान्नृपः॥४७॥
प्राग्दिष्टं भृत्यरक्षायां पुरुषेण महात्मना॥ ददाह कृत्यां तां चक्रं क्रुद्धाहिमिव पावकः॥ ४८॥ [2]तदभिद्रवदुद्वीक्ष्य
स्वप्रयासं च निष्फलम्॥ दुर्वासा दुद्रुवे भीतो दिक्षु प्राणपरीप्सया॥४९॥ तमन्वधावद्भगवद्रथाङ्गं दावाग्निरुद्धू-
तशिखो यथाहिम्॥ तथानुषक्तं मुनिरीक्षमाणो गुहां विविक्षुः प्रससार मेरोः॥५०॥ दिशो नभः क्ष्मां विवरान्स-
मुद्राँल्लोकान्सपालांस्त्रिदिवं गतः सः॥ यतो यतो [3]धावति तत्र तत्र सुदर्शनं दुष्प्रसहं ददर्श॥ ५१॥ ॥

प्रचलत्कम्पमानं गात्रं यस्य। भ्रुकुटीभ्यां कुटिलमाननं यस्य॥ ४३॥ ४४॥ ४५॥ ४६॥ ४७॥ क्रुद्धमहिं पावको दावाग्निरिव॥ ४८॥ निष्फलमुद्वीक्ष्य॥ ४९॥ अनुषक्तं पृष्ठतः संसक्तम्। मेरोर्गुहां विविक्षुरधावत्॥ ५०॥ ५१॥ ॥ ॥ ॥

१ अत्र—'भूयः' 'सम्यक्' इति पाठौ। २ तच्चक्रं कृत्यां दग्ध्वापि अभि अभिमुखं स्वमपि दग्धुं द्रवत् धावत् वीक्ष्य। ३ धावति अधावत्।

शरणमेषमाणः शरणमिच्छन् । अजिततेजसो हरेश्चक्रात् ॥ ५२ ॥ एतत्सर्वं यस्य भ्रूभङ्गमात्रेण तिरोभविष्यति । कदा । क्रीडाया अवसाने । तदपि कदा । द्विपरार्धसंज्ञे काले ॥ ५३ ॥ अतो वयं सर्वे यस्य नियममाज्ञां प्रपन्नाः प्राप्ताः सन्तो लोकहितं यथा भवत्येवं तन्नियमं मूर्ध्न्यर्पितं वहामः । अतस्तद्भक्तद्रोहिणं त्वां रक्षितुं न समर्थोऽहमिति शेषः । यत्तदोर्नित्यसंबन्धात् ॥५४॥५५॥ श्रीरुद्रोऽपि प्रत्याचष्टे—वयमिति चतुर्भिः—भूम्नि महति । महत्त्वमेवाह—यस्मिन्परमेश्वरे । अजा ब्रह्माणस्त एव जीवास्तेषां कोशा उपाधिभूता ब्रह्माण्डविग्रहा ईदृशा दृश्यमानब्रह्माण्डप्रमाणा अन्येऽपि भवन्ति जायन्ते नश्यन्ति च । यत्र येषु

अलब्धनाथः स यदा कुतश्चित्संत्रस्तचित्तोऽरणमेषमाणः ॥ देवं विरिञ्चं समगाद्विधातस्त्राह्यात्मयोनेऽजिततेजसो माम् ॥ ५२ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ स्थानं मदीयं सहविश्वमेतत्क्रीडावसाने द्विपरार्धसंज्ञे ॥ भ्रूभङ्गमात्रेण हि संदिधक्षोः कालात्मनो यस्य तिरोभविष्यति ॥५३॥ अहं भवो दक्षभृगुप्रधानाः प्रजेशभूतेशसुरेशमुख्याः ॥ सर्वे वयं यन्नियमं प्रपन्ना मूर्ध्न्यर्पितं लोकहितं वहामः ॥ ५४ ॥ प्रत्याख्यातो विरिञ्चेन विष्णुचक्रोपतापितः ॥ दुर्वासाः शरणं यातः शर्वं कैलासवासिनम् ॥५५॥ ॥श्रीरुद्र उवाच ॥ वयं न तात प्रभवाम भूम्नि यस्मिन्परेऽन्येऽप्यजजीवकोशाः ॥ भवन्ति काले न भवन्ति हीदृशाः सहस्रशो यत्र वयं भ्रमामः ॥५६॥ अहं सनत्कुमारश्च नारदो भगवानजः ॥ कपिलोऽपान्तरतमो देवलो धर्म आसुरिः ॥५७॥ मरीचिप्रमुखाश्चान्ये सिद्धेशाः पारदर्शिनः ॥ विदाम न वयं सर्वे यन्मायां माययावृताः ॥५८॥ तस्य विश्वेश्वरस्येदं शस्त्रं दुर्विषहं हि नः ॥ तमेव शरणं याहि हरिस्ते शं विधास्यति ॥५९॥ ततो निराशो दुर्वासाः पदं भगवतो ययौ ॥ विकुण्ठाख्यं यदध्यास्ते श्रीनिवासः श्रिया सह ॥६०॥ संदह्यमानोऽजितशस्त्रवह्निना तत्पादमूले पतितः सवेपथुः ॥ आहाच्युतानन्त सदीप्सित प्रभो कृतागसं माऽव हि विश्वभावन ॥ ६१ ॥ अजानता ते परमानुभावं कृतं मयाघं भवतः प्रियाणाम् ॥ विधेहि तस्यापचितिं विधातर्मुच्येत यन्नाम्न्युदिते नारकोऽपि ॥ ६२ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अहं भक्तपराधीनो ह्यस्वतन्त्र इव द्विज ॥ साधुभिर्ग्रस्तहृदयो भक्तैर्भक्तजनप्रियः ॥६३॥ ॥

ब्रह्माण्डेषु लोकेशाभिमानिनो वयं भ्रमामः ॥५६॥ ननु सर्वज्ञस्य तव भ्रमः कुतस्तत्राह—अहमिति ॥५७॥ पारदर्शिनः सर्वज्ञा अपि यस्य मायां न विद्मः ॥५८॥ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ हे सतामीप्सित, मा मां अव पाहि ॥ ६१ ॥ अपराधं निवेदयन्प्रार्थयते—अजानतेति । अघं दुःखम् । अपचितिं निष्कृतिम् । मद्भक्तद्रोहे निष्कृतिं न पश्यामीति चेत्तत्राह—यस्य तव नाम्नि कीर्तिते नरकस्थोऽपि मुच्यते, तस्य तव किमशक्यमिति भावः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ॥ ॥

१ 'दन्दह्यमानः' इति 'स दह्यमानः' इति पाठौ । २ विश्वं शरणागतवर्गमपराधानवेक्षणेन भावयति सुखयतीति तथाभूतः । यद्वा विश्वं चिदचिदात्मकं भावयत्युत्पादयतीति वा ।

न आशासे न स्पृहयामि ॥ ६४ ॥ इमं परं च लोकं हित्वा ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ प्रतीतं प्राप्तमपि ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ आत्मनस्त्वेवाभिचारो हिंसा यतोऽभूत्तमेव यातु । अशिवमनर्थम् ॥ ६९ ॥ तपोविद्यासंपन्नस्य मम कथमनर्थः समजनीति मा स्म विस्मयं कार्षीरित्याह—तप इति ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे भावार्थदीपिकायां टीकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ पञ्चमे विष्णुचक्रं तु प्रसाद्य प्राणसंकटात् ॥ दुर्वासा रक्षितस्तेन तथा तद्वृत्तमीर्यते ॥ १ ॥ १ ॥ स उद्यमनमिति छेदः । सुलोपः पादपूरणार्थः ॥ २ ॥ ज्योतिषां नक्षत्राणां पतिः सोमस्त्वम् । मात्राणीन्द्रियाणि च ।

नाहमात्मानमाशासे मद्भक्तैः साधुभिर्विना ॥ श्रियं चात्यन्तिकीं ब्रह्मन्येषां गतिरहं परा ॥ ६४ ॥ ये दारागारपुत्राप्तान्प्राणान्वित्तमिमं परम् ॥ हित्वा मां शरणं याताः कथं तांस्त्यक्तुमुत्सहे ॥६५॥ मयि निर्बद्धहृदयाः साधवः समदर्शनाः ॥ वशीकुर्वन्ति मां भक्त्या सत्स्त्रियः सत्पतिं यथा ॥६६॥ मत्सेवया प्रतीतं च सालोक्यादिचतुष्टयम् ॥ नेच्छन्ति सेवया पूर्णाः कुतोऽन्यत्कालविद्रुतम् ॥ ६७ ॥ साधवो हृदयं मह्यं साधूनां हृदयं त्वहम् ॥ मदन्यत्ते न जानन्ति नाहं तेभ्यो मनागपि ॥ ६८ ॥ उपायं कथयिष्यामि तव विप्र शृणुष्व तत् ॥ अयं ह्यात्माभिचारस्ते यतस्तं यातु वै भवान् ॥ साधुषु प्रहितं तेजः प्रहर्तुः कुरुतेऽशिवम् ॥६९॥ तपो विद्या च विप्राणां निःश्रेयसकरे उभे ॥ ते एव दुर्विनीतस्य कल्पेते कर्तुरन्यथा ॥७०॥ ब्रह्मंस्तद्गच्छ भद्रं ते नाभागतनयं नृपम् ॥ क्षमापय महाभागं ततः शान्तिर्भविष्यति ॥ ७१ ॥ ॥ इति श्रीमद्भा० म० पु० न० अम्बरीषचरिते चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं भगवतादिष्टो दुर्वासाश्चक्रतापितः ॥ अम्बरीषमुपावृत्य तत्पादौ दुःखितोऽग्रहीत् ॥१॥ तस्य सोद्यमनं वीक्ष्य पादस्पर्शविलज्जितः ॥ अस्तावीत्तद्धरेरस्त्रं कृपया पीडितो भृशम् ॥२॥ ॥ अम्बरीष उवाच ॥ त्वमग्निर्भगवान्सूर्यस्त्वं सोमो ज्योतिषां पतिः ॥ त्वमापस्त्वं क्षितिर्व्योम वायुर्मात्रेन्द्रियाणि च ॥ ३ ॥ सुदर्शन नमस्तुभ्यं सहस्राराच्युतप्रिय ॥ सर्वास्त्रघातिन्विप्राय स्वस्ति भूया इडस्पते ॥ ४ ॥ त्वं धर्मस्त्वमृतं सत्यं त्वं यज्ञोऽखिलयज्ञभुक् ॥ त्वं लोकपालः सर्वात्मा त्वं तेजः पौरुषं परम् ॥ ५ ॥

त्वच्छक्त्यैवाग्न्यादयः स्वं स्वं कार्यं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥ सहस्रमरा यस्य हे सहस्रार । स्वस्ति शरणं भूयाः । इडस्पते पृथ्वीपते ॥ ४ ॥ ब्राह्मणरक्षणं तव युक्तमेवेत्याह—त्वं धर्म इति । नच तवेयमतिस्तुतिरित्याह—पौरुषं पुरुषस्येश्वरस्य परं तेजः सामर्थ्यं त्वम् । अयं भावः—'स ऐक्षत' इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं भगवतः शोभनं दर्शनं सुदर्शनं तत एव सर्वं जातम् । अतस्त्वमेव सर्वात्मेति ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

१ कुतोऽन्यदिति सालोक्यादीनां कालेनाविप्लुतत्वं दर्शयति इति चक्र० । २ मह्यं मम । ३ सोऽम्बरीषस्तस्य दुर्वाससः उद्यमनं स्तवाद्यर्थमुद्यमं वीक्ष्य । सोद्यमनमित्यत्र 'सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणं' इति सलोपे संधिः ।

हे सुनाभ, अद्भुतकर्माणं त्वां कः स्तोतुं समर्थः । अतस्तुभ्यं केवलं नमो गृण इत्यन्वयः । अद्भुतकर्मत्वमेवाह—अखिलानां धर्माणां सेतवे मर्यादारूपाय । अत एवाधर्मशीलानामसुराणां धूमकेतवे दाहकाय । त्रैलोक्यं गोपायतीति तथा । विशुद्धमत्युज्ज्वलं वर्चस्तेजो यस्य तस्मै ॥ ६ ॥ तदेव प्रपञ्चयति—त्वत्तेजसेति द्वाभ्याम् । सूर्यादीनां प्रकाशश्च । त्वयैव रूप्यते प्रकाश्यत इति त्वद्रूपम् ॥ ७ ॥ हे अजित, अनञ्जनेन श्रीहरिणा यदा विसृष्टस्त्वं तदा दैत्यदानवानां बलं प्रविष्टः संस्तेषां बाह्वादीन्भिन्दन्विराजसे । पाठान्तरे ऊर्जिता दैत्यदानवा यस्मिंस्तद्बलम् । पूर्वपदेन सन्धिरार्षः ॥ ८ ॥ किंच त्वया भगवन्नियुक्तेन

नमः सुनाभाखिलधर्मसेतवे ह्यधर्मशीलासुरधूमकेतवे ॥ त्रैलोक्यगोपाय विशुद्धवर्चसे मनोजवायाद्भुतकर्मणे गृणे
॥६॥ त्वत्तेजसा धर्ममयेन संहृतं तमः प्रकाशश्च धृतो महात्मनाम्॥ दुरत्ययस्ते महिमा गिरां पते त्वद्रूपमेतत्सद्-
सत्परावरम्॥७॥ यदा विसृष्टस्त्वमनञ्जनेन वै बलं प्रविष्टोऽजित दैत्यदानवम्॥ बाहूदरोर्वङ्घ्रिशिरोधराणि वृश्चन्न-
जस्रं प्रधने विराजसे॥८॥ स त्वं जगत्त्राण खलप्रहाणये निरूपितः सर्वसहो गदाभृता॥ विप्रस्य चास्मत्कुलदैवहेतवे
विधेहि भद्रं तदनुग्रहो हि नः॥९॥ यद्यस्ति दत्तमिष्टं वा स्वधर्मो वा स्वनुष्ठितः॥ कुलं नो विप्रदैवं चेद्द्विजो भवतु
विज्वरः॥१०॥ यदि नो भगवान्प्रीत एकः सर्वगुणाश्रयः॥ सर्वभूतात्मभावेन द्विजो भवतु विज्वरः॥११॥॥ श्रीशुक
उवाच॥ इति संस्तुवतो राज्ञो विष्णुचक्रं सुदर्शनम्॥ अशाम्यत्सर्वतो विप्रं प्रदहद्राजयाच्ञया॥१२॥ स मुक्तोऽस्त्रा-
ग्नितापेन दुर्वासाः स्वस्तिमांस्ततः॥ प्रशशंस तमुर्वीशं युञ्जानः परमाशिषः॥१३॥॥ दुर्वासा उवाच॥ अहो अन-
न्तदासानां महत्त्वं दृष्टमद्य मे॥ कृतागसोऽपि यद्राजन्मङ्गलानि समीहसे॥१४॥ दुष्करः को नु साधूनां दुस्त्यजो वा
महात्मनाम्॥ यैः संगृहीतो भगवान्सात्वतामृषभो हरिः॥ १५॥ यन्नामश्रुतिमात्रेण पुमान्भवति निर्मलः॥ तस्य
तीर्थपदः किं वा दासानामवशिष्यते॥ १६॥ राजन्ननुगृहीतोऽहं त्वयातिकरुणात्मना॥ मदघं पृष्ठतः कृत्वा प्राणा
यन्मेऽभिरक्षिताः॥ १७॥ राजा तमकृताहारः प्रत्यागमनकाङ्क्षया॥ चरणावुपसंगृह्य प्रसाद्य समभोजयत्॥१८॥

खलानामेव दण्डः कार्यः, साधवस्तु रक्षणीयाः, अतो विप्रस्य रक्षणेनास्माननुगृहाणेत्याह—स त्वमिति । हे जगत्त्राण, स एवंभूतस्त्वं खलानामेव प्रहारार्थं निरूपितो नियुक्तः । अतोऽस्मत्कुलस्य दैवहेतवे भाग्यलाभाय विप्रस्य भद्रं विधेहि तदेव नोऽनुग्रहः ॥ ९ ॥ सर्वसुकृतार्पणेन विप्ररक्षां प्रार्थयते—यद्यस्तीति द्वाभ्याम् । विप्रो दैवं देवता यस्मिंस्तत् ॥ १० ॥ ११ ॥ राज्ञस्तस्यैव याच्ञया ॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥ राजेत्यादिश्लोकद्वयं शुकोक्तिः ॥ १८ ॥ ॥

१ महात्मनामित्यस्यार्थः—सूर्यादीनां प्रकाशश्च त्वत्तेजसैव धृतो निहितः । त्वत्तेजोधीनस्थितिकतेजसः सूर्यादय इत्यर्थः । 'दृशो महात्मनाम्' इति पाठः । २ 'प्रविष्टोर्जितदैत्यदानवम्' इत्येवंरूपे । ३ 'अजहात्' इति वीर० पाठः । ४ दुष्करोऽनुग्रहः दुस्त्यजोऽपराधः । 'दुष्करं किं नु' इत्यपि वीर० पाठः ।

॥ १९ ॥ प्रीतोऽस्मीति श्लोकद्वयं पुनश्च विप्रोक्तिः । आत्मनि मेधा येन तेनातिथ्येन ॥ २० ॥ भूरियं तत्रस्थो जनः कीर्तयिष्यति ॥ २१ ॥ २२ ॥ तस्य धैर्यातिशयमाह—गतो मुनिर्यावता नागतस्तावत्संवत्सरोऽतिक्रान्त इति ॥ २३ ॥ द्विजस्योपयोगेन भोजनेनातिपवित्रमाहरद्बुभुजे । स्ववीर्यं च धैर्यादिलक्षणं परानुभावं भगवतः प्रभावं मेने ॥ २४ ॥ एवंविधा अनेके गुणा यस्य सः । आविरिञ्चान्विरिञ्चपदसहितान्भोगान्निरयप्रायानपश्यदित्यर्थः ॥ २५ ॥ ॥ २६ ॥ २७ ॥ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे भावार्थदीपिकायां टीकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ षष्ठारम्भेऽम्बरीषस्य

सोऽशित्वादृतमानीतमातिथ्यं सार्वकामिकम्॥ तृप्तात्मा नृपतिं प्राह भुज्यतामिति सादरम्॥ १९॥ प्रीतोऽस्म्य-
नुगृहीतोऽस्मि तव भागवतस्य वै॥ दर्शनस्पर्शनालापैरातिथ्येनात्ममेधसा॥ २०॥ कर्मावदातमेतत्ते गायन्ति
स्वःस्त्रियो मुहुः॥ कीर्तिं परमपुण्यां च कीर्तयिष्यति भूरियम्॥ २१॥ ॥ श्रीशुक उवाच॥ एवं संकीर्त्य राजानं
दुर्वासाः परितोषितः॥ ययौ विहायसामन्त्र्य ब्रह्मलोकमहैतुकम्॥२२॥ संवत्सरोऽत्यगात्तावद्यावता नागतो गतः॥
मुनिस्तद्दर्शनाकाङ्क्षी राजाऽब्भक्षो बभूव ह॥२३॥ गते च दुर्वाससि सोऽम्बरीषो द्विजोपयोगातिपवित्रमाहरत्॥
ऋषेर्विमोक्षं व्यसनं च बुद्ध्वा मेने स्ववीर्यं च परानुभावम्॥ २४॥ एवंविधानेकगुणः स राजा परात्मनि ब्रह्मणि
वासुदेवे॥ क्रियाकलापैः समुवाह भक्तिं ययाऽऽविरिञ्चान्निरयांश्चकार॥२५॥ अथाम्बरीषस्तनयेषु राज्यं समानशी-
लेषु विसृज्य धीरः॥ वनं विवेशात्मनि वासुदेवे मनो दधद्ध्वस्तगुणप्रवाहः॥ २६॥ इत्येतत्पुण्यमाख्यानमम्बरी-
षस्य भूपतेः॥ संकीर्तयन्ननुध्यायन्भक्तो भगवतो भवेत्॥ २७॥ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
अम्बरीषचरितं नाम पञ्चमोऽध्यायः॥५॥ ॥ श्रीशुक उवाच॥ विरूपः केतुमाञ्छम्भुरम्बरीषसुतास्त्रयः॥ विरूपा-
त्पृषदश्वोऽभूत्तत्पुत्रस्तु रथीतरः॥ १॥ रथीतरस्याप्रजस्य भार्यायां तन्तवेऽर्थितः॥ अङ्गिरा जनयामास ब्रह्मवर्चस्विनः
सुतान्॥ २॥ एते क्षेत्रे प्रसूता वै पुनस्त्वाङ्गिरसाः स्मृताः॥ रथीतराणां प्रवराः क्षत्रोपेता द्विजातयः॥ ३॥

वंशमुक्त्वा ततः परम् ॥ षष्ठाद्यष्टभिरध्यायैरिक्ष्वाकोर्वंश उच्यते ॥ १ ॥ तत्र षष्ठे शशादादिर्मान्धात्रन्तो निरूप्यते ॥ प्रसङ्गात्सौभरेराख्या मान्धातृतनयापतेः ॥ २ ॥ १ ॥ तन्तवे सन्तानार्थम् ॥ २ ॥ ये अङ्गिरसा जनिता एते रथीतरस्य क्षेत्रे प्रसूतत्वेन रथीतरगोत्राः सन्तोऽङ्गिरसो वीर्येण प्रसूतत्वादाङ्गिरसाश्च । पुनरपि रथीतराणामन्येषां जातानां प्रवरा मुख्याः स्मृताः । यतः क्षत्रोपेता ब्राह्मणा इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥

१ न विद्यन्ते हैतुकाः शुष्कतर्कनिष्ठवेदबहिर्मुखा यत्र इति क्रम० । २ अब्भक्षः पूर्वमम्मात्रं यद्भक्षितवान् न तु पुनः । ३ शुकवाक्यमेतत् । ४ मनोदधत् मनो धातुं । ५ 'अम्बरीषस्य चरितं ये शृण्वन्ति महात्मनः । मुक्तिं प्रयान्ति ते सर्वे भक्त्या विष्णोः प्रसादतः ॥' इति चक्रवर्तिपाठे पद्यमधिकम् । ६ क्षत्रब्रह्मोभयगोत्रान्विता बभूवुरित्यर्थः ।

तदेवं मनोर्दशसु पुत्रेषु पृषध्रश्च कविश्च विरक्तत्वान्न वंशप्रवर्तकौ । करूषादीनां च सप्तानां वंशास्तारतम्यक्रमेणोक्ताः । इदानीमतिविततमिक्ष्वाकोर्वंशमाह—क्षुवतस्त्वित्यादिना यावत्सोमवंशप्रस्तावः । क्षुतं कुर्वतो मनोर्घ्राणतो जज्ञे । श्रद्धायां जनयामास दशपुत्रानिति पूर्वोक्तं बाहुल्याभिप्रायेणेति द्रष्टव्यम् । पुत्राणां शते ज्येष्ठाः ॥ ४ ॥ 'आर्यावर्तः पुण्यभूमिर्मध्यं विन्ध्यहिमालयोः' तस्मिन्पुरस्तात्समुद्रपर्यन्तं मण्डलविभागेन पञ्चविंशतिर्नृपा अभवन् । हे नृप, तथैव पश्चाच्च पञ्चविंशतिः । मध्ये तु ज्येष्ठास्त्रयः । अपरे त्वन्यतो दक्षिणोत्तरादिषु ॥ ५ ॥ विकुक्षिरेव शशाद इति विश्रुत इति वक्ष्यति तत्र हेतुमाह—स एकदेति चतुर्भिः ॥ ६ ॥ क्रियार्हणान् श्राद्धार्हान् । आददभक्षयत् ॥ ७ ॥ तद्गुरुर्वसिष्ठः । प्रोक्षणाय श्राद्धोचितसंस्काराय ॥ ८ ॥ त्यक्तो विधिः सदाचारो यन तम् ॥ ९ ॥

क्षुवतस्तु मनोर्जज्ञे इक्ष्वाकुर्घ्राणतः सुतः ॥ तस्य पुत्रशतज्येष्ठा विकुक्षिनिमिदण्डकाः ॥ ४ ॥ तेषां पुरस्तादभवन्नार्यावर्ते नृपा नृप ॥ पञ्चविंशतिः पश्चाच्च त्रयो मध्ये परेऽन्यतः ॥ ५ ॥ स एकदाष्टकाश्राद्ध इक्ष्वाकुः सुतमादिशत् ॥ मांसमानीयतां मेध्यं विकुक्षे गच्छ मा चिरम् ॥ ६ ॥ तथेति स वनं गत्वा मृगान्हत्वा क्रियार्हणाम् ॥ श्रान्तो बुभुक्षितो वीरः शशं चाददपस्मृतिः ॥ ७ ॥ शेषं निवेदयामास पित्रे तेन च तद्गुरुः ॥ चोदितः प्रोक्षणायाह दुष्टमेतदकर्मकम् ॥ ८ ॥ ज्ञात्वा पुत्रस्य तत्कर्म गुरुणाभिहितं नृपः ॥ देशान्निःसारयामास सुतं त्यक्तविधिं रुषा ॥ ९ ॥ स तु विप्रेण संवादं जापकेन समाचरन् ॥ त्यक्त्वा कलेवरं योगी स तेनावाप यत्परम् ॥ १० ॥ पितर्युपरतेऽभ्येत्य विकुक्षिः पृथिवीमिमाम् ॥ शासदीजे हरिं यज्ञैः शशाद इति विश्रुतः ॥ ११ ॥ पुरंजयस्तस्य सुत इन्द्रवाह इतीरितः ॥ ककुत्स्थ इति चाप्युक्तः शृणु नामानि कर्मभिः ॥ १२ ॥ कृतान्त आसीत्समरो देवानां सह दानवैः ॥ पार्ष्णिग्राहो वृतो वीरो देवैर्दैत्यपराजितैः ॥ १३ ॥ वचनाद्देवदेवस्य विष्णोर्विश्वात्मनः प्रभोः ॥ वाहनत्वे वृतस्तस्य बभूवेन्द्रो महावृषः ॥ १४ ॥ स सन्नद्धो धनुर्दिव्यमादाय विशिखान् सितान् ॥ स्तूयमानः समारुह्य युयुत्सुः ककुदि स्थितः ॥ १५ ॥ तेजसाऽऽप्यायितो विष्णोः पुरुषस्य परात्मनः ॥ प्रतीच्यां दिशि दैत्यानां न्यरुणत्त्रिदशैः पुरम् ॥ १६ ॥

स त्विक्ष्वाकुः । जापकेन वसिष्ठेन । राज्यभोगेन विरक्तो योगी संस्तेन कलेवरं त्यक्त्वा स यत्परं तत्त्वं तदवाप ॥ १० ॥ शासत्पालयन्हरिमीजे ॥ ११ ॥ दैत्यपुरस्य जयात्पुरंजयः, इन्द्रो वाहो यस्येतीन्द्रवाहः, ककुदि स्थितत्वात्ककुत्स्थ इति च, शशादसुतस्य त्रीणि नामानि तत्तत्कर्मनिमित्तानि ॥ १२ ॥ तान्येव व्याचक्षाण आह—कृतान्त इति सप्तभिः—कृतं विश्वमन्तयतीति तथा पार्ष्णिग्राहः सहायः ॥ १३ ॥ इन्द्रो यदि मम वाहनं स्यात्तर्हि दैत्यान्हनिष्यामीति तेन वाहनत्वेन वृतः सन्निन्द्रो लज्जया तदनङ्गीकुर्वन्विष्णोर्वचनात्तस्य वाहनत्वाय महान्वृषो बभूवेत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ ॥ ॥

१ घ्राणतः घ्राणोदीर्णशब्दात् । २ 'आसमुद्रात्पुरस्तात्तु आसमुद्राच्च पश्चिमात् । तयोरेवान्तरं गिर्योरार्यावर्तं प्रचक्षते ॥' इति विज० । ३ अकर्मकं श्राद्धकर्मायोग्यम् । ४ चक्रवर्ती तु जापकेनात्र ज्ञापकेन ज्ञानदायिना वसिष्ठेनेति व्याचख्यौ । ५ समाचरन्नभूदिति शेषः । तथा च वाक्यभेदात्स इत्यस्य न पौनरुक्त्यम् । ६ 'महात्मनः' इति पाठः । ७ त्रिदशैः सहितः ।

येऽभिमुखं ययुस्तान् यमं दर्शयितुं सदेहानेव भल्लैरनयदित्यर्थः ॥ १७ ॥ तच्च दृष्ट्वाऽन्ये दुद्रुवुः । स्वमालयं पातालम् ॥ १८ ॥ इति एतैः कर्मभिः । पुरंजयादिनामभिः । आह्रतो व्याहृतः । पाठान्तरे आहूत इत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ शावस्तिः शावस्तस्य पुत्रः । कुवलयाश्वक एव धुन्धुमार इति ख्यातः ॥ २१ ॥ तत्र कारणमाह—य इति । सुतानामेकविंशत्या सहस्रैर्वृतः सन् हतवान् ॥ २२ ॥ धुन्धुमार इति चेति चकारस्यान्वयः ॥ २३ ॥ २४ ॥ अथ तस्मान्निकुम्भात्कृशाश्वः ॥ २५ ॥ भार्याणां शतेन सह । अस्य पुत्रार्थमिन्द्रदेवत्यामिष्टिं वर्तयामासुः । स्मेत्याश्चर्ये ॥ २६ ॥ तदेवाह—राजेति षड्भिः । तर्षितस्तृषितः

तैस्तस्य चाभूत्प्रधनं तुमुलं लोमहर्षणम् ॥ यमाय भल्लैरनयद्दैत्यान्येऽभिययुर्मृधे ॥ १७ ॥ तस्येषुपाताभिमुखं युगान्ताग्निमिवोल्बणम् ॥ विसृज्य दुद्रुवुर्दैत्या हन्यमानाः स्वमालयम् ॥ १८ ॥ जित्वा पुरं धनं सर्वं सश्रीकं वज्रपाणये ॥ प्रत्ययच्छत्स राजर्षिरिति नामभिराहृतः ॥ १९ ॥ पुरंजयस्य पुत्रोऽभूदनेनास्तत्सुतः पृथुः ॥ विश्वरन्धिस्ततश्चन्द्रो युवनाश्वश्च तत्सुतः ॥ २० ॥ शावस्तस्तत्सुतो येन शावस्ती निर्ममे पुरी ॥ बृहदश्वस्तु शावस्तिस्ततः कुवलयाश्वकः ॥ २१ ॥ यः प्रियार्थमुतङ्कस्य धुन्धुनामासुरं बली ॥ सुतानामेकविंशत्या सहस्रैरहनद्वृतः ॥ २२ ॥ धुन्धुमार इति ख्यातस्तत्सुतास्ते च जज्वलुः ॥ धुन्धोर्मुखाग्निना सर्वे त्रय एवावशेषिताः ॥ २३ ॥ दृढाश्वः कपिलाश्वश्च भद्राश्व इति भारत ॥ दृढाश्वपुत्रो हर्यश्वो निकुम्भस्तत्सुतः स्मृतः ॥ २४ ॥ बर्हणाश्वो निकुम्भस्य कृशाश्वोऽथास्य सेनजित् ॥ युवनाश्वोऽभवत्तस्य सोऽनपत्यो वनं गतः ॥ २५ ॥ भार्याशतेन निर्विण्णऋषयोऽस्य कृपालवः ॥ इष्टिं स्म वर्तयांचक्रुरैन्द्रीं ते सुसमाहिताः ॥ २६ ॥ राजा तद्यज्ञसदनं प्रविष्टो निशि तर्षितः ॥ दृष्ट्वा शयानान्विप्रांस्तान्पपौ मन्त्रजलं स्वयम् ॥ २७ ॥ उत्थितास्ते निशाम्याथ व्युदकं कलशं प्रभो ॥ पप्रच्छुः कस्य कर्मेदं पीतं पुंसवनं जलम् ॥ २८ ॥ राज्ञा पीतं विदित्वाऽथ ईश्वरप्रहितेन ते ॥ ईश्वराय नमश्चक्रुरहो दैवबलं बलम् ॥ २९ ॥ ततः काल उपावृत्ते कुक्षिं निर्भिद्य दक्षिणम् ॥ युवनाश्वस्य तनयश्चक्रवर्ती जजान ह ॥ ३० ॥ कं धास्यति कुमारोऽयं स्तन्यं रोरूयते भृशम् ॥ मां धाता वत्स मा रोदीरितीन्द्रो देशिनीमदात् ॥ ३१ ॥ ॥ ॥

सन् जलार्थं प्रविष्टो मन्त्राभिमन्त्रितं जलं पत्न्यै देयं स्वयं पपौ ॥ २७ ॥ व्युदकं निरुदकम् । पुंसवनं पुत्रोत्पत्तिकारणम् ॥ २८ ॥ अहो दैवबलमेव मुख्यं बलं पुरुषबलं तु न किंचिदिति वदन्त ईश्वराय नमस्कारं चक्रुः ॥ २९ ॥ ३० ॥ अयं कं धास्यति पास्यतीति दुःखितैर्विप्रैरुक्ते सति तस्यामिष्ट्यामाराधित इन्द्रो मां धाता पाता हे वत्स, मा रोदीरिति ब्रुवन् देशिनीं तर्जनीमदादित्यर्थः ॥ ३१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

१ 'आहुतः' इत्येवंरूपे । २ निकुम्भात्कृशाश्व इत्यत्र बर्हणाश्वादिति युक्तमिति प्रतीयते, बालबोधिनीकारैर्वीरराघवकारैश्च तथा व्याख्यातत्वात् । ३ इषुपातसांमुख्ये विसृज्येत्यन्वयः । ४ निर्विण्णः सन्भार्याशतेन सह वनं गत इति पूर्वेण संबन्धः । ५ उद्दिश्येति शेषः । स्तन्यमुद्दिश्य रोरूयते भृशं रोदिति । 'स्तन्ये रोरूयते' इति पाठे स्तन्ये स्तन्यनिमित्तमित्यर्थो ज्ञेयः ।

तस्य पिता युवनाश्वो भिन्नकुक्षिरपि न ममार किंतु कालान्तरे तपसा सिद्धिमन्वगात् ॥ ३२ ॥ मान्धातुर्महिमानमाह—त्रसद्दस्युरिति षड्भिः । अङ्ग हे राजन्, यस्मान्मान्धातुर्दस्यव उद्विग्नाः कम्पिताः सन्तस्त्रसन्त्यत इन्द्रो यस्य त्रसद्दस्युरिति नाम विदधे । स मान्धाताऽवनीमेकः शशासेत्युत्तरेणान्वयः ॥ ३३ ॥ अच्युतस्य तेजसा । अप्रच्युततेजसेति वा ॥ ३४ ॥ आत्मविदपि स यज्ञं विष्णुमीजे । तमेव विशिनष्टि—सर्वदेवमयमिति सार्धेन ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ प्रतितिष्ठत्यस्तं गच्छति ॥ ३७ ॥ प्रसङ्गात्सौभरेश्चरितमाह—तेषामिति यावत्समाप्ति । तेषां स्वसारो मान्धातुः कन्याः ॥ ३८ ॥ ननु महातापसस्य कुतो विवाहप्रसङ्गः, कथं वा जराजर्जरं तं राजकन्या वव्रिरे तदाह—यमुनान्तर्जल इति षड्भिः ॥ ३९ ॥ नृपं मान्धातारम् । सोऽपि मान्धाता स्वयंवरे कामं

न ममार पिता तस्य विप्रदेवप्रसादतः ॥ युवनाश्वोऽथ तत्रैव तपसा सिद्धिमन्वगात् ॥ ३२ ॥ त्रसद्दस्युरितीन्द्रोऽङ्ग विदधे नाम तस्य वै ॥ यस्मात्त्रसन्ति ह्युद्विग्ना दस्यवो रावणादयः ॥ ३३ ॥ यौवनाश्वोऽथ मान्धाता चक्रवर्त्यवनीं प्रभुः ॥ सप्तद्वीपवतीमेकः शशासाच्युततेजसा ॥ ३४ ॥ ईजे च यज्ञं क्रतुभिरात्मविद्भूरिदक्षिणैः ॥ सर्वदेवमयं देवं सर्वात्मकमतीन्द्रियम् ॥ ३५ ॥ द्रव्यं मन्त्रो विधिर्यज्ञो यजमानस्तथर्त्विजः ॥ धर्मो देशश्च कालश्च सर्वमेतद्यदात्मकम् ॥ ३६ ॥ यावत्सूर्य उदेति स्म यावच्च प्रतितिष्ठति ॥ सर्वं तद्यौवनाश्वस्य मान्धातुः क्षेत्रमुच्यते ॥ ३७ ॥ शशबिन्दोर्दुहितरि बिन्दुमत्यामधान्नृपः ॥ पुरुकुत्समम्बरीषं मुचुकुन्दं च योगिनम् ॥ तेषां स्वसारः पञ्चाशत्सौभरिं वव्रिरे पतिम् ॥ ३८ ॥ यमुनान्तर्जले मग्नस्तप्यमानः परंतपः ॥ निर्वृतिं मीनराजस्य वीक्ष्य मैथुनधर्मिणः ॥ ३९ ॥ जातस्पृहो नृपं विप्रः कन्यामेकामयाचत ॥ सोऽप्याह गृह्यतां ब्रह्मन्कामं कन्या स्वयंवरे ॥४०॥ स विचिन्त्याप्रियं स्त्रीणां जरठोऽयमसंमतः ॥ वलीपलित एजत्क इत्यहं प्रत्युदाहृतः ॥ ४१ ॥ साधयिष्ये तथात्मानं सुरस्त्रीणामपीप्सितम् ॥ किं पुनर्मनुजेन्द्राणामिति व्यवसितः प्रभुः ॥ ४२ ॥ मुनिः प्रवेशितः क्षत्रा कन्यान्तःपुरमृद्धिमत् ॥ वृतश्च राजकन्याभिरेकः पञ्चाशता वरः ॥४३॥ तासां कलिरभूद्भूयांस्तदर्थेऽपोह्य सौहृदम् ॥ ममानुरूपो नायं व इति तद्गतचेतसाम् ॥ ४४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

गृह्यतामित्याह ॥ ४० ॥ स विप्रः स्त्रीणामप्रियं मां विचिन्त्यानेनाहं प्रत्युक्तः, अत आत्मानं तथा साधयिष्यामीति व्यवसितो निश्चितवानिति द्वयोरन्वयः । अप्रियत्वे हेतुः—जरठो वृद्धः । वलीभिर्युक्तः पलितश्च । एजत्कः कम्पमानशिराः । तापसत्वादिना वाऽसंमतोऽहमिति कृत्वा ॥ ४१ ॥ तथेत्यस्य प्रपञ्चः—सुरस्त्रीणामपीप्सितं, किं पुनर्मनुजेन्द्राणां याः स्त्रियस्तासामिति ॥ ४२ ॥ ततः किं वृत्तं तदाह—मुनिरिति द्वाभ्याम् । क्षत्रा प्रतीहारेण । पञ्चाशतापि राजकन्याभिः स एक एव वरो वृतः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तस्य गार्हस्थ्यं वर्णयति—स इति चतुर्भिः—बह्वृच इति मन्त्रसामर्थ्यसूचकम्[1] । ताभिः सह रेमे इत्युत्तरेणान्वयः । क्व रेमे । अपारणीयं दुरन्तं यत्तपस्तस्य श्रिया समृद्धाऽनर्घ्याः परिच्छदा येषु तेषु गृहेषु तथा नानाविधेषूपवनेषु च । अमलान्यम्भांसि येषां तेषु सरस्सु च । कथंभूतेषु । सौगन्धिकानां कह्लाराणां च काननानि स्तोमा येषु ॥ ४५ ॥ कथंभूतेषु गृहादिषु । स्वलंकृताः स्त्रियः पुरुषाश्च येषु । अनु गायन्तो द्विजाश्च पक्षिणो भृङ्गाश्च बन्दिनश्च येषु । कथंभूतः । महार्हशय्यादिभिरुपलक्षितः सन् ॥ ४६ ॥ स्तम्भं गर्वम् ॥ ४७ ॥ आज्यस्तोकैर्घृतबिन्दुभिः ॥ ४८ ॥ इदानीं तस्यानुतापपूर्वकं वानप्रस्थाश्रममाह—स कदाचिदिति सप्तभिः । आत्मनो मनसो हेतोरात्मनोऽपह्नवं तपोहानिं ददर्श ॥ ४९ ॥ संश्चासौ चरितव्रतश्च योऽहं तस्य । ब्रह्म तपः ॥ ५० ॥ मिथुनव्रतिनां

स बह्वृचस्ताभिरपारणीयतपःश्रियाऽनर्घ्यपरिच्छदेषु ॥ गृहेषु नानोपवनामलाम्भःसरस्सु सौगन्धिककाननेषु ॥४५॥ महार्हशय्यासनवस्त्रभूषणस्नानानुलेपाभ्यवहारमाल्यकैः ॥ स्वलंकृतस्त्रीपुरुषेषु नित्यदा रेमेऽनुगायद्द्विजभृङ्गबन्दिषु ॥ ४६ ॥ यद्गार्हस्थ्यं तु संवीक्ष्य सप्तद्वीपवतीपतिः ॥ विस्मितः स्तम्भमजहात्सार्वभौमश्रियान्वितम्[2] ॥४७॥ एवं गृहेष्वभिरतो विषयान्विविधैः सुखैः ॥ सेवमानो न चातुष्यदाज्यस्तोकैरिवानलः ॥ ४८ ॥ स कदाचिदुपासीन आत्मापह्नवमात्मनः ॥ ददर्श बह्वृचाचार्यो मीनसङ्गसमुत्थितम् ॥४९॥ अहो इमं पश्यत मे विनाशं तपस्विनः सच्चरितव्रतस्य ॥ अन्तर्जले वारिचरप्रसङ्गात्प्रच्यावितं ब्रह्म चिरं धृतं यत् ॥५०॥ सङ्गं त्यजेत मिथुनव्रतिनां मुमुक्षुः सर्वात्मना न विसृजेद्बहिरिन्द्रियाणि ॥ एकश्चरन्रहसि चित्तमनन्त ईशे युञ्जीत तद्व्रतिषु साधुषु चेत्प्रसङ्गः ॥५१॥ एकस्तपस्व्यहमथाम्भसि मत्स्यसङ्गात्पञ्चाशतासमुत[3] पञ्चसहस्रसर्गः ॥ नान्तं व्रजाम्युभयकृत्यमनोरथानां मायागुणैर्हृतमतिर्विषयेऽर्थभावः ॥५२॥ एवं वसन्गृहे कालं[4] विरक्तो न्यासमास्थितः ॥ वनं जगामानुययुस्तत्पत्न्यः पतिदेवताः ॥५३॥ तत्र तप्त्वा तपस्तीक्ष्णमात्मकर्षणमात्मवान् ॥ सहैवाग्निभिरात्मानं[5] युयोज परमात्मनि ॥ ५४ ॥ ताः स्वपत्युर्महाराज निरीक्ष्याध्यात्मिकीं गतिम् ॥ अन्वीयुस्तत्प्रभावेन[6] अग्निं शान्तमिवार्चिषः ॥५५॥ ॥ इति श्रीम०म०पु०न० सौभर्याख्याने षष्ठोऽध्यायः ॥६॥

दाम्पत्यधर्मवतां चेद्यदि प्रसङ्गस्तर्हि तद्व्रतिषु ईश्वरार्थधर्मपरेष्वेव कार्य इति शेषः ॥५१॥ सङ्गाज्जातं दोषं प्रपञ्चयति—एक इति । पञ्चाशता भार्याभिः संबन्धात्पञ्चाशदासम् । अभूवमित्यर्थः । ततश्च सुतैः पञ्चसहस्रसर्ग आसम् । प्रत्येकं तासु पुत्रशतरूपेणोत्पत्तेः । उभयकृत्यान्यैहिकपारत्रिकाणि कर्माणि तद्विषयाणां मनोरथानाम् । अर्थभावः पुरुषार्थबुद्धिमान् ॥ ५२ ॥ न्यासोऽत्र सङ्गत्याग एव । वानप्रस्थधर्म इत्यर्थः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ आध्यात्मिकीं गतिं ब्रह्मणि लयम् ॥ ५५ ॥ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे भावार्थदीपिकायां टीकायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

---

१ एतादृशसंपत्तिसृष्टौ मन्त्रसामर्थ्यमेव कारणमिति भावः । २ सार्वभौमश्रिया अन्वितमनुप्राप्तमिति स्तम्भविशेषणम् । ३ शुकोक्तिरियम् । ४ कालमेतावत्कालम् । ५ सहैवाग्निभिरिति आत्मात्मीयं सर्वमेव तदनुगतत्वेन विभाव्योत्क्रान्तवानित्यर्थः इति क्रम० । ६ अन्वीयुरनुसृताः । 'अन्वयुः' इति पाठः ।

मान्धातुरन्वयः प्रोक्तः सप्तमे यत्र गीयते ॥ पुरुकुत्सस्य चाख्यानं हरिश्चन्द्रस्य चोत्तमम् ॥ १ ॥ पुत्रप्रवरः पुत्रश्रेष्ठः । स पितामहेन युवनाश्वेन प्रवृतः पुत्रत्वे स्वीकृतः । अत एव तस्य मान्धातृप्रवर्यत्वम् । तत्सुतोऽम्बरीषस्य सुतः । इमे यौवनाश्वाम्बरीषहारीता मान्धातृगोत्रस्य प्रवरा अवान्तरविशेषप्रवर्तकाः यद्वा यौवनाश्वविशेषणम् । पितामहेन मान्धात्रा सह आर्षेयवरणे प्रवृतः । मान्धाता प्रवरो येषां ते इमे अम्बरीषयौवनाश्वहारीताः । यथाहाश्वलायन 'हरितकुत्सपिङ्गदर्भभैमगवानामाङ्गिरसाम्बरीषयौवनाश्वेति मान्धातारं हैके ब्रुवते ॥ अतीत्याङ्गिरसं मान्धात्रम्बरीषयौवनाश्वेति' इति ॥ १ ॥ पुरुकुत्स वंशं कथयिष्यन्नादौ तावत्तस्य विवाहं प्रभावं चाह—उरगैर्भ्रातृभिर्या दत्ता नर्मदा तया ॥ २ ॥ वध्यान् वधार्हान् । स च पुरुकुत्सो नागाल्लब्धवरोऽभूत् वरमाह—इदं नर्मदया रसातलानयनादिकं स्मरतां सर्पादभयमिति ॥ ३ ॥ देहकृत्पिता । त्रसद्दस्योः सुतोऽनरण्य इत्यर्थः ॥ ४ ॥ त्रयः शङ्कव इव दुःखहेतवो

॥ श्रीशुक उवाच ॥ मान्धातुः पुत्रप्रवरो योऽम्बरीषः प्रकीर्तितः ॥ पितामहेन प्रवृतो यौवनाश्वश्च तत्सुतः ॥ हारीत-
स्तस्य पुत्रोऽभून्मान्धातृप्रवरा इमे ॥ १ ॥ नर्मदा भ्रातृभिर्दत्ता पुरुकुत्साय योरगैः ॥ तया रसातलं नीतो भुजगेन्द्र-
प्रयुक्तया ॥ २ ॥ गन्धर्वानवधीत्तत्र वध्यान्वै विष्णुशक्तिधृक् ॥ नागाल्लब्धवरः सर्पादभयं स्मरतामिदम् ॥ ३ ॥
त्रसद्दस्युः पौरुकुत्सो योऽनरण्यस्य देहकृत् ॥ हर्यश्वस्तत्सुतस्तस्मादरुणोऽथ त्रिबन्धनः ॥ ४ ॥ तस्य सत्यव्रतः पुत्रस्त्रि-
शङ्कुरिति विश्रुतः ॥ प्राप्तश्चाण्डालतां शापाद्गुरोः कौशिकतेजसा ॥ ५ ॥ सशरीरो गतः स्वर्गमद्यापि दिवि दृश्यते ॥
पातितोऽवाक्शिरा देवैस्तेनैव स्तम्भितो बलात् ॥ ६ ॥ त्रैशङ्कवो हरिश्चन्द्रो विश्वामित्रवसिष्ठयोः ॥ यन्निमित्तमभूद्युद्धं
पक्षिणोर्बहुवार्षिकम् ॥ ७ ॥ सोऽनपत्यो विषण्णात्मा नारदस्योपदेशतः ॥ वरुणं शरणं यातः पुत्रो मे जायतां
प्रभो ॥ ८ ॥ यदि वीरो महाराज तेनैव त्वां यजे इति ॥ तथेति वरुणेनास्य पुत्रो जातस्तु रोहितः ॥ ९ ॥ ॥

दोषा यस्यासौ त्रिशङ्कुः । तदुक्तं हरिवंशे—'पितुश्चापरितोषेण गुरोर्दोग्ध्रीवधेन च ॥ अप्रोक्षितोपयोगाच्च त्रिविधस्ते व्यतिक्रमः ॥' इति । परिणीयमान-विप्रकन्यापहरणात्क्रुद्धस्य गुरोः पितुः शापात् । कौशिकस्य विश्वामित्रस्य तेजसा प्रभावेण ॥ ५ ॥ तेनैव कौशिकेन ॥ ६ ॥ पक्षिणोराडीबकयोः । विश्वामित्रो राजसूयदक्षिणाच्छलेन हरिश्चन्द्रसर्वस्वमपहृत्य यातयामास, तच्छ्रुत्वा कुपितो वसिष्ठोऽपि विश्वामित्रं त्वमाडी भवेति शशाप, सोऽपि त्वं बको भवेति वसिष्ठं शशाप, तयोश्च युद्धमभूदिति प्रसिद्धम् ॥ ७ ॥ 'हरिश्चन्द्रो ह वैधस ऐक्ष्वाको राजा पुत्र आस' इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं हरिश्चन्द्रस्य चरितमाह—सोऽनपत्य इत्यादि यावत्समाप्ति । कथं शरणं यातस्तदाह—पुत्रो मे जायताम् ॥ ८ ॥ यदि वीरः पुत्रो मे जायेत तर्हि तेनैव पुरुषपशुना त्वां यजे यजामीति भाषया तथेत्युक्तवता वरुणेन निमित्तेनास्य रोहितो नाम पुत्रो जातः ॥ ९ ॥ ॥ ॥ ॥

१ अम्बरीषस्य मध्यमपुत्रत्वेऽपि पितामहेन प्रवृतत्वादेव प्रवरत्वम् । २ 'अथ त्रिबन्धुरः' इति वीर० विज० पाठः । अथ तस्मादरुणात् त्रिबन्धन इति बालबोधिनीकाराः । ३ गुरोः शापादिति । 'येन भार्या हृता पूर्वं कृतोद्वाहा परस्य वै । बाल्यात्कामाच्च मोहाच्च प्रहर्षा चापलेन च । जहार कन्यां कामात्स कस्यचित्पुरवासिनः' । इत्येवं कृतापराधः पिता त्वेनमथोवाच श्वपाकैर्वर्तयेति सिद्धां० । ४ तेजसेत्यस्योत्तरत्र संबन्धः । ५ स हरिश्चन्द्रः ।

जाते पुत्रे स वरुणो जातः सुतो मामनेन यजस्वेत्यब्रवीत् । यदा पशुर्निर्दशो निर्गतदशदिवसः स्यादित्यत्र स राजाऽब्रवीदित्यनुषङ्गः ॥ १० ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥ १३ ॥ राजन् हे वरुण, राजन्यः पशुर्यदा सान्नाहिकः कवचसंबन्धार्हः संग्रामसमर्थः । अथ तदा शुचिः ॥ १४ ॥ इत्येवं तं तं कालं वञ्चयता राज्ञोक्तः प्रार्थितो देवो वरुणस्तं तं कालं प्रत्यैक्षतेत्यर्थः ॥ १५ ॥ चिकीर्षितमात्मना पशुना वरुणयजनम् ॥ १६ ॥ ततश्च कुपितेन वरुणेन ग्रस्तम्, अत एव

जातः सुतो ह्यनेनाङ्ग मां यजस्वेति सोऽब्रवीत् ॥ यदा पशुर्निर्दशः स्यादथ मेध्यो भवेदिति ॥ १० ॥ निर्दशे च स
आगत्य यजस्वेत्याह सोऽब्रवीत् ॥ दन्ताः पशोर्यज्जायेरन्नथ मेध्यो भवेदिति ॥ ११ ॥ जाता दन्ता यजस्वेति स प्रत्या-
हाथ सोऽब्रवीत् ॥ यदा पतन्त्यस्य दन्ता अथ मेध्यो भवेदिति ॥ १२ ॥ पशोर्निपतिता दन्ता यजस्वेत्याह सोऽब्र-
वीत् ॥ यदा पशोः पुनर्दन्ता जायन्तेऽथ पशुः शुचिः ॥ १३ ॥ पुनर्जाता यजस्वेति स प्रत्याहाथ सोऽब्रवीत् ॥
सान्नाहिको यदा राजन्राजन्योऽथ पशुः शुचिः ॥ १४ ॥ इति पुत्रानुरागेण स्नेहयन्त्रितचेतसा ॥ कालं वञ्चयता तं
तमुक्तो देवस्तमैक्षत ॥ १५ ॥ रोहितस्तदभिज्ञाय पितुः कर्म चिकीर्षितम् ॥ प्राणप्रेप्सुर्धनुष्पाणिररण्यं प्रत्यपद्यत ॥ १६ ॥
पितरं वरुणग्रस्तं श्रुत्वा जातमहोदरम् ॥ रोहितो ग्राममेयाय तमिन्द्रः प्रत्यषेधत ॥ १७ ॥ भूमेः पर्यटनं पुण्यं तीर्थ-
क्षेत्रनिषेवणैः ॥ रोहितायादिशच्छक्रः सोऽप्यरण्येऽवसत्समाम् ॥ १८ ॥ एवं द्वितीये तृतीये चतुर्थे पञ्चमे तथा ॥
अभ्येत्याभ्येत्य स्थविरो विप्रो भूत्वाह वृत्रहा ॥ १९ ॥ षष्ठं संवत्सरं तत्र चरित्वा रोहितः पुरीम् ॥ उपव्रजन्नजीग-
र्तादक्रीणान्मध्यमं सुतम् ॥ २० ॥ शुनःशेपं पशुं पित्रे प्रदाय समवन्दत ॥ ततः पुरुषमेधेन हरिश्चन्द्रो महायशाः
॥ २१ ॥ मुक्तोदरोऽयजद्देवान्वरुणादीन्महत्कथः ॥ विश्वामित्रोऽभवत्तस्मिन्होता चाध्वर्युरात्मवान् ॥ २२ ॥ जमद-
ग्निरभूद्ब्रह्मा वसिष्ठोऽयास्यसामगः ॥ तस्मै तुष्टो ददाविन्द्रः शातकौम्भमयं रथम् ॥ २३ ॥ शुनःशेपस्य माहात्म्यमु-
परिष्टात्प्रचक्ष्यते ॥ सत्यसारां धृतिं दृष्ट्वा सभार्यस्य च भूपतेः ॥ २४ ॥ ॥ ॥ ॥

जातं महदुदरं यस्य तं पितरं श्रुत्वा ॥ १७ ॥ समां वर्षम् ॥ १८ ॥ द्वितीये च वर्षे वृत्रहा अभ्येत्याभ्येत्य तथैव तं प्रतिषेधन्किंचित्किंचिदाह ॥ १९ ॥ ॥ २० ॥ २१ ॥ वरुणेन मुक्तमुदरं यस्य । महत्तु कथा यस्य सः । आत्मवान् जमदग्निरध्वर्युरभूत् ॥ २२ ॥ अयास्यो मुनिः सामग उद्गाता अभूदित्यर्थः ॥ २३ ॥ उपरिष्टाद्विश्वामित्रसुताख्यानप्रसङ्गेन ॥ २४ ॥ ॥ ॥ ॥

१ यद्यदा । २ 'महायशाः' इति पाठः । ३ अयास्य एव सामग इति विग्रहः । यद्वा अयास्येत्यत्र छान्दसो विभक्तिलोपः । ४ सत्यसारामिति । दक्षिणाछलेनापहृतसर्वस्वस्यापीत्यर्थः ।

अविहतां गतिं ज्ञानम् । तामेव गतिमाह सार्धाभ्याम् । मनः पृथिव्यां धारयञ्ज्ञानकलां ध्यात्वा तयाऽज्ञानं विनिर्दहंस्तां च हित्वा मुक्त्वा मुक्तबन्धनस्तस्थाविति-त्वन्वयः । मनोमूलो हि संसारः । मनश्चान्नमयम्—'अन्नमयं हि सोम्य मनः' इति श्रुतेः । अतोऽन्नशब्दवाच्यायां पृथिव्यां मनो धारयन्नेकीकुर्वन्, तां पृथिवीमद्भिरेकीकुर्वन्, अपस्तेजसा, तत्तेजोऽनिलेन ॥ २५ ॥ तं च खे आकाशे, तच्च भूतादावहंकारे, तं च भूतादिमहंकारं महात्मनि महत्तत्त्वे तस्मिन्विषयाकारं व्यावर्त्य ज्ञानकलां ज्ञानांशमात्मत्वेन ध्यात्वा तया ध्यानवृत्तिरूपयात्मावरकमज्ञानं विनिर्दहन् ॥ २६ ॥ निर्वाणसुखसंविदा तां च हित्वा मुक्तबन्धः सन्ननिर्देश्येनाप्रतर्क्येण स्वेन भावेन स्वस्वरूपेण तस्थौ ॥ २७ ॥ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे भावार्थदीपिकायां टीकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

विश्वामित्रो भृशं प्रीतो ददावविहतां गतिम् ॥ मनः[2] पृथिव्यां तामद्भिस्तेजसाऽपोऽनिलेन तत् ॥ २५ ॥ खे वायुं धारयंस्तच्च भूतादौ तं महात्मनि ॥ तस्मिन् ज्ञानकलां ध्यात्वा तयाऽज्ञानं विनिर्दहन् ॥ २६ ॥ हित्वा तां स्वेन भावेन निर्वाणसुख[3]संविदा ॥ अनिर्देश्याप्रतर्क्येण तस्थौ विध्वस्तबन्धनः ॥२७॥ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे हरिश्चन्द्रोपाख्यानं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥७॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ हरितो रोहितसुतश्चम्पस्तस्माद्विनिर्मिता ॥ चम्पापुरी सुदेवोऽतो विजयो यस्य चात्मजः ॥ १ ॥ भरुकं[4]स्तत्सुतस्तस्माद्वृकस्तस्यापि बाहुकः ॥ सोऽरिभिर्हृतभू राजा सभार्यो वनमाविशत् ॥२॥ वृद्धं तं पञ्चतां प्राप्तं महिष्यनुमरिष्यती ॥ और्वेण जानतात्मानं प्रजावन्तं निवारिता ॥३॥ आज्ञायास्यै सपत्नीभिर्गरो दत्तोऽन्धसा सह ॥ सह तेनैव संजातः सगराख्यो महायशाः ॥ ४ ॥ सगरश्चक्रवर्त्यासीत्सागरो यत्सुतैः कृतः ॥ यस्तालजङ्घान्यवनाञ्छकान्हैहयबर्बरान् ॥ ५ ॥ नावधीद्गुरुवाक्येन चक्रे विकृतवेषिणः ॥ मुण्डान् श्मश्रुधरान्कांश्चिन्मुक्तकेशार्धमुण्डितान् ॥ ६ ॥ अनन्तर्वाससः कांश्चिदबहिर्वाससोऽपरान् ॥ सोऽश्वमेधैरयजत सर्ववेदसुरात्मकम् ॥७॥ और्वोपदिष्टयोगेन हरिमात्मानमीश्वरम् ॥ तस्योत्सृष्टं पशुं यज्ञे जहाराश्वं पुरन्दरः ॥ ८ ॥ सुमत्यास्तनया दृप्ताः पितुरादेशकारिणः ॥ हयमन्वेषमाणास्ते समन्ताद्व्यखनन्महीम् ॥ ९ ॥ ॥ ॥

अष्टमे रोहितस्योक्तो वंशो यत्राभवन्नृपः ॥ सगरः कपिलाक्षेपान्निर्दग्धा यस्य सूनवः ॥१॥ चम्पस्तस्मादभूत् । येन चम्पापुरी निर्मिता । अतश्चम्पात्सुदेवः ॥१॥ हृता भूर्यस्य ॥ २ ॥ और्वेण ऋषिणा । आत्मानं देहम् । प्रजावन्तं सगर्भम् ॥ ३ ॥ गरो विषम् । तेन गरेण सहैव जातः ॥ ४ ॥ ५ ॥ गुरुवाक्येनौर्ववचनेन । कांश्चिदहत्वैव विकृतवेषिणश्चक्रे । तदेवाह—मुण्डानिति । मुक्तकेशानर्धमुण्डितांश्च ॥ ६ ॥ ७ ॥ और्वेणोपदिष्टो योग उपायस्तेन ॥८॥ तस्य द्वे भार्ये सुमतिः केशिनी च । तत्र सुमत्याः पुत्राणां प्रभावं मृत्युं चाह—सुमत्या इति षड्भिः ॥ ९ ॥ ॥ ॥ ॥

१ निर्वाणसुखसंविदा निर्दुःखसुखरूपज्ञानाख्येन । २ मनः पृथिव्यामिति । पृथिवीविकारभूतान्नभोजने मनोऽतिचपलं भवतीत्यतो मनसोऽन्नमयत्वं । तच्चापल्यविघातार्थं पृथिव्यां मनो धारयन् मनश्चापल्यसंयुतं अन्नमयं देहं पृथिव्यां कारणभूतायामभिन्नतया ध्यायन्नित्यर्थः इति सिद्धां०। ३ 'सुखसंपदा' इति चक्र० पाठः। ४ 'भेरुक' इति वीर० पाठः। ५ अस्याऽयजतेति पूर्वेण संबन्धः।

॥ १० ॥ एष वाजिहर इति ब्रुवन्तोऽभिययुः । षष्टिसहस्राणि परिच्छेदकतया सन्ति येषाम् । उन्मिमेष लोचनोन्मीलनं चकार ॥ ११ ॥ १२ ॥ केचित्तु कपिलस्य कोपाग्निना दग्धा इति वर्णयन्ति तन्निराकरोति—नेति । कुत इत्यत आह—सत्त्वधामनि शुद्धसत्त्वमूर्तौ । जगतः पवित्रः शुद्धिकर आत्मा यस्य तस्मिन्कथं विभाव्यते संभाव्यते । असंभावनायां दृष्टान्तः—भुवो रजः खे कथं संभाव्यते इति ॥ १३ ॥ किंच यस्य येनेरिता प्रवर्तिता तस्य विपश्चितः सर्वज्ञस्य कथं पृथङ्मतिररिमित्रादिभेददृष्टिः ॥ १४ ॥ तदेवं सुमत्याः पुत्रेषु मृतेषु केशिन्याः पौत्रेणाश्वः समानीतः पितृव्योद्धरणप्रयत्नश्च कृत इति

प्रागुं[1]दीच्यां दिशि हयं ददृशुः कपिलान्तिके ॥ एष वाजिहरश्चौर आस्ते मीलितलोचनः ॥१०॥ हन्यतां हन्यतां पाप इति षष्टिसहस्रिणः ॥ उदायुधा अभिययुरुन्मिमेष तदा मुनिः ॥ ११ ॥ स्वशरीराग्निना तावन्महेन्द्र[2]हृतचेतसः ॥ महद्व्यतिक्रमहता भस्मसादभवन्क्षणात् ॥ १२ ॥ न साधुवादो मुनिकोपभर्जिता नृपेन्द्रपुत्रा इति सत्त्वधामनि ॥ कथं तमो रोषमयं विभाव्यते जगत्पवित्रात्मनि खे रजो भुवः ॥१३॥ यस्येरिता सांख्यमयी दृढेह नौर्यया मुमुक्षुस्तरते दुरत्ययम् ॥ भवार्णवं मृत्युपथं विपश्चितः परात्मभूतस्य कथं पृथङ्मतिः ॥१४॥ योऽसमञ्जस इत्युक्तः स केशिन्या नृपात्मजः ॥ तस्य पुत्रोंऽशुमान्नाम पितामहहिते रतः ॥ १५ ॥ असमञ्जस आत्मानं दर्शयन्नसमञ्जसम् ॥ जातिस्मरः[4] पुरा सङ्गाद्योगी योगाद्विचालितः ॥१६॥ आचरन्गर्हितं लोके ज्ञातीनां कर्म विप्रियम् ॥ सरय्वां क्रीडतो बालान्प्रास्यदुद्वेजयञ्जनम् ॥ १७ ॥ एवंवृत्तः परित्यक्तः पित्रा स्नेहमपोह्य वै ॥ योगैश्वर्येण बालांस्तान्दर्शयित्वा ततो ययौ ॥ १८ ॥ अयोध्यावासिनः सर्वे बालकान्पुनरागतान् ॥ दृष्ट्वा विसिस्मिरे राजन्राजा चाप्यन्वतप्यत ॥ १९ ॥ अंशुमांश्चोदितो राज्ञा तुरङ्गान्वेषणे ययौ ॥ पितृव्यखातानुपथं भस्मान्ति ददृशे हयम् ॥ २० ॥ तत्रासीनं मुनिं वीक्ष्य कपिलाख्यमधोक्ष[3]जम् ॥ अस्तौत्समाहितमनाः प्राञ्जलिः प्रणतो महान् ॥ २१ ॥ ॥

दर्शयितुमाह—योऽसमञ्जस इत्युक्तः केवलमज्ञैः, वस्तुतस्तु समञ्जस एव । स तु केशिन्याः सुतः । क्षेत्रजत्वमिव प्रतीतं वारयति—तस्यैव नृपस्यात्मनो देहाज्जातः ॥ १५ ॥ तस्य कथामाह चतुर्भिः—असमञ्जसः पुरा पूर्वजन्मनि योगी सन्सङ्गाद्धेतोर्योगाद्विचालितोऽत इदानीं जातिस्मरः सन्सङ्गपरिहाराय जनमुद्वेजयन् । लोकगर्हितं ज्ञातीनां च विप्रियं कर्माचरन् क्रीडतो बालान्सरय्वां प्रास्यत्प्राक्षिपदिति द्वयोरन्वयः ॥ १६ ॥ १७ ॥ एवंविधं वृत्तं कर्म यस्य सः ॥ १८ ॥ १९ ॥ पितृव्यखातमनु यः पन्थास्तं ययौ । भस्मान्ति भस्मसमीपे ॥ २० ॥ २१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

१ प्रागुदीच्यां ईशान्याम् । २ महेन्द्रेति इन्द्रेणैव एष चौर इति विज्ञापनात् । ३ अधोक्षजमधोक्षजावतारभूतम् । ४ जातिस्मरः पूर्वजन्मस्मृतिमान् ।

'अजानन्तोऽवजानन्तोऽप्यनुकम्प्या वयं त्विति ॥ तुष्टाव षड्भिरीशानमंशुमानेवमाशयः' ॥ इति । अजनोऽजो ब्रह्मापि त्वामद्यापि न पश्यति न च बुध्यते । कथंभूतम् । आत्मनः स्वस्मात्परं परमेश्वरम् । कैर्हेतुभिः । समाधियुक्तिभिः । समाधिनाऽप्यपरोक्षं न पश्यति । युक्तिभिः परोक्षमपि सम्यङ्ङ् बुध्यत इत्यर्थः । अपरेऽर्वाचीनास्तु कुतस्त्वां पश्येयुः । अर्वाचीनत्वे हेतुः—तस्य ब्रह्मणो मनश्च शरीरं च धीश्च सत्त्वतमोरजःकार्याणि ताभिर्ये विविधा देवतिर्यङ्नराणां सर्गास्तेषु सृष्टास्तत्रापि वयमप्रकाशा अज्ञाः कुतः पश्यामेत्यर्थः ॥ २२ ॥ अपरे तर्हि किं पश्यन्ति तदाह—ये देहभाजस्ते स्वस्मिन्सम्यक् स्थितमपि त्वां न विदुः, किंतु गुणानेव विपश्यन्ति । अथवा न गुणानपि तु तम एव पश्यन्ति । यतस्त्रिगुणा बुद्धिरेव प्रधानं येषाम्, अतो बहिरेव प्रकाशो ज्ञानं येषाम् । बुद्धिपरतन्त्रतया जाग्रत्स्वप्नयोर्विषयान्पश्यन्ति, सुषुप्तौ तम एव केवलं नतु निर्गुणं त्वाम् । सर्वत्र हेतुः—यद्यतः, यस्य तव माययेति वा मोहितं चेतो येषां ते ॥२३॥ तथाप्यहं विचारेण ज्ञास्यामीति चेत्तत्राह—तं त्वामहं विमूढः कथं परिभावयामि विचारयामि । कथंभूतम् । ज्ञानघनं शुद्धज्ञानमूर्तिम् । स्वत एव प्रध्वस्तौ मायागुण-

॥ अंशुमानुवाच ॥ न पश्यति त्वां परमात्मनोऽजनो न बुध्यतेऽद्यापि समाधियुक्तिभिः ॥ कुतोऽपरे तस्य मनःशरीर-
धीविसर्गसृष्टा वयमप्रकाशाः ॥२२॥ ये देहभाजस्त्रिगुणप्रधाना गुणान्विपश्यन्त्युत वा तमश्च ॥ यन्मायया मोहि-
तचेतसस्ते विदुः स्वसंस्थं न बहिःप्रकाशाः ॥ २३ ॥ तं त्वामहं ज्ञानघनं स्वभाव[1]प्रध्वस्तमायागुणभेदमोहैः ॥ सनन्दना-
द्यैर्मुनिभिर्विभाव्यं कथं हि मूढः परिभावयामि॥२४॥ प्रशान्त मायागुणकर्मलिङ्गमनामरूपं सदसद्विमुक्तम् ॥ ज्ञानोप-
देशाय गृहीतदेहं नमाम हे त्वां पुरुषं पुराणम्॥२५॥ त्वन्मायारचिते लोके वस्तुबुद्ध्या गृहादिषु ॥ भ्रमन्ति कामलोभे-
र्ष्यामोहविभ्रान्तचेतसः ॥२६॥ अद्य नः सर्वभूतात्मन् काम[5]कर्मेन्द्रियाशयः ॥ मोहपाशो दृढश्छिन्नो भगवंस्तव दर्शनात्
॥२७॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्थं गीतानुभावस्तं भगवान्कपिलो मुनिः ॥ अंशुमन्तमुवाचेदमनुगृह्य धिया नृप ॥२८॥
॥ श्रीभगवा[2]नुवाच ॥ अश्वोऽयं नीयतां वत्स पितामहपशुस्तव ॥ इमे च पितरो दग्धा गङ्गाम्भोऽर्हन्ति नेत[3]रत् ॥ २९ ॥

निमित्तौ भेदमोहौ येषां तैर्विभाव्यं विचिन्त्यम् । अयं भावः—ज्ञानघनत्वान्न तावज्ज्ञानविषयत्वं विचारविषयत्वेऽपि मायागुणैरभिभूतोऽहं न विचारे समर्थ इति ॥ २४ ॥ हे प्रशान्त, तस्मात्त्वां पुरुषं पुराणं केवलं नमामेत्यन्वयः । पुराणपुरुषत्वे हेतुः—मायायाः गुणाः, कर्माणि च विश्वसृष्ट्यादीनि, लिङ्गानि च ब्रह्मादिरूपाणि यस्य तम् । प्रशान्तत्वे हेतुः—सदसद्भ्यां कार्यकारणाभ्यां पुण्यपापाभ्यां वा विमुक्तम् । अतोऽनामरूपं तत्त[4]त्कृतनामरूपशून्यं, किंतु ज्ञानोपदेशाय गृहीतः प्रकटितो देहः शुद्धसत्त्वमूर्तिर्येन तम् । यद्वा हे प्रशान्तमायेति हे अगुणेति च संबोध्य कर्मभिः सृष्ट्यादिकार्यैर्लिङ्गानि यस्येति योज्यम् । यद्वा प्रशान्ता मायागुणादयो यस्मिन्नित्येकमेव पदम् ॥ २५ ॥ स्वभाग्यं श्लाघते—त्वन्मायेति द्वाभ्याम् । कामादिभिर्विभ्रान्तानि चेतांसि येषां ते इमे सर्वे गृहादिषु भ्रमन्ति ॥२६॥ हे सर्वभूतात्मन्, नोऽस्माकं त्वत्कृपयैव घटितात्त्वद्दर्शनादतिदृढोऽपि मोहमयः पाशश्छिन्नः । कथंभूतः—कामादीनामाशय आश्रयः । त्वत्प्रसादेन कृतार्थोऽस्मीत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ अश्वं लब्ध्वापि साकाङ्क्षं प्रत्याह—इमे चेति ॥ २९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

१ स्वभावतः स्वत एव साधनान्तरनैरपेक्ष्येणेत्यर्थः । २ भगवान्कपिलः । ३ नेतरत् नान्यथा निस्तार इत्यर्थः । ४ तत्कृतेति मायाकृतनामरूपरहितम् । ५ कामो वासनात्मकः संकल्पः ।

तं परिक्रम्येति शुकोक्तिः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे भावार्थदीपिकायां टीकायां अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ छ ॥ नवमेंऽशुमतो वंशः खट्वाङ्गावधि वर्ण्यते ॥ गङ्गां भूतलमानिन्ये यस्य पौत्रो भगीरथः ॥ १ ॥ यथा सगरः पौत्राय राज्यं दत्त्वा तपस्तेपे तथांऽशुमांश्च स्वपुत्राय राज्यं दत्त्वा महान्तं कालं तपस्तेपे इति चकारस्यार्थः । नाशक्नोत्, गङ्गामानेतुमिति शेषः । संस्थितो मृतः ॥१॥ कालं मृत्युमेयिवान्प्राप्तः ॥२॥ तं प्रत्यात्मानं दर्शयामास । ते वरदास्मीति गङ्गयोक्तः सन्स्वमभिप्रायं पूर्वजोद्धरणं शशंस कथयामास ॥३॥ आह गङ्गा । कोऽपि गगनात्पतन्त्या मे वेगं धारयिता [1]धारयिष्यति

तं परिक्रम्य शि[2]रसा प्रसाद्य हयमानयत् ॥ सगरस्तेन पशुना क्रतुशेषं समापयत् ॥ ३० ॥ राज्यमंशुमति न्यस्य
निःस्पृहो मुक्तबन्धनः ॥ और्वोपदिष्टमार्गेण लेभे गतिमनुत्तमाम् ॥३१॥ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवम-
स्कन्धे सगरोपाख्याने अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ अंशुमांश्च तपस्तेपे गङ्गानयनकाम्यया ॥
कालं महान्तं नाशक्नोत्ततः कालेन संस्थितः ॥१॥ दिलीपस्तत्सुतस्तद्वदशक्तः कालमेयिवान् ॥ भगीरथस्तस्य पुत्र-
स्तेपे स सुमहत्तपः ॥२॥ दर्शयामास तं देवी प्रसन्ना वरदास्मि ते ॥ इत्युक्तः स्वमभिप्रायं शशंसावनतो नृपः ॥३॥
कोऽपि धारयिता वेगं पतन्त्या मे महीतले ॥ अन्यथा भूतलं भित्त्वा नृप यास्ये रसातलम् ॥४॥ किंचाहं न भुवं
यास्ये नरा मय्यामृजन्त्यघम् ॥ मृजामि तद[3]घं कुत्र राजस्तत्र विचिन्त्यताम् ॥ ५ ॥ ॥ भगीरथ उवाच ॥ साध[4]वो
न्यासिनः शान्ता ब्रह्मिष्ठा लोकपावनाः ॥ हरन्त्यघं तेऽङ्गसङ्गात्तेष्वास्ते ह्यघभिद्धरिः ॥ ६ ॥ धारयिष्यति ते वेगं
रुद्रस्त्वात्मा शरीरिणाम् ॥ यस्मिन्नोतमिदं प्रोतं विश्वं शाटीव तन्तुषु ॥७॥ इत्युक्त्वा स नृपो देवं तपसाऽतोषय-
च्छिवम् ॥ कालेनाल्पीयसा राजंस्तस्येशः समतुष्यत ॥८॥ तथेति राज्ञाभिहितं सर्वलोकहितः शिवः ॥ दधाराव-
हितो गङ्गां पादपूतजलां हरेः ॥ ९ ॥ भगीरथः स राजर्षिर्निन्ये भुवनपावनीम् ॥ यत्र स्वपितृणां देहा भस्मीभूताः
स्म शेरते ॥१०॥ रथेन वायुवेगेन प्रयान्तमनुधावती ॥ देशान्पुनन्ती निर्दग्धानासिञ्चत्सगरात्मजान् ॥११॥ ॥

॥ ४ ॥ किंच आमृजन्ति क्षालयिष्यन्ति तत्रोपायो विचिन्त्यताम् ॥ ५ ॥ अघं हरन्ति हरिष्यन्ति । अघं भिनत्तीत्यघभित् ॥ ६ ॥ आत्मा कथंभूतः । यस्मिन्निदं विश्वमोतं ग्रथितमूर्ध्वतन्तुषु शाटीव पट इव । प्रोतं च तिर्यक् तन्तुषु पट इव । असौ सर्वाधारस्त्वद्वेगं धारयिष्यतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ इत्येवं गङ्गामुक्त्वा । तच्छ्रुत्वेति पाठे श्रावयित्वेत्यर्थः ॥ ८ ॥ राज्ञाभिहितं तथेत्यङ्गीकृत्य । हरेः पादेन पूतं जलं यस्याः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥

१ धारयिष्यतीति काकुः । २ शिरसा प्रसाद्य, नमस्कृत्येत्यर्थः । ३ तदघं तत्सङ्गानभिरुचेर्जातं मनसो दुःखमित्यर्थः इति क्रम० । ४ साधवः स्वाधिकारप्राप्तश्रमशीयाचारनिरताः; न्यासिनः कर्मतत्फलानासक्ताः, शान्ताः शुद्धान्तःकरणाः, ब्रह्मिष्ठा वेदविचारदक्षाः इति क्रम० । ५ एतदग्रे—'इति तस्य वचः श्रुत्वा गङ्गा तं पुनरब्रवीत् ॥ प्रसादय महेशानं धारणार्थं मदम्भसाम् ॥' इति श्लोको वीरराघवपाठेऽधिकः । परन्त्वयं श्रीधरस्वामिसंमत इति न भाति, अग्रिमश्लोकस्य इत्येवमित्यादिव्याख्यानात् ।

प्रसङ्गाद्गङ्गामाहात्म्यमाह चतुर्भिः—यस्या जलस्पर्शमात्रेण तच्च केवलं देहभस्मभिरेव न साक्षात्। ब्रह्मणि स्वकृतेन दण्डेन हता अपि। तां श्रद्धया ये सेवन्ते इति शेषः ॥ १२ ॥ तत्प्रपञ्चयति—भस्मीभूतेनाङ्गेन यः सङ्गस्तेन ॥ १३ ॥ १४ ॥ अनन्तस्य विशेषणं संनिवेश्येति। त्रैगुण्यं देहसंबन्धम् ॥१५॥१६॥ नलस्य सखा अयात्प्राप्तः। तत्सुतः ऋतुपर्णस्य सुतः ॥१७॥ तत्पुत्रः सौदासः ॥१८॥ न रहो न रहस्यम् ॥१९॥ मृगयां चरन्कंचिद्राक्षसं जघान, तस्य भ्रातरं मुमोच, स भ्राता पलाय्य गतः ॥ २० ॥ अघमनिष्टम्। सूदः पाचकस्तद्रूपधरः सन् राज्ञो गृहे वर्तमानः ॥ २१ ॥ अभक्ष्यमञ्जसा विलोक्य। एवं नरमांसव्यवहारेण

यज्जलस्पर्शमात्रेण ब्रह्मदण्डहता अपि ॥ सगरात्मजा दिवं जग्मुः केवलं देहभस्मभिः॥१२॥ भस्मीभूताङ्गसङ्गेन स्वर्याताः सगरात्मजाः ॥ किं पुनः श्रद्धया देवीं ये सेवन्ते धृतव्रताः॥१३॥ न ह्येतत्परमाश्चर्यं स्वर्धुन्या यदिहोदितम् ॥ अनन्तचरणाम्भोजप्रसूताया भवच्छिदः ॥ १४ ॥ संनिवेश्य मनो यस्मिन् श्रद्धया मुनयोऽमलाः ॥ त्रैगुण्यं दुस्त्यजं हित्वा सद्यो यातास्तदात्मताम् ॥ १५ ॥ श्रुतो भगीरथाज्जज्ञे तस्य नाभोऽपरोऽभवत् ॥ सिन्धुद्वीपस्ततस्तस्मादयुतायुस्ततोऽभवत् ॥ १६ ॥ ऋतुपर्णो नलसखो योऽश्वविद्यामयान्नलात्॥ दत्त्वाक्षहृदयं चास्मै सर्वकामस्तु तत्सुतः ॥ १७ ॥ ततः सुदासस्तत्पुत्रो मदयन्तीपतिर्नृप ॥ आहुर्मित्रसहं यं वै कल्माषाङ्घ्रिमुत क्वचित् ॥ वसिष्ठशापाद्रक्षोऽभूदनपत्यः स्वकर्मणा ॥१८॥ ॥ राजोवाच ॥ किंनिमित्तो गुरोः शापः सौदासस्य महात्मनः ॥ एतद्वेदितुमिच्छामः कथ्यतां न रहो यदि ॥ १९ ॥ ॥श्रीशुक उवाच ॥ सौदासो मृगयां कंचिच्चरन् रक्षो जघान ह ॥ मुमोच भ्रातरं सोऽथ गतः प्रतिचिकीर्षया ॥२०॥ स चिन्तयन्नघं राज्ञः सूदरूपधरो गृहे ॥ गुरवे भोक्तुकामाय पक्त्वा निन्ये नरामिषम् ॥२१॥ परिवेक्ष्यमाणं भगवान्विलोक्याभक्ष्यमञ्जसा ॥ राजानमशपत्क्रुद्धो रक्षो ह्येवं भविष्यसि ॥ २२ ॥ रक्षःकृतं तद्विदित्वा चक्रे द्वादशवार्षिकम् ॥ सोऽप्यपोऽञ्जलिनादाय गुरुं शप्तुं समुद्यतः ॥ २३ ॥ वारितो मदयन्त्याऽपो रुशतीः पादयोर्जहौ ॥ दिशः खमवनीं सर्वं पश्यन् जीवमयं नृपः ॥२४॥ राक्षसं भावमापन्नः पादे कल्माषतां गतः ॥ व्यवायकाले ददृशे वनौकोदम्पती द्विजौ ॥२५॥

॥ २२ ॥ वसिष्ठ एव तं शापं द्वादशवार्षिकं चक्रे ॥ २३ ॥ रुशतीस्तीक्ष्णा अपः स्वपादयोर्जहौ नान्यत्र। तत्र हेतुः—दिश इति। एवमनेन मित्रसहत्वमपि दर्शितम्। मित्रस्य कलत्रस्य वाचःसहनात् ॥२४॥ तदेवं राक्षसत्वे कल्माषाङ्घ्रित्वे च कारणमुक्त्वा स्वकर्मणाऽनपत्य इति यदुक्तं तत्प्रपञ्चयति—व्यवायकाल इत्यादिना कर्मणा अप्रजा इत्यन्तेन। वनमोको निवासो ययोस्तौ वनौकसौ च तौ दम्पती च। पृथक्पदत्वे सकारलोप आर्षः ॥ २५ ॥ ॥ ॥

१ ब्रह्मणि 'एष वाजिहरश्चौरः' इत्याद्यवज्ञारूपः स्वकृतो यो दण्डस्तेन। २ यस्मिन् अनन्ते। ३ अयात् 'या प्रापणे' इत्यस्य रूपम्। ४ अक्षहृदयं द्यूतविद्यारहस्यम्। ५ 'वनौको दम्पती' इति पृथक्पदपाठे इत्यर्थः।

अकृतार्थवद्दीनवत् ॥ २६ ॥ अकृतार्थमसमाप्तरतिम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ सर्वभूतानामात्मेति भावनयाराधयितुमिच्छुः। यद्वा सर्वभूतानामात्मभावेन भूतेषु स्थितमपि गुणैरन्तर्हितं ब्रह्मेति संबन्धः। पाठान्तरे अन्तर्हितः सोऽयमित्युत्तरेणान्वयः ॥ २९ ॥ ३० ॥ भ्रूणस्य श्रोत्रियस्य गर्भस्य सत इति वा। बभ्रोर्गोः। सतां मतो भवान्वधं कथं साधु मन्यत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ क्षणमपि येन विना न जीविष्यामि सोऽयं यदि भक्षः क्रियते तर्हि मृतकं यथा मृतप्रायां मां

क्षुधार्तो जगृहे विप्रं तत्पत्न्याहाकृतार्थवत्॥ न भवान् राक्षसः साक्षादिक्ष्वाकूणां महारथः ॥२६॥ मदयन्त्याः पतिर्वीर नाधर्मं कर्तुमर्हसि॥ देहि मेऽपत्यकामाया अकृतार्थं पतिं द्विजम् ॥२७॥ देहोऽयं मानुषो राजन् पुरुषस्याखिलार्थदः ॥ तस्मादस्य वधो वीर सर्वार्थवध उच्यते ॥२८॥ एष हि ब्राह्मणो विद्वांस्तपःशीलगुणान्वितः ॥ आरिराधयिषुर्ब्रह्म महापुरुषसंज्ञितम् ॥ सर्वभूतात्मभावेन भूतेष्वन्तर्हितं गुणैः ॥२९॥ सोऽयं ब्रह्मर्षिवर्यस्ते राजर्षिप्रवराद्विभो ॥ कथमर्हति धर्मज्ञ वधं पितुरिवात्मजः ॥३०॥ तस्य साधोरपापस्य भ्रूणस्य ब्रह्मवादिनः॥ कथं वधं यथा बभ्रोर्मन्यते सन्मतो भवान् ॥३१॥ यद्ययं क्रियते भक्षस्तर्हि मां खाद पूर्वतः ॥ न जीविष्ये विना येन क्षणं च मृतकं यथा ॥ ३२ ॥ एवं करुणभाषिण्या विलपन्त्या अनाथवत् ॥ व्याघ्रः पशुमिवाखादत्सौदासः शापमोहितः ॥३३॥ ब्राह्मणी वीक्ष्य दिधिषुं पुरुषादेन भक्षितम् ॥ शोचन्त्यात्मानमुर्वीशमशपत्कुपिता सती ॥ ३४ ॥ यस्मान्मे भक्षितः पाप कामार्तायाः पतिस्त्वया ॥ तवापि मृत्युराधानादकृतप्रज्ञ दर्शितः ॥३५॥ एवं मित्रसहं शप्त्वा पतिलोकपरायणा ॥ तदस्थीनि समिद्धेऽग्नौ प्रास्य भर्तुर्गतिं गता ॥ ३६ ॥ विशापो द्वादशाब्दान्ते मैथुनाय समुद्यतः ॥ विज्ञाय ब्राह्मणीशापं महिष्या स निवारितः ॥३७॥ तत ऊर्ध्वं स तत्याज स्त्रीसुखं कर्मणाऽप्रजाः ॥ वसिष्ठस्तदनुज्ञातो मदयन्त्यां प्रजामधात् ॥३८॥ सा वै सप्त समा गर्भमबिभ्रन्न व्यजायत ॥ जघ्नेऽश्मनोदरं तस्याः सोऽश्मकस्तेन कथ्यते ॥ ३९ ॥ अश्मकान्मूलको जज्ञे यः स्त्रीभिः परिरक्षितः ॥ नारीकवच इत्युक्तो निःक्षत्रे मूलकोऽभवत् ॥ ४० ॥ ॥ ॥

पूर्वं भक्षय ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ दिधिषुं गर्भाधानकर्तारम् ॥ ३४ ॥ आधानान्मैथुनात्। हे अकृतप्रज्ञ, मृत्युर्मया दर्शितः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ तदेवं कर्मणा अप्रजाः ॥ ३८ ॥ अबिभ्रद्धारेत्यर्थः। न व्यजायत न प्रासूत। अतो वसिष्ठ एव तस्या उदरमश्मना जघान। स उत्पन्नः सुतोऽश्मकः ॥ ३९ ॥ स्त्रीभिः संवेष्ट्य परशुरामात्परिरक्षितः, अतो नारीकवच इत्युक्तः। निःक्षत्रे सति क्षत्रवंशस्य मूलमभवदतो मूलक इति चोक्तः ॥ ४० ॥ ॥ ॥

१ 'अन्तर्हितो गुणैः' इत्येवंरूपे। २ भ्रूणस्य सूत्रप्रवचनाध्यायिनः 'वेदानां किंचिदधीत्य ब्राह्मण एकां शाखामधीत्य श्रोत्रियोऽङ्गाध्याय्यनूचानः कल्पाध्यायी ऋषिः कल्पसूत्रप्रवचनाध्यायी भ्रूणः' इत्यादिप्रयोगात् वीर०। 'अथ भ्रूणो गर्भिण्यां श्रोत्रियद्विजे' इति हैमात् भ्रूणशब्देन श्रोत्रियो वा। ३ इदानीमेव मयि गर्भरूपेणोत्पत्स्यमानत्वाद्गर्भरूपस्य सत इत्यर्थः। ४ अखादत् तमिति शेषः।

॥४१॥ प्रसन्नैर्देवैर्वरं वृणीष्वेत्युक्ते खट्वाङ्गेनोक्तं प्रथमं तावन्ममायुः कथ्यतामिति, देवैश्चोक्तं मुहूर्तमात्रमिति, तज्ज्ञात्वा देवैर्दत्तेन विमानेन शीघ्रं स्वपुरमेत्य मनः परमेश्वरे संदधे ॥ ४२ ॥ एतदेव स्वसाधुवृ ्तानुस्मरणपूर्वकं तत्कृतेन निश्चयेन दर्शयति—नेति सप्तभिः—कुलदेवाद्ब्रह्मकुलात्सकाशान्मे प्राणादयो नातिवल्लभा नातिप्रियाः ॥४३॥ सद्यं मम ॥ ४४ ॥ भूतभावनो हरिस्तस्मिन्नेव भावना यस्य सोऽहं तं कामं न वृणे ॥ ४५ ॥ तत्र हेतुः—य इति । विक्षिप्तानीन्द्रियाणि धीश्च येषां ते देवा अपि ॥४६॥ अथ तस्मात्प्रकृत्या स्वभावेनात्मनि रूढं गुणेषु सङ्गं विश्वकर्तुर्भावेन हित्वा तमेवाहं प्रपद्ये ॥४७॥ अन्यभावं देहाद्यभिमानरूप-

ततो दशरथस्तस्मात्पुत्र ऐडविडस्ततः ॥ राजा विश्वसहो यस्य खट्वाङ्गश्चक्रवर्त्यभूत् ॥ ४१ ॥ यो देवैरर्थितो दैत्यानवधीद्युधि दुर्जयः ॥ मुहूर्तमायुर्ज्ञात्वैत्य स्वपुरं संदधे मनः ॥४२॥ न मे ब्रह्मकुलात्प्राणाः कुलदैवान्न चात्मजाः ॥ न श्रियो न मही राज्यं न दाराश्चातिवल्लभाः ॥ ४३ ॥ न बाल्येऽपि मतिर्मह्यमधर्मे रमते क्वचित् ॥ नापश्यमुत्तमश्लोकादन्यत्किंचन वस्त्वहम् ॥४४॥ देवैः कामवरो दत्तो मह्यं त्रिभुवनेश्वरैः ॥ न वृणे तमहं कामं भूतभावनभावनः ॥४५॥ ये विक्षिप्तेन्द्रियधियो देवास्ते स्वहृदि स्थितम् ॥ न विदन्ति प्रियं शश्वदात्मानं किमुतापरे ॥४६॥ अथेशमायारचितेषु सङ्गं गुणेषु गन्धर्वपुरोपमेषु ॥ रूढं प्रकृत्यात्मनि विश्वकर्तुर्भावेन हित्वा तमहं प्रपद्ये ॥ ४७ ॥ इति व्यवसितो बुद्ध्या नारायणगृहीतया ॥ हित्वाऽन्यभावमज्ञानं ततः स्वं भावमाश्रितः ॥ ४८ ॥ यत्तद्ब्रह्म परं सूक्ष्ममशून्यं शून्यकल्पितम् ॥ भगवान्वासुदेवेति यं गृणन्ति हि सात्वताः ॥ ४९ ॥ ॥ इति श्रीमद्भा० म०पु० नवमस्कन्धे सूर्यवंशानुवर्णने नवमोऽध्यायः ॥९॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ खट्वाङ्गाद्दीर्घबाहुश्च रघुस्तस्मात्पृथुश्रवाः ॥ अजस्ततो महाराजस्तस्माद्दशरथोऽभवत् ॥१॥ तस्यापि भगवानेष साक्षाद्ब्रह्ममयो हरिः ॥ अंशांशेन चतुर्धाऽगात्पुत्रत्वं प्रार्थितः सुरैः ॥२॥ रामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्ना इति संज्ञया ॥ तस्यानुचरितं राजन्नृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ श्रुतं हि वर्णितं भूरि त्वया सीतापतेर्मुहुः ॥३॥

मज्ञानं हित्वा ॥ ४८ ॥ स्वं भावमेवाह—यत्तदिति । शून्यवत्कल्पितं वागाद्यविषयत्वात् । वासुदेव इति यं गृणन्ति । ब्रह्मण एव भक्तानुग्रहार्थमाविष्कृततनोर्वासुदेवत्वात् ॥ ४९ ॥ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे भावार्थदीपिकायां टीकायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ दशमे प्राह खट्वाङ्गवंशे श्रीरामसंभवम् ॥ तच्चरित्रं च लंकेशं हत्वाऽयोध्यागमावधि ॥ १ ॥ खट्वाङ्गाच्च दीर्घबाहुः ॥ १ ॥ २ ॥ ऋषिभिर्वाल्मीकिमुख्यैर्भूरि वर्णितं त्वया मुहुः श्रुतं तथापि संक्षेपतः कथ्यमानं शृणु ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

१ न रमते नारमतेत्यर्थः । २ 'नावश्यं', 'न पश्यामि' इति पाठौ । तत्रोत्तमश्लोकादन्यत्किंचिदपि वस्तु नोपादेयमित्यर्थः । ३ शून्यकल्पितं शून्ये रागद्वेषादिरहिते हृदि भजनकाले कल्पितं समर्थितं ध्यातमित्यर्थः । ४ वासुदेवेतीति सन्धिरार्षः । ५ यं गृणन्ति तं प्रापेति ज्ञेयम् ।

'ग्रन्थकोटिभिराकीर्णमद्भुतं रामविक्रमम् ॥ अध्यायद्वयतो वक्ष्यन्नेकश्लोके समस्यति ॥' इति । स कोशलेन्द्रः श्रीरामो नोऽस्मानवतात्पातु । कथंभूतः । यो गुर्वर्थे पितुः सत्यस्य पालनार्थं त्यक्तराज्यः सन् पद्मवदतिसुकुमाराभ्यां पद्भ्याम् । तदेवाह—प्रियायाः पाणिनापि स्पर्शे नास्ति क्षमा ययोस्ताभ्यां प्रतिवनं व्यचरत् । हरीन्द्रो हनुमान्सुग्रीवो वाऽनुजो लक्ष्मणस्ताभ्यां मृजितापनीता पथरुजा मार्गश्रमो यस्य । शूर्पणख्या वैरूप्यात्कर्णनासिकाच्छेदाद्धेतोः तया प्रलोभितेन रावणेनापहारात्प्रियेण कलत्रेण विरहस्तेन रुट् तयारोपितयोर्भ्रुवोर्विजृम्भेणैव त्रस्तोऽब्धिर्यस्मात् । ततस्तद्विज्ञापनेन बद्धः सेतुर्येन । ततः खला रावणादय एव दवो वनं तस्य दहनः ॥ ४ ॥ संक्षेपतो वर्णितं रामचरितमादित आरभ्य विस्तरेणाह—विश्वामित्राध्वर इत्यादिना यावदुत्तराध्यायसमाप्ति । पश्यत एव लक्ष्मणस्य । तमप्यनपेक्ष्यैव हता इत्यर्थः । यच्छब्दानां स कोशलेन्द्रोऽवतादित्यनेनैवान्वयः ॥ ५ ॥ लोके ये वीरास्तेषां समितौ समाजे ऐशं त्रैयम्बकं धनुरिक्षुयष्टिमिव लीलयैवादाय सज्जीकृतमारोपितं विकृष्य मध्ये बभञ्ज । हे नृप, उग्रं कठिनं गरिष्ठम् । तदाह—वाहकानां त्रिभिः शतैरुपनीतम् । बालगजस्य

गुर्वर्थे त्यक्तराज्यो व्यचरदनुवनं पद्मपद्भ्यां प्रियायाः पाणिस्पर्शाक्षमाभ्यां मृजितपथरुजो यो हरीन्द्रानुजाभ्याम् ॥ वैरूप्याच्छूर्पणख्याः प्रियविरहरुषारोपितभ्रूविजृम्भत्रस्ताब्धिर्बद्धसेतुः खलदवदहनः कोशलेन्द्रोऽवतान्नः ॥४॥ विश्वामित्राध्वरे येन मारीचाद्या निशाचराः ॥ पश्यतो लक्ष्मणस्यैव हता नैर्ऋतपुङ्गवाः ॥५॥ यो लोकवीरसमितौ धनुरैशमुग्रं सीतास्वयंवरगृहे त्रिशतोपनीतम् ॥ आदाय बालगजलील इवेक्षुयष्टिं सज्जीकृतं नृप विकृष्य बभञ्ज मध्ये ॥ ६ ॥ जित्वाऽनुरूपगुणशीलवयोऽङ्गरूपां सीताभिधां श्रियमुरस्यभिलब्धमानाम् ॥ मार्गे व्रजन्भृगुपतेर्व्यनयत्प्ररूढं दर्पं महीमकृत यस्त्रिरराजबीजाम् ॥ ७ ॥ यः सत्यपाशपरिवीतपितुर्निदेशं स्त्रैणस्य चापि शिरसा जगृहे सभार्यः ॥ राज्यं श्रियं प्रणयिनः सुहृदो निवासं त्यक्त्वा ययौ वनमसूनिव मुक्तसङ्गः ॥ ८ ॥ रक्षःस्वसुर्व्यकृत रूपमशुद्धबुद्धेस्तस्याः खरत्रिशिरदूषणमुख्यबन्धून् ॥ जघ्ने चतुर्दशसहस्रमपारणीयकोदण्डपाणिरटमान उवास कृच्छ्रम् ॥ ९ ॥ ॥

लीलेव लीला यस्य सः ॥ ६ ॥ अनुरूपाणि स्वयोग्यानि गुणशीलादीनि यस्यास्तां सीतासंज्ञां पूर्वमुरस्यभिलब्धो मानो यया तां श्रियं जित्वा धनुर्भङ्गमहानादश्रवणक्षुभितस्य भृगुपतेर्दर्पं व्यनयदपनीतवान् । कथंभूतस्य । त्रिःसप्तकृत्वो राजबीजशून्यां महीं योऽकरोत्तस्य ॥ ७ ॥ इदानीं गुर्वर्थे इति श्लोकं विवृण्वन्नाह—य इति । कदाचित्कैकेय्यास्तुष्टेन राज्ञा त्वदपेक्षितं दास्यामीति प्रतिश्रुतम्, ततः श्रीरामस्य युवराज्याभिषेकसमये तया भरतस्य राज्यं रामस्य च वने वासः प्रार्थितः, तदा सत्यपाशेन परिवीतस्य पितुर्निदेशमाज्ञां शिरसा जगृहे । ततो राज्यादिकं त्यक्त्वा सभार्यो वनं ययौ । दुस्त्यजस्यापि सहर्षत्यागे दृष्टान्तः—मुक्तसङ्गो योगी असून् प्राणानिवेति ॥ ८ ॥ रक्षसो रावणस्य स्वसुः शूर्पणखाया अशुद्धबुद्धेः सीतां जिघृक्षोः कामातुराया इति वा रूपं व्यकृत विकारमनयत् । तस्याः खरत्रिशिरदूषणमुख्या बन्धवो येषु तांश्चतुर्दशसहस्रं जघान । अपारणीयमलङ्घ्यमसह्यं कोदण्डं पाणौ यस्य सः ॥ ९ ॥ ॥ ॥

१ पथरुज इत्यनेन पथशब्दोऽकारान्तोऽप्यस्तीति लक्ष्यते इति क्रम० । २ निशा माययैव चरन्ति ते। ३ 'सुहृदोऽधिवासं' इति तत्राधिवासं अयोध्याम् । ४ भृगुपतेः परशुरामस्य । ५ मूले त्रिरित्युपलक्षणम् ।

सीतायाः कथाश्रवणेन दीपितो हृच्छयो यस्य तेन सीतां हरिष्यता स्वस्माद्भीतेन स्वस्याश्रमादपकर्षणार्थं सृष्टं निसृष्टं मारीचं विलोक्य जघान । कथंभूतम् । अद्भुतैणवपुषा स्वर्णहरिणदेहेनोपलक्षितम् । अत एव प्रलोभनेनाश्रमतस्तेनापकृष्टः सन् । कं दक्षं यथा उग्रः श्रीरुद्रः ॥ १० ॥ ततश्च रक्षोधमेन रावणेनासमक्षमपनीतायाम् । प्रियया वियुक्तो भ्रात्रा लक्ष्मणेन सह कृपणवद्वने चचार । किमभिप्रायः सन् । इत्यनेन प्रकारेण स्त्रीसङ्गिनां दुःखोदर्कां गतिं प्रख्यापयन् ॥११॥ आत्मार्थेन कृत्येन कर्मणा रावणेन सह युद्धेन हतं कृत्यं शास्त्रीयं दहनादिकं यस्य तं जटायुषं पुत्र इव दग्ध्वा कबन्धं स्वग्रहणाय प्रसारितबाहुं राक्षसमहन् । अथ वालिनि हते तैः कपिभिर्दयिताया गतिं बुद्ध्वा अजभवाभ्यामर्चितावङ्घ्री यस्य समनुजो वेलां समुद्रतीरमगात् ॥ १२ ॥ तत्र त्रिरात्रमुपवासेन प्रतीक्षितोऽपि सिन्धुर्यदा नोपस्थितस्तदा यस्य रोषविभ्रमेण क्रोधलीलया विवृत्तो यः कटाक्षस्तस्य पातेन संभ्रान्ता नक्रा मकराश्च यस्मिन् । भयेन गीर्णो

सीताकथाश्रवणदीपितहृच्छयेन सृष्टं विलोक्य नृपते दशकन्धरेण ॥ जघ्नेऽद्भुतैणवपुषाश्रमतोपकृष्टो मारीचमाशु विशिखेन यथा कमुग्रः ॥१०॥ रक्षोधमेन वृकवद्विपिनेऽसमक्षं वैदेहराजदुहितर्यपयापितायाम् ॥ भ्रात्रा वने कृपणवत्प्रियया वियुक्तः स्त्रीसङ्गिनां गतिमिति प्रथयंश्चचार ॥११॥ दग्ध्वात्मकृत्यहतकृत्यमहन्कबन्धं सख्यं विधाय कपिभिर्दयितागतिं तैः ॥ बुद्ध्वाथ वालिनि हते प्लवगेन्द्रसैन्यैर्वेलामगात्समनुजोऽजभवार्चिताङ्घ्रिः ॥१२॥ यद्रोषविभ्रमविवृत्तकटाक्षपातसंभ्रान्तनक्रमकरो भयगीर्णघोषः ॥ सिन्धुः शिरस्यर्हणं परिगृह्य रूपी पादारविन्दमुपगम्य बभाष एतत् ॥१३॥ न त्वां वयं जडधियो नु विदाम भूमन्कूटस्थमादिपुरुषं जगतामधीशम् ॥ यत्सत्त्वतः सुरगणा रजसः प्रजेशा मन्योश्च भूतपतयः स भवान्गुणेशः ॥१४॥ कामं प्रयाहि जहि विश्रवसोऽवमेहं त्रैलोक्यरावणमवाप्नुहि वीर पत्नीम् ॥ बध्नीहि सेतुमिह ते यशसो वितत्यै गायन्ति दिग्विजयिनो यमुपेत्य भूपाः ॥१५॥ बद्ध्वोदधौ रघुपतिर्विविधाद्रिकूटैः सेतुं कपीन्द्रकरकम्पितभूरुहाङ्गैः ॥ सुग्रीवनीलहनुमत्प्रमुखैरनीकैर्लङ्कां विभीषणदृशाऽविशदग्रदग्धाम् ॥१६॥

ग्रस्तः स्तम्भितो घोषो येन स सिन्धुरेतद्वक्ष्यमाणं बभाषे । अर्हणमर्घादिकम् । रूपी मूर्तिमान् ॥ १३ ॥ भाषणमेवाह—न त्वामिति द्वाभ्याम् । एतावत्पर्यन्तं नु निश्चितं त्वां न विदाम । न जानीम इत्यर्थः । इदानीं तु ज्ञातोऽसीत्याह—यदिति पृथक्पदम् । यस्येत्यर्थः । यदंशेभ्यः सत्त्वादिभ्यः सुरगणादयो भवन्ति स भवानिति ॥ १४ ॥ कामं यथेच्छं जलमाक्रम्यापि प्रयाहि । अवमेहं पुरीषप्रायम् । त्रैलोक्यं रावयत्याक्रन्दयतीति तथा तं जहि । हे वीर, यद्यपि तव जलं प्रतिबन्धकं न भवति तथापीह सेतुं बध्नीहि । तर्हि किमर्थम् । ते यशसो विस्ताराय । तदेवाह—यं सेतुमुपेत्य दुष्करं कर्मावेक्ष्य त्वद्यशो गास्यन्ति भूपास्तम् ॥१५॥ तद्वाक्यमभिनन्द्य यत्कृतं तदाह—बद्ध्वेति । विविधैरद्रीणां कूटैः शृङ्गैः सेतुं बद्ध्वाऽग्रे सीतान्वेषणे हनुमतैव दग्धां लङ्कामाविशत् । कथंभूतैः शृङ्गैः । कपीन्द्राणां करैः कम्पितानि भूरुहाणामङ्गानि शाखादीनि येषु तैः । विभीषणस्य दृशा बुद्ध्या । कैः सहाविशत् । सुग्रीवादयः प्रमुखा येषां तैरनीकैः ॥१६॥

१ परमभक्तानुकम्पोद्दीपनप्रकारेण । २ नित्यं विलापादिचेष्टाम् । ३ मनुजः मनुवंशे आविर्भूतः सिद्धां०, मनुजावतारी रामः चक्र०, क्रमसंदर्भस्तु समनुजः सङ्गतोऽनुजो लक्ष्मणो यस्य तादृश इति व्याचख्यौ । ४ यथा अवमेहो विष्ठा शरीरान्निर्गता शुनामुपभोगाय भवति तथायमपि विश्रवसो देहान्निर्गतत्वेनावमेहस्थानीयस्त्वच्छरनिर्भिन्नहृदयः शुनामशनाय स्यादित्यर्थः ।

ततश्च सा लङ्का घूर्णा प्रचलिता बभूव । कथंभूता । वानरेन्द्राणां बलैरुद्धा विहारादयो यस्याम् । निर्भज्यमाना धिषणादयो यस्यां सा । तत्र विहारः क्रीडास्थानम्, कोष्ठं धान्यागारादि, श्रीः कोशः, द्वारं गृहादीनाम्, गोपुरं पुरद्वारम्, सदः सभा, वलभी प्रासादादिपुरोभागच्छादिनी, विटङ्कः कपोतपालिका । धिषणं वेदिकादि, शृङ्गाटकं चतुष्पथम् ॥ १७ ॥ रक्षःपती रावणः पुत्रमिन्द्रजितं प्रहस्तादींश्च समहिनोत्प्रायुङ्क्त ॥ १८ ॥ असिशूलादिभिर्दुर्गमां तां यातुधानपृतनां सुग्रीवादिभिरन्वितः श्रीरामोऽभ्यगात् । मरुत्सुतो हनुमान् । ऋक्षो जाम्बवान् ॥ १९ ॥ ते रघुपतेरनीकपा अङ्गदाद्याः सर्वे रावणस्येभादिभिर्युक्तं वरूथं सैन्यं तत्र द्वन्द्वं यथा भवति तथाभिपत्य सङ्गम्य द्रुमादिभिर्जघ्नुः । कान् । सीताया अभिमर्शेन हतं मङ्गलं यस्य स रावण ईशो येषां तान् ॥ २० ॥

सा वानरेन्द्रबलरुद्धविहारकोष्ठश्रीद्वारगोपुरसदोवलभीविटङ्का ॥ निर्भज्यमानधिषणध्वजहेमकुम्भशृङ्गाटका गजकुलैर्ह्रदिनीव घूर्णा ॥१७॥ रक्षःपतिस्तदवलोक्य निकुम्भकुम्भधूम्राक्षदुर्मुखसुरान्तनरान्तकादीन् ॥ पुत्रं प्रहस्तमतिकायविकम्पनादीन्सर्वानुगान्समहिनोदथ कुम्भकर्णम् ॥१८॥ तां यातुधानपृतनामसिशूलचापप्रासर्ष्टिशक्तिशरतोमरखड्गदुर्गाम् ॥ सुग्रीवलक्ष्मणमरुत्सुतगन्धमादनीलाङ्गदर्क्षपनसादिभिरन्वितोऽगात् ॥१९॥ तेऽनीकपा रघुपतेरभिपत्य सर्वे द्वन्द्वं वरूथमिभपत्तिरथाश्वयोधैः ॥ जघ्नुर्द्रुमैर्गिरिगदेषुभिरङ्गदाद्याः सीताभिमर्शहतमङ्गलरावणेशान् ॥२०॥ रक्षःपतिः स्वबलनष्टिमवेक्ष्य रुष्ट आरुह्य यानकमथाभिससार रामम् ॥ स्वःस्यन्दने द्युमति मातलिनोपनीते विभ्राजमानमहनन्निशितैः क्षुरप्रैः ॥ २१ ॥ रामस्तमाह पुरुषादपुरीष यन्नः कान्ताऽसमक्षमसतापहृता श्ववत्ते ॥ त्यक्तत्रपस्य फलमद्य जुगुप्सितस्य यच्छामि काल इव कर्तुरलङ्घ्यवीर्यः ॥ २२ ॥ एवं क्षिपन्धनुषि संधितमुत्ससर्ज बाणं सवज्रमिव तद्धृदयं बिभेद ॥ सोऽसृग्वमन्दशमुखैर्न्यपतद्विमानाद्धाहेति जल्पति जने सुकृतीव रिक्तः ॥ २३ ॥ ततो निष्क्रम्य लङ्काया यातुधान्यः सहस्रशः ॥ मन्दोदर्या समं तस्मिन्प्ररुदत्य उपाद्रवन् ॥ २४ ॥ स्वान्स्वान्बन्धून्परिष्वज्य लक्ष्मणेषुभिरर्दितान् ॥ रुरुदुः सुस्वरं दीना घ्नन्त्य आत्मानमात्मना ॥ २५ ॥ ॥

स्वबलस्य नष्टिं नाशमवेक्ष्य रुष्टः क्रुद्धः सन् यानकं पुष्पकं विमानं रथं वारुह्य श्रीराममभिससार । अथ तं स्वःस्यन्दने स्वर्गस्थे इन्द्रस्य रथे मातलिनेन्द्रसारथिनोपनीते द्युमति दीप्तियुक्ते विभ्राजमानमहनदहन् ॥२१॥ हे पुरुषादपुरीष राक्षसपुरीषप्राय, यद्यस्मादपहृता । श्ववत् श्वा यथा असमक्षं गृहं प्रविश्य किमपि हरति तद्वत् । तस्माज्जुगुप्सितस्य कर्मणः कर्तुस्तेऽद्य काल इवालङ्घ्यवीर्योऽहं फलं यच्छामि । अधर्मकर्तुः पुंसः कालो यथा यच्छतीति वा ॥२२॥ रिक्तः क्षीणपुण्यः सुकृती विमानादिव विमानात्पुष्पकाख्यपतदिति वा ॥२३॥ राक्षसस्त्रीणां विलापमाह—तत इति पञ्चभिः । मन्दं स्वल्पमुदरं यस्यास्तया रावणभार्यया सह ॥२४॥२५॥

परैरर्दिता पीडिता ॥२६॥२७॥ गृध्राणामन्नं भक्ष्यः । नरकहेतवे नरकभोगाय ॥२८॥ सांपरायिकमौर्ध्वदेहिकम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ आत्मनः स्वस्य संदर्शनेन य आह्लादस्तेन विकसन्मुखपङ्कजं यस्यास्ताम् ॥३१॥ यानं पुष्पकम् । भ्रातृभ्यां लक्ष्मणसुग्रीवाभ्याम् ॥३२॥ आयुश्च दत्त्वा तेनापि सहैव ययौ ॥ ३३ ॥ गोमूत्रपक्वयवान्नभोजनम् । भ्रातरं भरतम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ स्वशिबिराद्रामं विनायोध्यामप्रविशन् । स्वस्य वासं यत्र निर्मितवांस्तस्मात्सकाशाद्गीतादिभिर्युक्तो रामं

हा हताः स्म वयं नाथ लोकरावण रावण ॥ कं यायाच्छरणं लङ्का त्वद्विहीना परार्दिता ॥ २६ ॥ नैवं वेद महाभाग भवान्कामवशं गतः ॥ तेजोनुभावं सीताया येन [2]नीतो दशामिमाम् ॥२७॥ कृतैषा विधवा लङ्का वयं च कुलनन्दन ॥ देहः कृतोऽन्नं गृध्राणामात्मा नरकहेतवे ॥ २८ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ स्वानां विभीषणश्चक्रे कोशलेन्द्रानुमोदितः ॥ पितृमेधविधानेन यदुक्तं सांपरायिकम् ॥२९॥ ततो ददर्श भगवानशोकवनिकाश्रमे ॥ क्षामां स्वविरहव्याधिं शिंशपामूलमास्थिताम् ॥ ३० ॥ रामः प्रियतमां भार्यां दीनां वीक्ष्यान्वकम्पत ॥ आत्मसंदर्शनाह्लादविकसन्मुखपङ्कजाम् ॥ ३१ ॥ आरोप्यारुरुहे यानं भ्रातृभ्यां हनुमद्युतः ॥ विभीषणाय भगवान्दत्त्वा रक्षोगणेशताम् ॥ ३२ ॥ लङ्कामायुश्च कल्पान्तं ययौ चीर्णव्रतः पुरीम् ॥ अवकीर्यमाणः कुसुमैर्लोकपालार्पितैः पथि ॥३३॥ उपगीयमानचरितः शतधृत्यादिभिर्मुदा ॥ गोमूत्रयावकं श्रुत्वा भ्रातरं वल्कलाम्बरम् ॥ ३४ ॥ महाकारुणिकोऽतप्यज्जटिलं स्थण्डिलेशयम् ॥ भरतः प्राप्तमाकर्ण्य पौरामात्यपुरोहितैः ॥३५॥ पादुके शिरसि न्यस्य रामं प्रत्युद्यतोऽग्रजम् ॥ नन्दिग्रामात्स्वशिबिराद्गीतवादित्रनिःस्वनैः ॥ ३६ ॥ ब्रह्मघोषेण च मुहुः पठद्भिर्ब्रह्मवादिभिः ॥ स्वर्णकक्षपताकाभिर्हैमैश्चित्रध्वजै रथैः ॥३७॥ सदश्वै रुक्मसन्नाहैर्भटैः पुरटवर्मभिः ॥ श्रेणीभिर्वारमुख्याभिर्भृत्यैश्चैव पदानुगैः ॥ ३८ ॥ पारमेष्ठ्यान्युपादाय पण्यान्युच्चावचानि च ॥ पादयोर्न्यपतत्प्रेम्णा प्रक्लिन्नहृदयेक्षणः ॥३९॥ पादुके न्यस्य पुरतः प्राञ्जलिर्बाष्पलोचनः ॥ तमाश्लिष्य चिरं दोर्भ्यां स्नापयन्नेत्रजैर्जलैः ॥४०॥ ॥ ॥

प्रत्युद्यतोऽभिमुखं ययौ ॥ ३६ ॥ ब्रह्मघोषेण महता घोषेण पठद्भिः । स्वर्णरसाक्ताः कक्षाः प्रान्ता यासां ताभिः पताकाभिः । हैमैरिति चत्वारि रथविशेषणानि ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ पारमेष्ठ्यानि राजार्हाणि छत्रचामरादीनि । प्रेम्णा प्रक्लिन्नं हृदयमीक्षणे च नेत्रे यस्य ॥ ३९ ॥ नेत्रजैर्जलैः स्नापयन्नाश्लिष्य ॥ ४० ॥

१ शिबिरं सैन्यनिवेशस्थानम् । २ नीतो येन तं नैव वेद । ३ शवदाहादिविधिना । ४ ददर्श । सीतामिति शेषः । ५ क्षामामित्यादिकमसुरविमोहनार्थम् इति विज० ; ६ हनुमद्युतः हनुमता सह युत् साहित्यं प्राप्य 'यु मिश्रणे' भावकिबन्तात्ल्यब्लोपे पञ्चमी इति चक्र० । ७ गोमूत्रयावकं गोमूत्रपक्वं यावकं यवान्नं भोज्यत्वेनास्यास्तीति गोमूत्रयावकस्तमित्यर्थआद्यच् । ८ पुरटवर्मभिः स्वर्णकवचयुक्तैः । ९ श्रेणीभिः सजातीयशिल्पिसङ्घैः । १० पादयोर्न्यपतदिति पूर्वेण संबन्धः । ११ रामस्तमाश्लिष्य विप्रादिभ्यो नमश्चक्रे इत्युत्तरेण संबन्धः ।

येऽर्हसत्तमाः कुलवृद्धास्तेभ्योऽपि नमनं चक्रे ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ अयोध्याप्रवेशप्रकारमाह—पादुके इति सार्धैस्त्रिभिः ॥ ४३ ॥ धनुश्च निषङ्गौ च तान् । ऋक्षराट् जाम्बवान् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ गुरुपत्नीः कैकेय्याद्याः ॥ ४६ ॥ वयस्यानवरजांश्च । यथावदनुक्रमेण समुपेयतुः ॥ ४७ ॥ बाष्पौघैरभिषिञ्चन्त्यः शुचः

रामो लक्ष्मणसीताभ्यां विप्रेभ्यो येऽर्हसत्तमाः ॥ तेभ्यः स्वयं नमश्चक्रे प्रजाभिश्च नमस्कृतः ॥४१॥ धुन्वन्त उत्तरासङ्गान्पतिं वीक्ष्य चिरागतम् ॥ उत्तराः कोशला माल्यैः किरन्तो ननृतुर्मुदा ॥४२॥ पादुके भरतोऽगृह्णाच्चामरव्यजनोत्तमे ॥ विभीषणः ससुग्रीवः श्वेतच्छत्रं मरुत्सुतः ॥ ४३ ॥ धनुर्निषङ्गाञ्छत्रुघ्नः सीता तीर्थकमण्डलुम् ॥ अबिभ्रदङ्गदः खड्गं हैमं चर्मर्क्षराण्नृप ॥४४॥ पुष्पकस्थोऽन्वितः स्त्रीभिः स्तूयमानश्च बन्दिभिः ॥ विरेजे भगवान्राजन्ग्रहैश्चन्द्र इवोदितः ॥४५॥ भ्रातृभिर्नन्दितः सोऽपि सोत्सवां प्राविशत्पुरीम् ॥ प्रविश्य राजभवनं गुरुपत्नीः स्वमातरम् ॥ ४६ ॥ गुरून्वयस्यावरजान्पूजितः प्रत्यपूजयत् ॥ वैदेही लक्ष्मणश्चैव यथावत्समुपेयतुः ॥ ४७ ॥ पुत्रान्स्वमातरस्तास्तु प्राणांस्तन्व इवोत्थिताः ॥ आरोप्याङ्केऽभिषिञ्चन्त्यो बाष्पौघैर्विजहुः शुचः ॥४८॥ जटा निर्मुच्य विधिवत्कुलवृद्धैः समं गुरुः ॥ अभ्यषिञ्चद्यथैवेन्द्रं चतुःसिन्धुजलादिभिः ॥४९॥ एवं कृतशिरःस्नानः सुवासाः स्रग्व्यलंकृतः ॥ स्वलंकृतैः सुवासोभिर्भ्रातृभिर्भार्यया बभौ ॥५०॥ अग्रहीदासनं भ्रात्रा प्रणिपत्य प्रसादितः ॥ प्रजाः स्वधर्मनिरता वर्णाश्रमगुणान्विताः ॥ जुगोप पितृवद्रामो मेनिरे पितरं च तम् ॥५१॥ त्रेतायां वर्तमानायां कालः कृतसमोऽभवत् ॥ रामे राजनि धर्मज्ञे सर्वभूतसुखावहे ॥५२॥ वनानि नद्यो गिरयो वर्षाणि द्वीपसिन्धवः ॥ सर्वे कामदुघा आसन्प्रजानां भरतर्षभ ॥ ५३ ॥ नाधिव्याधिजराग्लानिदुःखशोकभयक्लमाः ॥ मृत्युश्चानिच्छतां नासीद्रामे राजन्यधोक्षजे ॥५४॥ एकपत्नीव्रतधरो राजर्षिचरितः शुचिः ॥ स्वधर्मं गृहमेधीयं शिक्षयन्स्वयमाचरन् ॥ ५५ ॥ प्रेम्णाऽनुवृत्त्या शीलेन प्रश्रयावनता सती ॥ धिया ह्रिया च भावज्ञा भर्तुः सीताहरन्मनः ॥ ५६ ॥ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे श्रीरामचरिते दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

शोकान्विजहुः । शेषं स्पष्टम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे भावार्थदीपिकायां टीकायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

१ उत्तरासङ्गानुत्तरीयाणि । २ स्वमातरं कौसल्याम् । ३ स्वमातरस्तन्व इवोत्थिताः सत्यः प्राणानिव पुत्रान् स्वाङ्क आरोप्येत्यन्वयः ।

ततश्चैकादशेऽयोध्यामावसन्ननुजैः सह ॥ यज्ञादि यच्चकारेशो रामस्तदनुवर्ण्यते ॥१॥१॥२॥ तदन्तरा तासां दिशां मध्ये यावती भूस्तां ब्राह्मण एवार्हतीति मन्यमानः ॥ ३ ॥ अयं श्रीरामः । तत्तदा । सौमङ्गल्यमाभरणादिकं तावन्मात्रमवशेषितं यस्याः । तद्व्यतिरिक्तं हिरण्यादि सर्वं ददावित्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ किमप्रत्तं किमदत्तम् ।

॥श्रीशुक उवाच॥ भगवानात्मनात्मानं[1] राम उत्तमकल्पकैः ॥ सर्वदेवमयं देवमीज आचार्यवान्[2]मखैः ॥ १ ॥ होत्रेऽददाद्दिशं प्राचीं ब्रह्मणे दक्षिणां प्रभुः ॥ अध्वर्यवे प्रतीचीं च उदीचीं सामगाय सः ॥ २ ॥ आचार्याय ददौ शेषां यावती भूस्तदन्तरा ॥ मन्यमान इदं कृत्स्नं ब्राह्मणोऽर्हति निःस्पृहः ॥३॥ इत्ययं तदलंकारवासोभ्यामवशेषितः ॥ तथा राज्ञ्यपि वैदेहि सौमङ्गल्यावशेषिता ॥ ४ ॥ ते तु ब्रह्मण्यदेवस्य[3] वात्सल्यं वीक्ष्य संस्तुतम् ॥ प्रीताः क्लिन्नधियस्तस्मै प्रत्यर्प्येदं बभाषिरे ॥५॥ अप्रत्तं नस्त्वया किं नु भगवन्भुवनेश्वर ॥ यन्नोऽन्तर्हृदयं विश्य तमो[4] हंसि स्वरोचिषा ॥ ६ ॥ नमो ब्रह्मण्यदेवाय रामायाकुण्ठमेधसे ॥ उत्तमश्लोकधुर्याय न्यस्तदण्डार्पिताङ्घ्रये ॥७॥ कदाचिल्लोकजिज्ञासुर्गूढो[5] रात्र्यामलक्षितः ॥ चरन्वाचोऽशृणोद्रामो भार्यामुद्दिश्य कस्यचित् ॥८॥ नाहं बिभर्मि त्वां दुष्टामसतीं परवेश्मगाम् ॥ स्त्रीलोभी बिभृयात्सीतां रामो नाहं भजे पुनः ॥ ९ ॥ इति लोकाद्बहुमुखाद्दुराराध्यादसंविदः ॥ पत्या भीतेन सा त्यक्ता प्राप्ता प्राचेतसाश्रमम् ॥१०॥ अन्तर्वत्न्यागते काले यमौ सा सुषुवे सुतौ ॥ कुशो लव इति ख्यातौ तयोश्चक्रे क्रिया मुनिः ॥११॥ अङ्गदश्चित्रकेतुश्च लक्ष्मणस्यात्मजौ स्मृतौ ॥ तक्षः पुष्कल इत्यास्तां भरतस्य महीपते ॥ १२ ॥ सुबाहुः श्रुतसेनश्च शत्रुघ्नस्य बभूवतुः ॥ गन्धर्वान्कोटिशो जघ्ने भरतो विजये दिशाम् ॥ १३ ॥ तदीयं धनमानीय सर्वं राज्ञे न्यवेदयत् ॥ शत्रुघ्नश्च मधोः पुत्रं लवणं नाम राक्षसम् ॥ हत्वा मधुवने चक्रे मथुरां नाम वै पुरीम् ॥ १४ ॥ मुनौ निक्षिप्य तनयौ सीता भर्त्रा विवासिता ॥ ध्यायन्ती रामचरणौ विवरं प्रविवेश ह ॥ १५ ॥ तच्छ्रुत्वा[6] भगवान्रामो रुन्धन्नपि धिया शुचः ॥ स्मरंस्तस्या गुणांस्तांस्तान्नाशक्नोद्रोद्धुमीश्वरः ॥१६॥ ॥

सर्वं दत्तमित्यर्थः । विश्य प्रविश्य ॥ ६ ॥ न्यस्तदण्डैर्मुनिभिरर्पितौ चित्ते न्यस्तावङ्घ्री यस्य तस्मै । तेष्वर्पितावङ्घ्री येनेति वा ॥७॥८॥९॥ असंविदोऽज्ञात् । प्राचेतसो वाल्मीकिस्तस्याश्रमं प्राप्ता ॥ १० ॥ अन्तर्वत्नी गर्भिणी क्रिया जातकर्माद्याः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ ईश्वरोऽपि शुचो रोद्धुं नाशक्नोत् ॥ १६ ॥

---

१ आत्मनात्मानमिति यज्ञसाधनयजनीयस्य स्वभिन्नत्वाभावात् इति चक्र० । २ आचार्यवानित्यनेन गुरुकुलवासित्वं शिक्षितत्वं च सूचयति इति विज० । ३ ब्रह्मणि ब्राह्मणे साधुर्ब्रह्मण्यः स चासौ देवश्च तस्य । 'ब्राह्मणदेवस्य' इति पाठः । ४ तमोऽज्ञानम् । ५ शुकोक्तिरियम् । ६ स्त्रीसङ्गिनां गतिमित्यादि पूर्वमुक्तं यथार्थत्वेन द्रढयंस्तदीयमन्तःकरणं दर्शयति—तच्छ्रुत्वेति ।

न चातिचित्रमेतत् । स्त्रीपुंसोः प्रसङ्ग आसक्तिः त्रासमावहतीति तथा । विभक्तेरलुगार्षः । पाठान्तरं सुगमम् । किमुतेति प्रासङ्गिकोक्तिः ॥ १७ ॥ अग्निहोत्रमजुहोत् । प्रभुः[2] रामः ॥ १८ ॥ आत्मज्योतिर्निजं धाम ॥ १९ ॥ जलधिबन्धनमस्त्रपूगैश्च रक्षसां वध इतीदं कविभिराश्चर्यमिव वर्णितमपि यशः स्तुतिर्न भवति । तत्र हेतुः—अधिक[3]साम्याभ्यां विमुक्तं धाम प्रभावो यस्य तस्य किं कपयः सहायाः । अतः सुग्रीवाद्याश्रयणं यथा लीलामात्रं तथैवेदमपि । युक्तं चैतदित्याह—सुराणां याच्ञया आत्ता स्वीकृता लीलार्था तनुर्येन तस्य ॥२०॥ एवंविधलीलाप्रयोजनं दर्शयन्प्रणमति—यस्य यशो नृपाणां युधिष्ठिरादीनां सदस्सु ऋषयो मार्कण्डेयादयो गायन्ति । दिगिभेन्द्राणां पट्टवदाभरणरूपम् । तत्पर्यन्तं व्याप्तमित्यर्थः । नाकपाला देवाः । वसुपाला वसुधापालाश्च तेषां किरीटैर्जुष्टं पादाम्बुजं यस्य

स्त्रीपुंप्रसङ्ग एतादृक्सर्वत्र त्रासमावहः[1] ॥ अपीश्वराणां किमुत ग्राम्यस्य गृहचेतसः ॥१७॥ तत ऊर्ध्वं ब्रह्मचर्यं धारयन्नजुहोत्प्रभुः[2] ॥ त्रयोदशाब्दसाहस्रमग्निहोत्रमखण्डितम् ॥ १८ ॥ स्मरतां हृदि विन्यस्य विद्धं दण्डककण्टकैः ॥ स्वपादपल्लवं राम आत्मज्योतिरगात्ततः ॥ १९ ॥ नेदं यशो रघुपतेः सुरयाच्ञयात्तलीलातनोरधिकसाम्यविमुक्तधाम्नः ॥ रक्षोवधो जलधिबन्धनमस्त्रपूगैः किं तस्य शत्रुहनने कपयः सहायाः ॥ २० ॥ यस्यामलं नृपसदस्सु यशोऽधुनापि गायन्त्यघघ्नमृषयो दिगिभेन्द्रपट्टम् ॥ तन्नाकपालवसुपालकिरीटजुष्टपादाम्बुजं रघुपतिं शरणं प्रपद्ये ॥२१॥ स यैः स्पृष्टोऽभिदृष्टो वा संविष्टोऽनुगतोऽपि वा ॥ कोशलास्ते ययुः स्थानं यत्र गच्छन्ति योगिनः ॥२२॥ पुरुषो रामचरितं श्रवणैरुपधारयन् ॥ आनृशंस्यपरो राजन्कर्मबन्धैर्विमुच्यते ॥ २३ ॥ ॥राजोवाच॥ कथं स भगवान्रामो भ्रातॄन्वा स्वयमात्मनः ॥ तस्मिन्वा तेऽन्ववर्तन्त प्रजाः पौराश्च ईश्वरे ॥२४॥ ॥श्रीशुक उवाच॥ अथादिशद्दिग्विजये भ्रातॄंस्त्रिभुवनेश्वरः ॥ आत्मानं दर्शयन्स्वानां पुरीमैक्षत[5] सानुगः ॥ २५ ॥ आसिक्तमार्गां गन्धोदैः करिणां मदसीकरैः ॥ स्वामिनं प्राप्तमालोक्य मत्तां वा सुतरामिव ॥ २६ ॥ ॥ ॥

तं रघुपतिम् । पाठान्तरे तत्तस्य रघुपतेर्नाकपालादिभिर्जुष्टं पादाम्बुजं प्रपद्य इत्यर्थः ॥ २१ ॥ स रामः संविष्ट उपवेशितोऽनुगतो वा यैस्ते कोशलदेशवासिनः सर्वेऽपि यत्र योगिनो गच्छन्ति तत्स्थानं ययुः ॥२२॥ आनृशंस्यपर उपशमनिष्ठः सन्विमुच्यते ॥२३॥ स रामः स्वयं कथमवर्तत । भ्रातॄन्प्रति वा कथमवर्तत । कथंभूतान् । आत्मन आत्मांशभूतान् । तस्मिन्वा ईश्वरे ते भ्रात्रादयोऽनु अनन्तरं कथमवर्तन्तेति प्रश्नत्रयम् ॥ २४ ॥ तत्र श्रीरामस्य भ्रात्रादिषु प्रवृत्तिप्रकारमाह—अथेति । अनेनैव भ्रातॄणामपि तदाज्ञानुसारितया प्रवृत्तिरुक्ता । अथ सिंहासनस्वीकारानन्तरम् ॥ २५ ॥ पुरीं वर्णयति त्रिभिः—गन्धोदकैर्मदबिन्दुभिश्चासिक्ता मार्गा यस्याम् । सुतरां मत्तामिव समृद्धाम् । वा इति वितर्के । पाठान्तरे वासितगां वासितां कामोन्मत्तां गामिवेत्यर्थः ॥ २६ ॥ ॥

---

१ 'सर्वत्रैव भयावहः' इत्येवंरूपम् । २ प्रभुः कर्मसाध्यानन्दनिरपेक्षः लोकसंग्रहार्थं तथा कृतवानित्यर्थः । ३ अधिकेति भावप्रधानो निर्देशः । आधिक्यसाम्याभ्यामित्यर्थः । ४ राजान इत्यर्थः । मूले षालोप आर्षः । ५ पुरीमैक्षतेति स्वयं कथमवर्ततेत्यस्योत्तरम् इति चक्र० । ६ 'जुष्टं पादाम्बुजं रघुपतेः' इत्येवंरूपे । ७ 'मत्तां वासितगाम्' इत्येवंरूपे । अत्र समासान्ताभाव आर्षः ।

॥ २७ ॥ २८ ॥ पौराणां तस्मिन्वृत्तिमाह—तमुपेयुरिति । वराहरूपेण त्वयोद्धृतामिमां पृथ्वीं पाहीति ॥ २९ ॥ प्रजानां तस्मिन्वृत्तिमाह—ततः प्रजा इति ॥ ३० ॥ स्वयं कथमवर्ततेत्यस्योत्तरमाह—अथेति यावत्समाप्ति । स्वगृहं प्रविष्टः संस्तस्मिन् रेम इति पञ्चमेनान्वयः । गृहं वर्णयति सार्धैस्त्रिभिः—अनन्ता येऽखिलानां रत्नादीनां कोशास्तैराढ्यम् । अनर्घ्या उरवः परिच्छदा यस्मिन् ॥ ३१ ॥ विद्रुममया उदुम्बरा देहल्यो येषु तैर्द्वारैः । स्वच्छैः स्थलैः । तृतीयान्तानां मण्डितमिति तृतीयेनान्वयः ॥ ३२ ॥ वाससां मणिगणानां चांशुकैर्दीप्तिभिः चित् चैतन्यं तद्वदुल्लासैरुज्ज्वलैः । यद्वा चिदिति क्वचित् । वैदूर्यस्तम्भादिषु

प्रासादगोपुरसभाचैत्यदेवगृहादिषु ॥ विन्यस्तहेमकलशैः पताकाभिश्च मण्डिताम् ॥ २७॥ पूगैः सवृन्तै[1] रम्भाभिः
पट्टिकाभिः सुवाससाम् ॥ आदर्शैरंशुकैः स्रग्भिः कृतकौतुकतोरणाम् ॥ २८ ॥ तमुपेयुस्तत्र तत्र पौरा अर्हणपाणयः ॥
आशिषो युयुजुर्देव पाहीमां प्राक् त्वयोद्धृताम् ॥ २९ ॥ ततः प्रजा वीक्ष्य पतिं चिरागतं[2] दिदृक्षयोत्सृष्टगृहाः स्त्रियो
नराः ॥ आरुह्य हर्म्याण्यरविन्दलोचनमतृप्तनेत्राः कुसुमैरवाकिरन् ॥ ३० ॥ अथ प्रविष्टः स्वगृहं जुष्टं स्वैः पूर्वराजभिः ॥
अनन्ताखिलकोशाढ्यमनर्घ्योरुपरिच्छदम् ॥ ३१ ॥ विद्रुमोदुम्बरद्वारैर्वैदूर्यस्तम्भपङ्क्तिभिः ॥ स्थलैर्मारकतैः स्वच्छैर्भ्राजत्-
स्फटिकभित्तिभिः[3] ॥ ३२ ॥ चित्रस्रग्भिः पट्टिकाभिर्वासोमणिगणांशुकैः ॥ मुक्ताफलैश्चिदुल्लासैः कान्तकामोपपत्तिभिः
॥ ३३ ॥ धूपदीपैः सुरभिभिर्मण्डितं पुष्पमण्डनैः ॥ स्त्रीपुंभिः सुरसंकाशैर्जुष्टं भूषणभूषणैः ॥ ३४ ॥ तस्मिन्स भगवान्रामः
स्निग्धया प्रिययेष्टया ॥ रेमे स्वारामधीराणाम्[4][5] ऋषभः सीतया किल ॥ ३५ ॥ बुभुजे च यथाकालं कामान्धर्ममपीडयन् ॥
वर्षपूगान्बहून्नृणामभिध्याताङ्घ्रिपल्लवः ॥ ३६ ॥ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे श्रीरामोपाख्याने
एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ कुशस्य चातिथिस्तस्मान्निषधस्तत्सुतो नभः ॥ पुण्डरीकोऽथ तत्पुत्रः
क्षेमधन्वाभवत्ततः ॥ १ ॥ देवानीकस्ततोऽनीहः पारियात्रोऽथ तत्सुतः ॥ ततो बलस्थलस्तस्माद्वज्रनाभोऽर्कसंभवः
॥ २ ॥ खगणस्तत्सुतस्तस्माद्विधृतिश्चाभवत्सुतः ॥ ततो हिरण्यनाभोऽभूद्योगाचार्यस्तु जैमिनेः ॥ ३ ॥ ॥

यथाशोभनमुज्ज्वलैर्मुक्ताफलैर्मण्डितमित्यर्थः । कान्ताः कमनीयाः कामोपपत्तयो भोगसाधनानि ताभिः ॥ ३३ ॥ भूषणानां भूषणभूतैः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ नृणां मध्ये । यद्वा नृणां नृभिरभिध्यातमङ्घ्रिपल्लवं यस्येति ॥ ३६ ॥ ॥ इति श्रीमद्भा० म० पु० नवमस्कन्धे भा० दी० टीकायां एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥
द्वादशे रामपुत्रस्य कुशस्यान्वय उच्यते । एवमिक्ष्वाकुपुत्रस्य शशादस्येरितोऽन्वयः ॥ १ ॥ कुशस्य रामपुत्रस्यातिथिः सुतोऽभवत् ॥ १ ॥ अर्कसंभवोऽर्कस्यांशात्संभूतः ॥ २ ॥ ततो विधृतेर्हिरण्यनाभः । कथंभूतः—जैमिनेः शिष्यो योगाचार्यः ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

१ वृन्तसहितैः पूगैः क्रमुकफलगुच्छैरित्यर्थः । 'सवृन्दैः' इति 'सुवृन्दैः' इति वा पाठः । २ चिरागतमिति वनवासादागमनसमयभवं दर्शनमिदं ज्ञेयम् इति चक्र० । ३ 'भ्राजत्स्फटिकभित्तिभिः' इत्यपि पाठः । ४ समासान्ताभावस्तस्यानित्यत्वादार्षत्वाद्वा । ५ 'स्वारामचाराणां' इति विज० पाठः । तत्र शोभनोद्यानेषु चारः संचारो येषामित्यर्थः । ६ 'श्लक्ष्णः' इति पाठः ।

तदाह—यतः सकाशात् कौशल्यो याज्ञवल्क्यऋषिराध्यात्मं योगमध्यगात् । महान्त उदया सिद्धयो यस्मिंस्तम् । हृदयग्रन्थेर्भेदकं च ॥ ४ ॥ ५ ॥ मरुं विशिनष्टि—योऽसाविति । पुनर्भावयिता भावयिष्यति ॥ ६ ॥ ७ ॥ पित्राऽभिमन्युना ॥८॥९॥१०॥११॥ ततस्तस्मादमित्रजित् ॥१२॥१३॥१४॥ निष्ठा वंशस्य स्थितिस्तस्या अन्तः ॥१५॥ तदेवाह—इक्ष्वाकूणामिति ॥१६॥ ॥ इति श्रीमद्भा० म० पु० नवमस्कन्धे भावार्थदीपिकायां टीकायां द्वादशोऽध्यायः ॥१२॥

शिष्यः कौशल्य आध्यात्मं याज्ञवल्क्योऽध्यगाद्यतः ॥ योगं महोदयमृषिर्हृदयग्रन्थिभेदकम् ॥ ४ ॥ पुष्यो हिरण्य-
नाभस्य ध्रुवसन्धिस्ततोऽभवत् ॥ सुदर्शनोऽथाग्निवर्णः[1] शीघ्रस्तस्य मरुः सुतः ॥ ५ ॥ योऽसावास्ते योगसिद्धः कला-
पग्राममाश्रितः ॥ कलेरन्ते सूर्यवंशं नष्टं भावयिता पुनः ॥ ६ ॥ तस्मात्प्रसुश्रुतस्तस्य सन्धिस्तस्याप्यमर्षणः ॥ महस्वां-
स्तत्सुतस्तस्माद्विश्वसाह्वोऽन्वजायत ॥ ७ ॥ ततः प्रसेनजित्तस्मात्तक्षको भविता पुनः ॥ ततो बृहद्बलो यस्तु पित्रा ते
समरे हतः ॥ ८ ॥ एते हीक्ष्वाकुभूपाला अतीताः शृण्वनागतान् ॥ बृहद्बलस्य भविता पुत्रो नाम बृहद्रणः ॥ ९ ॥
उरुक्रियस्ततस्तस्य[3] वत्सवृद्धो भविष्यति ॥ प्रतिव्योमस्ततो भानुर्दिवाको[4] वाहिनीपतिः ॥ १० ॥ सहदेवस्ततो वीरो बृहद-
श्वोऽथ भानुमान् ॥ प्रतीकाश्वो भानुमतः सुप्रतीकोऽथ तत्सुतः ॥ ११ ॥ भविता मरुदेवोऽथ सुनक्षत्रोऽथ पुष्करः ॥ तस्या-
न्तरिक्षस्तत्पुत्रः सुतपास्तदमित्रजित् ॥ १२ ॥ बृहद्राजस्तु तस्यापि बर्हिस्तस्मात्कृतंजयः ॥ रणंजयस्तस्य सुतः संजयो
भविता ततः ॥ १३ ॥ तस्माच्छाक्योऽथ शुद्धोदो लाङ्गलस्तत्सुतः स्मृतः ॥ ततः प्रसेनजित्तस्मात्क्षुद्रको भविता
ततः ॥ १४ ॥ रणको भविता तस्मात्सुरथस्तनयस्ततः ॥ सुमित्रो नाम निष्ठान्त एते बार्हद्बलान्वयाः ॥ १५ ॥ इक्ष्वा-
कूणामयं वंशः सुमित्रान्तो भविष्यति ॥ यतस्तं प्राप्य राजानं संस्थां प्राप्स्यति वै कलौ ॥ १६ ॥ ॥ इति
श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे इक्ष्वाकुवंशवर्णनं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥
निमिरिक्ष्वाकुतनयो वसिष्ठमवृतर्त्विजम् ॥ आरभ्य सत्रं सोऽप्याह शक्रेण प्राग्वृतोऽस्मि भोः ॥ १ ॥ तं निर्वर्त्यागमि-
ष्यामि तावन्मां प्रतिपालय ॥ तूष्णीमासीद्गृहपतिः सोऽपीन्द्रस्याकरोन्मखम् ॥ २ ॥ ॥ ॥

इक्ष्वाकोरेव पुत्रस्य निमेर्वंशस्त्रयोदशे ॥ वर्ण्यते जज्ञिरे यत्र ब्रह्मज्ञा जनकादयः ॥ १ ॥ निमेरौरसः पुत्रो नाभूदिति दर्शयन्कथामाह—निमिरित्येकादशभिः । सत्रमारभ्य वसिष्ठमृत्विजमवृत वव्रे ॥ १ ॥ तं शक्रस्य मखं निर्वर्त्य । प्रतिपालय प्रतीक्षस्वेति गृहपतिर्निमिः ॥ २ ॥ ॥ ॥

१ 'सुदतोऽथाग्निवर्णश्च' इति पाठः । ध्रुवसन्धेः सुदर्शनस्तस्याग्निवर्णस्तस्य शीघ्रस्तस्य मरुरित्यर्थः । २ तस्मान्मरोः । ३ 'उरुक्षतः' इति वीर० पाठः । ४ 'दिवाकः' इति वीर० पाठः ।

इदं जीवितं चलमस्थिरं विद्वान् ॥ ३ ॥ इन्द्रस्य मखं निर्वर्त्यागतो गुरुः शिष्यस्य व्यतिक्रममन्यायं वीक्ष्य निमेर्देहः पतत्वित्यशपत् ॥ ४ ॥ ५ ॥ उर्वशीदर्शनात्स्कन्नं रेतस्ताभ्यां कुम्भे निषिक्तं तस्मात्प्रपितामहो वसिष्ठो जज्ञे । तदाह—मित्रावरुणयोरिति । तथा च श्रुतिः—'कुम्भे रेतः सिषिचतुः समानम्' इति ॥ ६ ॥ ७ ॥ यदि प्रसन्नाः प्रभवः समर्थाश्चेत्तर्हि जीवत्वित्यूचुः ॥ ८ ॥ यस्य देहस्य योगं न वाञ्छन्त्यपि तु मोक्षायैव भजन्ति ॥ ९ ॥ १० ॥ निमिर्विदेह एव सन्नुष्यतां वसतु । कामं यथेच्छम् । एवं सति युष्माभिः प्रार्थितं जीवितमस्य भविष्यति न च देहबन्ध इति भावः । स चाध्यात्मसंस्थितो लोचनयोः

निमि[1]श्चलमिदं विद्वान्सत्रमारभतात्मवान् ॥ ऋत्विग्भिरपरैस्तावन्नाग[2]मद्यावता गुरुः ॥ ३ ॥ शिष्यव्यतिक्रमं वीक्ष्य निर्वर्त्य गुरुरागतः ॥ अशपत्पतताद्देहो निमेः पण्डितमानिनः ॥ ४ ॥ निमिः प्रतिददौ शापं गुरवेऽधर्मवर्तिने ॥ तवापि पतताद्देहो लोभाद्धर्ममजानतः ॥५॥ इत्युत्ससर्ज स्वं देहं निमिरध्यात्मकोविदः ॥ मित्रा[3]वरुणयोर्जज्ञे उर्वश्यां प्रपितामहः ॥ ६ ॥ गन्धवस्तुषु त[4]द्देहं निधाय मुनिसत्तमाः ॥ समाप्ते सत्रयागेऽथ देवानूचुः समागतान् ॥ ७ ॥ राज्ञो जीवतु देहोऽयं प्रसन्नाः प्रभवो यदि ॥ तथेत्युक्ते निमिः प्राह मा भून्मे देहबन्धनम् ॥८॥ यस्य योगं न वाञ्छन्ति वियोगभयकातराः ॥ भजन्ति चरणाम्भोजं मुनयो ह[5]रिमेधसः ॥९॥ देहं नाव[6]रुरुत्सेऽहं दुःखशोक[7]भयावहम् ॥ सर्वत्रास्य यतो मृ[8]त्युर्मत्स्यानामुदके यथा ॥ १० ॥ ॥ देवा ऊचुः ॥ विदेह उष्यतां कामं लोचनेषु शरीरिणाम् ॥ उन्मेषणनिमेषाभ्यां लक्षितोऽध्यात्मसंस्थितः ॥ ११ ॥ अराजकभयं नृणां मन्यमाना महर्षयः ॥ देहं ममन्थुः स्म निमेः कुमारः समजायत ॥ १२ ॥ जन्मना जनकः सोऽभू[9]द्वैदेहस्तु विदेहजः ॥ मिथिलो मथनाज्जातो मिथिला येन निर्मिता ॥ १३ ॥ तस्मादुदावसुस्तस्य पुत्रोऽभून्नन्दिवर्धनः ॥ ततः सुकेतुस्तस्यापि देवरातो महीपते ॥१४॥ तस्माद्बृहद्रथस्तस्य महावीर्यः सुधृत्पिता ॥ सुधृतेर्धृष्टकेतुर्वै हर्यश्वोऽथ मरुस्ततः ॥१५॥ मरोः प्रतीपकस्तस्माज्जातः कृ[10]तिरथो यतः ॥ देवमीढस्तस्य सुतो विसृतोऽथ महाधृतिः ॥ १६ ॥ ॥ ॥ ॥

स्थितः सन्नुन्मेषणनिमेषाभ्यां तत्प्रवर्तकत्वेन लक्षितो वर्तत इति शेषः ॥ ११ ॥ तदेव मृतादपि निमेर्देहाद्वंशप्रवृत्तिं दर्शयति—अराजकभयमिति ॥ १२ ॥ तस्यान्वर्थानि त्रीणि नामान्याह—जन्मनाऽसाधारणेन । जन एव जनकः । यद्वा स्वदेहद्वारा जनकत्वात्स निमिर्जनकोऽभूदित्यर्थः । मिथिला येन निर्मिता इत्यनेन व्युत्पत्त्यन्तरमर्थादुक्तम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ सुधृत्सुधृतिस्तस्य पिता ॥ १५ ॥ १६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

१ 'निमिः सत्रविदां' इति पाठः । २ 'यावत्तन्नागमद्गुरुः' इति विज० पाठः । ३ उर्वशीदर्शनस्कन्नमित्रावरुणरेतःसेकाधिकरणे कुम्भे इत्यर्थः । ४ तस्य निमेर्देहम् । ५ हरिमेधसः भगवतः । ६ नावरुरुत्से न धर्तुमिच्छामि । ७ 'मोहभयाश्रयम्' इति पाठः । ८ उदकेऽन्यस्माज्जलचरादन्यत्र स्थले स्वभावाच्च मृत्युसत्त्वाद्यथा सर्वत्र मृत्युर्मत्स्यानां तथेत्यर्थः । ९ जीवसंबन्धरहितो देहो यस्य स विदेहः तज्जोऽप्युपचाराद्विदेह इति वैदेह इति चोच्यते इति सिद्धां० । १० 'कृतरथः', 'कृतरयः' इति च पाठौ ।

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ तस्य केशिध्वजस्य भानुमान् ॥ २१ ॥ २२ ॥ तत्तस्मात्सुपार्श्वकः ॥ २३ ॥ अग्निसंभवोऽग्नेरंशात्संभूतः ॥ २४ ॥ यद्यस्मात्सुभाषणः ॥ २५ ॥ २६ ॥ योगेश्वरा याज्ञवल्क्यादयस्तेषां प्रसादेन ॥ २७ ॥ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे भावार्थदीपिकायां टीकायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ चतुर्दशादिभिः सोमवंशमाहासमासितः ॥ यस्मिन्नैलादयो भूपाः कीर्त्यन्ते पुण्यकीर्तयः ॥१॥ चतुर्दशे गुरोः पत्न्यां

कृतिरातस्ततस्तस्मान्महारोमाथ तत्सुतः ॥ स्वर्णरोमा सुतस्तस्य ह्रस्वरोमा व्यजायत ॥ १७ ॥ ततः सीरध्वजो जज्ञे यथार्थं[1] कर्षतो महीम् ॥ सीता सीराग्रतो जाता तस्मात्सीरध्व[2]जः स्मृतः ॥ १८ ॥ कुशध्वजस्तस्य पुत्रस्ततो धर्मध्वजो नृपः ॥ धर्मध्वजस्य द्वौ पुत्रौ कृतध्वजमितध्वजौ ॥ १९ ॥ कृतध्वजात्केशिध्वजः खाण्डिक्यस्तु मितध्वजात् ॥ कृतध्वजसुतो राजन्नात्मविद्याविशारदः ॥ २० ॥ खाण्डिक्यः कर्मतत्त्वज्ञो भीतः केशिध्वजा[3]द्द्रुतः ॥ भानुमांस्तस्य पुत्रोऽभूच्छतद्युम्नस्तु तत्सुतः ॥ २१ ॥ शुचिस्तत्तनयस्तस्मात्सनद्वाजस्ततोऽभवत् ॥ ऊर्ध्वकेतुः सनद्वाजादजोऽथ पुरुजित्सुतः ॥२२॥ अरिष्टनेमिस्तस्यापि श्रुतायुस्तत्सु[4]पार्श्वकः ॥ ततश्चित्ररथो यस्य क्षेमधिर्मैथिलाधिपः ॥ २३ ॥ तस्मात्समरथस्तस्य सुतः सत्यरथस्ततः ॥ आसीदुपगुरुस्तस्मादुपगुप्तोऽग्निसंभवः ॥ २४ ॥ वस्वनन्तोऽथ तत्पुत्रो युयुधो यत्सुभाषणः ॥ श्रुतस्ततो जयस्तस्माद्विजयोऽस्माद‍ृतः सुतः ॥ २५ ॥ शुनकस्तत्सुतो जज्ञे वीतहव्यो धृतिस्ततः ॥ बहुलाश्वो धृतेस्तस्य कृतिरस्य महावशी ॥ २६ ॥ एते वै मैथिला राजन्नात्मविद्याविशारदाः ॥ योगेश्वरप्रसादेन द्वन्द्वैर्मुक्ता गृहेष्वपि ॥ २७ ॥ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे निमिवंशानुवर्णनं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ छ ॥ ॥श्रीशुक उवाच॥ अथातः श्रूयतां राजन्वंशः सोमस्य पावनः ॥ यस्मिन्नैलादयो भूपाः कीर्त्यन्ते पुण्यकीर्तयः ॥ १ ॥ सहस्रशिरसः पुंसो नाभिह्रदसरोरुहात् ॥ जातस्यासीत्सुतो धातुरत्रिः पितृसमो गुणैः ॥ २ ॥ तस्य दृ[7]ग्भ्योऽभवत्पुत्रः सोमोऽमृतमयः किल ॥ विप्रौ[6]षध्युडुगणानां ब्रह्मणा कल्पितः पतिः ॥ ३ ॥ सोऽयजद्राजसूयेन विजित्य भुवनत्रयम् ॥ पत्नीं बृहस्पतेर्दर्पात्तारां नामाहरद्बलात् ॥ ४ ॥ ॥ ॥

तारायां सोमजाद्बुधात् ॥ जातश्चैलः षडुर्वश्यामायुमुख्यानजीजनत् ॥ २ ॥ १ ॥ २ ॥ दृग्भ्य आनन्दाश्रुभ्यः । अत एवामृतमयः । किलेत्याश्चर्ये । पाठान्तरे दृशो नेत्रात् । वक्ष्यमाणदर्पकारणमाह—विप्रेति ॥ ३ ॥ सोमस्य पुत्रो बुध इति कथाद्वारेणाह—पत्नीमिति सार्धैर्नवभिः ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥

१ आसमाप्तितः स्कन्धसमाप्तिपर्यन्तम् । २ सीर एव ध्वजः कीर्तिप्रकाशको यस्य सः । ३ द्रुतः पलायितः इति चक्र० । 'गतः' इति पाठः । ४ तत् तस्मात् । ५ 'धृतः' 'व्रतः' इति पाठौ । ६ 'विप्रौषध्यम्बुगर्भाणां' इति वीर० पाठः । ७ 'तस्य दृशः' इत्येवंरूपे ।

तत्कृते तन्निमित्तम् ॥ ५ ॥ सुराणां दानवानां च विग्रहे कारणमाह—शुक्र इति । असुरैः सहितः । उडुपमग्रहीदित्यर्थः । सन्धिरार्षः । गुरोः[1] सुतं बृहस्पतिमग्रहीत् । अङ्गिरसः सकाशात्प्राप्तविद्यो हर इति प्रसिद्धिः ॥ ६ ॥ ७ ॥ निवेदितो विज्ञापितः । विश्वकृद्ब्रह्मा । अवैदबुध्यत ॥ ८ ॥ बृहस्पतिराह—त्यज त्यजेति । परैराहितं गर्भम् । गर्भे त्यक्ते भस्मीकरिष्यतीति बिभ्यतीं प्रत्याह—नाहमिति । सान्तानिकः संतानार्थी । सांतानिके इति पाठे हे सत्पुत्रे[2] इत्यर्थः ॥ ९ ॥

यदा स देवगुरुणा याचितोऽभीक्ष्णशो मदात् ॥ नात्यजत्तत्कृते जज्ञे सुरदानवविग्रहः ॥५॥ शुक्रो बृहस्पतेर्द्वेषाद्-
ग्रहीत्सासुरोडुपम् ॥ हरो गुरुसुतं स्नेहात्सर्वभूतगणावृतः ॥ ६ ॥ सर्वदेवगणोपेतो महेन्द्रो गुरुमन्वयात् ॥ सुरासुर-
विनाशोऽभूत्समरस्तारकामयः[3] ॥ ७ ॥ निवेदितोऽथाङ्गिरसा सोमं निर्भर्त्स्य विश्वकृत् ॥ तारां स्वभर्त्रे प्रायच्छदन्तर्व-
त्नीमवैत्पतिः ॥ ८ ॥ त्यज[4] त्यजाशु दुष्प्रज्ञे मत्क्षेत्रादाहितं परैः ॥ नाहं त्वां भस्मसात्कुर्यां स्त्रियं सान्तानिके[5]ः सति
॥ ९ ॥ तत्याज व्रीडिता तारा कुमारं कनकप्रभम् ॥ स्पृहामाङ्गिरसश्चक्रे कुमारे सोम एव च ॥ १० ॥ ममायं न
तवेत्युच्चैस्तस्मिन्विवदमानयोः ॥ पप्रच्छुरृषयो देवा नैवोचे व्रीडिता तु सा ॥ ११ ॥ कुमारो मातरं प्राह कुपितो-
ऽलीकलज्जया ॥ किं न वोचस्यसद्वृत्ते आत्मावद्यं[6] वदाशु मे ॥ १२ ॥ ब्रह्मा तां रह आहूय समप्राक्षीच्च सान्त्वयन् ॥
सोमस्येत्याह शनकैः सोमस्तं तावदग्रहीत् ॥ १३ ॥ तस्यात्मयोनिरकृत बुध इत्यभिधां नृप ॥ बुद्ध्या गम्भीरया येन
पुत्रेणापोडुराण्मुदम् ॥ १४ ॥ ततः पुरूरवा जज्ञे इलायां य उदाहृतः ॥ तस्य रूपगुणौदार्यशीलद्रविणविक्रमान्
॥ १५ ॥ श्रुत्वोर्वशीन्द्रभवने गीयमानान्सुरर्षिणा ॥ तदन्तिकमुपेयाय देवी स्मरशरार्दिता ॥ १६ ॥ मित्रावरुणयोः
शापादापन्ना नरलोकताम् ॥ निशम्य पुरुषश्रेष्ठं कन्दर्पमिव रूपिणम् ॥ १७ ॥ धृतिं[7] विष्टभ्य ललना उपतस्थे तद-
न्तिके ॥ स तां विलोक्य नृपतिर्हर्षेणोत्फुल्ललोचनः ॥ उवाच श्लक्ष्णया वाचा देवीं हृष्टतनूरुहः ॥ १८ ॥ ॥ राजो-
वाच ॥ स्वागतं ते वरारोहे आस्यतां करवाम किम् ॥ संरमस्व मया साकं रतिर्नौ शाश्वतीः समाः ॥ १९ ॥ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ रहः एकान्ते ॥ १३ ॥ पुरूरवस उर्वश्यामायुप्रमुखाः षट् पुत्रा जाता इति वक्तुं कथामाह—तस्येत्यादिना यावत्समाप्ति ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ ननु देवी कुतो मनुष्यस्यान्तिकमुपागच्छेत्तत्राह—मित्रावरुणयोः शापान्नरलोकतां मनुष्यभावमापन्ना सती ॥ १७ ॥ १८ ॥ नौ आवयोः रतिरस्त्विति ॥ १९ ॥

---

१ गुरोरङ्गिरसः । २ 'सपुत्रः' इति पाठः । ३ तारका तारा एव आमयः नाशहेतुर्यस्मिन् इति चक्र० । यद्वा तारैव तारका तस्या हेतोरागतः प्राप्तस्तारकामयः । मयट् चेति हेतुवाचकादागत इत्यर्थे मयट् । ४ 'गर्भं त्यजाशु' इति वीर० पाठः । ५ 'सांतानिकेऽसति' इति वीर० पाठः । ६ आत्मनोऽवद्यं दोषं किं न वोचसि न वदसि । ७ धृतिं विष्टभ्य तद्दर्शनेन जातस्तम्भादिविकारस्तम्भनाय धैर्यमवलम्ब्य इति क्रम० ।

यस्य तवाङ्गान्तरं वक्ष आसाद्य रिरंसया रन्तुमिच्छया ह स्फुटं न च्यवते नापयाति । यद्यस्मादिति वा ॥ २० ॥ शापावसाने भाषाभङ्गमिषेण जिगमिषोस्तस्या भाषाबन्धमाह—एताविति द्वाभ्याम् । उरणकौ मेषौ न्यासौ निक्षेपरूपौ रक्षस्व । यः श्लाघ्यः स एव स्त्रीणां वरः स्मृतः । अतो विजातीयत्वं न दोष इति भावः ॥ २१ ॥ हे वीर, घृतं मे भक्ष्यं स्यात् । 'अमृतं वा आज्यम्' इति श्रुतेः । देवानां चामृताशित्वात् । मैथुनादन्यत्र विवाससं त्वां नेक्षिष्ये । इति प्रतिपेदेऽङ्गीकृतवान् ॥ २२ ॥ तदेवाह—अहो इति ॥ २३ ॥ २४ ॥ पद्मकिंजल्कस्य गन्ध इव गन्धो यस्यास्तस्या मुखामोदेन मुषितः प्रलोभितः सन्

॥ उर्वश्युवाच ॥ कस्यास्त्वयि न सज्जेत मनो दृष्टिश्च सुन्दर ॥ यदङ्गान्तरमासाद्य च्यवते[1] ह रिरंसया ॥ २० ॥ एतावु-
रणकौ राजन्न्यासौ रक्षस्व मानद ॥ संरंस्ये भवता साकं श्लाघ्यः स्त्रीणां वरः स्मृतः ॥ २१ ॥ घृतं मे वीर भक्ष्यं स्यान्नेक्षे
त्वाऽन्यत्र मैथुनात् ॥ विवाससं तत्तथेति प्रतिपेदे महामनाः ॥२२॥ अहो रूपमहो भावो नरलोकविमोहनम् ॥ को न
सेवेत मनुजो देवीं त्वां स्वयमागताम् ॥ २३ ॥ तया स पुरुषश्रेष्ठो रमयन्त्या यथार्हतः ॥ रेमे सुरविहारेषु कामं चैत्रर-
थादिषु ॥ २४ ॥ रममाणस्तया देव्या पद्मकिंजल्कगन्धया ॥ तन्मुखामोदमुषितो मुमुदे[3]ऽहर्गणान्बहून् ॥ २५ ॥
अपश्यन्नुर्वशीमिन्द्रो गन्धर्वान्समनोदयत् ॥ उर्वशीरहितं मह्यमास्थानं नातिशोभते ॥ २६ ॥ त उपेत्य महारात्रे तमसि
प्रत्युपस्थिते ॥ उर्वश्या उरणौ जह्रुर्न्यस्तौ राजनि जायया ॥ २७ ॥ निशम्याक्रन्दितं[4] देवी पुत्रयोर्नीयमानयोः ॥
हतास्म्यहं कुनाथेन नपुंसा वीरमानिना ॥ २८ ॥ यद्विश्रम्भा[5]दहं नष्टा हृतापत्या च दस्युभिः ॥ यः[6] शेते निशि
संत्रस्तो यथा नारी दिवा पुमान्[7] ॥ २९ ॥ इति वाक्सायकैर्विद्धः प्रतोत्रैरिव कुञ्जरः ॥ निशि निस्त्रिंशमादाय विव-
स्त्रोऽभ्यद्रवद्रुषा ॥ ३० ॥ ते विसृज्योरणौ[8] तत्र व्यद्योतन्त स्म विद्युतः ॥ आदाय मेषावायान्तं नग्नमैक्षत सा पतिम्
॥ ३१ ॥ ऐलोऽपि शयने जायामपश्यन्विमना इव ॥ तच्चित्तो विह्वलः शोचन्बभ्रामोन्मत्तवन्महीम् ॥ ३२ ॥ ॥

॥ २५ ॥ मह्यं मम ॥ २६ ॥ महारात्रे मध्यरात्रे । 'महानिशा द्वे घटिके रात्रौ मध्यमयामयोः' इति स्मृतेः ॥ २७ ॥ जिगमिषोस्तस्याः परुषोक्तिमाह—हतास्मीति सार्धेन । नपुंसा नपुंसकेन ॥ २८ ॥ यथा नारी तथा संत्रस्तः शेते ॥ २९ ॥ ३० ॥ विद्युतो विशिष्टद्युतिमन्तो व्यद्योतन्त दीप्तिमकुर्वत । यद्वा तदैव तडितः प्राकाशन्तेत्यर्थः । नग्नमैक्षत । अतो भाषाभङ्गान्निर्जगामेति ज्ञेयम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ॥ ॥ ॥

---

१ नापयाति मनो दृष्टिश्चेति शेषः । पूर्वार्धगतनञो देहलीदीपन्यायेनात्रापि संबन्धः । २ मनो दृष्टिश्च न च्यवत इति पूर्वेणैवान्वयः । ३ 'मुमुहे' इति पाठः । ४ देवीत्यत्र छान्दसस्तृतीयाया लुक्, तेन देव्या इति वाक्सायकैर्विद्ध इति तृतीयेनान्वयः । ५ वीरोऽयमिति विश्वासात् । ६ यः पुमान्सन्नपि यथा नारी तथा निशि दिवा च संत्रस्तः सन् शेते । चक्रवर्ती तु यो निशि यथा नारी तथा संत्रस्तः सन् निशि शेते । तस्माद्दिवैव यः पुमान्न तु रात्राविति व्याचख्यौ । ७ दिवा पुमान् पुरुषशक्तिमती । एतदुत्तरं–'मुञ्च मुञ्चाश्वपसर बाहू मद्गात्रवेष्टितौ ॥ अतीव कातरो हा त्वं मायया योऽतिलम्पटः ॥' इति पद्यमधिकं वृन्दावनमुद्रितपुस्तके । ८ अस्मिन्पक्षे ते गन्धर्वा उरणौ विसृज्य गता इति शेषः ।

तस्याः सखीश्च पञ्च वीक्ष्य । सूक्तं शोभनं वचनम् 'हये जाये' इत्यादि ॥ ३३ ॥ तदेवार्थत आह—अहो इति द्वाभ्याम् । अनिर्वृत्य मत्कृतां निर्वृतिमप्राप्य । पाठान्तरे मां निर्वृतिमगमयित्वा मन्त्राननुक्त्वेति वा । वचांसि कृणवावहै गोष्ठीः करवावहै ॥ ३४ ॥ सुदेहोऽतिकमनीयोऽयं मम देहः ॥ ३५ ॥ 'पुरूरवो मामृथा' इत्यादि तस्याः सूक्तं तदप्यर्थत आह—मा मृथा इति चतुर्भिः—मा म्रियस्व । पुरुषोऽसि । अतो धैर्यमावहेति भावः । इमे वृकाः प्रसिद्धा इन्द्रियाणि वा त्वा इति त्वां मा स्म अद्युर्भक्षयेयुः । इन्द्रियवशो मा भवेत्यर्थः ॥३६॥ प्रिये निमित्ते साहसं यासाम् ॥३७॥३८॥ तं सान्त्वयति—संवत्सरान्त इति

स तां वीक्ष्य कुरुक्षेत्रे सरस्वत्यां च तत्सखीः ॥ पञ्च प्रहृष्टवदनाः प्राह सूक्तं पुरूरवाः ॥३३॥ अहो जाये तिष्ठ तिष्ठ घोरे न त्यक्तुमर्हसि ॥ मां त्वमद्याप्यनिर्वृत्य वचांसि कृणवावहै ॥३४॥ सुदेहोऽयं पतत्यत्र देवि दूरं हृतस्त्वया ॥ खादन्त्येनं वृका गृध्रास्त्वत्प्रसादस्य नास्पदम् ॥ ३५ ॥ ॥ उर्वश्युवाच ॥ मा मृथाः पुरुषोऽसि त्वं मा स्म त्वाऽद्युर्वृका इमे ॥ क्वापि सख्यं न वै स्त्रीणां वृकाणां हृदयं यथा ॥३६॥ स्त्रियो ह्यकरुणाः क्रूरा दुर्मर्षाः प्रियसाहसाः ॥ घ्नन्त्यल्पार्थेऽपि विश्रब्धं पतिं भ्रातरमप्युत ॥ ३७ ॥ विधायालीकविश्रम्भमज्ञेषु त्यक्तसौहृदाः ॥ नवं नवमभीप्सन्त्यः पुंश्चल्यः स्वैरवृत्तयः ॥ ३८ ॥ संवत्सरान्ते हि भवानेकरात्रं मयेश्वर ॥ वत्स्यत्यपत्यानि च ते भविष्यन्त्यपराणि भोः ॥३९॥ अन्तर्वत्नीमुपालक्ष्य देवीं स प्रययौ पुरम् ॥ पुनस्तत्र गतोऽब्दान्त उर्वशीं वीरमातरम् ॥४०॥ उपलभ्य मुदा युक्तः समुवास तया निशाम् ॥ अथैनमुर्वशी प्राह कृपणं विरहातुरम् ॥४१॥ गन्धर्वानुपधावेमांस्तुभ्यं दास्यन्ति मामिति ॥ तस्य संस्तुवतस्तुष्टा अग्निस्थालीं ददुर्नृप ॥ उर्वशीं मन्यमानस्तां सोऽबुध्यत चरन्वने ॥ ४२ ॥ स्थालीं न्यस्य वने गत्वा गृहानाध्यायतो निशि ॥ त्रेतायां संप्रवृत्तायां मनसि त्रय्यवर्तत ॥४३॥ स्थालीस्थानं गतोऽश्वत्थं शमीगर्भं विलक्ष्य सः ॥ तेन द्वे अरणी कृत्वा उर्वशीलोककाम्यया ॥ ४४ ॥ ॥ ॥

॥ ३९ ॥ अपराणीति वचनादन्तर्वत्नीमुपालक्ष्य ज्ञात्वा ॥ ४० ॥ ४१ ॥ अनेनाग्निना कर्म कृत्वा तद्वशादुर्वशीं प्राप्स्यतीत्यभिप्रायेणाग्निस्थालीं ददुः । स तु तां स्थालीमेवोर्वशीं मन्यमानस्तया सहितो वने विचरन्नेयमुर्वशी किंत्वग्निस्थालीत्यबुध्यत ॥ ४२ ॥ ततश्च तां स्थालीं वने स्थापयित्वा गृहान्गत्वा निशि नित्यं तामेवाध्यायतस्तस्य मनसि त्रेतायां त्रयी अवर्तत कर्मबोधकं वेदत्रयं प्रादुरभूत् ॥ ४३ ॥ ततः स्थालीस्थानं गतः सन् शम्या गर्भे जातमश्वत्थं विलक्ष्य अस्मिन्नसावग्निरस्तीति विशेषेण लक्षयित्वा तेनाश्वत्थेन द्वे अरणी कृत्वाऽग्निं ममन्थेति शेषः । 'शमीगर्भादग्निं ममन्थ' इति श्रुतिः ॥ ४४ ॥ ॥ ॥

१ 'अनिर्वर्त्य' इत्येवंरूपे । २ 'सालावृकाणां हृदयान्येता' इति श्रुतिः । एता एताः स्त्रियः । वृकाणां यथा हृदयं तथा स्त्रीणां हृदयमित्यर्थः । ३ प्रिये इन्द्रियार्थसाहसं चापल्यं यासां, प्रियं साहसं हठाचरणं यासां इति सिद्धां० । प्रिये धर्मादावपि साहसं यासां इति चक्र० ।

मथनप्रकारमाह—अधरारणिमुर्वशीं ध्यायन्नुत्तरारणिं आत्मानं ध्यायन्नुभयोर्मध्ये यत्काष्ठं तत्प्रजननं पुत्रं ध्यायन् । तथा च मन्त्रः—'उर्वश्यस्यायुरसि पुरूरवाः' इति ॥४५॥ तस्य तेन कृतान्निर्मन्थनाद्विभावसुरग्निर्जातः । कथंभूतः । जातं वेदो धनं भोग्यं यस्मात् । स च त्रय्या विद्यया विहितेनाधानसंस्कारेण त्रिवृदाहवनीयादिरूपः, सन् राज्ञा पुरूरवसा पुत्रत्वे कल्पितः । पुण्यलोकप्रापकत्वात् ॥४६॥ तदाह—तेनेति ॥४७॥ नन्वनादिर्वेदत्रयबोधितो ब्राह्मणादीनामिन्द्राद्यनेकदेवयजनेन स्वर्गप्राप्तिहेतुः कर्ममार्गः कथं सादिरिव वर्ण्यते तत्राह—एक एवेति द्वाभ्याम् । पुरा कृतयुगे सर्ववाङ्मयः सर्वासां वाचां बीजभूतः प्रणव एक एव वेदः । देवश्च नारायण एक एव । अग्निश्चैक एव लौकिकः । वर्णश्चैक एव हंसो नाम ॥४८॥ वेदत्रयी तु पुरूरवसः सकाशादासीत् । एयिवान् प्राप ।

उर्वशीं मन्त्रतो ध्यायन्नधरारणिमुत्तराम् ॥ आत्मानमुभयोर्मध्ये यत्तत्प्रजननं प्रभुः ॥ ४५ ॥ तस्य निर्मन्थनाज्जातो जातवेदा विभावसुः ॥ त्रय्या स विद्यया राज्ञा पुत्रत्वे कल्पितस्त्रिवृत् ॥४६॥ तेनाऽयजत यज्ञेशं भगवन्तमधोक्षजम् ॥ उर्वशीलोकमन्विच्छन्सर्वदेवमयं हरिम् ॥४७॥ एक एव पुरा वेदः प्रणवः सर्ववाङ्मयः ॥ देवो नारायणो नान्य एकोऽग्निर्वर्ण एव च ॥ ४८ ॥ पुरूरवस एवासीत्त्रयी त्रेतामुखे नृप ॥ अग्निना प्रजया राजा लोकं गान्धर्वमेयिवान् ॥ ४९ ॥ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे ऐलोपाख्याने चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ छ ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥ ऐलस्य चोर्वशीगर्भात्षडासन्नात्मजा नृप ॥ आयुः श्रुतायुः सत्यायू रयोऽथ विजयो जयः ॥१॥ श्रुतायोर्वसुमान्पुत्रः सत्यायोश्च श्रुतंजयः ॥ रयस्य सुत एकश्च जयस्य तनयोऽमितः ॥ २ ॥ भीमस्तु विजयस्याथ काञ्चनो होत्रकस्ततः ॥ तस्य जह्नुः सुतो गङ्गां गण्डूषीकृत्य योऽपिबत् ॥ जह्नोस्तु पूरुस्तत्पुत्रो बलाकश्चात्मजोऽजकः ॥ ३ ॥ ततः कुशः कुशस्यापि कुशाम्बुर्मूर्तयो वसुः ॥ कुशनाभश्च चत्वारो गाधिरासीत्कुशाम्बुजः ॥४॥ तस्य सत्यवतीं कन्यामृचीकोऽयाचत द्विजः ॥ वरं विसदृशं मत्वा गाधिर्भार्गवमब्रवीत् ॥ ५ ॥ ॥ ॥

अयं भावः—कृतयुगे सत्त्वप्रधानाः प्रायशः सर्वेऽपि ध्याननिष्ठाः । रजःप्रधाने तु त्रेतायुगे वेदादिविभागेन कर्ममार्गः प्रकटो बभूवेति ॥ ४९ ॥ ॥ इति श्रीमद्भागवते म०पु०न० स्कं० भावार्थदीपिकायां टीकायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥१४॥ ततः पञ्चदशे गाधिरैलपुत्रान्वयोऽजनि ॥ यद्दौहित्रसुतो रामः कार्तवीर्यमहन्रुषा ॥१॥१॥ सुग्रहत्वायाल्पादिक्रमेण श्रुतायुप्रभृतिषण्णां वंशानाह—श्रुतायोरित्यादिना । एक एकसंज्ञः अमितस्तत्संज्ञः ॥ २ ॥ जह्नोः पूरुस्तस्य बलाकस्तस्याजकः ॥ ३ ॥ ४ ॥ गाधेः पुत्रो विश्वामित्रो ब्रह्मर्षिरभूदित्युत्तराध्यायान्ते वक्ष्यति—'गाधेरभून्महातेजाः' इत्यादिना, तत्र तावत्तदुपोद्घातत्वेन भृगुवंशसंभवस्य ऋचीकस्य चरित्रं प्रसक्तानुप्रसक्तेन च परशुरामावतारचरितमाह—तस्य सत्यवतीमित्यादिना । विसदृशमननुरूपम् । भार्गवमृचीकम् ॥ ५ ॥

१ पुरा ब्राह्मकल्पस्य प्रथमसत्ययुगे इत्येवार्थः साधुः । स्वायंभुवमारभ्य वेदोदितवर्णानां भेदव्यवहारश्रवणात् इति क्रम० । २ प्रजया पुत्रभूतेन । ३ 'पूरुस्तस्याथ बालकः' इत्येव पाठः । टीका तु निर्गलितार्थत्वेन संगच्छते इति क्रम० । ४ मूर्तयो मूर्तयसंज्ञः । क्वचित् 'मूर्तयः,' 'मूर्तजः,' 'तनयः' इति च पाठाः, अन्ते तनयसंज्ञः । ५ प्रसक्तमनु यत्प्रसक्तं प्रसङ्गस्तेनेत्यर्थः ।

दक्षिणवामयोरेकतः श्यामः कर्णो येषाम् । सर्वस्मिन्नङ्गे चन्द्रस्येव वर्चो येषाम् । न चेदमपि पर्याप्तमस्मत्कन्यायाः । यतः कुशिकाः कौशिका वयम् ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ उभयैर्मन्त्रैः, पत्न्यै ब्राह्मैर्मन्त्रैः, श्वश्र्वै तु क्षात्रैरित्यर्थः ॥ ८ ॥ यावत्स्नात्वा मुनिर्नागतस्तावद्भार्यायां भर्तृस्नेहाधिक्यात्पुत्र्याः सत्यवत्याश्चरुं श्रेष्ठं मत्वा तया मात्रा सत्यवती याचिता सती ब्राह्ममन्त्राभिमन्त्रितं स्वचरुं मात्रे अयच्छत्प्रादात् । मातुश्चरुं क्षात्रमन्त्राभिमन्त्रितं स्वयमददात् ॥ ९ ॥ कष्टं जुगुप्सितम् । तदे वाह—ते पुत्रो घोरो भविष्यति । भ्राता तु ब्रह्मवित्तमो भविष्यतीति ॥ १० ॥ एवं मा भूदिति प्रसादितो भार्गव आह—अथ तर्हि पौत्रो घोरो भविष्यति

एकतः श्यामकर्णानां हयानां चन्द्रवर्चसाम् ॥ सहस्रं दीयतां शुल्कं कन्यायाः कुशिका वयम् ॥ ६ ॥ इत्युक्तस्तन्मतं ज्ञात्वा गतः स वरुणान्तिकम् ॥ आनीय दत्त्वा तानश्वानुपयेमे वराननाम् ॥ ७ ॥ स ऋषिः प्रार्थितः पत्न्या श्वश्र्वा चापत्यकाम्यया ॥ श्रपयित्वोभयैर्मन्त्रैश्चरुं स्नातुं गतो मुनिः ॥ ८ ॥ तावत्सत्यवती मात्रा स्वचरुं याचिता सती ॥ श्रेष्ठं मत्वा[१] तयाऽयच्छन्मात्रे मातुरदत्स्वयम् ॥ ९ ॥ तद्विज्ञाय मुनिः प्राह पत्नीं कष्टमकारषीः ॥ घोरो दण्डधरः पुत्रो भ्राता ते ब्रह्मवित्तमः ॥ १० ॥ प्रसादितः सत्यवत्या मैवं भूदिति भार्गवः ॥ अथ तर्हि भवेत्पौत्रो जमदग्निस्ततोऽभवत् ॥ ११ ॥ सा चाभूत्सुमहापुण्या कौशिकी लोकपावनी ॥ रेणोः सुतां रेणुकां वै जमदग्निरुवाह याम् ॥ १२ ॥ तस्यां वै भार्गवऋषेः सुता वसुमदादयः ॥ यवीयाञ्जज्ञ एतेषां राम इत्यभिविश्रुतः ॥१३॥ यमाहुर्वासुदेवांशं हैहयानां कुलान्तकम् ॥ त्रिःसप्तकृत्वो य इमां चक्रे निःक्षत्रियां महीम् ॥१४॥ दुष्टं[३] क्षत्रं भुवो भारमब्रह्मण्यमनीनशत्[४] ॥ रजस्तमोवृतमहन्फल्गुन्यपि कृतेंऽहसि ॥ १५ ॥ ॥ राजोवाच ॥ किं तदंहो भगवतो राजन्यैरजितात्मभिः ॥ कृतं येन कुलं नष्टं क्षत्रियाणामभीक्ष्णशः[५] ॥१६॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ हैहयानामधिपतिरर्जुनः क्षत्रियर्षभः ॥ दत्तं नारायणस्यांशमाराध्य[६] परिकर्मभिः ॥१७॥ बाहून्दशशतं लेभे दुर्धर्षत्वमरातिषु ॥ अव्याहतेन्द्रियौजःश्रीतेजोवीर्ययशोबलम् ॥ १८ ॥ योगेश्वरत्वमैश्वर्यं गुणा यत्राणिमादयः ॥ चचाराव्याहतगतिर्लोकेषु पवनो यथा ॥ १९ ॥ ॥

जमदग्निः पुत्रोऽभवदित्यर्थः ॥ ११ ॥ सा च सत्यवती कौशिकी नद्यभूत् ॥ १२ ॥ भार्गवऋषेर्जमदग्नेः सुताः ॥ १३ ॥ १४ ॥ अनीनशन्नाशयामास तदेवाह—रजस्तमोवृतमिति । पाठान्तरे सुगमम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ कार्तवीर्यार्जुनेन कृतमपराधं वक्तुं तस्य दर्पहेतुमैश्वर्यादिकमाह—हैहयानामिति षड्भिः—परिकर्मभिः परिचर्याभिर्दत्तं दत्तात्रेयमाराध्य ॥ १७ ॥ अव्याहतमिन्द्रियादिकं च लेभे ॥ १८ ॥ यत्र यस्मिन्नैश्वर्येऽणिमादयो गुणाः ॥ १९ ॥ ॥ ॥

१ अनेन सर्वापेक्षया स्वस्य कुलीनत्वमिति द्योतितम् । २ 'मन्वानया' इति पाठः । ३ 'दृप्तं क्षत्रम्' इति पाठः । ४ 'अनीनशद्भुवो भारं' इति पाठः । ५ अभीक्ष्णशः पुनः पुनः । ६ 'नारायणांशांशम्' इति वीर० पाठः । ७ 'अब्रह्मण्यमधार्मिकम्' इत्येवंरूपे । स च पाठः क्वचिद्दृश्यते ।

रेवाम्भसि नर्मदाजले । सरितं नर्मदाम् ॥ २० ॥ रावणो दिग्विजये माहिष्मत्याः समीपे नर्मदायां देवपूजां कुर्वंस्तेन प्रवाहस्यावरोधात्प्रतिस्रोतसः सत्यास्तस्याः सरितो जलैर्विप्लावितं स्वशिबिरमालक्ष्य तस्य तद्वीर्यं न सेहे ॥ २१ ॥ ततश्च कृतकिल्बिषः क्रीडन्तमभिभवितुं प्रवृत्तः सन्गृहीतो माहिष्मत्यां स्वपुर्यां कपिरिव संनिरुद्धश्च पुनश्चावज्ञया येन मुक्तः ॥ २२ ॥ इदानीं तत्कृतमपराधं दर्शयन्नाह—स एकदेत्यादिना ॥ २३ ॥ अर्हणमातिथ्यादि । हविष्मत्या कामधेन्वा ॥ २४ ॥ तदर्हणं नाद्रियत तस्मिन्नातुष्यत् । यतोऽग्निहोत्र्यां होमधेनौ साभिलाषः । सहैहयो हैहयैः सह वर्तमानः ॥२५॥ दर्पोद्धतोः ऋषेर्हविर्धानी

स्त्रीरत्नैरावृतः क्रीडन्रेवाम्भसि मदोत्कटः ॥ वैजयन्तीं स्रजं बिभ्रद्रुरोध सरितं भुजैः ॥ २० ॥ विप्लावितं स्वशिबिरं प्रतिस्रोतःसरिज्जलैः ॥ नामृष्यत्तस्य तद्वीर्यं वीरमानी दशाननः ॥२१॥ गृहीतो लीलया स्त्रीणां समक्षं कृतकिल्बिषः ॥ माहिष्मत्यां संनिरुद्धो मुक्तो येन कपिर्यथा ॥ २२ ॥ स एकदा तु मृगयां विचरन्विपिने[२] वने ॥ यदृच्छयाश्रमपदं जमदग्नेरुपाविशत् ॥२३॥ तस्मै स नरदेवाय मुनिरर्हणमाहरत् ॥ ससैन्यामात्यवाहाय हविष्मत्या तपोधनः ॥ २४ ॥ स वीरस्तत्र तद्दृष्ट्वा आत्मैश्वर्यातिशायनम् ॥ तन्नाद्रियताग्निहोत्र्यां साभिलाषः सहैहयः ॥ २५ ॥ हविर्धानीमृषेर्दर्पान्नरान्हर्तुमचोदयत् ॥ ते च माहिष्मतीं निन्युः सवत्सां क्रन्दतीं बलात् ॥ २६ ॥ अथ राजनि निर्याते राम आश्रम आगतः ॥ श्रुत्वा तत्तस्य दौरात्म्यं[३] चुक्रोधाहिरिवाहतः ॥ २७ ॥ घोरमादाय[४] परशुं सतूणं चर्म कार्मुकम् ॥ अन्वधावत दुर्धर्षो[५] मृगेन्द्र इव यूथपम् ॥२८॥ तमापतन्तं भृगुवर्यमोजसा धनुर्धरं बाणपरश्वधायुधम् ॥ ऐणेयचर्माम्बरमर्कधामभिर्युतं जटाभिर्ददृशे पुरीं[६] विशन् ॥ २९ ॥ अचोदयद्धस्तिरथाश्वपत्तिभिर्गदासिबाणर्ष्टिशतघ्निशक्तिभिः ॥ अक्षौहिणीः[७] सप्तदशातिभीषणास्ता राम एको भगवानसूदयत् ॥ ३० ॥ यतो यतोऽसौ प्रहरत्परश्वधो मनोनिलौजाः परचक्रसूदनः ॥ ततस्ततश्छिन्नभुजोरुकन्धरा निपेतुरुर्व्यां हतसूतवाहनाः ॥ ३१ ॥ दृष्ट्वा स्वसैन्यं रुधिरौघकर्दमे रणाजिरे रामकुठारसायकैः ॥ विवृक्णचर्मध्वजचापविग्रहं निपातितं हैहयं[८] आपतद्रुषा ॥ ३२ ॥

मग्निहोत्रधेनुं हर्तुं नरानचोदयत्प्रेरितवान् ॥ २६ ॥ २७ ॥ सतूणं कार्मुकं चर्म चादाय ॥ २८ ॥ ऐणेयं चर्म कृष्णाजिनमम्बरं यस्य ॥ २९ ॥ ३० ॥ प्रहरन्परश्वधो यस्य । मनश्चानिलश्च तयोरिवौजो वीर्यं यस्य । परेषां चक्रं सैन्यं सूदयतीति तथा । छिन्ना भुजा ऊरवः कन्धराश्च येषाम् । हताः सूता वाहनानि च येषां ते वीरा निपेतुः ॥ ३१ ॥ विवृक्णाश्चर्मादयो यस्य ॥ ३२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

१ तेन साकं योद्धुमगमदित्यर्थः । २ वेपन्ते प्रवेष्टुमपि कम्पन्ते जना अस्मिन्निति व्युत्पत्त्या वनविशेषणम् । 'विजने वने' इति पाठः । ३ तद्दौरात्म्यं हविष्मतीहरणरूपम् । ४ 'परशुं योजयामास' इति पाठः इति विज० । ५ 'दुर्मर्षः' इति पाठः । ६ पुरीं विशन्नेवार्जुनो ददर्श इति चक्र० । ७ हस्त्यादिभिः सहिता अक्षौहिणीः । ८ हैहयोऽर्जुनः ।

पञ्चशतेषु धनुःषु सोऽर्जुनो रामाय संदधे । एकमेव धनुर्यस्य सः । पाठान्तरे एक एव बन्धः संधानं येषां तैरिषुभिः । तानि धनूंषि समं सह तत्क्षणमेवाच्छिनत् ॥ ३३ ॥ मृधे साधनभूतानचलानङ्घ्रिपांश्चोत्क्षिप्याभिधावतस्तस्य भुजांश्चिच्छेद । अहेः फणा इवेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ समर्पयत् समार्पयत् ॥ ३६ ॥ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ अर्हणतां पूज्यताम् ॥ ३९ ॥ सौरी सूर्यस्य प्रभेव ॥ ४० ॥ तीर्थसंसेवया । चकाराद्यमनियमैश्च । अच्युते चेतना चित्तं यस्य सः ॥ ४१ ॥

अथार्जुनः पञ्चशतेषु बाहुभिर्धनुःषु बाणान्युगपत्स संदधे ॥ रामाय रामोऽस्त्रभृतां समग्रणीस्तान्येकधन्वेषुभिराच्छिनत्समम् ॥३३॥ पुनः स्वहस्तैरचलान्मृधेऽङ्घ्रिपानुत्क्षिप्य वेगादभिधावतो युधि ॥ भुजान्कुठारेण कठोरनेमिना चिच्छेद रामः प्रसभं त्वहेरिव ॥ ३४ ॥ कृत्तबाहोः शिरस्तस्य गिरेः शृङ्गमिवाहरत् ॥ हते पितरि तत्पुत्रा अयुतं दुद्रुवुर्भयात् ॥ ३५ ॥ अग्निहोत्रीमुपावर्त्य सवत्सां परवीरहा ॥ समुपेत्याश्रमं पित्रे परिक्लिष्टां समर्पयत् ॥ ३६ ॥ स्वकर्म तत्कृतं रामः पित्रे भ्रातृभ्य एव च ॥ वर्णयामास तच्छ्रुत्वा जमदग्निरभाषत ॥ ३७ ॥ राम राम महाबाहो भवान्पापमकारषीत् ॥ अवधीन्नरदेवं यत्सर्वदेवमयं वृथा ॥३८॥ वयं हि ब्राह्मणास्तात क्षमयार्हणतां गताः ॥ यया लोकगुरुर्देवः पारमेष्ठ्यमगात्पदम् ॥ ३९ ॥ क्षमया रोचते लक्ष्मीर्ब्राह्मी सौरी यथा प्रभा ॥ क्षमिणामाशु भगवांस्तुष्यते हरिरीश्वरः ॥४०॥ राज्ञो मूर्धावसिक्तस्य वधो ब्रह्मवधाद्गुरुः ॥ तीर्थसंसेवया चांहो जह्यङ्गाच्युतचेतनः ॥४१॥ ॥ इति श्रीमद्भा० म० पु० नवमस्कन्धे पञ्चदशोऽध्यायः ॥१५॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ पित्रोपशिक्षितो रामस्तथेति कुरुनन्दन ॥ संवत्सरं तीर्थयात्रां चरित्वाश्रममाव्रजत् ॥ १ ॥ कदाचिद्रेणुका याता गङ्गायां पद्ममालिनम् ॥ गन्धर्वराजं क्रीडन्तमप्सरोभिरपश्यत ॥ २ ॥ विलोकयन्ती क्रीडन्तमुदकार्थं नदीं गता ॥ होमवेलां न सस्मार किंचिच्चित्ररथस्पृहा ॥ ३ ॥ कालात्ययं तं विलोक्य मुनेः शापविशङ्किता ॥ आगत्य कलशं तस्थौ पुरोधाय कृताञ्जलिः ॥ ४ ॥ व्यभिचारं मुनिर्ज्ञात्वा पत्न्याः प्रकुपितोऽब्रवीत् ॥ घ्नतैनां पुत्रकाः पापामित्युक्तास्ते न चक्रिरे ॥ ५ ॥ ॥

॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे भावार्थदीपिकायां टीकायां पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ षोडशेऽथार्जुनसुतैर्जमदग्नौ हते मुहुः ॥ रामात्क्षत्रवधः प्रोक्तो विश्वामित्रस्य चान्वयः ॥ १ ॥ १ ॥ २ ॥ किंचिदीषच्चित्ररथे गन्धर्वराजे स्पृहा यस्याः सा । किंचिन्न सस्मारेति वा ॥ ३ ॥ कलशं पुरोधायाग्रे निधाय ॥ ४ ॥ व्यभिचारं मानसं ज्ञात्वा ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

१ 'एकबन्धेषुभिः' इत्येवंरूपे । २ श्लेषेण न च्युता चेतना चिच्छक्तिर्यस्य तथाभूत ईश्वरोऽपि लोकसंग्रहार्थमित्यर्थः । ३ पलायनं चक्रुः । ४ यया क्षमया । ५ देवो ब्रह्मा । ६ 'तीर्थचर्याम्' इति पाठः । ७ कदाचिदिति कार्तवीर्यवधात्पूर्वत्रेत्यर्थः । ८ किंचित् काचित् कौतुकमय्येव नतु काममयी इति अत्र ब्रह्माण्डपुराणं द्रष्टव्यम् इति क्रम० । ९ पतिचरणव्यत्यय एवात्र व्यभिचारः ।

आज्ञातिलङ्घिनां भ्रातृणां मातुश्च वधे संचोदितः सन् । मुनेर्यः समाधिस्तपश्च तयोः प्रभावज्ञः । यदि न हन्यां तर्हि मामपि शप्तुं समर्थः, यदि तु हन्यां तर्हि मयि संतुष्टः संस्तानपि जीवयितुं समर्थ इति जानन्नित्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ नन्वतिनिन्दितं तत्कथं कृतवांस्तत्राह—पितुर्विद्वानिति । पूर्वोक्त एवाभिप्रायः ॥ ८ ॥ सर्वक्षत्रियवधे कारणं वक्तुमाह—येऽर्जुनस्य सुता इत्यादिना ॥ ९ ॥ १० ॥ भगवत्यावेशिता धीर्येन तम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

रामः संचोदितः पित्रा भ्रातॄन्मात्रा सहावधीत् ॥ प्रभावज्ञो मुनेः सम्यक् समाधेस्तपसश्च सः ॥ ६ ॥ वरेण छन्दयामास प्रीतः सत्यवतीसुतः ॥ वव्रे हतानां रामोऽपि जीवितं चास्मृतिं वधे ॥७॥ उत्तस्थुस्ते कुशलिनो निद्रापाय इवाञ्जसा ॥ पितुर्विद्वांस्तपोवीर्यं रामश्चक्रे सुहृद्वधम् ॥८॥ येऽर्जुनस्य सुता राजन्स्मरन्तः स्वपितुर्वधम् ॥ रामवीर्यपराभूता लेभिरे शर्म न क्वचित् ॥ ९ ॥ एकदाश्रमतो रामे सभ्रातरि वनं गते ॥ वैरं सिसाधयिषवो लब्धच्छिद्रा उपागमन् ॥ १० ॥ दृष्ट्वाग्न्यगार आसीनमावेशितधियं मुनिम् ॥ भगवत्युत्तमश्लोके जघ्नुस्ते पापनिश्चयाः ॥११॥ याच्यमानाः कृपणया राममात्रातिदारुणाः ॥ प्रसह्य शिर उत्कृत्य निन्युस्ते क्षत्रबन्धवः ॥१२॥ रेणुका दुःखशोकार्ता निघ्नन्त्यात्मानमात्मना ॥ राम रामेहि तातेति विचुक्रोशोच्चकैः सती ॥१३॥ तदुपश्रुत्य दूरस्थो हा रामेत्यार्तवत्स्वनम् ॥ त्वरयाश्रममासाद्य ददृशे पितरं हतम् ॥१४॥ तद्दुःखरोषामर्षार्तिशोकवेगविमोहितः ॥ हा तात साधो धर्मिष्ठ त्यक्त्वास्मान्स्वर्गतो भवान् ॥१५॥ विलप्यैवं पितुर्देहं निधाय भ्रातृषु स्वयम् ॥ प्रगृह्य परशुं रामः क्षत्रान्ताय मनो दधे ॥ १६ ॥ गत्वा माहिष्मतीं रामो ब्रह्मघ्नविहतश्रियम् ॥ तेषां स शीर्षभी राजन्मध्ये चक्रे महागिरिम् ॥१७॥ तद्रक्तेन नदीं घोरामब्रह्मण्यभयावहाम् ॥ हेतुं कृत्वा पितृवधं क्षत्रेऽमङ्गलकारिणि ॥१८॥ त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवीं कृत्वा निःक्षत्रियां प्रभुः ॥ स्यमन्तपञ्चके चक्रे शोणितोदान्ह्रदान्नव ॥१९॥ पितुः कायेन सन्धाय शिर आदाय बर्हिषि ॥ सर्वदेवमयं देवमात्मानमयजन्मखैः ॥२०॥ ददौ प्राचीं दिशं होत्रे ब्रह्मणे दक्षिणां दिशम् ॥ अध्वर्यवे प्रतीचीं वै उद्गात्रे उत्तरां दिशम् ॥२१॥

दुःखादीनां वेगेन विमोहितः ॥१५॥१६॥ ब्रह्मघ्नैर्विहता श्रीर्यस्यास्ताम् । हे राजन्, स रामस्तेषां शीर्षभिर्माहिष्मत्या मध्ये महान्तं गिरिं चक्रे ॥१७॥ तेषां रक्तेनाब्रह्मण्यानां भयावहां घोरां नदीं चक्रे । तथापि सर्वक्षत्रियवधे किं कारणं तदाह—हेतुं कृत्वेति सार्धेन । अमङ्गलकारिण्यन्यायवर्तिनि सति ॥ १८ ॥ त्रिःसप्तकृत्वो रेणुकया दुःखावेशादुरस्ताडनं कृतम्, ततो रामस्तावत्कृत्वः क्षत्रमुत्सादितवानिति प्रसिद्धिः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ ॥ ॥

१ वरेण छन्दयामास वरं वृणिष्वेत्युक्तवानित्यर्थः । छन्दयामास वशीचकारेति वा 'वशाभिप्राययोश्छन्दः' इति कोशः । २ तच्चदा । ३ 'ह्रदान्नृप' इति पाठः ।

॥२२॥२३॥ संज्ञानं स्मृतिस्तदेव लक्षणं चिह्नं यस्य तं स्वदेहं लब्ध्वा स ऋषीणां मण्डले सप्तम ऋषिरभूत् ॥२४॥ बृहद्ब्रह्म वेदम् । वेदप्रवर्तकेषु सप्तर्षिष्वेकत भविष्यतीत्यर्थः ॥२५॥२६॥ भुवो भारमहन् । भारमेवाह—नृपानिति ॥२७॥ तदेवं प्रसक्तानुप्रसक्तं समाप्य प्रस्तुतमाह—गाधेरिति । महातेजा विश्वामि ॥२८॥ ते सर्वे लिङ्गसमवायन्यायेन 'प्राणभृत उपदधाति' इतिवन्मधुच्छन्दस एवोच्यन्ते[1]। तथा च श्रुतिः—'तस्य ह विश्वामित्रस्यैकशतं पुत्रा आसुः पञ्चाशद ज्यायांसो मधुच्छन्दसः पञ्चाशत्कनीयांसः' इत्यादि । तत्र च विश्वामित्रपुत्रेषु भार्गवस्याजीगर्तस्य देवरातस्य ज्येष्ठत्वमवगम्यते । तथा आश्वलायनबौधायनादिभि कौशिकानां देवरातप्रवरत्वमुक्तम् । प्रवरश्च तस्मिन्नेव वंशेऽवान्तरभेदो नतु वंशान्तरम् । तथा च स्मृतिः—'एक एव ऋषिर्यावत्प्रवरेष्वनुवर्तते ॥ तावत्समान

अन्येभ्योऽवान्तरदिशः कश्यपाय च मध्यतः[2] ॥ आर्यावर्तमुपद्रष्ट्रे सदस्येभ्यस्ततः परम्[3] ॥२२॥ ततश्चावभृथस्नानवि-
धूताशेषकिल्बिषः ॥ सरस्वत्यां ब्रह्मनद्यां रेजे व्यभ्र इवांशुमान् ॥२३॥ स्वदेहं जमदग्निस्तु लब्ध्वा संज्ञानलक्षणम् ॥
ऋषीणां मण्डले सोऽभूत्सप्तमो रामपूजितः ॥ २४ ॥ जामदग्न्योऽपि भगवान् रामः कमललोचनः ॥ आगामिन्यन्तरे
राजन्वर्तयिष्यति वै बृहत् ॥२५॥ आस्तेऽद्यापि महेन्द्राद्रौ न्यस्तदण्डः प्रशान्तधीः ॥ उपगीयमानचरितः सिद्धग-
न्धर्वचारणैः ॥२६॥ एवं भृगुषु विश्वात्मा भगवान्हरिरीश्वरः ॥ अवतीर्य परं भारं भुवोऽहन्बहुशो नृपान् ॥२७॥
गाधेरभून्महातेजाः समिद्ध इव पावकः ॥ तपसा क्षात्रमुत्सृज्य यो लेभे ब्रह्मवर्चसम् ॥२८॥ विश्वामित्रस्य चैवासन्पुत्रा
एकशतं[4] नृप ॥ मध्यमस्तु मधुच्छन्दा मधुच्छन्दस एव ते ॥ २९ ॥ पुत्रं[5] कृत्वा शुनःशेपं देवरातं च भार्गवम् ॥ आजी-
गर्तं सुतानाह ज्येष्ठ एष प्रकल्प्यताम् ॥३०॥ यो वै हरिश्चन्द्रमखे विक्रीतः पुरुषः पशुः ॥ स्तुत्वा देवान्प्रजेशादीन्मुमुचे
पाशबन्धनात् ॥ ३१ ॥ यो रातो देवयजने देवैर्गाधिषु तापसः ॥ देवरात इति ख्यातः शुनःशेपः स भार्गवः ॥ ३२ ॥
ये मधुच्छन्दसो ज्येष्ठाः कुशलं मेनिरे न तत् ॥ अशपत्तान्मुनिः क्रुद्धो म्लेच्छा भवत दुर्जनाः ॥३३॥ ॥

गोत्रत्वं विना भृग्वङ्गिरोगणात् ॥' इति ॥२९॥ तत्कुतो भृगुवंशसंभवस्य देवरातस्य कौशिकप्रवरत्वमित्याशङ्क्य तदुपपादयन्नाह—पुत्रं कृत्वेत्यादि यावत्समाप्ति— पूर्वमजीगर्तसुतत्वे मध्यमत्वेन पितृभ्यां ममतां विहाय विक्रीतत्वात्तस्य कृपया सुतानाह—ज्येष्ठ एष प्रकल्प्यतामिति ॥ ३० ॥ एतदेव स्पष्टयितुं विशि-नष्टि—य इति द्वाभ्याम् । मुमुचे अमुच्यत ॥३१॥ भार्गवोऽपि गाधिषु गाधेर्वंशजेषु देवरात इति ख्यातः ॥ ३२ ॥ तत्तस्य ज्येष्ठत्वं कुशलं न मेनिरे मध्यम-स्यानर्थावहत्वं दृष्ट्वा नाङ्गीकृतवन्तः । मुनिर्विश्वामित्रः ॥ ३३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

१ चयनयागे प्राणभृच्छब्दप्रसिद्धमन्त्रेण संस्कृता एकैवेष्टका भवति । तत्र तस्याः प्राधान्येनान्या अपीष्टका यथा प्राणभृत उच्यन्ते तथा मधुच्छन्दसः प्राधान्यात्सर्वे मधुच्छन्दस इत्यर्थः । २ मध्यत इत्यत्र सार्वविभक्तिकस्तसिः । मध्यमं भागमित्यर्थः । 'मध्यमां' इति पाठः । ३ परं अवशिष्टं भागम् । ४ एकाधिकं शतमेकशतम् । ५ 'शुनःशेपस्य माहात्म्यमुपरिष्टात्प्रचक्ष्यते' इति यत्पूर्वमुक्तं तदेव कथयति—पुत्रमिति ।

पञ्चाशता कनिष्ठैः साकं स मध्यमो मधुच्छन्दा उवाच । नोऽस्माकं यज्ज्येष्ठत्वं कनिष्ठत्वं वा भवान्पिता संजानीते मन्यते तस्मिन्वयं तिष्ठामेति ॥ ३४ ॥ एवमुक्त्वा मन्त्रदृशं 'कस्य नूनं कतमस्यामृतानाम्' इत्यादिमन्त्राणां द्रष्टारं शुनःशेपं ज्येष्ठं चक्रुः । तदाह—वयं सर्वे त्वामन्वञ्चः स्म हि अनुगन्तारः । कनिष्ठाः स्म इत्यर्थः । ततः प्रसन्नो विश्वामित्रस्तान्सुतानाह—वीरवन्तः पुत्रवन्तो भविष्यथ । ये यूयं मे मानं पूज्यत्वमनुगृह्णन्तोऽनुवर्तमानाः सन्तो मां वीरवन्तं पुत्रवन्तमकर्त । कृतवन्त इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ हे कुशिकाः, एष देवरातो वो युष्मदीयः कौशिक एव । यतो वीरो मत्पुत्रस्तमेनमन्विता अनुगच्छत । अन्ये चाष्ट-कादयस्तस्य सुता आसन् ॥ ३६ ॥ उपसंहरति—एवमिति । एके शप्ता एकेऽनुगृहीता अन्यस्तु पुत्रत्वेन स्वीकृत इत्येवं कौशिकगोत्रं पृथग्विधं नानाप्रकारं

स होवाच मधुच्छन्दाः सार्धं पञ्चाशता ततः ॥ यन्नो भवान्संजानीते तस्मिंस्तिष्ठामहे वयम् ॥ ३४ ॥ ज्येष्ठं मन्त्रदृशं
चक्रुस्त्वामन्वञ्चो वयं स्म हि ॥ विश्वामित्रः सुतानाह वीरवन्तो भविष्यथ ॥ ये मानं मेऽनुगृह्णन्तो वीरवन्तमकर्त माम्
॥३५॥ एष वः कुशिका वीरो देवरातस्तमन्वित ॥ अन्ये चाष्टकहारीतजयक्रतुमदादयः ॥३६॥ एवं कौशिकगोत्रं तु
विश्वामित्रैः पृथग्विधम् ॥ प्रवरान्तरमापन्नं तद्धि चैवं प्रकल्पितम् ॥३७॥ ॥ इति श्रीम० न० षोडशोऽध्यायः ॥१६॥
॥श्रीशुक उवाच ॥ यः पुरूरवसः पुत्र आयुस्तस्याभवन्सुताः ॥ नहुषः क्षत्रवृद्धश्च रजी रम्भश्च वीर्यवान् ॥१॥ अनेना
इति राजेन्द्र शृणु क्षत्रवृधोऽन्वयम् ॥ क्षत्रवृद्धसुतस्यासन्सुहोत्रस्यात्मजास्त्रयः ॥२॥ काश्यः कुशो गृत्समद इति गृत्स-
मदादभूत् ॥ शुनकः शौनको यस्य बह्वृचप्रवरो मुनिः ॥३॥ काश्यस्य काशिस्तत्पुत्रो राष्ट्रो दीर्घतमःपिता ॥ धन्व-
न्तरिर्दैर्घतम[1] आयुर्वेदप्रवर्तकः ॥४॥ यज्ञभुग्वासुदेवांशः स्मृतमात्रार्तिनाशनः ॥ तत्पुत्रः केतुमानस्य जज्ञे भीमरथ-
स्ततः ॥५॥ दिवोदासो द्युमांस्तस्मात्प्रतर्दन इति स्मृतः ॥ स एव शत्रुजिद्वत्स ऋतध्वज इतीरितः ॥ तथा कुवलयाश्वेति
प्रोक्तोऽलर्कादयस्ततः ॥ ६ ॥ षष्टिवर्षसहस्राणि षष्टिवर्षशतानि च ॥ नालर्कादपरो राजन्मेदिनीं बुभुजे युवा ॥ ७ ॥

जातं, तच्च प्रवरान्तरमापन्नं प्राप्तम् । हि यस्मादेवं देवरातज्येष्ठत्वेन तत्प्रकल्पितम् ॥ ३७ ॥ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे भावार्थ-दीपिकायां टीकायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ आयोः सप्तदशे त्वैलज्येष्ठपुत्रस्य पञ्चसु ॥ सुतेषु क्षत्रवृद्धादिचतुर्णां वंशवर्णनम् ॥ १ ॥ इह श्रीकृष्णा-वतारप्रस्तावाय वंशानुक्रमणमैलादिक्रमेण प्रक्रान्तमिति यस्य वंशे कृष्णावतारस्तस्य वंशोऽतिविततत्वादन्ते निरूप्यते । अतः पुरूरवसः पुत्राणां पञ्चानां कनि-ष्ठानां वंशानुक्त्वेदानीं प्रथमस्य वंशमाह—य इति । एवं नहुषययातियदुप्रभृतिष्वपि द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥ क्षत्रवृधः क्षत्रवृद्धस्य ॥ २ ॥ ३ ॥ दीर्घतमसः पिता ॥ ४ ॥ स्मृतमात्र एवार्तिं रोगदुःखं नाशयतीति तथा ॥ ५ ॥ ततः प्रतर्दनादिशब्दवाच्याद्द्युमतः सकाशादलर्कादयः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ॥ ॥

१ दैर्घतम इत्यत्र सकारलोप आर्षः । 'दीर्घतमसः' इति पाठेऽक्षराधिक्यमार्षम् । अयं धन्वन्तरिः समुद्रमथनजातादन्य इत्यनुमीयते । 'दैर्घ्यतम' इति पाठः ।

अलर्कात्सन्ततिसंज्ञः ॥ ८ ॥ सत्यकेतोर्धृष्टकेतुस्तस्मात्सुकुमारस्तस्माद्वीतिहोत्रस्तस्य भर्गः । अतो भर्गाद्भार्गभूमिः ॥ ९ ॥ काशयः काशेर्वंश्याः । काशेः प्रपिता-
महस्य क्षत्रवृद्धस्यान्वयमयन्ते यान्तीति तथा ॥ १० ॥ ततोऽनेनसः शुद्धो जज्ञे ॥ ११ ॥ कृतकृत्यः सः । यत आत्मवान् ज्ञानी । अतः पुत्रोत्पादनं न कृत-
वानित्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ तेषां मतिभ्रंशाय गुरुणा बृहस्पतिनाऽभिचारविधानेनाग्नौ हूयमाने सति ॥ १५ ॥ सिंहावलोकनेनाह—क्षात्रवृद्धात्क्षत्र-

अलर्कात्सन्ततिस्तस्मात्सुनीथोऽथ सुकेतनः ॥ धर्मकेतुः सुतस्तस्मात्सत्यकेतुरजायत ॥८॥ धृष्टकेतुः सुतस्तस्मात्सुकु-
मारः क्षितीश्वरः ॥ वीतिहोत्रस्य भर्गोऽतो भार्गभूमिरभून्नृपः ॥९॥ इतीमे काशयो भूपाः क्षत्रवृद्धान्वयायिनः ॥ रम्भस्य
रभसः पुत्रो गम्भीरश्चाक्रियस्ततः ॥ १० ॥ तस्य क्षेत्रे ब्रह्म जज्ञे शृणु वंशमनेनसः ॥ शुद्धस्ततः शुचिस्तस्मात्त्रिककु-
द्धर्मसारथिः ॥ ११ ॥ ततः शान्तरयो जज्ञे कृतकृत्यः स आत्मवान् ॥ रजेः पञ्चशतान्यासन्पुत्राणाममितौजसाम् ॥ १२ ॥
देवैरभ्यर्थितो दैत्यान्हत्वेन्द्रायाददाद्दिवम् ॥ इन्द्रस्तस्मै पुनर्दत्त्वा गृहीत्वा चरणौ रजेः ॥ १३ ॥ आत्मानमर्पयामास
प्रह्रादाद्यरिशङ्कितः ॥ पितर्युपरते पुत्रा याचमानाय नो ददुः ॥ १४ ॥ त्रिविष्टपं महेन्द्राय यज्ञभागान्समाददुः ॥ गुरुणा
हूयमानेऽग्नौ बलभित्तनयान्रजेः ॥ १५ ॥ अवधीद्भ्रंशितान्मार्गान्न कश्चिदवशेषितः ॥ कुशात्प्रतिः क्षात्रवृद्धात्संजय-
स्तत्सुतो जयः ॥ १६ ॥ ततः कृतः कृतस्यापि जज्ञे हर्यवनो नृपः ॥ सहदेवस्ततोऽहीनो जयसेनस्तु तत्सुतः ॥ १७ ॥
संकृतिस्तस्य च जयः क्षत्रधर्मा महारथः ॥ क्षत्रवृद्धान्वया भूपाः शृणु वंशं च नाहुषात् ॥ १८ ॥ इति श्रीमद्भागवते
महापुराणे नवमस्कन्धे चन्द्रवंशानुवर्णने सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ यतिर्ययातिः संयातिराय-
तिर्वियतिः कृतिः ॥ षडिमे नहुषस्यासन्निन्द्रियाणीव देहिनः ॥ १ ॥ राज्यं नैच्छद्यतिः पित्रा दत्तं तत्परिणामवित् ॥
यत्र प्रविष्टः पुरुष आत्मानं नावबुध्यते ॥ २ ॥ पितरि भ्रंशिते स्थानादिन्द्राण्या धर्षणाद्द्विजैः ॥ प्रापितेऽजगरत्वं वै
ययातिरभवन्नृपः ॥ ३ ॥ चतसृष्वादिशद्दिक्षु भ्रातॄन्भ्राता यवीयसः ॥ कृतदारो जुगोपोर्वीं काव्यस्य वृषपर्वणः ॥४॥

वृद्धपौत्रात्कुशात्प्रतिः । प्रतेः संजयः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे भावार्थदीपिकायां टीकायां सप्तदशोऽध्यायः ॥१७॥
अष्टादशे ययातेस्तु नाहुषस्य कथोच्यते ॥ यस्य पञ्चसु पुत्रेषु कनीयानग्रहीज्जराम् ॥ १ ॥ १ ॥ तस्य राज्यस्य परिणाममनर्थावहत्वं वेत्तीति तथा । तत्र हेतुः—
यत्रेति ॥ २ ॥ स्थानात्स्वर्गात् । द्विजैरगस्त्यादिभिः ॥ ३ ॥ यवीयसो भ्रातॄनादिशत् । काव्यस्य शुक्रस्य वृषपर्वणश्च कन्याभ्यां कृतदारः सन् ॥ ४ ॥ ॥

१ त्रिककुदेव धर्मसारथ्यपरनामधेय इति वीरराघवकारः । २ अनवधिकतेजसः पञ्चशतसंख्याका रजेः पुत्रा आसन्नित्यर्थः । ३ मार्गात् इन्द्राधिपत्यानुकूलबुद्धिरूपात् ।
४ नाहुषाद्ययातेरारभ्य । 'नाहुषम्' इति पाठः । ५ नहुषतत्पुत्रान्तरवृत्तान्तकथनपूर्वकं नहुषपुत्रस्य ययातेश्चरितमाह—यतिरित्यध्यायद्वयेन ।

॥५॥ नात्र प्रतिलोमतादोष ईश्वरघटनादिति दर्शयन्कथामाह—एकदेत्यादिना प्रतिजग्राह तद्वच इत्यन्तेन । गुरोः शुक्रस्य पुत्र्या देवयान्या च व्यचरदिति
द्वयोरन्वयः ॥६॥ कलगीता अलयो येषु तानि नलिनीपुलिनानि यस्मिंस्तस्मिन्पुरोद्याने । अबला शर्मिष्ठा ॥७॥ सिंचतीः सिंचन्त्यः ॥८॥९॥ अजानती स्वीयं मत्वा
गुरुपुत्र्या वासः समव्ययत्पर्यधात् ॥ १० ॥ असांप्रतमन्याय्यम् ॥११॥ अन्यायमेव ब्राह्मणोत्कर्षवर्णनेन व्यनक्ति—यैरिति त्रिभिः—ये ब्राह्मणाः परस्य पुंसो मुखम्,

॥ राजोवाच ॥ ब्रह्मर्षिर्भगवान्काव्यः क्षत्रबन्धुश्च नाहुषः ॥ राजन्यविप्रयोः कस्माद्विवाहः प्रतिलोमकः ॥५॥ ॥ श्रीशुक
उवाच ॥ एकदा दानवेन्द्रस्य शर्मिष्ठा नाम कन्यका ॥ सखीसहस्रसंयुक्ता गुरुपुत्र्या च भामिनी ॥ ६ ॥ देवयान्या
पुरोद्याने पुष्पितद्रुमसंकुले ॥ व्यचरत्कलगीतालिनलिनीपुलिनेऽबला ॥७॥ ता जलाशयमासाद्य कन्याः कमललो-
चनाः ॥ तीरे न्यस्य दुकूलानि विजह्रुः सिंचतीर्मिथः ॥८॥ वीक्ष्य व्रजन्तं गिरिशं सह देव्या वृषस्थितम् ॥ सरसो-
त्तीर्य वासांसि पर्यधुर्व्रीडिताः स्त्रियः ॥ ९ ॥ शर्मिष्ठाऽजानती वासो गुरुपुत्र्याः समव्ययत् ॥ स्वीयं मत्वा प्रकुपिता
देवयानीदमब्रवीत् ॥१०॥ अहो निरीक्षतामस्या दास्याः कर्म ह्यसांप्रतम् ॥ अस्मद्धार्यं धृतवती शुनीव हविरध्वरे ॥११॥
यैरिदं तपसा सृष्टं मुखं पुंसः परस्य ये ॥ धार्यते यैरिह ज्योतिः शिवः पन्थाश्च दर्शितः ॥१२॥ यान्वन्दन्त्युपतिष्ठन्ते लोक-
नाथाः सुरेश्वराः ॥ भगवानपि विश्वात्मा पावनः श्रीनिकेतनः ॥१३॥ वयं तत्रापि भृगवः शिष्योऽस्या नः पिताऽसुरः ॥
अस्मद्धार्यं धृतवती शूद्रो वेदमिवासती ॥१४॥ एवं शपन्तीं शर्मिष्ठा गुरुपुत्रीमभाषत ॥ रुषा श्वसन्त्युरङ्गीव धर्षिता
दष्टदच्छदा ॥१५॥ आत्मवृत्तमविज्ञाय कत्थसे बहु भिक्षुकि ॥ किं न प्रतीक्षसेऽस्माकं गृहान्बलिभुजो यथा ॥१६॥ एवं-
विधैः सुपरुषैः क्षिप्त्वाचार्यसुतां सतीम् ॥ शर्मिष्ठा प्राक्षिपत्कूपे वास आदाय मन्युना ॥१७॥ तस्यां गतायां स्वगृहं यया-
तिर्मृगयां चरन् ॥ प्राप्तो यदृच्छया कूपे जलार्थी तां ददर्श ह ॥१८॥ दत्त्वा स्वमुत्तरं वासस्तस्यै राजा विवाससे ॥ गृहीत्वा
पाणिना पाणिमुज्जहार दयापरः ॥ १९ ॥ तं वीरमाहौशनसी प्रेमनिर्भरया गिरा ॥ राजंस्त्वया गृहीतो मे पाणिः परं-
पुरंजय ॥ २० ॥ हस्तग्राहो परो मा भूद्गृहीतायास्त्वया हि मे ॥ एष ईशकृतो वीर संबन्धो नौ न पौरुषः ॥२१॥

मुखादुत्पन्नत्वेन तृप्तिद्वारत्वेन श्रेष्ठा इत्यर्थः । ज्योतिर्ब्रह्म । पन्था वेदमार्गः ॥१२॥१३॥ तदेवं ब्राह्मणमात्रमेव तावत्पूज्यं तत्रापि भृगवः । अस्याश्च पिता नः शिष्यः ।
एवं सत्यप्यस्माभिर्धार्यं वास इयमसती धृतवती ॥ १४ ॥ १५ ॥१६॥१७॥१८॥१९॥२०॥ निषिद्धोऽयं प्रतिलोमसंबन्ध इति चेत्तत्राह—एष इति ॥ २१ ॥

१ 'यान्नमन्ति' इति पाठः । २ बलिभुजो यथा वायसा इव । ३ उत्तरं वासः प्रावरणवस्त्रम् । ४ परेषां पुराणि जयतीति तथा । ५ असती अकल्याणी ।

ब्राह्मणमेव त्वं वृणीहि किमनेनाग्रहेणेति चेत्तत्राह—न ब्राह्मण इति । बृहस्पतेः सुतः कचः शुक्रान्मृतसंजीवनीं विद्यामध्यगात्, तदा च देवयानी तं पतिं चकमे, स च गुरुपुत्री मम पूज्येति न तामुदवहत्, ततश्च कुपिता सती तवेयं विद्या निष्फला भवत्विति तं शशाप, स च तव ब्राह्मणः पतिर्न भवेदिति तां शशाप। तदेतदाह—यमहमशपं तस्य शापात् ॥ २२ ॥ अशास्त्रीयत्वादनभिप्रेतमपि दैवेनोपहृतं प्रापितं बुद्ध्वा तद्गतं तस्यां सकामं स्वं मनश्च बुद्ध्वा नह्यधर्मे मदीयं मनः प्रविशेदिति तस्या वचः प्रतिजग्राहाङ्गीकृतवान् ॥२३॥ शर्मिष्ठासंबन्धोऽपि दैववशादेवाभवदिति दर्शयन्नाह—गते राजनीति नवभिः उक्तं भिक्षुकीत्यादि । कृतं कूपे

यदिदं कूपलग्नाया भवतो दर्शनं मम ॥ न ब्राह्मणो मे भविता हस्तग्राहो महाभुज॥ कचस्य बार्हस्पत्यस्य शापाद्यम-
शपं पुरा ॥२२॥ ययातिरनभिप्रेतं दैवोपहृतमात्मनः ॥ मनस्तु तद्गतं बुद्ध्वा प्रतिजग्राह तद्वचः ॥ २३ ॥ गते राजनि
सा वीरे तत्र स्म रुदती पितुः ॥ न्यवेदयत्ततः सर्वमुक्तं शर्मिष्ठया कृतम् ॥ २४ ॥ दुर्मना भगवान्काव्यः पौरोहित्यं
विगर्हयन् ॥ स्तुवन्वृत्तिं च कापोतीं दुहित्रा स ययौ पुरात् ॥ २५ ॥ वृषपर्वा तमाज्ञाय प्रत्यनीकविवक्षितम् ॥ गुरुं
प्रसादयन्मूर्ध्ना पादयोः पतितः पथि ॥ २६ ॥ क्षणार्धमन्युर्भगवाञ्छिष्यं व्याचष्ट भार्गवः ॥ कामोऽस्याः क्रियतां राज-
न्नैनां त्यक्तुमिहोत्सहे ॥२७॥ तथेत्यवस्थिते प्राह देवयानी मनोगतम् ॥ पित्रा दत्ता यतो यास्ये सानुगा यातु मामनु
॥ २८ ॥ स्वानां[2] तत्संकटं वीक्ष्य तदर्थस्य च गौरवम् ॥ देवयानीं पर्यचरत्स्त्रीसहस्रेण दासवत् ॥२९॥ नाहुषाय
सुतां दत्त्वा सह शर्मिष्ठयोशनाः ॥ तमाह राजन् शर्मिष्ठामाधास्तल्पे न कर्हिचित् ॥३०॥ विलोक्यौशनसीं राजन्
शर्मिष्ठा सप्रजां क्वचित् ॥ तमेव वव्रे रहसि सख्याः पतिमृतौ सती ॥ ३१ ॥ राजपुत्र्यार्थितोऽपत्ये धर्मं चावेक्ष्य
धर्मवित् ॥ स्मरन् शुक्रवचः काले दिष्टमेवाभ्यपद्यत ॥ ३२ ॥ यदुं च तुर्वसुं चैव देवयानी व्यजायत ॥ द्रुह्युं चानुं
च पूरुं च शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ॥ ३३ ॥ गर्भसंभवमासुर्या भर्तुर्विज्ञाय मानिनी ॥ देवयानी पितुर्गेहं ययौ क्रोधवि-
मूर्च्छिता ॥ ३४ ॥ प्रियामनुगतः कामी वचोभिरुपमन्त्रयन् ॥ न प्रसादयितुं शेके पादसंवाहनादिभिः ॥३५॥ ॥

प्रक्षेपादि ॥२४॥ कापोतीमुञ्छवृत्तिम् ॥२५॥ प्रत्यनीका देवास्ते विवक्षिता जयं प्रापणीया इत्यभिप्रेतं यस्य तथाभूतं ज्ञात्वा । प्रत्यनीकानां विवक्षितमिति[3] वा ॥२६॥२७॥ सानुगा सखीसहिता शर्मिष्ठा मामनु यात्विति ॥ २८ ॥ तत्तस्मान्निर्गताच्छुक्रात्संकटं वीक्ष्य । तत्तस्मादवस्थितादर्थस्य प्रयोजनस्य गौरवं च वीक्ष्य ॥ २९ ॥ तल्पे नाधाः । नोपगच्छेरित्यर्थः ॥३०॥३१॥ अपत्यार्थमृतुकाले प्रार्थनात्तस्याः कामपूरणं धर्ममवेक्ष्य शुक्रस्य वचश्च स्मरन् दिष्टं दैवप्रापितमेव तत्सङ्गमभ्यपद्यत नतु कामत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ आसुर्याः शर्मिष्ठायाः । भर्तुः सकाशात् ॥ ३४ ॥ उपमन्त्रयन्प्रसादयन् ॥ ३५ ॥ ॥ ॥ ॥

१ शुकोक्तिरियम् । २ अष्टाविंशश्लोकोत्तरं—'पित्रा दत्ता देवयान्यै शर्मिष्ठा सानुगा तदा' इत्यर्धमधिकं चक्रवर्तिपाठे । ३ त्यक्तदैत्यस्त्वमस्माकं जयमाशास्वेति वक्तुमिष्टम् ।

विकृतं रूपं करोतीति तथा ॥३६॥ ते दुहितरि कामैरद्याप्यतृप्तोऽस्मि, कामानां भोगैरिति वा । शुक्र आह—तर्हि योऽभिधास्यत्यभितो धारयिष्यति तस्य वयसा यथाकामं व्यत्यस्यतां यथेच्छं जरा व्यत्ययं यातु । व्यत्ययं नीयतामिति वा । यद्वा व्यत्यस्येति[1] छेदः । तां जरां व्यत्यस्य व्यत्यासं गमयेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ इति लब्धं व्यवस्थानं जराया व्यवस्थितिर्येन सः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ यतो न धर्मज्ञाः । अनित्ये च यौवने नित्यबुद्धयः ॥ ४१ ॥ त्वं जरां किं ग्रहीष्यसी-

शुक्रस्तमाह कुपितः स्त्रीकामानृतपूरुष ॥ त्वां जरा विशतां मन्द विरूपकरणी नृणाम् ॥३६॥ ॥ ययातिरुवाच ॥
अतृप्तोऽस्म्यद्य कामानां[2] ब्रह्मन्दुहितरि स्म ते ॥ व्यत्यस्यतां यथाकामं वयसा योऽभिधास्यति ॥ ३७ ॥ इति लब्ध-
व्यवस्थानः पुत्रं ज्येष्ठमवोचत ॥ यदो तात प्रतीच्छेमां जरां देहि निजं वयः ॥ ३८ ॥ मातामहकृतां वत्स न तृप्तो
विषयेष्वहम् ॥ वयसा भवदीयेन रंस्ये कतिपयाः समाः ॥३९॥ ॥ यदुरुवाच ॥ नोत्सहे जरसा स्थातुमन्तरा प्राप्तया
तव ॥ अविदित्वा सुखं ग्राम्यं वैतृष्ण्यं नैति पूरुषः ॥ ४० ॥ तुर्वसुश्चोदितः पित्रा द्रुह्युश्चानुश्च भारत ॥ प्रत्याचख्यु-
रधर्मज्ञा ह्यनित्ये नित्यबुद्धयः ॥४१॥ अपृच्छत्तनयं पूरुं वयसोनं गुणाधिकम् ॥ न त्वमग्रजवद्वत्स मां प्रत्याख्या-
तुमर्हसि ॥४२॥ ॥ पूरुरुवाच ॥ को नु लोके मनुष्येन्द्र पितुरात्मकृतः पुमान् ॥ प्रतिकर्तुं क्षमो यस्य प्रसादाद्वि-
न्दते परम् ॥४३॥ उत्तमश्चिन्तितं कुर्यात्प्रोक्तकारी तु मध्यमः ॥ अधमोऽश्रद्धया कुर्यादकर्तोच्चरितं पितुः ॥४४॥
इति प्रमुदितः पूरुः प्रत्यगृह्णाज्जरां पितुः ॥ सोऽपि तद्वयसा कामान्यथावज्जुजुषे नृप ॥४५॥ सप्तद्वीपपतिः सम्यक्
पितृवत्पालयन्प्रजाः ॥ यथोपजोषं विषयाञ्जुजुषेऽव्याहतेन्द्रियः ॥ ४६ ॥ देवयान्यप्यनुदिनं मनोवाग्देहवस्तुभिः ॥
प्रेयसः परमां प्रीतिमुवाह प्रेयसी रहः ॥ ४७ ॥ अयजद्यज्ञपुरुषं क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ सर्वदेवमयं देवं सर्ववेद-
मयं हरिम् ॥ ४८ ॥ यस्मिन्निदं विरचितं व्योम्नीव जलदावलिः ॥ नानेव भाति नाभाति स्वप्नमायामनोरथः[3] ॥४९॥
तमेव हृदि विन्यस्य वासुदेवं गुहाशयम् ॥ नारायणमणीयांसं निराशीरयजत्प्रभुम्[4] ॥ ५० ॥ ॥ ॥

त्यपृच्छत् । प्रत्याख्यानं मा कृथा इत्याह—न त्वमिति ॥ ४२ ॥ आत्मकृतः स्वदेहकर्तुः प्रत्युपकारं कर्तुं को नु क्षमः ॥ ४३ ॥ तथापि पितुर्यच्चिन्तितं कुर्यात्स उत्तमः । यस्तु प्रोक्तकारी स मध्यमः । यस्त्वश्रद्धया कुर्यात्सोऽधमः । अकर्ता पितुरुच्चरितं पुरीषप्रायः ॥४४॥ जुजुषे सेवितवान् ॥४५॥ यथोपजोषं यथाप्रीति जुजुषे ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ नानेव भाति यावदिन्द्रियप्रवृत्तिः । तदुपरमे नाभाति । स्वप्नमायाभ्यां सहितो मनोरथ इवेत्यर्थः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ॥

१ व्यतिपूर्वस्यास्यतेर्लोण्मध्यमपुरुषैकवचनम् । २ कामानामिति नाग्निस्तृप्यति काष्ठानामितिवत्षष्ठी । ३ स्वप्नेत्यत्र सर्वोऽपि द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवतीत्येकवचनं समाहारत्वेनाविवक्षितत्वान्न क्लीबत्वं च । ४ निराशीः कामाभिलाषरहितः ।

मनःसुखं कामभोगम् । कदिन्द्रियैः कुत्सितैः पराङ्मुखैरिन्द्रियैः ॥ ५१ ॥ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे भावार्थदीपिकायां टीकायां अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ ऊनविंशे ययातिः स्वं चेष्टितं नन्वजोपमम् ॥ देवयानीं समाश्राव्य विरक्तो मुक्तिमाप्तवान् ॥ १ ॥ भुक्तभोगामजां हास्य-न्नजवद्वृत्तमात्मनः ॥ विडम्बयन्प्रियामाह निर्वेदयितुमात्मवान् ॥ २ ॥ कामानाचरन्नुपभुञ्जानः । गाथामितिहासम् ॥ १ ॥ मद्विधेन मत्सदृशेनाचरितामनु-ष्ठिताम् । मद्विधस्याचरितं यस्यामिति वा । यस्य ग्रामनिवासिनः कामिनो मद्विधस्याचरितं वने स्थिता धीराः शोचन्ति तस्य गाथां शृणु ॥ २ ॥ आत्मान-मनुलक्ष्याह—बस्त इति । प्रियामनुलक्ष्याह—अजामिति । वने संसारे । प्रियं विषयम् ॥ ३ ॥ रोधसी तटे विषाणाग्रेण मृदादिकमुद्धृत्य तीर्थं निर्गमाय

एवं वर्षसहस्राणि मनःषष्ठैर्मनःसुखम् ॥ विदधानोऽपि नातृप्यत्सार्वभौमः कदिन्द्रियैः ॥५१॥ ॥ इति श्रीमद्भा० म० पु० नवमस्कन्धेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥श्रीशुक उवाच ॥ स इत्थमाचरन्कामांस्त्रैणोऽपह्नवमात्मनः ॥ बुद्ध्वा प्रियायै निर्विण्णो गाथामेतामगायत ॥१॥ शृणु भार्गव्यमुं गाथां मद्विधाचरितां भुवि ॥ धीरा यस्यानुशोचन्ति वने ग्रामनिवासिनः ॥२॥ बस्त एको वने कश्चिद्विचिन्वन्प्रियमात्मनः ॥ ददर्श कूपे पतितां स्वकर्मवशगामजाम् ॥३॥ तस्या उद्धरणोपायं बस्तः कामी विचिन्तयत् ॥ व्यधत्त तीर्थमुद्धृत्य विषाणाग्रेण रोधसी ॥४॥ सोत्तीर्य कूपात्सु-श्रोणी तमेव चकमे किल ॥ तया वृतं समुद्वीक्ष्य बह्व्योऽजाः कान्तकामिनीः ॥५॥ पीवानं श्मश्रुलं प्रेष्ठं मीढ्वांसं याभ-कोविदम् ॥ स एकोऽजवृषस्तासां बह्वीनां रतिवर्धनः ॥ रेमे कामग्रहग्रस्त आत्मानं नावबुध्यत ॥ ६ ॥ तमेव प्रेष्ठतमया रममाणमजान्यया ॥ विलोक्य कूपसंविग्ना नामृष्यद्बस्तकर्म तत् ॥७॥ तं दुर्हृदं सुहृद्रूपं कामिनं क्षणसौहृदम् ॥ इन्द्रिया-राममुत्सृज्य स्वामिनं दुःखिता ययौ ॥ ८ ॥ सोऽपि चानुगतः स्त्रैणः कृपणस्तां प्रसादितुम् ॥ कुर्वन्निडविडाकारं नाश-क्नोत्पथि संधितुम् ॥ ९ ॥ तस्यास्तत्र द्विजः कश्चिदजास्वाम्यच्छिनद्रुषा ॥ लम्बन्तं वृषणं भूयः संदधेऽर्थाय योगवित् ॥ ॥ १० ॥ संबद्धवृषणः सोऽपि ह्यजया कूपलब्धया ॥ कालं बहुतिथं भद्रे कामैर्नाद्यापि तुष्यति ॥ ११ ॥ ॥

मार्गं व्यधत्त ॥ ४ ॥ बह्व्य इति शर्मिष्ठाप्रमुखाः कामयामासुः । कान्तं प्रति कामिनीः कामवत्यः ॥ ५ ॥ पीवानं पुष्टम् । श्मश्रुलं श्मश्रुबहुलम्, रतिसम-र्थमित्यर्थः । मीढ्वांसं रेतःसेक्तारम् । याभे कोविदमभिज्ञम् । अत एव प्रेष्ठम् । नावबुध्यत नान्वबुध्यत ॥ ६ ॥ ७ ॥ स्वामिनमिति शुक्राभिप्रायेणाह ॥ ८ ॥ इडविडाकारं बस्तजातिशब्दम् । संधितुं प्रसादयितुम् ॥ ९ ॥ वृषणमच्छिनज्जरया संभोगासमर्थमकरोत् । अर्थाय स्वपुत्र्याः कामोपभोगाय । योगविदुपा-यज्ञः । जराव्यत्ययेन रतिशक्तिं ददावित्यर्थः ॥ १० ॥ कूपलब्धया सह कामैः सेव्यमानैर्न तुष्यति ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥

१ शृण्वित्यादि ययातेरुक्तिः । २ याभो मैथुनम् । ३ अन्ययेति शर्मिष्ठाभिप्रायेण । ४ 'कूपसँलग्ना' इति पाठः । इदं देवयान्यभिप्रायेण । 'रूपसंविग्ना' इति वीर० पाठः । ५ या अजा तस्याः स्वामी कश्चिद्द्विज इत्यन्वयः । 'तस्य तत्र द्विजः' इति क्वचित्पाठः, स च सुगमः ।

॥ १२ ॥ ननु तर्हि पुनरपि बहवो विषयाः सेव्यन्ताम्, ततो मनसि प्रीते सति कामोपशान्त्या मोहो निवर्तेतेति चेत्तत्राह—यदिति द्वाभ्याम् । न दुह्यन्ति न पूरयन्ति ॥ १३ ॥ हविषा घृतेन कृष्णवर्त्माऽग्निरिव ॥ १४ ॥ तर्हि कदा केनोपायेन वा मनसः संपूर्णा प्रीतिः स्याद्यया कामोपशमः स्यादित्यत आह—यदेति षड्भिः—अमङ्गलं भावं रागद्वेषादिवैषम्यम् ॥ १५ ॥ दुःखानि नितरां वहतीति तथा ताम् ॥ १६ ॥ स्त्रीसंनिधानं तु सर्वथा त्याज्यमित्याह—मात्रेति । अविविक्तं संकीर्णमासनं यस्य सः । कर्षत्याकर्षति ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ ननु तृष्णात्यागस्यातिदुष्करत्वात्कथं ब्रह्मणि मनस आधानं स्यात्तत्राह—दृष्टमिति ।

तथाहं कृपणः सुभ्रु भवत्याः प्रेमयन्त्रितः ॥ आत्मानं नाभिजानामि मोहितस्तव मायया ॥१२॥ यत्पृथिव्यां व्रीहि-यवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः ॥ न दुह्यन्ति मनःप्रीतिं पुंसः कामहतस्य ते ॥१३॥ न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ॥ हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते ॥१४॥ यदा न कुरुते भावं सर्वभूतेष्वमङ्गलम् ॥ समदृष्टेस्तदा पुंसः सर्वाः सुखमया दिशः ॥१५॥ या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्जीर्यतो या न जीर्यते ॥ तां तृष्णां दुःखनिवहां शर्मकामो द्रुतं त्यजेत् ॥१६॥ मात्रा स्वस्रा दुहित्रा वा नाविविक्तासनो भवेत् ॥ बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति ॥१७॥ पूर्णं वर्षसहस्रं मे विषयान्सेवतोऽसकृत् ॥ तथापि चानुसवनं तृष्णा तेषूपजायते ॥ १८ ॥ तस्मादेतामहं त्यक्त्वा ब्रह्मण्याधाय मानसम् ॥ निर्द्वन्द्वो निरहंकारश्चरिष्यामि मृगैः सह ॥ १९ ॥ दृष्टं श्रुतमसद्बुद्ध्वा नानुध्यायेन्न संविशेत् ॥ संसृतिं चात्मनाशं च तत्र विद्वान्स आत्मदृक् ॥ २० ॥ इत्युक्त्वा नाहुषो जायां तदीयं पूरवे वयः ॥ दत्त्वा स्वां जरसं तस्मादाददे विगतस्पृहः ॥२१॥ दिशि दक्षिणपूर्वस्यां द्रुह्युं दक्षिणतो यदुम् ॥ प्रतीच्यां तुर्वसुं चक्र उदीच्यामनु-मीश्वरम् ॥२२॥ भूमण्डलस्य सर्वस्य पूरुमर्हत्तमं विशाम् ॥ अभिषिच्याग्रजांस्तस्य वशे स्थाप्य वनं ययौ ॥ २३ ॥ आसेवितं वर्षपूगान् षड्वर्गं विषयेषु सः ॥ क्षणेन मुमुचे नीडं जातपक्ष इव द्विजः ॥ २४ ॥ स तत्र निर्मुक्तसमस्तसङ्ग आत्मानुभूत्या विधुतत्रिलिङ्गः ॥ परेऽमले ब्रह्मणि वासुदेवे लेभे गतिं भागवतीं प्रतीतः ॥ २५ ॥ ॥ ॥

यो नानुध्यायेन्न संविशेन्न चोपभुञ्जीत । तत्र दृष्टश्रुतयोरनुध्यानादौ स आत्मदृक् भवति ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ तस्य पूरोर्वशे स्थापयित्वा ॥ २३ ॥ विषयेषु शब्दादिष्वासेवितं षड्वर्गं षडिन्द्रियसुखं मुमुचे तत्याज । यद्वा विषयेष्वासेवितं सेवां कारितं षण्णामिन्द्रियाणां वर्गं मुमुचे उपैक्षतेत्यर्थः ॥ २४ ॥ विधुतं निरस्तं त्रिगुणात्मकं लिङ्गं येन । प्रतीतः प्रख्यातः ॥ २५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

१ वहत्यावहति प्रापयति । २ मायया मोहनशक्त्या । ३ ते व्रीहियवादयः । ४ सुखमयाः सुखमय्यः । ५ 'ध्रुवं' इति पाठः । ६ अनुसवनमनुकालम् । ७ सर्वस्य भूमण्डलस्य संब-न्धिनां विशां प्रजानामर्हत्तमं अतिशयेन पूज्यतममभिषिच्य चक्रवर्तिनं कृत्वेत्यर्थः । ८ 'विभुम्' इति पाठः । ९ वर्षपूगान् वर्षगणान् । १० नीडं निवासस्थानं कोटरम् ।

प्रस्तोभमेवाह—परिहासमिवेति । यद्वा प्रस्तोभं निवृत्तिमार्गे प्रोत्साहनं मेने ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ कथं समावेश्य तदाह—नम इति । नमनादिभिः समावेश्येत्यर्थः । शुको वा नमस्करोति ॥ २९ ॥ ॥ इति श्रीमद्भा० म० पु० नवमस्कन्धे भा० दी० टीकायामेकोनविंशोऽध्यायः ॥१९॥ ॥ विंशे पितृप्रसादासराजासनमहोन्नतेः ॥ पूरोर्वंशे हि दौष्यन्तेर्भरतस्यैर्यते यशः ॥१॥१॥ २ ॥ तत्सुतः अहंयातेः सुतः ॥ ३ ॥ धर्मेयुश्च सत्येयुश्च व्रतेयुश्च धर्मसत्यव्रतेयवः ॥ ४ ॥

श्रुत्वा गाथां देवयानी मेने प्रस्तोभमात्मनः॥ स्त्रीपुंसोः स्नेहवैक्लव्यात्परिहासमिवेरितम्॥ २६ ॥ सा संनिवासं सुहृदां प्रपायामिव गच्छताम्॥ विज्ञायेश्वरतन्त्राणां मायाविरचितं प्रभोः ॥२७॥ सर्वत्र सङ्गमुत्सृज्य स्वप्नौपम्येन भार्गवी ॥ कृष्णे मनः समावेश्य व्यधुनोल्लिङ्गमात्मनः ॥२८॥ नमस्तुभ्यं भगवते वासुदेवाय वेधसे॥सर्वभूताधिवासाय शान्ताय बृहते नमः ॥ २९ ॥ इति श्रीमद्भा० म० पु० न० एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ पूरोर्वंशं प्रवक्ष्यामि यत्र जातोऽसि भारत ॥ यत्र राजर्षयो वंश्या ब्रह्मवंश्याश्च जज्ञिरे ॥१॥ जन्मेजयो ह्यभूत्पूरोः प्रचिन्वांस्तत्सुतस्ततः ॥ प्रवीरोऽथ नमस्युर्वै तस्माच्चारुपदोऽभवत् ॥२॥ तस्य सुद्युरभूत्पुत्रस्तस्माद्बहुगवस्ततः ॥ संयातिस्तस्याहंयाती रौद्राश्वस्तत्सुतः स्मृतः ॥ ३ ॥ ऋतेयुस्तस्य कुक्षेयुः स्थण्डिलेयुः कृतेयुकः ॥ जलेयुः संततेयुश्च धर्मसत्यव्रतेयवः ॥४॥ दशैतेऽप्सरसः पुत्रा वनेयुश्चावमः स्मृतः ॥ घृताच्यामिन्द्रियाणीव मुख्यस्य जगदात्मनः ॥ ५ ॥ ऋतेयो रन्तिभारोऽभूत्त्रयस्तस्यात्मजा नृप ॥ सुमतिर्ध्रुवोऽप्रतिरथः कण्वोऽप्रतिरथात्मजः ॥ ६ ॥ तस्य मेधातिथिस्तस्मात्प्रस्कण्वाद्या द्विजातयः ॥ पुत्रोऽभूत्सुमते रैभ्यो दुष्यन्तस्तत्सुतो मतः ॥ ७ ॥ दुष्यन्तो मृगयां यातः कण्वाश्रमपदं गतः ॥ तत्रासीनां स्वप्रभया मण्डयन्तीं रमामिव ॥ ८ ॥ विलोक्य सद्यो मुमुहे देवमायामिव स्त्रियम् ॥ बभाषे तां वरारोहां भटैः कतिपयैर्वृतः ॥ ९ ॥ तद्दर्शनप्रमुदितः संनिवृत्तपरिश्रमः ॥ पप्रच्छ कामसंतप्तः प्रहसन् श्लक्ष्णया गिरा ॥ १० ॥ का त्वं कमलपत्राक्षि कस्यासि हृदयंगमे ॥ किं वा चिकीर्षितं त्वत्र भवत्या निर्जने वने ॥११॥ ॥

वनेयुश्चावमः स्मृतः । एवं दशैते ऋतेयुप्रमुखास्तस्य रौद्राश्वस्य घृताच्यामप्सरसि पुत्रा जाताः । अप्सरस इति षष्ठी सप्तम्यर्थे । वशवर्तित्वे दृष्टान्तः—जगदात्मनो जगत आत्मभूतस्य मुख्यस्य प्राणस्येन्द्रियाणीव ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ दुष्यन्तस्य शकुन्तलायां भरतः पुत्रोऽभवदिति कथाद्वारेणाह—दुष्यन्तो मृगयामिति पञ्चदशभिः—तमाश्रमं मण्डयन्तीम् ॥ ८ ॥ स्त्रियं विलोक्य मुमुहेऽमुह्यत् ॥ ९ ॥ तस्या दर्शनेन प्रमुदितोऽत एव संनिवृत्तः परिश्रमो यस्य ॥ १० ॥ ११ ॥ ॥

१ प्रस्तोभं वञ्चनमुपालम्भम् । २ लिङ्गं शरीरम् । ३ यत्र पूरोर्वंशे वंश्या राजर्षयस्तथा ब्रह्मवंश्या ब्राह्मणाश्च जज्ञिरे इत्यर्थः । ४ 'जन्मेजयोऽभवत्' इति पाठः । ५ 'दुष्कन्तः' इत्यपि पाठः । ६ पदं स्थानम् ।

पौरवाणां चेतो नह्यधर्मे रमते । अतो मच्चेतसस्त्वयि रमणादेवाहं त्वां राजन्यतनयां वेद्मि ॥ १२ ॥ विश्वामित्रस्यात्मजाऽहं मेनकायां जाता तया च स्वर्गं गच्छन्त्यात्र त्यक्ता । अतो राजकन्यैवाहमित्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ किं करवामेत्यादिवाक्यात्तदभिप्रायं ज्ञात्वाह—उपपन्नमिति ॥ १५ ॥ गान्धर्वविधिना मिथः समयपूर्वकेण ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ दुरत्ययं विक्रान्तं विक्रमणं यस्य ॥ १९ ॥ २० ॥ भस्त्रा चर्मपात्रं तद्वन्माता आधारमात्रम् । पितुरेव तु पुत्रः । तत्र हेतुः—येनेति । 'आत्मा वै पुत्रनामासि' इति श्रुतेः । भरस्व पुषाण । अनेन भरतनाम निरुक्तम् ॥ २१ ॥ किंच रेतोधा रेतःसेक्ता वंशकृत्पुत्रो यमक्षयात्

व्यक्तं राजन्यतनयां वेद्म्यहं त्वां सुमध्यमे ॥ नहि चेतः पौरवाणामधर्मे रमते क्वचित् ॥१२॥ ॥ शकुन्तलोवाच ॥ विश्वामित्रात्मजैवाहं त्यक्ता मेनकया वने ॥ वेदैतद्भगवान्कण्वो वीर किं करवाम ते ॥१३॥ आस्यतां ह्यरविन्दाक्ष गृह्यतामर्हणं च नः ॥ भुज्यतां सन्ति नीवारा उष्यतां यदि रोचते ॥१४॥ ॥ दुष्यन्त उवाच ॥ उपपन्नमिदं सुभ्रु जातायाः कुशिकान्वये ॥ स्वयं हि वृणते राज्ञां कन्यकाः सदृशं वरम् ॥ १५ ॥ ओमित्युक्ते यथाधर्ममुपयेमे शकुन्तलाम् ॥ गान्धर्वविधिना राजा देशकालविधानवित् ॥ १६ ॥ अमोघवीर्यो राजर्षिर्महिष्यां वीर्यमादधे ॥ श्वोभूते स्वपुरं यातः कालेनासूत सा सुतम् ॥ १७ ॥ कण्वः कुमारस्य वने चक्रे समुचिताः क्रियाः ॥ बध्वा मृगेन्द्रांस्तरसा क्रीडति स्म स बालकः ॥१८॥ तं दुरत्ययविक्रान्तमादाय प्रमदोत्तमा ॥ हरेरंशांशसंभूतं भर्तुरन्तिकमागमत् ॥१९॥ यदा न जगृहे राजा भार्यापुत्रावनिन्दितौ ॥ शृण्वतां सर्वभूतानां खे वागाहाशरीरिणी ॥ २० ॥ माता भस्त्रा पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः ॥ भरस्व पुत्रं दुष्यन्त माऽवमंस्थाः शकुन्तलाम् ॥२१॥ रेतोधाः पुत्रो नयति नरदेव यमक्षयात् ॥ त्वं चास्य धाता गर्भस्य सत्यमाह शकुन्तला ॥२२॥ पितर्युपरते सोऽपि चक्रवर्ती महायशाः ॥ महिमा गीयते तस्य हरेरंशभुवो भुवि ॥२३॥ चक्रं दक्षिणहस्तेऽस्य पद्मकोशोऽस्य पादयोः ॥ ईजे महाभिषेकेण सोऽभिषिक्तोऽधिराड्विभुः ॥२४॥

पितरं नयति तारयति । तथा च श्रुतिः—'पुंनाम्नो नरकाद्यस्मात्पितरं त्रायते सुतः ॥ तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुवा ॥' इति । पाठान्तरे मातापित्रोः पुत्रं प्रति विवादे यमक्षयाद्धर्मनिर्णेतुर्यमस्य सभायाः सकाशाद्रेतोधा रेतःसेक्ता पितैव धर्मेण विजित्य पुत्रं नयति न तु मातेत्यर्थः । ततश्च भार्यापुत्रौ स्वीकृतवानिति ज्ञेयम् ॥२२॥ चक्रवर्ती बभूवेति शेषः । तस्य महिमा गीयते—'तदप्येते श्लोका अभिगीताः' इत्यादि बह्वृचश्रुत्या हरेरंशभुवोंऽशाज्जातस्य ॥ २३ ॥ तत्र लिङ्गमाह—चक्रमिति ॥ २४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

१ विश्वामित्रस्य क्षत्रियावस्थायामात्मजेत्यर्थः इति क्रम० । २ वरवध्वोः परस्परेण विवाहरुचिर्गान्धर्वः । ३ बहुवचनं सख्यभिप्रायेण । ४ ओमिति शकुन्तलया मौनेनैवोक्ते सतीत्यर्थः इति चक्र० । ५ 'विभागवित्' इति पाठः । ६ 'समुदिताः' इति कचित् पाठस्तत्र विध्युक्ता इत्यर्थः । ७ 'पितरं पुत्रो नयत्येव यमक्षयात्' इति वीर० पाठः । ८ 'पुत्रं नयति' इत्येवंरूपे ।

गङ्गायामनुलोमं पञ्चपञ्चाशता वाजिभिरीजे । पुरोधाय पुरोहितं कृत्वा । यमुनायामनु च यमुनायाश्चानुलोमम् ॥ २५ ॥ अष्टाधिकसप्ततिमेध्यानश्वान्बबन्ध ।
किं कुर्वन् । वसु धनं प्रकर्षेण ददत् । साचीगुणे प्रकृष्टगुणवति देशेऽग्निश्चितोऽभूत् । यस्मिन्नग्निचयने देशे वा सहस्रं ब्राह्मणा भरतेन भूरिदानेन दत्ता गाः बद्वशः
प्रत्येकं बद्वं बद्वं विभेजिरे विभज्य जगृहुः । चतुरशीत्यधिकैस्त्रयोदशसहस्रैरेकं बद्वं भवति । तथाहि—'हिरण्येन परीवृतान्कृष्णाञ्शुक्लदतो मृगान् ॥ मष्णारे भरतो-
ऽददाच्छतं बद्वानि सप्त च ॥' इति श्रुत्युक्तानि सप्ताधिकशतं बद्वानि श्रीशुकेनोत्तरश्लोके चतुर्दशलक्षत्वेन संगृहीतानि—'अदात्कर्मणि मष्णारे नियुतानि चतुर्दश'
इति । एवं चतुर्दशलक्षणां सप्ताधिकशतभागो बद्वमित्युक्तम् । इयं च बद्वसंख्या श्लोकेन संगृह्यते—'चतुर्दशानां लक्षाणां सप्ताधिकशतांशकः ॥ बद्वं चतुरशीत्यग्र-
सहस्राणि त्रयोदश ॥' ॥ २६ ॥ देवानामपि मायां वैभवमत्यगादत्यशेत । यतः गुरुं पूज्यं हरिमाययौ प्राप्तः, तदंशभवत्वात् । मायावित्तर इति पाठे हस्वः

पञ्चपञ्चशता मेध्यैर्गङ्गायामनु वाजिभिः ॥ मामतेयं[3] पुरोधाय यमुनायामनु प्रभुः ॥ २५ ॥ अष्टसप्ततिमेध्याश्वान्ब-
बन्ध[1] प्रददद्वसु ॥ भरतस्य हि दौष्यन्तेरग्निः साचीगुणे चितः ॥ सहस्रं बद्वशो यस्मिन्ब्राह्मणा गा विभेजिरे ॥२६॥
त्रयस्त्रिंशच्छतं ह्यश्वान्बध्वा विस्मापयन्नृपान् ॥ दौष्यन्तिरत्यगान्मायां देवानां गुरुमाययौ[2] ॥ २७ ॥ मृगान् शुक्लदतः
कृष्णान्हिरण्येन परीवृतान् ॥ अदात्कर्मणि मष्णारे नियुतानि चतुर्दश ॥२८॥ भरतस्य महत्कर्म न पूर्वे नापरे नृपाः ॥
नैवापुर्नैव प्राप्स्यन्ति बाहुभ्यां त्रिदिवं यथा ॥२९॥ किरातहूणान्यवनानन्ध्रान्कङ्कान्खशान् शकान् ॥ अब्रह्मण्यान्नृपां-
श्चाहन्म्लेच्छान्दिग्विजयेऽखिलान् ॥ ३० ॥ जित्वा पुराऽसुरा देवान्ये रसौकांसि भेजिरे ॥ देवस्त्रियो रसां नीताः
प्राणिभिः पुनराहरत् ॥३१॥ सर्वकामान्दुदुहतुः प्रजानां तस्य रोदसी ॥ समास्त्रिणवसाहस्रीर्दिक्षु चक्रमवर्तयत् ॥३२॥
स सम्राड् लोकपालाख्यमैश्वर्यमधिराट्श्रियम्[5] ॥ चक्रं चास्खलितं प्राणान्मृषेत्युपरराम[6] ह ॥ ३३ ॥ तस्यासन्नृप
वैदर्भ्यः पत्न्यस्तिस्रः सुसंमताः ॥ जघ्नुस्त्यागभयात्पुत्रान्नानुरूपा इतीरिते ॥ ३४ ॥ ॥ ॥

श्रुत्यनुसारेण । मायावतां श्रेष्ठो हरिरेवासावित्यर्थः ॥२७॥ मृगान् श्रेष्ठगजान् । भद्रमन्द्रमृगादयो गजजातिभेदाः । मष्णारे इत्यस्य श्रुतिपदस्य व्याख्यानं—कर्म-
णीति । कस्मिंश्चित्कर्मविशेषे । केचित्तु मष्णारे तीर्थे इति व्याचक्षते ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ पुरा देवान् जित्वा येऽसुरा रसौकांसि रसातलादिस्थानानि
भेजिरे तैः प्राणिभिर्बलिभिर्देवस्त्रियो रसातलं नीताः सतीः पुनराहरदानिन्ये । प्राणिभिरन्यैर्मनुष्यादिभिः सह नीता इति वा । 'पणिभिः' इति पाठे पणयोऽ-
सुरास्तैर्नीताः सतीः । यद्वा पणयो दूतास्तैर्दूतान्प्रस्थाप्याहरदित्यर्थः ॥ ३१ ॥ त्रिणवसाहस्रीः समाः सप्तविंशतिसहस्रं वत्सरान् । चक्रं सेना आज्ञा वा ॥३२॥
तस्य वैराग्येण मोक्षप्रकारमाह—स इति । मृषेति विचार्येति शेषः ॥ ३३ ॥ नानुरूपा मत्सदृशा न भवन्तीति भर्त्रा ईरिते सति व्यभिचारशङ्कयास्मांस्त्य-
क्ष्यतीति भयात्पुत्रान् जघ्नुः । पुनः पुत्राणां दर्शने वैसादृश्यानुसन्धानेन त्यजेन्नान्यथेत्याशयेन हतवत्यः ॥ ३४ ॥ ॥ ॥

१ बबन्ध यज्ञार्थमित्यर्थः । २ 'गुरुमाययौ' इत्यत्र । ३ मामतेयं ममतायाः पुत्रं दीर्घतमसम् । 'सामन्तेयं' इति पाठः । ४ 'गुरुमायिनां' इति वीर० पाठः । ५ लोकपालेभ्योऽप्या
सम्यक् ख्यातिर्यत्र इति चक्र० । ६ प्राणात् बलहेतुकाच्छौर्यात् ।

वितथे व्यर्थे सति तदर्थं पुत्रार्थं मरुत्स्तोमेन यागेन यजतस्तस्य प्रसन्नाः सन्तो मरुतो भरद्वाजं नाम पुत्रमुपाददुः समर्पयामासुः ॥ ३५ ॥ मरुतां भरद्वाजा-
गमप्रकारं प्रदर्शयन्नाह—अन्तर्वत्न्यामिति चतुर्भिः—अन्तर्वत्न्यां गर्भिण्यां भ्रातुरुतथ्यस्य पत्न्यां ममतायां चौर्येण मैथुनाय कदाचित्प्रवृत्तो बृहस्पतिस्तदा
द्वितीयगर्भस्यावकाशाभावादाक्रोशपूर्वकं गर्भस्थेन वारितस्ततः क्रुद्धो बृहस्पतिरन्धो भवेति तं गर्भं शप्त्वा बलाद्वीर्यं न्यषिञ्चत्ततो बृहस्पतेः शापाद्गर्भस्थो दीर्घ-
तमा अन्धो बभूव तेन च तद्वीर्यं पार्ष्णिप्रहारेण योनेर्बहिर्निःसारितं भूमौ पतितं सद्य एव कुमारोऽभवत् ॥ ३६ ॥ तं च परवीर्यजं भर्तुस्त्यागाद्विशङ्कितां
सतीं त्यक्तुकामां ममतां प्रति सुरा एनं बृहस्पतेर्ममतायाश्च विवादरूपं श्लोकं जगुः । किमर्थं जगुरत आह—तस्य नाम निरुच्यते येन तत् । तन्नामनिर्वच-
नेनैव भर्तुस्त्यागशङ्कामपाकर्तुमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ तत्र पुत्रं त्यक्त्वा यान्तीं ममतां बृहस्पतिराह—हे मूढे, इमं पुत्रं भर पुषाण । भर्तुर्बिभेमीति चेत्तत्राह—
द्वाजमेकस्य क्षेत्रेऽन्यस्य बीजादित्येवं द्वाभ्यां जातम्, अतस्तस्याप्ययं पुत्र इति न तस्माद्भयशङ्केत्यर्थः । एवमुक्ता सती तं प्रत्याह—हे बृहस्पते, त्वमिमं भर । यतो

तस्यैवं वितथे वंशे तदर्थं यजतः सुतम् ॥ मरुत्स्तोमेन मरुतो भरद्वाजमुपाददुः ॥ ३५ ॥ अन्तर्वत्न्यां भ्रातृप-
त्न्यां मैथुनाय बृहस्पतिः ॥ प्रवृत्तो वारितो गर्भं शप्त्वा वीर्यमवासृजत् ॥ ३६ ॥ तं त्यक्तुकामां ममतां भर्तृत्या-
गविशङ्किताम् ॥ नामनिर्वचनं तस्य श्लोकमेनं सुरा जगुः ॥ ३७ ॥ मूढे भर द्वाजमिमं भर द्वाजं बृहस्पते ॥ यातौ[2]
यदुक्त्वा पितरौ भरद्वाजस्ततस्त्वयम् ॥ ३८ ॥ चोद्यमाना सुरैरेवं मत्वा वितथमात्मजम्[3] ॥ व्यसृजन्मरुतोऽबि-
भ्रन्दत्तोऽयं वितथेऽन्वये ॥ ३९ ॥ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥
॥ श्रीशुक उवाच ॥ वितथस्य[1] सुतो मन्युर्बृहत्क्षत्रो जयस्ततः ॥ महावीर्यो नरो गर्गः संकृतिस्तु नरात्मजः ॥ १ ॥
गुरुश्च रन्तिदेवश्च संकृतेः पाण्डुनन्दन ॥ रन्तिदेवस्य हि यश इहामुत्र च गीयते ॥ २ ॥ ॥ ॥

द्वाभ्यामावाभ्यामन्यायतो जातम् । अतो नाहमेकाकिनी भरामीत्यर्थः । यद्यस्मादेवमुक्त्वा पितरौ ममताबृहस्पती विवदमानौ पुत्रं परित्यज्य यातौ ततो
हेतोरयं भरद्वाज इति । पाठान्तरे यस्य त्यागदुःखात्पितरौ यातावित्यर्थः ॥ ३८ ॥ वितथं व्यभिचारसंभवात्तमात्मजं वितथं निरर्थकं मत्वा ममता व्यसृजत्त-
त्याज । पाठान्तरे आदिजं प्रथमजं भर्तुर्वीर्याज्जातमेव मुख्यमात्मजं मत्वा बृहस्पतेर्जातं तत्याजेत्यर्थः । एवं तया त्यक्तं मरुतोऽबिभ्रन्नबिभरुः । तदेवं मरुद्भिः
प्राप्तोऽयं भरतस्यान्वये वितथे सति दत्तः ॥ ३९ ॥ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे भावार्थदीपिकायां टीकायां विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥
एकविंशे तु दौष्यन्तेः सुतस्यान्वय उच्यते ॥ रन्तिदेवाजमीढादेर्यत्र कीर्तिः प्रतन्यते ॥ १ ॥ भरतस्यान्वये वितथे सति दत्तत्वाद्वितथसंज्ञो भरद्वाजः । स च
ब्राह्मणोपि भरतस्य दत्तः पुत्रो जात इति तद्वंशोऽनुक्रम्यते । वितथस्य सुतो मन्युस्तस्माद्बृहत्क्षत्रजयमहावीर्यनरगर्गाः पञ्च पुत्रा बभूवुः ॥ १ ॥ २ ॥ ॥

१ 'सुतान्मन्योः' इति पाठस्तत्र तत इत्यनन्वितम् । २ 'यातौ यद्दुःखात्पितरौ' इत्येवंरूपे । ३ पाठान्तरे आदितरं प्रथमजमिति टीकापाठस्तत्र 'मत्वादितरमात्मजम्' । इति वीर-
राघवीयः पाठो बोध्यः । 'आदिजम्' इति पाठे तु 'मत्वा चादिजमात्मजम्' इति सिद्धां० पाठो ग्राह्यः ।

वियद्वित्तस्य वियतो गगनादिवोद्यमं विना दैवादुपस्थितमेव वित्तं भोग्यं यस्य । यद्वा वियद्व्ययं प्राप्नुवद्वित्तं भोग्यं यस्य । तदेवाह—बुभुक्षतोऽपि सतो लब्धं लब्धं ददतः । तत्प्रपञ्चयति—निष्किंचनस्येत्यादिसार्धैः पञ्चदशभिः ॥ ३ ॥ अपिबतो जलपानमप्यकुर्वतः । घृतादित्रयाणां द्वन्द्वैक्यम् । तोयं च ॥ ४ ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥ अथान्यो वृषलोऽतिथिरागमत् । विभक्तस्य कुटुम्बार्थमन्नादिकं विभक्तवतः ॥ ७ ॥ सगणाय श्वयूथसहिताय ॥ ८ ॥ ९ ॥ उच्छेषमुर्वरितम् । एकमेव तर्पयतीति तथा ॥ १० ॥ ११ ॥ परदुःखासहिष्णुतया सर्वेषां दुःखं स्वयं भोक्तुमाशास्ते—नेति । अणिमाद्यष्टसमृद्धियुक्तां गतिमपि मोक्षमपि चाहं

वियद्वित्तस्य ददतो लब्धं लब्धं बुभुक्षतः ॥ निष्किंचनस्य धीरस्य सकुटुम्बस्य सीदतः ॥३॥ व्यतीयुरष्टचत्वारिंशद्-
हान्यपिबतः किल ॥ घृतपायससंयावं तोयं प्रातरुपस्थितम् ॥४॥ कृच्छ्र[1]प्राप्तकुटुम्बस्य क्षुत्तृड्भ्यां जातवेपथोः ॥ अतिथि-
र्ब्राह्मणः काले भोक्तुकामस्य चागमत् ॥५॥ तस्मै संव्यभजत्सोऽन्नमादृत्य श्रद्धयान्वितः ॥ हरिं सर्वत्र संपश्यन्स भुक्त्वा
प्रययौ द्विजः ॥६॥ अथान्यो भोक्ष्यमाणस्य विभक्तस्य महीपते ॥ विभक्तं व्यभजत्तस्मै वृषलाय हरिं स्मरन् ॥७॥ याते
शूद्रे तमन्योऽगादतिथिः श्वभिरावृतः ॥ राजन्मे दीयतामन्नं सगणाय बुभुक्षते ॥ ८ ॥ स आदृत्या[2]वशिष्टं यद्बहुमान-
पुरस्कृतम् ॥ तच्च दत्त्वा नमश्चक्रे श्वभ्यः श्वपतये विभुः ॥ ९ ॥ पानीयमात्रमुच्छेषं तच्चैकपरितर्पणम् ॥ पास्यतः
पुल्कसोऽभ्यागादपो देह्यशुभस्य मे ॥ १० ॥ तस्य तां करुणां वाचं निशम्य विपुलश्रमाम् ॥ कृपया भृशसंतप्त इद-
माहामृतं वचः ॥ ११ ॥ न कामयेऽहं गतिमीश्वरात्परामष्टर्द्धियुक्तामपुनर्भवं वा ॥ आर्तिं प्रपद्येऽखिलदेहभाजाम-
न्तःस्थितो येन भवन्त्यदुःखाः ॥१२॥ क्षुत्तृट्[3]श्रमो गात्रपरिश्रमश्च दैन्यं क्लमः शोकविषादमोहाः ॥ सर्वे निवृत्ताः कृप-
णस्य जन्तोर्जिजीविषोर्जीवजलार्पणान्मे[4] ॥ १३ ॥ इति प्रभाष्य[5] पानीयं म्रियमाणः पिपासया ॥ पुल्कसायाददाद्धीरो[6]
निसर्गकरुणो नृपः ॥ १४ ॥ तस्य त्रिभुवनाधीशाः फलदाः फलमिच्छताम् ॥ आत्मानं दर्शयांचक्रुर्माया[7] विष्णुवि-
निर्मिताः ॥ १५ ॥ स वै तेभ्यो नमस्कृत्य निःसङ्गो विगतस्पृहः ॥ वासुदेवे भगवति भक्त्या चक्रे नमः परम् ॥ १६ ॥

न कामये । तर्हि किं कामयसे तदाह—अखिलदेहभाजामार्तिं दुःखं तत्तद्भोक्तृरूपेणान्तःस्थितः सन्नहं प्रपद्ये प्राप्नुयामित्येवं कामये । येन तदुःखभोक्त्रा मया हेतुभूतेन ते सर्वेऽदुःखा भवन्ति ॥ १२ ॥ ननु दुःखं किमिति प्रार्थयसे । परदुःखनिवृत्त्यैव मम सर्वदुःखनिवृत्तिरित्याह—क्षुत्तृडिति । कृपणस्य जन्तोर्जीवनहेतोर्जलस्यार्पणान्मे सर्वे क्षुत्तृडादयो निवृत्ताः ॥ १३ ॥ इत्येवं प्रभाष्य ॥ १४ ॥ त्रिभुवनाधीशा ब्रह्मादयः । मायास्तदीयधैर्यपरीक्षार्थं प्रथमं मायया वृषलादिरूपेण प्रतीताः सन्त इत्यर्थः ॥ १५ ॥ परं केवलं वासुदेवे भक्त्या नमश्चक्रे न तु तान्किमपि याचितवान् ॥ १६ ॥ ॥ ॥

१ कृच्छ्रं क्लेशं प्राप्तं कुटुम्बं यस्य । २ 'आतिथ्यावशिष्टं' इति वीर० पाठः । ३ श्रमो मानस आयासः । गात्रपरिश्रमः शारीर आयासः । क्लमो ग्लानिः । ४ 'जीवकलार्पणेन' इति पाठे प्राणदानेनेत्यर्थः । ५ 'एवं संभाष्य' इति पाठः । ६ 'अददाद्वीरः' इति पाठः । ७ 'मायां विष्णुविनिर्मिताम्' इति वीर० पाठः ।

अनन्यराधस ईश्वरातिरिक्तफलान्तरानपेक्षस्य । प्रत्यलीयतात्मन्येव लीना बभूव ॥ १७ ॥ १८ ॥ मन्युसुतस्य नरस्य वंशमुक्त्वा तत्सुतस्यैव गर्गस्य वंशमाह—गर्गादिति । महावीर्यस्य वंशमाह—दुरितक्षयस्तस्य त्रय्यारुणिः कविः पुष्करारुणिश्चेति त्रयः पुत्राः ॥ १९ ॥ कथंभूताः—ये अत्र क्षत्रवंशे ब्राह्मणगतिं ब्राह्मणरूपतां गतास्ते । मन्युपुत्राणां पञ्चानां ज्येष्ठस्य वंशमाह—बृहत्क्षत्रस्येति । यद्येन हस्तिनापुरं कृतमित्यर्थः ॥ २० ॥ अजमीढादयस्त्रयो हस्तिनः पुत्राः ॥२१॥ अजमीढादेवान्यः पुत्रो बृहदिषुर्नामाभवत् ॥ २२ ॥ २३ ॥ पारस्य तनयो नीपः । नीपस्य पुत्रशतम् ॥ २४ ॥ स[1] एव कृत्व्यां कृत्वीसंज्ञायां शुककन्यायां ब्रह्मदत्तं च जनयामास । तदुक्तं हरिवंशादिषु—'पराशरकुलोत्पन्नः शुको नाम महायशाः ॥ व्यासादरण्यां संभूतो विधूमोऽग्निरिवोज्ज्वलन् ॥ स तस्यां

ईश्वरालम्बनं चित्तं कुर्वतोऽनन्यराधसः ॥ माया गुणमयी राजन्स्वप्नवत्प्रत्यलीयत ॥१७॥ तत्प्रसङ्गानुभावेन रन्ति-
देवानुवर्तिनः ॥ अभवन्योगिनः सर्वे नारायणपरायणाः ॥१८॥ गर्गाच्छिनिस्ततो गार्ग्यः क्षत्राद्ब्रह्म ह्यवर्तत ॥ दुरि-
तक्षयो महावीर्यात्तस्य त्रय्यारुणिः कविः ॥१९॥ पुष्करारुणिरित्यत्र ये ब्राह्मणगतिं गताः ॥ बृहत्[2]क्षत्रस्य पुत्रोऽभूद्धस्ती
यद्धस्तिनापुरम् ॥२०॥ अजमीढो द्विमीढश्च पुरुमीढश्च हस्तिनः ॥ अजमीढस्य वंश्याः स्युः प्रियमेधादयो द्विजाः
॥ २१ ॥ अजमीढाद्बृहदिषुस्तस्य पुत्रो बृहद्धनुः ॥ बृहत्कायस्ततस्तस्य पुत्र आसीज्जयद्रथः ॥२२॥ तत्सुतो विशद-
स्तस्य सेनजित्समजायत ॥ रुचिराश्वो दृढहनुः काश्यो वत्सश्च तत्सुताः ॥ २३ ॥ रुचिराश्व[3]सुतः पारः पृथुसेनस्त-
दात्मजः ॥ पारस्य तनयो नीपस्तस्य पुत्रशतं त्वभूत् ॥२४॥ स कृत्व्यां शुककन्यायां ब्रह्मदत्तमजीजनत् ॥ स योगी
गवि भार्यायां विष्वक्सेनमधात्सुतम् ॥ २५ ॥ जैगीषव्योपदेशेन योगतन्त्रं चकार ह ॥ उदक्स्वनस्ततस्तस्माद्भ-
ल्लादो बार्हदीषवाः ॥२६॥ यवीनरो द्विमीढस्य कृतिमांस्तत्सुतः स्मृतः ॥ नाम्ना सत्यधृतिर्यस्य दृढनेमिः सुपार्श्वकृत्
॥२७॥ सुपार्श्वात्सुमतिस्तस्य पुत्रः सन्नतिमांस्ततः ॥ कृतिर्हिरण्यनाभाद्यो योगं प्राप्य जगौ स षट् ॥२८॥ संहिताः
प्राच्यसाम्नां वै नीपो ह्युग्रायुधस्ततः ॥ तस्य क्षेम्यः सुवीरोऽथ सुवीरस्य रिपुंजयः ॥ २९ ॥ ॥ ॥

पितृकन्यायां वीरिण्यां जनयिष्यति ॥ कृष्णं गौरप्रभं शंभुं तथा भूरिश्रुतं जयम् ॥ कन्यां कीर्तिमतीं षष्ठीं योगिनीं योगमातरम् ॥ ब्रह्मदत्तस्य जननीं महिषीमणुहस्य च ॥' इति । यद्यपि शुक उत्पत्त्यैव विमुक्तसङ्गो निर्गतस्तथापि विरहातुरं व्यासमनुयान्तं दृष्ट्वा छायाशुकं निर्माय गतवांस्तदभिप्रायेणैव गार्हस्थ्यादिव्यवहार इत्यविरोधः । स ब्रह्मदत्तो योगी । गवि वाचि सरस्वत्याम् ॥ २५ ॥ स एव योगतन्त्रं चकार । बार्हदीषवा बृहदिषोर्वंश्या इमे, दीर्घत्वमार्षम् ॥ २६ ॥ सुपार्श्वकृत्सुपार्श्वस्य पिता ॥ २७ ॥ प्राच्यसाम्नां षट्संहिता जगौ विभज्याध्यापितवान् ॥ २८ ॥ २९ ॥ ॥ ॥ ॥

१ अत्र स एवेत्यनेन नीपस्य पुत्रो ब्रह्मदत्तः सिद्धः । अत्र अणुहस्य महिषीत्युक्तं । हरिवंशे तु अणुहो नीपात्सप्तमस्तत्पुत्रो ब्रह्मदत्त इति विरोधः । २ 'बृहत्क्षत्रात्सुहोत्रोऽभूत्' इति पाठः । ३ रुचिराश्वसुतः पृथुसेनस्तदात्मजः पार इति केचित् । अन्ये च पारस्यैकः पुत्रः पृथुसेनः, अपरो नीप इति व्याचक्षते । तत्राद्ये पारस्य तनयो नीपः इत्यनुपयुक्तं व्याख्यानं, द्वितीये च पारस्यैवान्यस्तनय इति वक्तव्ये पारस्य तनय इत्ययुक्तं । 'रुचिराश्वसुतः प्राज्ञः पृथुसेनस्तदात्मजः ॥ पारस्तत्तनयो नीपः' इति पाठ एव युक्तः श्रीधरसंमतश्च ।

अजमीढस्य वंश्याः प्रियमेधादयः केचिद्ब्राह्मणा बभूवुर्बृहदिषुप्रभृतयः क्षत्रियाश्चेति वंशद्वयमुक्तम् । तस्यैव वंशान्तरमाह—नलिन्यामिति यावत्समाप्ति ॥ ३० ॥ ३१ ॥ मुद्गल एको यवीनरादयश्चत्वार इत्येवं पञ्च ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ भार्म्याद्भर्म्याश्वपुत्रात् मिथुनं चाभूत् । तदेवाह—दिवोदासः पुमानहल्या च कन्यकेति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे भावार्थदीपिकायां टीकायां एकविंशतितमोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ छ ॥ ॥

ततो बहुरथो नाम पुरुमीढोऽप्रजोऽभवत् ॥ नलिन्यामजमीढस्य नीलः शान्तिः सुतस्ततः ॥ ३० ॥ शान्तेः सुशा-
न्तिस्तत्पुत्रः पुरुजोऽर्कस्ततोऽभवत् ॥ भर्म्याश्वस्तनयस्तस्य पञ्चासन्मुद्गलादयः ॥ ३१ ॥ यवीनरो बृहदिषुः काम्पिल्यः
संजयः सुताः ॥ भर्म्याश्वः प्राह पुत्रा मे पञ्चानां रक्षणाय हि ॥ ३२ ॥ विषयाणामलमिमे इति पञ्चालसंज्ञिताः ॥
मुद्गलाद्ब्रह्म निर्वृत्तं गोत्रं मौद्गल्यसंज्ञितम् ॥ ३३ ॥ मिथुनं मुद्गलाद्भार्म्याद्दिवोदासः पुमानभूत् ॥ अहल्या कन्यका
यस्यां शतानन्दस्तु गौतमात् ॥ ३४ ॥ तस्य सत्यधृतिः पुत्रो धनुर्वेदविशारदः ॥ शरद्वांस्[2]तत्सुतो यस्मादुर्वशीदर्शना-
त्किल ॥ ३५ ॥ शरस्तम्बेऽपतद्रेतो मिथुनं तदभूच्छुभम् ॥ तद्दृष्ट्वा कृपयाऽगृह्णाच्छन्तनुर्मृगयां चरन् ॥ कृपः कुमारः
कन्या च द्रोणपत्न्यभवत्कृपी ॥ ३६ ॥ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे एकविंशतितमोऽध्यायः ॥ २१ ॥
॥ श्रीशुक उवाच ॥ [3]मित्रेयुश्च दिवोदासाच्च्यवनस्तत्सुतो नृप ॥ सुदासः सहदेवोऽथ सोमको जन्तुजन्मकृत् ॥ १ ॥
तस्य पुत्रशतं तेषां यवीयान्पृषतः सुतः ॥ द्रुपदो द्रौपदी तस्य धृष्टद्युम्नादयः सुताः ॥ २ ॥ धृष्टद्युम्नाद्धृष्टकेतुर्भार्म्याः
पञ्चालका इमे ॥ योऽजमीढसुतो ह्यन्य ऋक्षः संवरणस्ततः ॥ ३ ॥ तपत्यां सूर्यकन्यायां कुरुक्षेत्रपतिः कुरुः ॥ परीक्षित्सु-
धनुर्जह्नुर्निषधाश्वः कुरोः सुताः ॥ ४ ॥ सुहोत्रोऽभूत्सुधनुषश्च्यवनोऽथ ततः कृती ॥ वसुस्तस्योपरिचरो बृहद्रथमुखा-
स्ततः ॥ ५ ॥ कुशा[4]म्बमत्स्यप्रत्यग्रचेदिपाद्याश्च चेदिपाः ॥ बृहद्रथात्कुशाग्रोऽभूदृषभस्तस्य तत्सुतः ॥ ६ ॥ जज्ञे सत्य-
हितोऽपत्यं पुष्पवांस्तत्सुतो जहुः ॥ अन्यस्यां चापि भार्यायां शकले द्वे बृहद्रथात् ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥

द्वाविंशे तु दिवोदासवंशमुक्त्वाथ वर्णिताः ॥ ऋक्षवंशे जरासन्धपार्थदुर्योधनादयः ॥ १ ॥ १ ॥ तस्य सोमकस्य पुत्राणां शतं बभूव । तेषां जन्तुर्ज्येष्ठो यवीयान्पृषतः ॥ २ ॥ अजमीढस्यैव वंशान्तरमाह—य इति । ततः संवरणात्कुरुः ॥ ३ ॥ ४ ॥ तस्य कृतिनः उपरिचरो वसुः । ततो वसोः बृहद्रथो मुखमादिर्येषाम् ॥ ५ ॥ तानेवाह—कुशाम्बेति । तत्सुतः पुष्पवान् जज्ञे । तस्यापत्यं सत्यहित इति योज्यम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ॥ ॥

१ 'बृहदश्वः' इति पाठः । २ उर्वश्या दर्शनात् हेतोर्यस्माच्छरद्वतो रेतः शरस्तम्बे अश्वबालस्तम्बे न्यपतत् अतः स शरद्वान्नामा बभूवेत्यर्थः इति वीर० । ३ 'मित्रायुः' इति प्रचुरः पाठः ।
४ 'कुसुम्भमत्स्य' इति वीर० पाठः ।

जरया राक्षस्या ॥ ८ ॥ यद्यस्मात्सोमापेः श्रुतश्रवाः कुरोः पुत्रः परीक्षिदनपत्यः । जाह्नवो जह्नोः पुत्रः ॥ ९ ॥ अतो राधिकादयुतोऽभूदित्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ तस्य प्रतीपस्य देवापिशन्तनुबाह्लीकाः ॥ १२ ॥ प्राक् पूर्वजन्मनि महाभिष इति संज्ञा यस्य सः ॥ १३ ॥ यदा देवो न ववर्ष तदा शन्तनुस्तत्र कारणं ब्राह्मणानपृच्छ ॥ १४ ॥ ब्राह्मणैश्चैवमुक्तः—'दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते ॥ परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः ॥' इति स्मृतेर्योऽग्रभुक् भुवमग्रतो भुनक्ति अयं त्वादृशोऽपि परिवेत्तैव भवति । अतस्तद्दोषपरिहाराय राज्यमग्रजाय देहि ततो वृष्टिर्भविष्यतीत्येवमुक्तः शन्तनुर्वनं गत्वा ज्येष्ठं छन्दयामास

ते मात्रा बहिरुत्सृष्टे जरया चाभिसन्धिते ॥ जीव जीवेति क्रीडन्त्या जरासन्धोऽभवत्सुतः ॥ ८ ॥ ततश्च सहदेवोऽभू-
त्सोमापिर्यच्छ्रुतश्रवाः ॥ परीक्षिदनपत्योऽभूत्सुरथो नाम जाह्नवः ॥ ९ ॥ ततो विदूरथस्तस्मात्सार्वभौमस्ततोऽभवत् ॥
जयसेनस्तत्तनयो राधिकोऽतोऽयुतो ह्यभूत् ॥ १० ॥ ततश्च क्रोधनस्तस्माद्देवातिथिरमुष्य च ॥ ऋष्यस्तस्य दिली-
पोऽभूत्प्रतीपस्तस्य चात्मजः ॥ ११ ॥ देवापिः शन्तनुस्तस्य बाह्लीक इति चात्मजाः ॥ पितृराज्यं परित्यज्य देवापिस्तु
वनं गतः ॥ १२ ॥ अभवच्छन्तनू राजा प्राङ्महाभिषसंज्ञितः ॥ यं यं कराभ्यां स्पृशति जीर्णं यौवनमेति सः ॥ १३ ॥
शान्तिमाप्नोति चैवाग्र्यां कर्मणा तेन शन्तनुः ॥ समा द्वादश तद्राज्ये न ववर्ष यदा विभुः ॥ १४ ॥ शन्तनुर्ब्राह्मणै-
रुक्तः परिवेत्ताऽयमग्रभुक् ॥ राज्यं देह्यग्रजायाशु पुरराष्ट्रविवृद्धये ॥ १५ ॥ एवमुक्तो द्विजैर्ज्येष्ठं छन्दयामास सोऽब्र-
वीत् ॥ तन्मन्त्रिप्रहितैर्विप्रैर्वेदाद्विभ्रंशितो गिरा ॥ १६ ॥ वेदवादातिवादान्वै तदा देवो ववर्ष ह ॥ देवापिर्योगमा-
स्थाय कलापग्राममाश्रितः ॥ १७ ॥ सोमवंशे कलौ नष्टे कृतादौ स्थापयिष्यति ॥ बाह्लीकात्सोमदत्तोऽभूद्भूरिर्भूरि-
श्रवास्ततः ॥ १८ ॥ शलश्च शन्तनोरासीद्गङ्गायां भीष्म आत्मवान् ॥ सर्वधर्मविदां श्रेष्ठो महाभागवतः कविः ॥ १९ ॥
वीरयूथाग्रणीर्येन रामोऽपि युधि तोषितः ॥ शन्तनोर्दाशकन्यायां जज्ञे चित्राङ्गदः सुतः ॥ २० ॥ ॥ ॥

राज्ञः प्रजापालनादिः परो धर्मोऽतस्त्वं राज्यं स्वीकुर्विति प्रार्थितवान् । ततः पूर्वमेव तस्य मन्त्रिणा अश्मरावसंज्ञेन देवापिं पाखण्डीकृत्य राज्यानर्हं कर्तुं ये प्रहिता विप्रास्तैः पाखण्डमताश्रयया गिरा वेदाद्विभ्रंशितः सन्, वेदवादस्यातिवादान्निन्दावचनानि सोऽब्रवीत्, ततस्तस्य पातित्येन राज्यानर्हत्वे जाते शन्तनोर्दोषाभावाद्देवो ववर्षेत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ ततः सोमदत्ताद्भूरिर्भूरिश्रवाः शलश्चेति त्रयः ॥ १८ ॥ १९ ॥ रामो जामदग्न्यः । दाशकन्यायामिति । उपरिचरस्य वसोर्वीर्येण मत्स्यगर्भादुत्पन्ना दाशैः कैवर्तैः पालिताऽतो दाशकन्येति प्रसिद्धायां सत्यवत्याम् ॥ २० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

१ परिवेत्तैवेति राज्ञः भुवोऽपि दारत्वादग्रजे स्थिते दारसंयोगकर्तृत्वादिति भावः । २ 'त्वमग्रभुक्' इति वीर० पाठः । ३ तन्मन्त्रिभिरित्यत्र ततो निह्नुत्येति ज्ञेयम् इति क्रम० ।

नाम्ना तत्समाननाम्ना चित्राङ्गदेन गन्धर्वेण युद्धे हतः । यस्यां सत्यवत्यां शन्तनुपरिग्रहात्पूर्वमेव ॥ २१ ॥ वेदा गुप्ता येन । यतोऽहं जात इदं भागवतं चाध्यगामधिगतवानस्मि ॥ २२ ॥ २३ ॥ स्वयंवराद्भीष्मेण बलादुपानीते ॥ २४ ॥ मात्रा सत्यवत्योक्त इति निषेधाभावमाह—'अपतिरपत्यलिप्सुर्देवराद्गुरुप्रयुक्ता ऋतुमतीयात्' इत्यादिवचनात् ॥ २५ ॥ दुःशला नाम कन्या च जज्ञे ॥ २६ ॥ अरण्ये मृगशापान्मैथुनेन रुद्धस्य प्रतिबद्धस्य ॥ २७ ॥ नासत्यदस्राभ्या-

विचित्रवीर्यश्चावरजो नाम्ना चित्राङ्गदो हतः ॥ यस्यां पराशरात्साक्षादवतीर्णो हरेः कला ॥ २१ ॥ वेदगुप्तो मुनिः कृष्णो यतोऽहमिदमध्यगाम् ॥ हित्वा स्वशिष्यान्पैलादीन्भगवान्बादरायणः ॥ २२ ॥ मह्यं पुत्राय शान्ताय परं गुह्यमिदं जगौ ॥ विचित्रवीर्योऽथोवाह काशिराजसुते बलात् ॥२३॥ स्वयंवरादुपानीते अम्बिकाम्बालिके उभे ॥ तयोरासक्तहृदयो गृहीतो यक्ष्मणा मृतः ॥ २४ ॥ क्षेत्रेऽप्रजस्य वै भ्रातुर्मात्रोक्तो बादरायणः ॥ धृतराष्ट्रं च पाण्डुं च विदुरं चाप्यजीजनत् ॥२५॥ गान्धार्यां धृतराष्ट्रस्य जज्ञे पुत्रशतं नृप ॥ तत्र दुर्योधनो ज्येष्ठो दुःशला चापि कन्यका ॥ २६ ॥ शापान्मैथुनरुद्धस्य पाण्डोः कुन्त्यां महारथाः ॥ जाता धर्मानिलेन्द्रेभ्यो युधिष्ठिरमुखास्त्रयः ॥ २७ ॥ नकुलः सहदेवश्च माद्र्यां नासत्यदस्रयोः ॥ द्रौपद्यां पञ्च पञ्चभ्यः पुत्रास्ते पितरोऽभवन् ॥ २८ ॥ युधिष्ठिरात्प्रतिविन्ध्यः श्रुतसेनो वृकोदरात् ॥ अर्जुनाच्छ्रुतकीर्तिस्तु शतानीकस्तु नाकुलिः ॥ २९ ॥ सहदेवसुतो राजन् श्रुतकर्मा तथापरे ॥ युधिष्ठिरात्तु पौरव्यां देवकोऽथ घटोत्कचः ॥ ३० ॥ भीमसेनाद्धिडिम्बायां काल्यां सर्वगतस्ततः ॥ सहदेवात्सुहोत्रं तु विजयाऽसूत पार्वती ॥ ३१ ॥ करेणुमत्यां नकुलो निरमित्रं तथार्जुनः ॥ इरावन्तमुलूप्यां वै सुतायां बभ्रुवाहनम् ॥ मणिपूरपतेः सोऽपि तत्पुत्रः पुत्रिकासुतः ॥ ३२ ॥ तव तातः सुभद्रायामभिमन्युरजायत ॥ सर्वातिरथजिद्वीर उत्तरायां ततो भवान् ॥ ३३ ॥ परिक्षीणेषु कुरुषु द्रौणेर्ब्रह्मास्त्रतेजसा ॥ त्वं च कृष्णानुभावेन सजीवो मोचितोऽन्तकात् ॥ ३४ ॥ तवेमे तनयास्तात जनमेजयपूर्वकाः ॥ श्रुतसेनो भीमसेन उग्रसेनश्च वीर्यवान् ॥ ३५ ॥ ॥

मश्विनीकुमाराभ्याम् । पञ्चभ्यो युधिष्ठिरादिभ्यः पञ्चाभवन् ॥ २८ ॥ २९ ॥ तथापरे भार्यान्तरेषु ॥ ३० ॥ काली चान्या भीमस्य भार्या तस्यां ततो भीमसेनात्सर्वगतो नाम पुत्रोऽभवदित्यर्थः ॥ ३१ ॥ उलूप्यां नागकन्यायाम् । मणिपूरपतेः सुतायां पुंत्रिकाधर्मेण दत्तायां बभ्रुवाहनमसूत । अतस्तत्पुत्रः सन्नपि स पुत्रिकासुतः मातामहसुत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ॥ ॥ ॥

१ समासान्तविधेरनित्यत्वान्नासिच् । २ पार्वती पर्वतकन्या । ३ 'मणलूरपतेः' इति वीर० पाठः । ४ 'अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलंकृताम् । अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भविष्यति ॥' इति भाषाबन्धेन कन्यादानं पुत्रिकाधर्मः ।

॥ ३६ ॥ तुरसंज्ञं पुरोहितं कृत्वा ॥३७॥ भविष्यानाह—तस्य पुत्र इति यावत्समाप्ति । याज्ञवल्क्यात्क्रियाज्ञानं परं चात्मानं शौनकात्प्राप्स्यत्यस्त्रज्ञानं च कृपाचार्यादिति द्रष्टव्यम् । याज्ञवल्क्यात्त्रयीमधीत्य कृपादस्त्राण्यवाप्येति वैष्णवोक्तेः । कचित्तु—'अस्त्रज्ञानं कृपाचार्यात्' इत्येव पाठः ॥३८॥३९॥४०॥ यद्यस्मात्सुखीनलः पुत्रः ॥ ४१ ॥ तस्मात्परिप्लवात्सुनयस्तस्यात्मजो मेधावीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ तस्मात्सुदासस्ततः शतानीक इत्यर्थः ॥४३॥४४॥४५॥ बृहद्रथस्य जरासन्धस्तस्य

जनमेजयस्त्वां विदित्वा तक्षकान्निधनं गतम् ॥ सर्पान्वै सर्पयागाग्नौ स होष्यति रुषान्वितः ॥ ३६ ॥ कावषेयं पुरोधाय तुरं तुरगमेधयाट् ॥ समन्तात्पृथिवीं सर्वां जित्वा यक्ष्यति चाध्वरैः ॥ ३७ ॥ तस्य पुत्रः शतानीको याज्ञवल्क्यात्त्रयीं पठन् ॥ अस्त्रज्ञानं क्रियाज्ञानं शौनकात्परमेष्यति ॥ ३८ ॥ सहस्रानीकस्तत्पुत्रस्ततश्चैवाश्वमेधजः ॥ असीमकृष्णस्तस्यापि नेमिचक्रस्तु तत्सुतः ॥ ३९ ॥ गजाह्वये हृते नद्या कौशाम्ब्यां साधु वत्स्यति ॥ उक्तस्ततश्चित्ररथस्तस्मात्कविरथः सुतः ॥ ४० ॥ तस्माच्च वृष्टिमांस्तस्य सुषेणोऽथ महीपतिः ॥ सुनीथस्तस्य भविता नृचक्षुर्यत्सुखीनलः ॥४१॥ परिप्लवः सुतस्तस्मान्मेधावी सुनयात्मजः ॥ नृपंजयस्ततो दूर्वस्तिमिस्तस्माज्जनिष्यति ॥ ४२ ॥ तिमेर्बृहद्रथस्तस्माच्छतानीकः सुदासजः ॥ शतानीकाद्दुर्दमनस्तस्यापत्यं बहीनरः ॥ ४३ ॥ दण्डपाणिर्निमिस्तस्य क्षेमको भविता नृपः ॥ ब्रह्मक्षत्रस्य वै प्रोक्तो वंशो देवर्षिसत्कृतः ॥ ४४ ॥ क्षेमकं प्राप्य राजानं संस्थां प्राप्स्यति वै कलौ ॥ अथ मागधराजानो भवितारो वदामि ते ॥ ४५ ॥ भविता सहदेवस्य मार्जारिर्यच्छ्रुतश्रवाः ॥ ततोऽयुतायुस्तस्यापि निरमित्रोऽथ तत्सुतः ॥ ४६ ॥ सुनक्षत्रः सुनक्षत्राद्बृहत्सेनोऽथ कर्मजित् ॥ ततः सुतंजयाद्विप्रः शुचिस्तस्य भविष्यति ॥ ४७ ॥ क्षेमोऽथ सुव्रतस्तस्माद्धर्मसूत्रः शमस्ततः ॥ द्युमत्सेनोऽथ सुमतिः सुबलो जनिता ततः ॥ ४८ ॥ सुनीथः सत्यजिदथ विश्वजिद्यद्रिपुंजयः ॥ बार्हद्रथाश्च भूपाला भाव्याः साहस्रवत्सरम् ॥४९॥ ॥ इति श्रीम० म० पु० न० द्वाविंशोऽध्यायः ॥२२॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥ अनोः सभानरश्चक्षुः परोक्षश्च त्रयः सुताः ॥ सभानरात्कालनरः सृंजयस्तत्सुतस्ततः ॥ १ ॥

सहदेवस्तस्य मार्जारिः । यस्मान्मार्जारेः श्रुतश्रवाः ॥४६॥४७॥४८॥ सहस्रसंवत्सरमेते भाव्या भूपालास्ततः परं भाव्यान् द्वादशस्कन्धे वक्ष्यति ॥४९॥ ॥ इति श्रीमद्भा० म० पु० नवमस्कन्धे भावार्थदीपिकायां टीकायां द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ ॥ त्रयोविंशे त्वनोर्द्रुह्योस्तुर्वसोश्चान्वयः क्रमात् ॥ यदोश्च वंशोऽनुक्रान्तो यावज्ज्यामघसंभवः ॥ १ ॥ तदेवं ययातेः पुत्राणां पञ्चमस्य पूरोर्वंशोऽनुक्रान्तः, इदानीं चतुर्थस्य वंशमनुक्रामति—अनोरिति कर्णस्य जगतीपतेरित्यन्तेन ॥१॥

१ 'दूर्वो निमिस्तस्मात्' इति पाठः । २ संस्थामवसानम् । ३ 'धर्मनेत्रः' इति पाठः ।

तस्य जनमेजयस्य महाशीलस्तस्य महामनाः ॥ २ ॥ चत्वार उशीनरात्मजाः । सन्धिरार्षः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

जनमेजयस्तस्य पुत्रो महाशीलो महामनाः ॥ उशीनरस्तितिक्षुश्च महामनस आत्मजौ ॥२॥ शिबिर्वनः शमिर्दक्ष-
श्चत्वारोशीनरात्मजाः ॥ वृषादर्भः सुवीरश्च मद्रः कैकेय आत्मजाः ॥३॥ शिबेश्चत्वार एवासंस्तितिक्षोश्च रुशद्रथः ॥
ततो हेमोऽथ सुतपा बलिः सुतपसोऽभवत् ॥४॥ अङ्गवङ्गकलिङ्गाद्याः सुह्मपुण्ड्रान्ध्रसंज्ञिताः ॥ जज्ञिरे दीर्घतमसो
बलेः क्षेत्रे[2] महीक्षितः ॥५॥ चक्रुः स्वनाम्ना विषयान्षडिमान्प्राच्यकांश्च ते ॥ खनपानोऽङ्गतो जज्ञे तस्माद्दिविरथ-
स्ततः ॥६॥ सुतो धर्मरथो यस्य जज्ञे चित्ररथोऽप्रजाः ॥ रोमपाद इति ख्यातस्तस्मै दशरथः सखा ॥७॥ शान्तां
स्वकन्यां प्रायच्छदृष्यशृङ्ग उवाह ताम् ॥ देवेऽवर्षति यं रामा आनिन्युर्हरिणीसुतम् ॥८॥ नाट्यसङ्गीतवादित्रैर्विभ्र-
मालिङ्गनार्हणैः॥स तु राज्ञोऽनपत्यस्य निरूप्येष्टिं मरुत्वतः ॥९॥ प्रजामदाद्दशरथो येन लेभेऽप्रजाः प्रजाः ॥ चतुरङ्गो
रोमपादात्पृथुलाक्षस्तु तत्सुतः ॥ १० ॥ बृहद्रथो बृहत्कर्मा बृहद्भानुश्च तत्सुताः ॥ आद्याद्बृहन्मनास्तस्माज्जयद्रथ
उदाहृतः ॥११॥ विजयस्तस्य संभूत्यां ततो धृतिरजायत ॥ ततो धृतव्रतस्तस्य सत्कर्माधिरथस्ततः ॥१२॥ योऽसौ
गङ्गातटे क्रीडन्मञ्जूषान्तर्गतं शिशुम् ॥ कुन्त्यापविद्धं कानीनमनपत्योऽकरोत्सुतम् ॥ १३ ॥ वृषसेनः सुतस्तस्य
कर्णस्य जगतीपतेः ॥ द्रुह्योश्च तनयो बभ्रुः सेतुस्तस्यात्मजस्ततः ॥ १४ ॥ आरब्धस्तस्य गान्धारस्तस्य धर्मस्ततो
धृतः ॥ धृतस्य दुर्मनास्तस्मात्प्रचेताः प्राचेतसं शतम् ॥१५॥ म्लेच्छाधिपतयोऽभूवन्नुदीचीं दिशमाश्रिताः ॥ तुर्व-
सोश्च सुतो वह्निर्वह्नेर्भर्गोऽथ भानुमान् ॥ १६ ॥ त्रिभानुस्तत्सुतोऽस्यापि करन्धम उदारधीः ॥ मरुतस्तत्सुतोऽपुत्रः
पुत्रं पौरवमन्वभूत् ॥१७॥ दुष्यन्तः स पुनर्भेजे स्वं वंशं राज्यकामुकः ॥ ययातेर्ज्येष्ठपुत्रस्य यदोर्वंशं नरर्षभ ॥१८॥
वर्णयामि महापुण्यं सर्वपापहरं नृणाम् ॥ यदोर्वंशं नरः श्रुत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १९ ॥ ॥ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ स दुष्यन्तः स्वं वंशं पौरवं वंशम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ ॥ ॥ ॥

१ 'कैकयः' 'केकयः' इति पाठौ । २ क्षेत्रे भार्यायाम् । महीक्षित इत्यनेन ब्राह्मणकुलं व्यावर्तयति । ३ प्राच्यकान् भरतवर्षस्य पूर्वदिग्वर्तिनः इति चक्र० । ४ ऋष्यस्य सारङ्गस्य शृङ्गमिव शृङ्गं यस्य । ५ हरिणीसुतं विभाण्डकाद्धरिण्यामुत्पन्नम् । ६ आद्याद्बृहद्रथात् । ७ अपविद्धं लज्जया त्यक्तम् । ८ द्रुह्योर्ययातिपुत्रस्य । ९ 'भागः' इति क्वचित्पाठः । १० पुरुवंशे जातं दुष्यन्तमेव पुत्रमन्वभूदमन्यत स्वीकृतवान् । ११ राज्यकामुक इति पुरुवंश्यानामेव नृपासनाधिकारात् ।

॥ २० ॥ प्रथमस्य सहस्रजित आत्मजः ॥ २१ ॥ कुन्तेः सोहञ्जिः, सोहञ्जेर्महिष्मान्, महिष्मतो भद्रसेनकः ॥२२॥ भद्रसेनस्य दुर्मदो धनकश्चेति द्वौ पुत्रौ । कृतवीर्यस्य जनकः । कृतवीर्यादयश्चत्वारो धनकस्यात्मजा इत्यर्थः ॥२३॥२४॥२५॥ अनष्टमविनाशं वित्तं येन तथाविधं स्मरणं यस्य सः । अक्षय्यं षड्वसु षडिन्द्रियविषयं बुभुजे ॥२६॥२७॥ और्वस्य तेजसा सगरेणोपसंहृतमित्यर्थः ॥२८॥ तेषां तालजङ्घपुत्राणां ज्येष्ठः । तस्य मधोः पुत्रशतम् । वृष्णिर्ज्येष्ठो यस्मिन् । यतो मधो-

यत्रावतीर्णो भगवान्परमात्मा नराकृतिः ॥ यदोः सहस्रजित्क्रोष्टा नलो रिपुरिति श्रुताः ॥२०॥ चत्वारः सूनव-
स्तत्र शतजित्प्रथमात्मजः ॥ महाहयो वेणुहयो हैहयश्चेति तत्सुताः ॥२१॥ धर्मस्तु हैहयसुतो नेत्रः कुन्तेः पिता
ततः ॥ सोहञ्जिरभवत्कुन्तेर्महिष्मान्भद्रसेनकः ॥२२॥ दुर्मदो भद्रसेनस्य धनकः कृतवीर्यसूः ॥ कृताग्निः कृतवर्मा
च कृतौजा धनकात्मजाः ॥२३॥ अर्जुनः कृतवीर्यस्य सप्तद्वीपेश्वरोऽभवत् ॥ दत्तात्रेयाद्धरेरंशात्प्राप्तयोगमहागुणः
॥२४॥ न नूनं कार्तवीर्यस्य गतिं यास्यन्ति पार्थिवाः ॥ यज्ञदानतपोयोगश्रुतवीर्यजयादिभिः ॥ २५ ॥ पञ्चाशीति-
सहस्राणि ह्यव्याहतबलः समाः ॥ अनष्टवित्तस्मरणो बुभुजेऽक्षय्यषड्वसु ॥ २६ ॥ तस्य पुत्रसहस्रेषु पञ्चैवोर्व-
रिता मृधे ॥ जयध्वजः शूरसेनो वृषभो मधुरूर्जितः ॥ २७ ॥ जयध्वजात्तालजङ्घस्तस्य पुत्रशतं त्वभूत् ॥ क्षत्रं
यत्तालजङ्घाख्यमौर्वतेजोपसंहृतम् ॥ २८ ॥ तेषां ज्येष्ठो वीतिहोत्रो वृष्णिः पुत्रो मधोः स्मृतः ॥ तस्य पुत्रशतं
त्वासीद्वृष्णिज्येष्ठं यतः कुलम् ॥ २९ ॥ माधवा वृष्णयो राजन्यादवाश्चेति संज्ञिताः ॥ यदुपुत्रस्य च क्रोष्टोः पुत्रो
वृजिनवांस्ततः ॥३०॥ श्वाहिस्ततो रुशेकुर्वै तस्य चित्ररथस्ततः ॥ शशबिन्दुर्महायोगी महाभोजो महानभूत् ॥३१॥
चतुर्दशमहारत्नश्चक्रवर्त्यपराजितः ॥ तस्य पत्नीसहस्राणां दशानां सुमहायशाः ॥३२॥ दशलक्षसहस्राणि पुत्राणां
तास्वजीजनत् ॥ तेषां तु षट्प्रधानानां पृथुश्रवस आत्मजः ॥३३॥ धर्मो नामोशना तस्य हयमेधशतस्य याट् ॥
तत्सुतो रुचकस्तस्य पञ्चासन्नात्मजाः शृणु ॥ ३४ ॥ ॥ ॥ ॥

र्वृष्णेर्यदोश्च हेतोरिदं कुलम् ॥२९॥३०॥३१॥ चतुर्दशमहारत्नानि तत्तज्जातिश्रेष्ठानि यस्य सः । तानि च मार्कण्डेयपुराणे वर्णितानि—'गजवाजिरथस्त्रीषु निधिमाल्याम्बरद्रुमाः ॥ शक्तिपाशमणिच्छत्रविमानानि चतुर्दश ॥' इति । दशानां पत्नीसहस्राणां भार्यायुतस्य प्रत्येकं लक्षं लक्षमित्येवं तासु पुत्राणां दशलक्षसहस्राणि जनयामास ॥ ३२ ॥ पृथुश्रवाः पृथुकीर्तिः पृथुयशा इत्यादयः षट्प्रधानाः श्रेष्ठा येषां तेषां मध्ये ॥ ३३ ॥ पञ्च आत्मजा आसंस्तान् शृणु ॥ ३४ ॥ ॥

१ और्वतेजसा रक्षितत्वात्तच्छिष्यत्वादौर्वतेजःशब्देन सगरो गृहीतः । सर्वमिदमेतत्स्कन्धस्याष्टमेऽध्याये सगरोत्पत्तिप्रकरणेऽनुसन्धेयम् । २ अनष्टं नष्टमपि पुनर्लब्धं वित्तं येन तथाविधं स्मरणं यस्य । तथोक्तम्—'हैहयानां महाराजः कार्तवीर्येति विश्रुतः । यस्य स्मरणमात्रेण हृतं नष्टं च लभ्यते ॥' इति सिद्धां० ॥

तानेवाह—पुरुजिदिति । भार्याभयादेवैकभार्यस्य वन्ध्यापतेर्ज्यामघस्यापुत्रस्य तद्वयमेव पुत्रप्रदमभवदिति दर्शयन्नाह—ज्यामघस्त्विवति ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ॥ ३७ ॥ यदि मे सपत्नी स्यात्तर्हि स्नुषेयं युज्येतापि, न त्वेतदस्तीत्याह—असपत्नी चेति । अतिभयव्याकुल आह—जनयिष्यतीति ॥ ३८ ॥ भार्याभयप्रकम्पमानखिन्नसर्वाङ्गस्य राज्ञः प्राणसंकटमालोक्यानुकम्पितास्तेन पूर्वं बहुकालमाराधिताश्च विश्वेदेवाः पितरश्च तथेत्यन्वमोदन्त । ततश्च देवताप्रसादेन जनयिष्यसीति प्रतिवचनमुहूर्तगुणेन च निवृत्तरजस्कापि शैव्या गर्भमधात् । तस्य च महिमा पराशरादिभिरुक्तः । यथोक्तम्—'भार्यावश्यास्तु ये केचि-

पुरुजिद्रुक्मरुक्मेषुपृथुज्यामघसंज्ञिताः[1] ॥ ज्यामघस्त्वप्रजोऽप्यन्यां भार्यां शैव्यापतिर्भयात् ॥ ३५ ॥ नाविन्द-च्छत्रुभवनाद्भोज्यां कन्यामहारषीत् ॥ रथस्थां तां निरीक्ष्याह शैव्या पतिममर्षिता ॥ ३६ ॥ केयं कुहक मत्स्थानं रथमारोपितेति वै ॥ स्नुषा तवेत्यभिहिते स्मयन्ती पतिमब्रवीत् ॥ ३७ ॥ अहं वन्ध्याऽसपत्नी च स्नुषा मे युज्यते कथम् ॥ जनयिष्यसि यं राज्ञि तस्येयमुपयुज्यते ॥ ३८ ॥ अन्वमोदन्त तद्विश्वेदेवाः पितर एव च ॥ शैव्या गर्भमधात्काले कुमारं सुषुवे शुभम् ॥ स विदर्भ इति प्रोक्त उपयेमे स्नुषां सतीम् ॥ ३९ ॥ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे यदुवंशानुवर्णने त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ॥ छ ॥ ॥श्रीशुक उवाच॥ तस्यां विदर्भोऽजनयत्पुत्रौ नाम्ना कुशक्रथौ ॥ तृतीयं रोमपादं च विदर्भकुलनन्दनम् ॥ १ ॥ रोमपादसुतो बभ्रुर्बभ्रोः कृतिरजायत ॥ उशिकस्तत्सुतस्तस्माच्चेदिश्चैद्यादयो नृप ॥ २ ॥ क्रथस्य[3] कुन्तिः पुत्रोऽभूद्वृष्टिस्तस्याथ[2] निर्वृतिः ॥ ततो दशार्हो नाम्नाभूत्तस्य व्योमः सुतस्ततः ॥ ३ ॥ जीमूतो विकृतिस्तस्य यस्य भीमरथः सुतः ॥ ततो नवरथः पुत्रो जातो दशरथस्ततः ॥ ४ ॥ करम्भिः शकुनेः पुत्रो देवरातस्तदात्मजः ॥ देवक्षत्रस्ततस्तस्य मधुः कुरुवशादनुः[4] ॥ ५ ॥ पुरुहोत्रस्त्वनोः पुत्रस्तस्यायुः सात्वतस्ततः ॥ भजमानो भजिर्दिव्यो वृष्णिर्देवावृधोऽन्धकः ॥ ६ ॥ सात्वतस्य सुताः सप्त महाभोजश्च मारिष ॥ भजमानस्य निम्लोचिः किङ्किणो धृष्टिरेव च ॥ ७ ॥ ॥ ॥

द्भविष्यन्त्यथ वा मृताः ॥ तेषां तु ज्यामघः श्रेष्ठः शैव्यापतिरभून्नृपः ॥' इति ॥ ३९ ॥ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे भावार्थदीपिकायां टीकायां त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ चतुर्विंशे विदर्भस्य पुत्रत्रयसमुद्भवाः ॥ वंशा नानामुखाः प्रोक्ता रामकृष्णोद्भवावधि ॥ १ ॥ १ ॥ चैद्यादयो दमघोषादयः ॥ २ ॥ ३ ॥ ततो दशरथाच्छकुनिः पुराणान्तरादेवमादिविशेषो द्रष्टव्यः ॥ ४ ॥ ततः कुरुवशादनुः । अनोः पुत्रः पुरुहोत्रः ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥ महाभोजश्चेत्येवं सप्त । मारिष हे आर्य ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

१ 'मखसंज्ञितः' इति पाठः । २ 'क्रतुः' इति पाठः । ३ क्रथस्य विदर्भपुत्रस्य । ४ 'वृष्णिः' इति पाठः । ५ 'ककुरकस्ततः' इति पाठः ।

॥ ८ ॥ ९ ॥ ततस्तदुपदेशेन ये पञ्चषष्ट्यादिसंख्याः पुरुषास्तेऽमृतत्वं मोक्षं प्राप्ताः ॥ १० ॥ ११ ॥ तस्य युधाजितः शिनिरनमित्रश्च ॥ १२ ॥ १३ ॥ सत्यकस्य पुत्रो युयुधानस्तस्य जयस्तस्य कुणिस्ततः कुणेर्युगन्धरः । अनमित्रस्यैवापरो वृष्णिर्नाम पुत्रः ॥ १४ ॥ अक्रूरः प्रमुखो येषामित्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः ॥ १५ ॥ अतोऽक्रूरातिरिक्तान् द्वादश दर्शयति—आसङ्ग इति ॥ १६ ॥ १७ ॥ पृथुरेकः । विदूरथाद्या अन्ये च बहवः । विपृथुधामाद्या इति पाठे

एकस्यामात्मजाः पत्न्यामन्यस्यां च त्रयः सुताः ॥ शताजिच्च सहस्राजिदयुताजिदिति प्रभो ॥८॥ बभ्रुर्देवावृधसुतस्तयोः[1] श्लोकौ पठन्त्यमू ॥ यथैव शृणुमो दूरात्सम्पश्यामस्तथान्तिकात् ॥९॥ बभ्रुः श्रेष्ठो मनुष्याणां देवैर्देवावृधः[2] समः ॥ पुरुषाः पञ्चषष्टिश्च षट्सहस्राणि चाष्ट च ॥१०॥ येऽमृतत्वमनुप्राप्ता बभ्रोर्देवावृधादपि[3] ॥ महाभोजोऽपि धर्मात्मा भोजा आसंस्तदन्वये ॥११॥ वृष्णेः सुमित्रः पुत्रोऽभूद्युधाजिच्च परन्तप ॥ शिनिस्तस्यानमित्रश्च निघ्नोऽभूदनमित्रतः ॥१२॥ सत्राजितः प्रसेनश्च निघ्नस्याप्यासतुः सुतौ ॥ अनमित्रसुतो योऽन्यः शिनिस्तस्याथ सत्यकः ॥१३॥ युयुधानः सात्यकिर्वै जयस्तस्य कुणिस्ततः ॥ युगन्धरोऽनमित्रस्य वृष्णिः[4] पुत्रोऽपरस्ततः ॥१४॥ श्वफल्कश्चित्ररथश्च गान्दिन्यां च श्वफल्कतः ॥ अक्रूरप्रमुखा आसन्पुत्रा द्वादश विश्रुताः ॥१५॥ आसङ्गः सारमेयश्च मृदुरो मृदुविद्गिरिः ॥ धर्मवृद्धः सुकर्मा च क्षेत्रोपेक्षोऽरिमर्दनः ॥१६॥ शत्रुघ्नो गन्धमादश्च प्रतिबाहुश्च द्वादश ॥ तेषां स्वसा सुचीराख्या[5] द्वावक्रूरसुतावपि ॥१७॥ देववानुपदेवश्च तथा चित्ररथात्मजाः ॥ पृथुर्विदूरथाद्याश्च बहवो वृष्णिनन्दनाः[6] ॥१८॥ कुकुरो भजमानश्च शुचिः कम्बलबर्हिषः ॥ कुकुरस्य सुतो वह्निर्विलोमा तनयस्ततः ॥१९॥ कपोतरोमा तस्यानुः सखा यस्य च तुम्बुरुः ॥ अन्धको दुन्दुभिस्तस्य दरियोतः पुनर्वसुः ॥२०॥ तस्याहुकश्चाहुकी च कन्या चैवाहुकात्मजौ ॥ देवकश्चोग्रसेनश्च चत्वारो देवकात्मजाः ॥ २१ ॥ देववानुपदेवश्च सुदेवो देववर्धनः ॥ तेषां स्वसारः सप्तासन्धृतदेवादयो नृप ॥ २२ ॥ शान्तिदेवोपदेवा च श्रीदेवा देवरक्षिता ॥ सहदेवा देवकी च वसुदेव उवाह ताः ॥ २३ ॥ ॥

आद्यशब्देन विदूरथोऽप्युक्तस्ततश्च—'शूरो विदूरथादासीत्' इति वक्ष्यमाणनिर्देशोपपत्तिः ॥ १८ ॥ कुकुरादयश्चत्वारोऽन्धकस्य सुता इति ज्ञेयम् । तथा च पराशरः—'कुकुरभजमानशुचिकम्बलबर्हिषाख्यास्तथान्धकस्य पुत्राः' इति ॥ १९ ॥ अनोरन्धकोऽन्धकाद्दुन्दुभिरित्यपि तद्वचनादेव ज्ञेयम् ॥ २० ॥ २१ ॥ धृतदेवा आदिर्यासां शान्तिदेवादीनां षण्णां ताः सप्त ॥ २२ ॥ ताः सप्त ॥ २३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

१ तयोः पितापुत्रयोः । २ 'देवापृथः' इति वीर० पाठः । ३ बभ्रोरिति बभ्रुदेवावृधयोः प्रभावादित्यर्थः । ४ 'पृश्निः' इति वीर० पाठः । ५ 'सुचाराख्या', 'सुवीराख्या' इति पाठौ । ६ वृष्णेरनमित्रपुत्रस्य नन्दनाः । वृष्णिवंशजा एते बहवः । विष्णुपुराणे त्वन्धकपुत्राः कुकुरादयो दृष्टाः ।

औग्रसेनय उग्रसेनस्य सुताः ॥ २४ ॥ वसुदेवस्य येऽनुजा देवभागादयस्तेषां स्त्रियो भार्याः ॥२५॥ अन्धकसुतानां चतुर्णां प्रथमस्य कुकुरस्य वंश उक्तः, द्वितीयस्य भजमानस्य वंशमाह—शूरो विदूरथादिति । 'भजमानाच्च विदूरथः पुत्रोऽभूद्विदूरथाच्च शूरः' इति पराशरादिवचनात् । यद्वा पृथुर्विदूरथाद्याश्चेति पूर्वोक्तचित्ररथात्मजाद्विदूरथात् ॥ २६ ॥ देवमीढस्य यः शूरो नाम पुत्रस्तस्य । देवमीढो हृदीकस्यैव सुतः । यथाह पराशरः—'तस्यापि कृतवर्मशतधनुर्देवमीढुषाद्या बभूवुः । देवमीढुषस्य शूरस्यापि मारिषा नाम पत्न्यभवत्तस्यां चासौ दश पुत्रानजनयद्वसुदेवपूर्वान्' इति ॥ २७ ॥ २८ ॥ आनकाश्च नेदुः ॥ २९ ॥ हरेः

कंसः सुनामा न्यग्रोधः कङ्कः शङ्कुः सुहूस्तथा ॥ राष्ट्रपालोऽथ सृष्टिश्च तुष्टिमानौग्रसेनयः ॥ २४ ॥ कंसा कंसवती
कङ्का शूरभू राष्ट्रपालिका ॥ उग्रसेनदुहितरो वसुदेवानुजस्त्रियः ॥२५॥ शूरो विदूरथादासीद्भजमानः सुतस्ततः ॥
शिनिस्तस्मात्स्वयम्भोजो हृदीकस्तत्सुतो मतः ॥२६॥ देवबाहुः शतधनुः कृतवर्मेति तत्सुताः ॥ देवमीढस्य शूरस्य
मारिषा नाम पत्न्यभूत् ॥ २७ ॥ तस्यां स जनयामास दश पुत्रानकल्मषान् ॥ वसुदेवं देवभागं देवश्रवसमानकम्
॥ २८ ॥ सृञ्जयं श्यामकं कङ्कं शमीकं वत्सकं वृकम् ॥ देवदुन्दुभयो नेदुरानका यस्य जन्मनि ॥२९॥ वसुदेवं[1] हरेः
स्थानं वदन्त्यानकदुन्दुभिम् ॥ पृथा च श्रुतदेवा च श्रुतकीर्तिः श्रुतश्रवाः ॥ ३० ॥ राजाधिदेवी चैतेषां भगिन्यः पञ्च
कन्यकाः ॥ कुन्तेः सख्युः पिता शूरो ह्यपुत्रस्य पृथामदात् ॥ ३१ ॥ साऽऽप दुर्वाससो विद्यां देवहूतीं प्रतोषितात् ॥
तस्या वीर्यपरीक्षार्थमाजुहाव रविं शुचिम्[2] ॥ ३२ ॥ तदैवोपागतं देवं वीक्ष्य विस्मितमानसा[3] ॥ प्रत्ययार्थं प्रयुक्ता मे
याहि देव क्षमस्व मे ॥३३॥ अमोघं दर्शनं देवि आधत्से त्वयि चात्मजम् ॥ योनिर्यथा न दुष्येत कर्ताऽहं ते सुमध्यमे
॥ ३४ ॥ इति तस्यां स आधाय गर्भं सूर्यो दिवं गतः ॥ सद्यः कुमारः संजज्ञे द्वितीय इव भास्करः ॥३५॥ तं सात्य-
जन्नदीतोये कृच्छ्राल्लोकस्य बिभ्यती ॥ प्रपितामहस्तामुवाह पाण्डुर्वै सत्यविक्रमः ॥ ३६ ॥ ॥ ॥

प्रादुर्भावस्य स्थानम् ॥ ३० ॥ पृथायाः कन्यकावस्थायां कर्णोत्पत्तिप्रकारमाह—कुन्तेरिति[4] पञ्चभिः ॥ ३१ ॥ कदाचिद्गृहमागतं दुर्वाससं पृथा परिचर्यादिना तोषयामास, ततश्च सा तस्माद्देवहूतीं देवाह्वानहेतुं विद्यामवाप, तदाह—सापेति ॥ ३२ ॥ देवमुपागतं वीक्ष्य सा प्राह—प्रत्ययार्थं परीक्षार्थं मया विद्या प्रयुक्ता, नतु त्वया किंचित्कार्यमित्यभिसंधिना—अतो याहीति ॥ ३३ ॥ एवमुक्तो रविरुवाच—अमोघं दर्शनमिति । कन्याहमिति चेत्तत्राह—यथा योनिर्न दुष्येत तथाहं कर्ता करिष्यामि ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

१ वसुदेवमिति 'सत्त्वं विशुद्धं वसुदेवशब्दितं यदीयते तत्र पुमानपावृतः' इति शुद्धसत्त्वं वसुदेवाख्यम् । २ 'शुचिः' इति विज० पाठः । ३ 'विस्मयमानसा' इति पाठः । ४ कुन्तेरित्यर्धसहितैः पञ्चभिरित्यर्थः ।

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ आवन्त्यौ विन्दानुविन्दौ ॥ ३९ ॥ तदेवं वसुदेवस्य भगिनीनां पतीन्पुत्रांश्चोक्त्वा तद्भ्रातृणां नवानां पत्नीः पुत्रांश्चाह—देवभागस्येति

श्रुतदेवां तु कारूषो वृद्धशर्मा समग्रहीत् ॥ यस्यामभूद्दन्तवक्र ऋषिशप्तो[1] दितेः सुतः ॥ ३७ ॥ कैकेयो धृष्टकेतुश्च
श्रुतकीर्तिमविन्दत ॥ सन्तर्दनादयस्तस्यां पञ्चासन्कैकयाः सुताः ॥३८॥ राजाधिदेव्यामावन्त्यौ जयसेनो[2]ऽजनिष्ट ह ॥
दमघोषश्चेदिराजः श्रुतश्रवसमग्रहीत् ॥ ३९ ॥ शिशुपालः सुतस्तस्याः कथितस्तस्य संभवः ॥ देवभागस्य कंसायां
चित्रकेतुबृहद्बलौ ॥ ४० ॥ कंसवत्यां देवश्रवसः सुवीर इषुमांस्तथा ॥ कङ्कायामानका[3]ज्जातः सत्यजित्पुरुजित्तथा
॥४१॥ सृंजयो राष्ट्रपाल्यां च वृषदुर्मर्षणादिकान् ॥ हरिकेशहिरण्याक्षौ शूरभूम्यां च श्यामकः ॥ ४२ ॥ मिश्रकेश्या-
मप्सरसि वृकादीन्[4]वत्सकस्तथा ॥ तक्षपुष्करशालादीन्[5]दुर्वाक्ष्यां वृक आदधे ॥४३॥ सुमित्रार्जुनपालादीन् शमीकात्तु
सुदामिनी ॥ कङ्कश्च[6] कर्णिकायां वै ऋतधामजयावपि ॥ ४४ ॥ पौरवी रोहिणी भद्रा मदिरा रोचना इला ॥ देवकी-
प्रमुखा आसन्पत्न्य आनकदुन्दुभेः ॥ ४५ ॥ बलं गदं सारणं च दुर्मदं विपुलं ध्रुवम् ॥ वसुदेवस्तु रोहिण्यां कृता-
दीनुदपादयत् ॥ ४६ ॥ सुभद्रो भद्रवाहश्च दुर्मदो भद्र एव च ॥ पौरव्यास्तनया ह्येते भूताद्या द्वादशाभवन् ॥४७॥
नन्दोपनन्दकृतकशूराद्या मदिरात्मजाः ॥ कौशल्या केशिनं त्वेकमसूत कुलनन्दनम् ॥४८॥ रोचनायामतो जाता
हस्तहेमाङ्गदादयः ॥ इलायामुरुवल्कादीन्यदुमुख्यानजीजनत् ॥ ४९ ॥ विपृष्ठो धृतदेवायामेक आनकदुन्दुभेः ॥
शान्तिदेवात्मजा राजन् श्रमप्रतिश्रुतादयः ॥ ५० ॥ राजानः कल्पवर्षाद्या उपदेवासुता दश ॥ वसुहंससुवंशाद्याः
श्रीदेवायास्तु षट् सुताः ॥ ५१ ॥ देवरक्षितया लब्धा नव चात्र गदादयः ॥ वसुदेवः सुतानष्टावादधे सहदेवया
॥ ५२ ॥ पुरुविश्रुतमुख्यांस्तु साक्षाद्धर्मो वसूनिव ॥ वसुदेवस्तु देवक्यामष्ट पुत्रानजीजनत् ॥ ५३ ॥ ॥

नवभिः श्लोकार्धैः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ वसुदेवस्य पत्नीः पुत्रांश्चाह—पौरवीत्येकादशभिः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ कौशल्या भद्रा ॥४८॥ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

१ वैकुण्ठे ऋषिशप्तो जयो दितेः सुतः प्राक् हिरण्यकशिपुः सन्निदानीं दन्तवक्रोऽभूदित्यर्थः । २ 'जयत्सेनः' इति पाठः । ३ 'बककङ्कात्तु कङ्कायाम्' इति पाठः । ४ 'वकादीन्' इति पाठः । ५ 'साल्वादीन्' इति पाठः । ६ 'आनकः' इति पाठः ।

॥ ५४ ॥ अष्टमस्तु स्वयमेवासीन्नतु कर्मादिना हेतुना ताभ्यां जनितो वा, यतोऽसौ हरिः ॥ ५५ ॥ तदेवोपपादयति—यदेति त्रिभिः ॥ ५६ ॥ ईशस्य माया-नियन्तुः । परस्यासङ्गस्य । द्रष्टुः साक्षिणः । आत्मनः सर्वगस्य । नह्येवंभूतस्य मायाविनोदं विना जन्मनः कर्मणो वा हेतुः संभवतीत्यर्थः ॥ ५७ ॥ किं-यस्य मायाचेष्टितं पुंसो जीवस्यानुग्रहस्तस्य जीवानुग्राहकस्य कुतः कर्मादिपारतन्त्र्येण जन्मादिसंभवः । अनुग्रहमेवाह—हि यस्मात्तदेव स्थित्यादये इष्यते प्रलये लीनोपाधेर्जीवस्य धर्माद्यसंभवादुपाधिसृष्ट्यादिना धर्मादिसंपादनेनानुग्रहः । तथात्मलाभाय मोक्षाय चेष्यते । तत्र हेतुः—तेनैव श्रूयमाणेन त-स्थित्यादेर्निवृत्तेः ॥ ५८ ॥ तस्य चेष्टितं भूमेरनुग्रह इत्याह—अक्षौहिणीनामिति द्वाभ्याम् । अभाराय भारपरिहाराय ॥ ५९ ॥ सुरेश्वरैरपि मनसाप्यप-

कीर्तिमन्तं सुषेणं च भद्रसेनमुदारधीः ॥ ऋजुं संमर्दनं भद्रं संकर्षणमहीश्वरम् ॥ ५४ ॥ अष्टमस्तु तयोरासी-त्स्वयं[1]मेव हरिः[2] किल ॥ सुभद्रा च महाभागा तव राजन्पितामही ॥५५॥ यदा यदेह धर्मस्य क्षयो वृद्धिश्च पाप्मनः ॥ तदा तु भगवानीश आत्मानं सृजते हरिः ॥५६॥ न ह्यस्य जन्मनो हेतुः कर्मणो वा महीपते ॥ आत्ममायां विने-शस्य परस्य द्रष्टुरात्मन· ॥ ५७ ॥ यन्मायाचेष्टितं पुंसः स्थित्युत्पत्त्यप्ययाय हि ॥ अनुग्रहस्तन्निवृत्तेरात्मलाभाय चेष्यते ॥ ५८ ॥ अक्षौहिणीनां पतिभिरसुरैर्नृपलाञ्छनैः ॥ भुव आक्रम्यमाणाया अभाराय कृतोद्यमः ॥ ५९ ॥ कर्माण्यपरिमेयाणि मनसाऽपि सुरेश्वरैः ॥ सहसंकर्षणश्चक्रे भगवान्मधुसूदनः ॥ ६० ॥ कलौ जनिष्यमाणानां दुःखशोकतमोनुदम् ॥ अनुग्रहाय भक्तानां सुपुण्यं[3] व्यतनोद्यशः ॥ ६१ ॥ यस्मिन्सत्कर्णपीयूषे यशस्तीर्थवरे सकृत् ॥ श्रोत्राञ्जलिरुपस्पृश्य धुनुते कर्मवासनाम् ॥ ६२ ॥ भोजवृष्ण्यन्धकमधुशूरसेनदशार्हकैः ॥ श्लाघ-नीयेहितः शश्वत्कुरुसृंजयपाण्डुभिः ॥ ६३ ॥ स्निग्धस्मितेक्षितोदारैर्वाक्यैर्विक्रमलीलया[4] ॥ नृलोकं रमयामास मूर्त्या सर्वाङ्गरम्यया ॥ ६४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

रिमेयाण्यवितर्क्याणि । संकर्षणसहितश्चक्रे ॥ ६० ॥ संकल्पमात्रेण भूभारहरणसमर्थस्यापि कर्मकरणं यशोविस्तारद्वारा भक्तानुग्रहार्थमित्याह—कला-विति द्वाभ्याम् । दुःखशोकतमांसि नुदतीति तथा तद्यशो व्यतनोत् ॥ ६१ ॥ यस्मिन्सतां कर्णपीयूषे यशोरूपे तीर्थवरे श्रोत्रमेवाञ्जलिः पानसाधनं यस्य स पुरुषः । सकृदप्युपस्पृश्याचमनमात्रं कृत्वा तत्सौन्दर्याकृष्टचित्तः कर्मवासनां धुनुते ॥ ६२ ॥ तदेवाह द्वाभ्याम् । भोजादिभिः श्लाघनीयमीहितं यस्य ॥ ६३ ॥ सर्वैरङ्गैः रम्यया मूर्त्या च ॥ ६४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

१ स्वयमित्यनेन 'एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयं' इति प्रसिद्धं निश्चिनोति । २ हरत्याकर्षति वशीकरोति सर्वमिति हरिः पूर्णभगवान् । ३ 'स्वं पुण्यं' इति वीर० पाठः । ४ 'स्निग्धस्मितेक्षणोदारैर्वाक्यैर्विभ्रमलीलया' इति वीर० पाठः ।

तत्प्रदर्शनार्थं मुखशोभामाह । यस्याननं दृशिभिर्नेत्रैः पिबन्त्यो नार्यो नराश्च न ततृपुर्न तृप्ताः । निमेषोन्मेषमात्रव्यवधानमप्यसहमानास्तत्कर्तुर्निमेः[1] कुपि-ताश्च बभूवुः । कथंभूतमाननम् । मकरकुण्डलाभ्यां चारू कर्णौ भ्राजन्तौ कपोलौ च तैः सुभगम् । सविलासो हासो यस्मिन् । नित्यमुत्सवो यस्मिन् ॥ ६५ ॥ श्रीकृष्णस्य चरितं समासतो वर्णयति—जात इति द्वाभ्याम् । जातो निजेन रूपेण पश्चात्पुरुषो मनुष्याकारः सन् व्रजं गतः । व्रजवासिनामेधिता अर्थाः

यस्याननं मकरकुण्डलचारुकर्णभ्राजत्कपोलसुभगं सविलासहासम् ॥ नित्योत्सवं न ततृपुर्दृशिभिः पिबन्त्यो नार्यो नराश्च मुदिताः कुपिता निमेश्च ॥६५॥ जातो गतः पितृगृहाद्व्रजमेधितार्थो हत्वा रिपून्सुतशतानि कृतो-रुदारः ॥ उत्पाद्य तेषु पुरुषः क्रतुभिः समीजे आत्मानमात्मनिगमं प्रथयन् जनेषु ॥६६॥ पृथ्व्याः स वै गुरु-भरं क्षपयन्कुरूणामन्तःसमुत्थकलिना युधि भूपचम्वः ॥ दृष्ट्या विधूय विजये जयमुद्विघोष्य प्रोच्योद्धवाय च परं समगात्स्वधाम ॥६७॥ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे वैयासिक्यां पारमहंस्यां संहितायामष्टादशसा-हस्र्यां नवमस्कन्धे श्रीसूर्यसोमवंशानुकीर्तने यदुवंशानुवर्णनं नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

॥ समाप्तश्चायं नवमः स्कन्धः ॥

येन तेषु दारेषु सुतानां शतान्युत्पाद्य । आत्मनिगमं स्वकीयं वेदमार्गम् ॥ ६६ ॥ अन्तःसमुत्थेन कलिना निमित्तेन गुरुभारं क्षपयन् दृष्ट्यैव भूपचमूर्विधूय विजये जयमर्जुनेन जितमित्येवमुद्घोषं कृत्वा परं तत्त्वमुद्धवायोपदिश्य स्वधाम सम्यक्स्वेनैव रूपेण जगामेति ॥ ६७ ॥ ॥ इति श्रीधरस्वामिविरचितायां श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकायां नवमस्कन्धटीकायां चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

॥ समाप्तश्चायं नवमः स्कन्धः ॥ ९ ॥

१ निमेषोन्मेषणकर्तृत्वेन तत्र स्थितं निमिराजं प्रतीत्यर्थः ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ विश्वसर्गविसर्गादिनवलक्षणलक्षितम् ॥ श्रीकृष्णाख्यं परं धाम जगद्धाम नमाम तत् ॥ १ ॥ दशमे दशमं लक्ष्यमाश्रिताश्रयवि-ग्रहम् ॥ क्रीडद्यदुकुलाम्भोधौ परानन्दमुदीर्यते ॥ २ ॥ दशमे कृष्णसत्कीर्तिवितानायानुवर्ण्यते ॥ धर्मग्लानिनिमित्तस्तु निरोधो दुष्टभूभुजाम् ॥ ३ ॥ प्राकृ-तादिश्चतुर्धा यो निरोधः स तु वर्णितः ॥ तत्तत्प्रसङ्गतः सृष्टिसंहारादिनिरूपणैः ॥ ४ ॥ कृता नवतिरध्याया दशमे कृष्णकीर्तये ॥ आद्यैश्चतुर्भिरध्यायैर्ब्रह्मप्रा-र्थनयाऽवनेः ॥ भारं हर्तुं हरेर्जन्म सप्रसङ्गं निरूप्यते ॥ ५ ॥ गोकुले मथुरायां च द्वारवत्यां ततः क्रमात् ॥ कृष्णलीला त्रिधा प्रोक्ता तत्तद्भेदैस्त्वनेकधा ॥ ६ ॥ सपञ्चत्रिंशताऽध्यायैर्बृहद्वृन्दावनादिषु ॥ गोकुले वसतो लीला वर्ण्यते सुरदुष्करा ॥ ७ ॥ एकेन यमुनावारिण्यक्रूरेण कृता स्तुतिः ॥ एकादशभिरा-ख्याता लीला मधुवने कृता ॥ ८ ॥ शेषैर्द्वारवतीलीला तन्निर्माणादि वर्ण्यते ॥ एवं नवतिरध्याया दशमे विशदार्थकाः ॥ ९ ॥ तत्र तु प्रथमे कंसः स्वमृत्युं देवकीसुतात् ॥ श्रुत्वा भीतोऽवधीत्तस्याः षड्गर्भानिति वर्ण्यते ॥ १० ॥ कृष्णावतारचरितश्रवणामृतनिर्वृतः ॥ उक्तानुवादेनौत्सुक्याद्राजा पृच्छति तत्पुनः ॥

ॐनमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॥ राजोवाच ॥ कथितो वंशविस्तारो भवता सोमसूर्ययोः ॥ राज्ञां चोभयवंश्यानां चरितं परमाद्भुतम् ॥ १ ॥ यदोश्च धर्मशीलस्य नितरां मुनिसत्तम ॥ तत्रांशेनावतीर्णस्य विष्णोर्वीर्याणि शंस नः ॥२॥ अवतीर्य यदोर्वंशे भगवान्भूतभावनः ॥ कृतवान्यानि विश्वात्मा तानि नो वद विस्तरात् ॥ ३ ॥ निवृत्ततर्षै-रुपगीयमानाद्भवौषधाच्छ्रोत्रमनोभिरामात् ॥ क उत्तमश्लोकगुणानुवादात्पुमान्विरज्येत विना पशुघ्नात् ॥४॥ पिता-महा मे समरेऽमरंजयैर्देवव्रताद्यातिरथैस्तिमिङ्गिलैः ॥ दुरत्ययं कौरवसैन्यसागरं कृत्वाऽतरन्वत्सपदं स्म यत्प्लवाः ॥५॥

॥ ११ ॥ कथितो वंशविस्तार इति ॥ १ ॥ अंशेनेति प्रतीत्यभिप्रायेणोक्तम् ॥ २ ॥ ननूक्तानि 'जातो गतः पितृगृहाद्व्रजमेधितार्थः' इत्यादिना, सत्यम्, पुनर्विस्तरेण वदेत्याह—अवतीर्येति ॥ ३ ॥ अत्र लोके त्रिविधा जनाः मुक्ता मुमुक्षवो विषयिणश्च, तेषां मध्येऽत्र न कस्याप्यलंप्रत्यय इत्याह—निवृत्ततर्षै-रिति । गततृष्णैर्मुक्तैरित्यर्थः । मुमुक्षूणामयमेवोपाय इत्याह—भवौषधादिति । विषयिणां परमो विषयोऽयमेवेत्याह—श्रोत्रमनोभिरामादिति । अपगता शुग्यस्मात्तमात्मानं हन्तीत्यपशुघ्नस्तस्मात्, पशुघातिन इति वा ॥ ४ ॥ किंचास्मत्कुलदैवतं कृष्णः, अतस्तत्कथैव नित्यं श्रोतव्येत्याशयेनाह—पितामहा इति । अमरान् जयन्ति ये तैर्देवव्रतो भीष्मस्तदाद्यैरतिरथैस्तिमिङ्गिलैस्तिमिङ्गिलतुल्यैर्दुरत्ययं वत्सपदमिवात्यल्पं कृत्वा तुच्छीकृत्यातरन्स्म । यैः श्रीकृष्ण एव प्लवो येषां ते । तस्य वीर्याणि वदस्वेति तृतीयश्लोकगतेनान्वयः ॥ ५ ॥

१ विश्वसर्गेति । 'अत्र सर्गो विसर्गश्च स्थानं पोषणमूतयः । मन्वन्तरेशानुकथा निरोधो मुक्तिराश्रयः ॥' इति दश लक्षणानि लक्ष्यन्ते । तानि च यो विश्वसर्गविसर्गादिकर्ता स परमात्मा श्रीकृष्ण इत्येवंप्रकारेण दशमस्य आश्रयस्य सर्वाधारस्य परमेश्वरस्य लक्षणानि संपद्यन्ते । तथाच मुक्तिपर्यन्तैर्नवभिर्लक्षणैर्बोधितं श्रीकृष्णं ब्रह्म नमामेत्यर्थः । नमामेति प्रार्थनायां प्राप्तकाले लोट् । बहु-वचनं तु 'अस्मदो द्वयोश्च' इत्येकत्वेपि साधु । २ चतुर्धा निरोधो यथा—प्राकृतो नैमित्तिको नित्य आत्यन्तिकश्चेति । तत्र प्राकृतिकः प्रकृतौ तत्कार्यब्रह्माण्डस्य लयः । नैमित्तिको ब्रह्मणो निद्रां निमित्तीकृत्य जायमानो लोकत्रयप्रलयः । नित्यो देहस्य प्रतिक्षणमवस्थाभेदेन वर्तमानः । आत्यन्तिकस्तु ज्ञानेनाविद्यां सकार्यां छित्त्वा स्वरूपेणावस्थानमिति । ३ 'विशदाः कथाः' इति 'विश-दीकृताः' इति पाठौ । ४ अत्र सोमशब्दस्य पूर्वनिपातो ब्रह्मप्रपौत्रात्सूर्यात् ब्रह्मपौत्रत्वेन, ब्रह्मांशत्वेन, मनोधिष्ठातृत्वेन, स्वयं भगवदङ्गीकृतवंश्यताकत्वेन चाभ्यर्हितत्वादिति चक्रवर्ती।५ 'विना-तिमुग्धात्' इति विज० पाठः । ६ प्रतीतिः साधारणजनानामेव ज्ञेया । 'कृष्णस्तु भगवान्स्वयम्' इत्युक्तेः वस्तुतोंऽशावतारत्वाभावात् । सामस्त्येन वक्तुमशक्यत्वादंशेन शंसेति चक्र० । ७ यद्वा यत्प्लवाः येन सहायेन प्लव उत्प्लुतिर्येषां तादृशा वेति क्रम० । 'पदपल्लवप्लवं' इति प्रयोगचातुरी । प्लवस्तरणनौः तत्त्वं च तस्य न वहित्रतुल्यत्वेन वोढृलक्षणत्वं किंतु प्रभावविशेषेणेति ज्ञेयम् इति तोष० ।

न केवलं पाण्डवानेवारक्षदिदं मम शरीरमपि यो रक्षितवानित्याह—द्रौण्यस्त्रविप्लुष्टमिति । द्रौणेरश्वत्थाम्नो ब्रह्मास्त्रेण दग्धमिदं मच्छरीरं च कुरूणां पाण्डवानां च सन्तानस्य निदानं मम मातुः कुक्षौ प्रविष्टो धृतचक्रो यो जुगोपेति ॥६॥ अखिलदेहभाजां सर्वप्राणिनामन्तश्च बहिश्च पुरुषरूपेण कालरूपैश्च । अंशाभिप्रायेण बहुवचनम् । मृत्युं संसारमुत अपि अमृतमपि प्रयच्छतो वीर्याणि वदस्व ब्रूहि । अयं भावः—अन्तर्यामिरूपेणान्तर्दृष्टीनां मुक्तिं बहिर्दृष्टीनां च कालरूपेण मृत्युं ददाति यतः, अतोऽन्तर्दृष्ट्या तद्वीर्याण्येव श्रोतव्यानीति ॥७॥ ननु 'बलं गदं सारणं च दुर्मदं विपुलं ध्रुवम् ॥ वसुदेवस्तु रोहिण्यां कृतादीनुदपादयत् ॥' इति रोहिण्या-

द्रौण्यस्त्रविप्लुष्टमिदं मदङ्गं सन्तानबीजं कुरुपाण्डवानाम् ॥ जुगोप कुक्षिंगत आत्तचक्रो[2] मातुश्च[3] मे यः शरणं गतायाः ॥ ६ ॥ वीर्याणि तस्याखिलदेहभाजामन्तर्बहिः पूरुषकालरूपैः ॥ प्रयच्छतो मृत्युमुतामृतं च मायामनुष्यस्य वदस्व विद्वन् ॥ ७ ॥ रोहिण्यास्तनयः प्रोक्तो रामः संकर्षणस्त्वया ॥ देवक्या गर्भसंबन्धः कुतो देहान्तरं विना ॥ ८ ॥ कस्मान्मुकुन्दो भगवान्पितुर्गेहाद्व्रजं गतः ॥ क्व वासं ज्ञातिभिः सार्धं कृतवान्सात्वतांपतिः ॥ ९॥ व्रजे वसन्किम-करोन्मधुपुर्यां च केशवः ॥ भ्रातरं चावधीत्कंसं मातुरद्धाऽतदर्हणम् ॥ १० ॥ देहं मानुषमाश्रित्य कति वर्षाणि वृष्णिभिः ॥ यदुपुर्यां सहावात्सीत्पत्न्यः कत्यभवन्प्रभोः ॥ ११ ॥ एतदन्यच्च सर्वं मे मुने कृष्णविचेष्टितम् । वक्तु-मर्हसि सर्वज्ञ श्रद्दधानाय विस्तृतम् ॥१२॥ नैषातिदुःसहा क्षुन्मां त्यक्तोदमपि बाधते ॥ पिबन्तं त्वन्मुखाम्भोज-च्युतं हरिकथामृतम् ॥१३॥ ॥ सूत उवाच ॥ एवं[11] निशम्य भृगुनन्दन[12] साधुवादं वैयासकिः स भगवानथ विष्णुरा-तम् ॥ प्रत्यर्च्य कृष्णचरितं कलि[13]कल्मषघ्नं व्याहर्तुमारभत भागवत[14]प्रधानः ॥ १४ ॥ ॥ ॥

स्तनयो रामः प्रोक्तः, 'वसुदेवस्तु देवक्यामष्ट पुत्रानजीजनत् ॥ कीर्तिमन्तं सुषेणं च भद्रसेनमुदारधीः ॥ मृदुं संतर्दनं भद्रं संकर्षणमहीश्वरम् ॥ अष्टमस्तु तयोरासी-त्स्वयमेव हरिः किल' इति पुनर्देवक्या गर्भसंबन्धस्तस्यैवोक्तः स कुतो घटत इत्याक्षेपः ॥ ८ ॥ कस्मादिति । भगवतः कंसभयशङ्काया असंभवादित्यर्थः ॥ ९ ॥ मातुर्भ्रा-तरं कंसं तस्माद्वधानर्हमद्धा साक्षात्कस्मादवधीत् ॥१०॥११॥१२॥ ननु क्षुत्तृड्भ्यां पीडितस्य तव कुतः श्रवणावकाशस्तत्राह—नैषेति । त्यक्तोदकस्यापि मम जीवनं हरिकथामृतपाननिमित्तं तदुपरमे सद्य एव जीवितं न स्यादित्यर्थः ॥१३॥ एवं साधुवादं समीचीनं प्रश्नम् । भागवतप्रधानो भागवतेषु श्रेष्ठः ॥ १४ ॥

१ पाण्डवानां कुरुत्वेपि पृथगुक्तिस्तेषां तत्र विशेषापेक्षया ब्राह्मणपरिव्राजकवत् इति तोष० । अत्र पाण्डवानां सन्तानबीजं कुरु इति शरणं गताया इति श्लेषेण केचिद्व्याचक्षते । २ 'अस्त्रतेजः स्वगदया' इति प्रथमोक्तेरात्तगदयैव जुगोपेति । ३ चकारान्मातुरङ्गं चेति चक्र० । ४ भीष्मादीनां दुर्घटमृतीनां मृत्युं, कंसपूतनादीनां दुर्घटमोक्षाणां अमृतं मोक्षं च प्रयच्छतः । 'मृत्युमनामयं च' इति विज० पाठः । ५ मायया अघटितघटनात्मकया स्वशक्त्या, मायया दयया, यद्वा मायया ज्ञानेन 'माया तु वयुनं ज्ञानं' इति कोशात् मनुष्याकारं प्रकटयत इत्याद्यर्थान्तराणि तोषण्या-मालोचनीयानि । ६ वदस्वेत्यत्र 'भासनोपसंभाषा' इति वदेर्लोट् । यद्वा हे स्व मदेकबन्धो मदेकधनेति वा वद ब्रूहि इति तोष० । ७ 'साकम्' इत्यपि पाठः । ८ 'मधुपुर्याम्' इति पाठः । ९ अन्यत् अपृष्टमपि सर्वम् । १० अम्भोजं कमलमम्भोजश्चन्द्रो वा । तत्राद्ये अमृतपदेन मधु सौरभ्यं च, चन्द्रपदेन आह्लादकत्वं स्वचकोरत्वं व्यंजितम् । ११ 'एतम्' इति सुबोधिनीपाठः । १२ हे शौनक । १३परीक्षितोपीदं विशेषणम् ।१४प्रधानशब्दस्य पुंस्त्वमार्षम् । भागवतं प्रधानं भागवता वा प्रधानानि यस्य इति तोष० । १५त्यक्तोदमपि उदकमपि त्यक्तवन्तमित्यर्थः सम्यक् क्रम० ।

व्यवसिता कृतनिश्चया । यद्यतो बुद्धेः ॥ १५ ॥ १६ ॥ तत्र तावत्प्रथमं भगवदवतारकारणमाह—भूमिरित्यादिनवभिः श्लोकैः । दृप्तनृपव्याजा ये दैत्यास्तेषामनीकशतानामयुतैर्यो भूरिभारस्तेनाक्रान्ता ॥ १७ ॥ विभोरन्तिके उपस्थिता सती ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ पौरुषीं पुरुषस्य भगवत इयं पौरुषी तां गां वाचं मे मत्त आशु शृणुत । मा चिरमविलम्बितं तथैव विधीयतां चेति ॥ २१ ॥ विज्ञापनात्पुरैव पुंसा ईश्वरेण ज्वरस्तापोऽवधृतोऽवधारितः ॥ २२ ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥ सम्यग्व्यवसिता बुद्धिस्तव राजर्षिसत्तम ॥ वासुदेवकथायां ते यज्जाता नैष्ठिकी रतिः[1] ॥ १५ ॥ वासुदेवकथाप्रश्नः पुरुषां[2]स्त्रीन्पुनाति हि ॥ वक्तारं पृच्छकं श्रोतॄंस्तत्[3]पादसलिलं यथा ॥ १६ ॥ भूमिर्दृप्तनृपव्याजदैत्यानीकशतायुतैः ॥ आक्रान्ता भूरिभारेण ब्रह्माणं शरणं ययौ ॥ १७ ॥ गौर्भूत्वाश्रुमुखी खिन्ना क्र[4]न्दन्ती करुणं विभोः ॥ उपस्थितान्तिके तस्मै व्यसनं स्वमवोचत ॥ १८ ॥ ब्रह्मा तदुपधार्याथ सह देवैस्तया सह ॥ जगाम सत्रिनयनस्तीरं क्षीरपयोनिधेः ॥ १९ ॥ तत्र गत्वा जगन्नाथं देवदेवं वृषाकपिम् ॥ पुरुषं पुरुषसूक्तेन उपतस्थे समाहितः ॥ २० ॥ गिरं समाधौ गगने समीरितां निशम्य वेधास्त्रिदशानुवाच ह ॥ गां पौरुषीं मे शृणुतामराः पुनर्विधीयतामाशु तथैव मा चिरम् ॥ २१ ॥ पुरैव पुंसावधृतो धराज्वरो भवद्भिरंशैर्यदुषूपजन्यताम् ॥ स यावदुर्व्या भरमीश्वरेश्वरः स्वकालशक्त्या क्षपयंश्चरेद्भुवि ॥ २२ ॥ वसुदेवगृहे[5] साक्षाद्भगवान्पुरुषः परः ॥ जनिष्यते तत्प्रियार्थं[6] संभवन्तु सुरस्त्रियः ॥ २३[7] ॥ वासुदेवकलाऽनन्तः सहस्रवदनः स्वराट् ॥ अग्रतो[8] भविता देवो हरेः प्रियचिकीर्षया ॥ २४ ॥ विष्णोर्माया भगवती यया संमोहितं जगत् ॥ आदिष्टा प्रभुणांशेन कार्यार्थे संभविष्यति ॥ २५ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्यादिश्यामरगणान्प्रजापतिपतिर्विभुः ॥ आश्वास्य च महीं गीर्भिः स्वधाम परमं ययौ ॥ २६ ॥ शूरसेनो यदुपतिर्मथुरामावसन्पुरीम्[9] ॥ माथुरान् शूरसेनांश्च विषयान्बुभुजे पुरा ॥ २७ ॥ राजधानी ततः साभूत्सर्वयादवभूभुजाम् ॥ मथुरा भगवान्यत्र नित्यं संनिहितो हरिः ॥ २८ ॥ तस्यां तु कर्हिचिच्छौरिर्वसुदेवः कृतोद्वहः ॥ देवक्या सूर्यया सार्धं प्रयाणे रथमारुहत् ॥ २९ ॥ ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ देवकीगर्भसंकर्षणयशोदामोहनादिकार्यार्थे यशोदायां संभविष्यति ॥ २५ ॥ २६ ॥ भोजेन्द्रबन्धनागारेऽवताराय प्रस्तावकथामाह—शूरसेन इत्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । मथुरामावसन्मथुरायां वसन् । विषयान् देशान् ॥ २७ ॥ २८ ॥ सूर्यया नवोढया । प्रयाणे प्रयाणार्थम् ॥ २९ ॥ ॥

१ 'मतिः' इति वीर० पाठः । २ त्रींस्त्रिविधान् । ३ गङ्गा, सा यथा द्रष्टारं स्नातारं पातॄन्वा, ऊर्ध्वाधोमध्यलोकान्वा, स्वमाहात्म्यवक्त्रादीन्वा पुनाति तथेत्यर्थः । यथापूर्वं श्रैष्ठ्यम् । ४ 'रुदती' इति पाठः । ५ गृह इति जीववत्पितुः सकाशादुत्पत्तिर्निरस्ता । ६ तत्प्रियार्थं प्रीत्युत्पादनाय, यद्वा तस्य प्रियाः श्रीरुक्मिण्याद्यास्तासां दास्यार्थम् । ७ एतदग्रे वीर० पाठे 'ऋषयोऽपि तदादेशात्कल्पन्तां पशुरूपिणः ॥ पयोदानमुखेनापि कृष्णं तर्पयितुं सुराः ॥' इति श्लोकोऽधिको दृश्यते । ८ अग्रतः ज्येष्ठत्वेन । ९ पुरीमिति सप्तम्यर्थे द्वितीया ।

रश्मीन् प्रग्रहान् ॥ ३० ॥ पारिबर्हमुपस्करम्[1] ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ आभाष्य रे रे कंसेति संबोध्य । हन्ता हनिष्यति ॥ ३४ ॥ कुलपांसनः कुलदूषणः आरब्ध उद्युक्तः । कचे केशबन्धे ॥ ३५ ॥ नृशंसं क्रूरम् । महाभाग इति । अयं भावः—स्वजन्मनि हर्षेण देवैरानकदुन्दुभिघोषणाद्भाविभगवदवतारेण शक्यप्रतीकारता संभवतीति सान्त्वयन्स्तुत्या कृपाविषयत्वेनोपपत्तिभिश्च साममार्गेण संबोधयन् । ([2] किंच । सामभेदाभ्यां संबोधयन् । तत्र साम पञ्चविधम् । भेदो द्विविधः । तदुक्तम् 'संबन्धलाभोपकृतिर्द्व्यभेदो गुणकीर्तनम् ॥ साम पञ्चविधं भेदो दृष्टादृष्टभयं वचः ॥' तत्र श्लाघनीयगुण इति गुणकीर्तनम् । भगिनीमिति संबन्धकथनम् । पुत्रिकोपमेत्यभेदं वक्ष्यति । हन्यादिति स्त्रीवधनिवृत्त्या यशोलाभं दर्शयति । उद्वाहपर्वणीति संतानवृद्ध्योपकारं दर्शयति) ॥ ३६ ॥ ॥ ३७ ॥ मरणभयेन हन्मीति चेत्तथापि मरणस्यापरिहरणीयत्वाद्देहान्तरस्यावश्यंभावित्वात्तत्रापि च भोगप्रेमास्पदत्वादीनामविशेषात्तद्भयेन पापाचरणमयुक्त-

उग्रसेनसुतः कंसः स्वसुः प्रियचिकीर्षया ॥ रश्मीन्हयानां जग्राह रौक्मै रथशतैर्वृतः ॥ ३० ॥ चतुःशतं पारिबर्हं[1] गजानां हेममालिनाम् ॥ अश्वानामयुतं सार्धं रथानां च त्रिषट्शतम् ॥ ३१ ॥ दासीनां सुकुमारीणां द्वे शते समलंकृते ॥ दुहित्रे देवकः प्रादाद्याने[3] दुहितृवत्सलः ॥ ३२ ॥ शङ्खतूर्यमृदङ्गाश्च नेदुर्दुन्दुभयः समम् ॥ प्रयाणप्रक्रमे तावद्वरवध्वोः सुमङ्गलम् ॥ ३३ ॥ पथि प्रग्रहिणं[4] कंसमाभाष्याहाशरीरवाक् ॥ अस्यास्त्वामष्टमो गर्भो हन्ता यां वहसेऽबुध ॥ ३४ ॥ इत्युक्तः स खलः पापो भोजानां कुलपांसनः ॥ भगिनीं हन्तुमारब्धः खड्गपाणिः कचेऽग्रहीत् ॥ ३५ ॥ तं जुगुप्सितकर्माणं नृशंसं निरपत्रपम्[5] ॥ वसुदेवो महाभाग उवाच परिसान्त्वयन् ॥ ३६ ॥ ॥ वसुदेव उवाच ॥ श्लाघ[6]नीयगुणः शूरैर्भवान्भोजयशस्करः ॥ स कथं भगिनीं हन्यात्स्त्रियमुद्वाह[7]पर्वणि ॥ ३७ ॥ मृत्युर्जन्मवतां वीर देहेन सह जायते ॥ अद्य वाब्दशतान्ते वा मृत्युर्वै प्राणिनां ध्रुवः ॥ ३८ ॥ देहे पञ्चत्वमापन्ने देही कर्मानुगो[8]ऽवशः ॥ देहान्तरमनुप्राप्य प्राक्तनं त्यजते वपुः ॥ ३९ ॥ व्रजं[9]स्तिष्ठन्पदैकेन यथैवैकेन गच्छति ॥ यथा तृणजलूकै[10]वं देही कर्मगतिं गतः ॥ ४० ॥

मित्यभिप्रेत्याह—मृत्युर्जन्मवतामित्यादि । देहेन सहेति विधात्रा ललाटे लिखितत्वादिति । तथापि कालविलम्बार्थं हन्मीति चेत्तत्राह—अद्य वेति । अवश्यंभाविनि मरणे विलम्बमात्राय न पापाचरणं युक्तमिति भावः ॥ ३८ ॥ किंच अस्मिन्देहे गते यदि देहान्तरं न स्यात्तदा युज्येत पापेनापि तत्पालनम्, न तु तदस्तीत्याह—पञ्चत्वमापन्न इति । आपन्ने आपन्नप्राये । कर्मवशादयत्नत एव प्रथमं देहान्तरं प्राप्य पश्चात्पूर्वं वपुस्त्यजति ॥ ३९ ॥ अत्र दृष्टान्तः—व्रजन्निति । एकेनाग्रतो निहितेन पदा तिष्ठन्भुवमवष्टभ्य देहं बिभ्रत्पश्चादन्येन पूर्वप्रदेशादुत्थाप्य पुरो निहितेन गच्छति तद्वत् । अत्र च स्वीकार[11]परित्यागौ नात्यन्तभिन्नविषयाविति स्पष्टं दृष्टान्तान्तरमाह—यथा तृणजलूकेति । सा हि यथा तृणान्तरमवष्टभ्य पूर्वं तृणं त्यजति, एवं कर्मपथे वर्तमानोऽन्यो जीवोऽपि ॥ ४० ॥

१ विवाहकाले दुहित्रे दीयमानं धनादिपारिबर्हम् । २ अत्रत्यो धनुश्चिह्नान्तर्गतो भागो न श्रीधरीय इति विवृतं ग० कृ० पुस्तकटिप्पण्याम् । याने प्रयाणसमये । ४ प्रग्रहिणं गृहीताश्वपाशम् । ५ निर्गता अपत्रपा लज्जा यस्य । ६ वास्तवार्थस्तु विपरीतलक्षणया श्लाघनीयेषु मध्ये गुणः न्यूनः । भोजाः कलहवत्त्वेन प्रसिद्धास्तेषां यशः कलहाधिक्यं करोतीति । स कथमेकां भगिनीं हन्यात् अपि तु सर्वमेव कुलम् चक्र० । ७ 'उद्वाहकर्मणि' इति वीर० । पाठः । ८ 'कर्मवशानुगः' इति पाठः । ९ व्रजन् गन्ता पुरुषः कर्ता । १० 'जलौकेयम्' इति पाठः । ११ स्वीकारपरित्यागौ पृथिव्या एकस्या एवेत्यपरितुष्यन् ।

देहविषयावेव स्वीकारपरित्यागौ दर्शयितुं दृष्टान्तान्तरमाह—स्वप्न इति । दृष्टं राजादिदर्शनम्, श्रुतमिन्द्रादिश्रवणम्, ताभ्यामाहितसंस्कारेण मनसा तदेवानुचिन्तयन्नीदृशं जाग्रद्दृष्टश्रुतसदृशं देहं राजादिरूपं किमप्यनिरुक्तं पश्यति। क्षणान्तरे च तदेवाहमिति प्रपद्यते मन्यते । ततश्च जाग्रद्देहादपगतस्मृतिर्भवति पुरुषो यथेति । जाग्रत्येव दर्शयितुं दृष्टान्तान्तरमाह—मनोरथेनेति । अत्रापि दृष्टश्रुताभ्यामित्यादि सर्वं योज्यम् । तथाच वक्ष्यति 'जन्तोर्वै कस्यचिद्धेतोर्मृत्युरत्यन्तविस्मृतिः । जन्म त्वात्मतया पुंसः सर्वभावेन भूरिद ॥ विषयस्वीकृतिं प्राहुर्यथा स्वप्नमनोरथः ॥ स्वप्नं मनोरथं चेत्थं प्राक्तनं न स्मरत्यसौ ॥' इत्यादि । तद्वदत्रापि कर्मवशाद्देहान्तरं प्राप्य प्राक्तनं त्यजतीति ॥ ४१ ॥ ननु विचित्रदेहहेतूनां कर्मणां कृतत्वाद्देहविशेषप्राप्तौ किं कारणमत आह—यतो यत इति । देहस्य पञ्चत्वसमये पञ्चसु गुणेषु भूतेषु मायारचितेषु मायया नानादेहरूपेण रचितेषु दैवेन फलाभिमुखेन कर्मणा चोदितं नानाविकारात्मकं मनो यं यं देहं देवतिर्यगादिरूपं प्रति धावति । धावच्च सद्यं यमापाऽभिनिवेशेन प्राप्तं तत्र तत्रासौ देही जायते । ननु मनसः कर्तृत्वात्तदेव जायतां न त्वकर्तात्मेत्यत आह—

स्वप्ने यथा पश्यति देहमीदृशं [1]मनोरथेनाभिनिविष्टचेतनः ॥ दृष्टश्रुताभ्यां मनसानुचिन्तयन्प्रपद्यते तत्किमपि ह्यप[2]-
स्मृतिः ॥ ४१ ॥ यतो यतो धावति दैवचोदितं मनो विकारात्मकमाप पञ्चसु ॥ गुणेषु मायारचितेषु देह्यसौ प्रपद्यमानः
सह तेन जायते ॥४२॥ ज्योतिर्यथैवोदकपार्थिवेष्वदः समीरवेगानुगतं विभाव्यते ॥ एवं स्वमायारचितेष्वसौ पुमान्गु-
णेषु रागानुगतो विमुह्यति ॥ ४३ ॥ तस्मान्न कस्यचिद्द्रोहमाचरेत्स तथाविधः ॥ आत्मनः क्षेममन्विच्छन्द्रोग्धुर्वै परतो
भयम्॥४४॥एषा तवानुजा बाला कृपणा पुत्रिकोपमा ॥ हन्तुं नार्हसि कल्याणीमिमां त्वं दीन[3]वत्सलः॥४५॥ ॥ श्रीशुक
उवाच ॥ एवं स सामभिर्भेदैर्बोध्यमानोऽपि दारुणः ॥ न न्यवर्तत कौरव्य पुरुषादाननुव्रतः ॥ ४६ ॥ ॥

प्रपद्यमान इति । तदेवाहमिति मन्यमानस्तेन सह जायत इति ॥ ४२ ॥ ननु सत्यं, भविष्यत्येव किमपि देहमात्रं, तथाप्यस्यातिप्रियस्य राजदेहस्य रक्षणायाकृत्यमपि क्रियत इति चेत्तत्राह—ज्योतिरिति । अदश्चन्द्रादिज्योतिः उदकयुक्तेषु पार्थिवेषु घटादिषु । यद्वा उदकेषु पार्थिवेषु तैलघृतादिषु च प्रतिबिम्बेन स्थितं समीरस्य वायोर्वेगमनुगतं कम्पादियुक्तं प्रतीयते यथा, एवं स्वाविद्यारचितेषु गुणेषु देहेष्वसौ रागेणानुगतः प्रविष्टो मुह्यत्यभिनिवेशं प्राप्नोति । अयं भावः—आत्मनस्तावद्देहाद्यध्यासाज्जन्मोक्तं सह तेन जायत इति । ततश्चान्योन्यधर्माध्यासाद्यथा देहादिधर्माः कार्श्यादय आत्मनि प्रतीयन्ते, एवमात्मधर्माः प्रेमास्पदत्वादयोऽपि देहादिष्विति राजसूकरदेहयोर्विशेषाभावाद्व्यर्थो मृत्युप्रतीकार इति ॥ ४३ ॥ एवमुक्तं सामोपायमुपसंहरन्भेद माह—तस्मादिति । परत इति । अभिद्रुह्यमाणात्तत्संबन्धिनश्च यमादपीहामुत्र च भयमिति भेदो दर्शितः ॥ ४४ ॥ पुनः सामैवाह—एषेति । पुत्रिकोपमा दारुमयीव अचेतनप्राया ॥ ४५ ॥ बोध्यमान उपदिश्यमानः स्वयं दारुणः । पुनः पुरुषादान् दैत्याननुव्रतोऽनुसृत इति ॥ ४६ ॥ ॥ ॥ ॥

१ मनोरथेन मनोरथे चेत्यर्थः । अभिनिविष्टा अभिनिवेशवती चेतना यस्य। यद्वा मनोरथेन विषयवाञ्छया चित्ताभिनिवेशाधिक्यवान् पुरुषः इति चक्र० । २ अपस्मृतिः वास्तवदेहस्मरणशून्यः । ३ 'वत्सल' इति संबुद्ध्यन्तौ वीर० विज० पाठौ । ४ 'चोद्यमानोऽपि' इति पाठः । ५ प्रपद्यमानो जायते भुञ्जानो भवतीत्यर्थः इति चक्र० । ६ अनुगतं विभाव्यते विविधं कम्पवशाद्दीर्घह्रस्वादिरूपं भाव्यते । ७ सामैवेति 'अत्युग्रं स्तुतिभिः' इति न्यायेनेत्यर्थः इति चक्र० ।

आनकदुन्दुभिरिति पदं महाभाग इत्यत्रोक्ताभिप्रायम् । प्रतिव्योढुं प्रतिकर्तुम् । वञ्चयितुमित्यर्थः । इदं वक्ष्यमाणमपत्यार्पणमन्वपद्यत ज्ञातवान् ॥ ४७ ॥ ननु खलोऽयमेतन्न मन्येतेत्याशङ्क्याह स्वयमेव—मृत्युरिति ॥ ४८ ॥ तस्मादुपेक्षादोषपरिहारायैवं करिष्यामीत्याह—प्रदायेति । मृत्यवे कंसाय । नन्विदमपि नैव न्याय्यमित्याशङ्क्याह—सुता इति । अस्यां यदि मे जायेरंस्तदा यद्भावि तद्भवतु, जीवितं तु तावद्भवेदेव । तदन्तरा यद्ययमेव म्रियेत तदा न किंचिदन्याय्यम् ॥ ४९ ॥ यदि च सुता भविष्यन्ति नचायं म्रियेत तदा मत्पुत्रादेवास्य मरणमिति विपर्ययो वा किं न स्यात् । ननु प्रौढस्य कंसस्य तव बालकात्कथं मृत्युः स्यात्तत्राह—गतिरिति । धातुः 'अस्यास्त्वामष्टमो गर्भो हन्ता' इत्युक्तवतः । अत इदानीमपत्यार्पणप्रतिज्ञैव मन्त्रः । तथा सति उपस्थितो मृत्युरयं तावन्निवर्तेत । निवृत्तः पुनः कालान्तरे आपतेच्चेत्तदा नापराधो ममेत्यर्थः । अथवास्य मत्पुत्रादुपस्थितो मृत्युरस्या वधाद्यो निवर्तेत स पुनरनेन सन्मन्त्रेण भवेदेवेति ।

निर्बन्धं तस्य तं ज्ञात्वा विचिन्त्यानकदुन्दुभिः ॥ प्राप्तं कालं प्रतिव्योढुमिदं तत्रान्वपद्यत ॥ ४७ ॥ मृत्युर्बुद्धिमताऽपोह्यो[3]
[4]यावद्बुद्धिबलोदयम् ॥ यद्यसौ न निवर्तेत नापराधोऽस्ति देहिनः ॥४८॥ [5]प्रदाय मृत्यवे पुत्रान्मोचये कृपणामिमाम्॥
सुता मे यदि जायेरन्मृत्युर्वा न म्रियेत चेत् ॥४९॥ विपर्ययो वा किं न स्याद्गतिर्धातुर्दुरत्यया ॥ उपस्थितो निवर्तेत
निवृत्तः पुनरापतेत् ॥५०॥ अग्नेर्यथा दारुवियोगयोगयोरदृष्टतोऽन्यन्न निमित्तमस्ति ॥ एवं हि जन्तोरपि दुर्विभाव्यः
शरीरसंयोगवियोगहेतुः ॥५१॥ एवं विमृश्य तं पापं यावदात्मनिदर्शनम् ॥ पूजयामास वै शौरिर्बहुमानपुरःसरम्
॥ ५२ ॥ प्रसन्न[6]वदनाम्भोजो नृशंसं निरपत्रपम् ॥ मनसा दूयमानेन विहसन्[7]निदमब्रवीत् ॥५३॥ ॥ वसुदेव उवाच ॥
न ह्यस्यास्ते भयं सौम्य यद्वै[8] साहाशरीरवाक् ॥ पुत्रान्समर्पयिष्येऽस्या यतस्ते भयमुत्थितम् ॥ ५४ ॥ ॥ श्रीशुक
उवाच ॥ स्वसुर्वधान्निववृते कंसस्तद्वाक्यसारवित् ॥ वसुदेवोऽपि तं प्रीतः प्रशस्य प्राविशद्गृहम् ॥ ५५ ॥ अथ काल
उपावृत्ते देवकी सर्वदेवता ॥ पुत्रान्प्रसुषुवे चाष्टौ कन्यां चैवानुवत्सरम् ॥ ५६ ॥ ॥ ॥

यद्वा गतिर्धातुर्दुरत्ययेत्येतस्य प्रपञ्चः—उपस्थित इति ॥५०॥ प्राणिनामदृष्टं च दुर्वितर्क्यमिति सदृष्टान्तमाह—अग्नेरिति । वने वृक्षान्प्रदहन्नग्निः संनिहितानपि वृक्षान्परित्यज्य कदाचिद्दूरस्थानपि दहति ग्रामे गृहान्वा, नह्यस्य प्राण्यदृष्टव्यतिरेकेण किंचिन्नियामकमस्ति यथा, एवं जन्तोर्जन्ममरणयोरपि हेतुर्दुर्विभाव्योऽचिन्त्यः ॥ ५१ ॥ यावदात्मनिदर्शनं स्वप्रज्ञावधि विचार्य ॥५२॥ तस्य विश्वासाय विकसितमुखाम्भोजो विहसन्नब्रवीत् ॥५३॥ यद्यथा अशरीरिणी वागाह तथा हि निश्चितमस्याः सकाशात्ते भयं नास्ति । यतो[10] येभ्यः पुत्रेभ्यस्ते भयमुत्थितम् । अष्टमो हन्तेत्युक्तेऽन्योन्यापेक्षया सर्वेऽप्यष्टमा भवेयुरित्युद्भूतं तेनास्याः पुत्रान्समर्पयिष्ये ॥५४॥ निववृते निवृत्तः । तद्वाक्ये सार उपपत्तिस्तद्वित् ॥५५॥ प्रसूतिकाले प्राप्ते । सर्वः सर्वात्मा भगवानेव देवता यस्याः सा, तथा सर्वदेवतामयीति वा भगवदाश्रयत्वात् ॥५६॥

१ अन्वपद्यत उपायत्वेन मनसा विचारितवानित्यर्थ इति क्रम० । २ 'मन्मन्त्रेण' इति पाठः । ३ अपोह्यः प्रतिकार्यः । ४ यावान् बुद्धिबलयोरुदय उत्कर्षः तदवधि । यथामति यथाशक्ति चेत्यर्थः । ५ प्रदाय प्रत्यर्प्य । ६ 'प्रत्यग्र' इति तोषणी० विज० पाठौ । 'प्रहृष्ट' इति वीर० पाठः । 'प्रसार्य' इत्यपि पाठः । ७ प्रहसन्निति मूलटीकयोः क्वचित्पाठः । ८ 'यद्वागाहाऽशरीरिणी' इति 'यद्धि साहाशरीरिणी' इति पाठौ । ९ अनुवत्सरं अष्टसु वत्सरेष्वित्यर्थः । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । १० यतो येभ्यो भयं तान्, नतु यस्मादुत्थितं तमिति गूढोऽभिप्रायः इति क्रम० ।

॥ ५७ ॥ मृत्यवे पुत्रं कथमर्पितवानित्यपेक्षायामाह—किं दुःसहमिति । साधूनां सत्यसन्धानाम् । पुत्रलालनसुखापेक्षा कथं त्यक्तेत्यत आह—विदुषामिति । भगवानेव तत्त्वं नान्यदिति जानतामित्यर्थः । ननु स्वयं नीते सति कंसो बालं न हन्यादिति मत्वा नीतवानिति किं न स्यादिति नेत्याह—किमकार्यमिति । ननु देवकी कथं पुत्रं तत्याजेत्यत आह—दुस्त्यजमिति । चित्ते धृत आत्मा हरिर्यैस्तेषाम् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ कंसस्य शान्तिर्देवकार्यानुगुणा न भवतीति नारदस्य प्रत्यवस्थानं तदाह—नन्दाद्या इत्यादित्रयेण ॥ ६२ ॥ उभयोर्वसुदेवनन्दकुलयोः ॥ ६३ ॥ वधोद्यमं देवकृतमिति शेषः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

कीर्तिमन्तं प्रथमजं कंसायानकदुन्दुभिः ॥ अर्पयामास कृच्छ्रेण सोऽनृतादतिविह्वलः ॥ ५७ ॥ किं दुःसहं नु साधूनां विदुषां किमपेक्षितम् ॥ किमकार्यं कदर्याणां दुस्त्यजं किं धृतात्मनाम् ॥ ५८ ॥ दृष्ट्वा समत्वं तच्छौरेः सत्ये चैव व्यवस्थितिम् ॥ कंसस्तुष्टमना राजन्प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ ५९ ॥ प्रतियातु कुमारोऽयं न ह्यस्मादस्ति मे भयम् ॥ अष्टमाद्युवयोर्गर्भान्मृत्युर्मे विहितः किल ॥ ६० ॥ तथेति सुतमादाय ययावानकदुन्दुभिः ॥ नाभ्यनन्दत तद्वाक्यमसतोऽविजितात्मनः ॥ ६१ ॥ नन्दाद्या ये व्रजे गोपा याश्चामीषां च योषितः ॥ वृष्णयो वसुदेवाद्या देवक्याद्या यदुस्त्रियः ॥ ६२ ॥ सर्वे वै देवताप्राया उभयोरपि भारत ॥ ज्ञातयो बन्धुसुहृदो ये च कंसमनुव्रताः ॥ ६३ ॥ एतत्कंसाय भगवान् शशंसाभ्येत्य नारदः ॥ भूमेर्भारायमाणानां दैत्यानां च वधोद्यमम् ॥ ६४ ॥ ऋषेर्विनिर्गमे कंसो यदून्मत्वा सुरानिति ॥ देवक्या गर्भसंभूतं विष्णुं च स्ववधं प्रति ॥ ६५ ॥ देवकीं वसुदेवं च निगृह्य निगडैर्गृहे ॥ जातं जातमहन्पुत्रं तयोरजनशङ्कया ॥ ६६ ॥ मातरं पितरं भ्रातॄन्सर्वांश्च सुहृदस्तथा ॥ घ्नन्ति ह्यसुतृषो लुब्धा राजानः प्रायशो भुवि ॥ ६७ ॥ आत्मानमिह संजातं जानन्प्राग्विष्णुना हतम् ॥ महासुरं कालनेमिं यदुभिः स व्यरुध्यत ॥ ६८ ॥ उग्रसेनं च पितरं यदुभोजान्धकाधिपम् ॥ स्वयं निगृह्य बुभुजे शूरसेनान्महाबलः ॥ ६९ ॥ इति श्रीम० म० द० श्रीकृष्णावतारोपक्रमे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥छ॥ ॥श्रीशुक उवाच॥ प्रलम्बबकचाणूरतृणावर्तमहाशनैः ॥ मुष्टिकारिष्टद्विविदपूतनाकेशिधेनुकैः ॥ १ ॥

निगडैः शृङ्खलैः । अजनो विष्णुस्तच्छङ्कया ॥६६॥६७॥६८॥६९॥ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे भा० दी० टीकायां प्रथमोऽध्यायः ॥१॥
द्वितीये कंसघाताय देवक्या गर्भगो हरिः ॥ ब्रह्मादिभिः स्तुतः सा च सान्त्विततेति निरूप्यते ॥ १ ॥ 'यदुभिः स व्यरुध्यत' इत्युक्तं तमेव विरोधं प्रपञ्चयति त्वरया देवकीगर्भस्यान्यत्र संचारेण भगवतः प्रवेशं वक्तुम् प्रलम्बेत्यादिसार्धश्लोकत्रयेण । महाशनोऽघासुरः ॥ १ ॥ ॥ ॥

१ 'किमृतात्मनां' इति विज० पाठः । २ अयं नारदवाक्यानुवादः शुककर्तृकः । अत एवाग्रिमश्लोके भारतेति संबोधनं युज्यते । ३ प्रायशब्दो यदुषु केषांचिद्दैत्यत्वात् । ४ भा तामसी कान्तिस्तस्यां रत इति कंससंबोधनं वा इति चक्र० । ५ 'शंसयामास' इति तोष० चक्र० पाठः । ६ संभूतमिति भविष्यत्यपि भूतनिर्देशः सामीप्यात्तन्निर्धारणाद्वा, यद्वा संभूतं संभूतिर्यस्य तं मत्वेत्यर्थः । ७ प्रति उद्दिश्येत्यर्थः । ८ जातं जातमुत्पन्नमुत्पन्नं हतवान्न तु जन्मकाल एव । अन्यथा कीर्तिमन्तमित्यादिनामोल्लेखासंगतेः इति चक्र० । ९ 'ह्यसुतृपो' इति पाठः ।

॥ २ ॥ ३ ॥ अनुरुन्धाना अनुवर्तमानाः ॥ ४ ॥ धाम कला तदेव सप्तमो गर्भो बभूव । किं तद्धामेत्यत आह—यमनन्तमिति । हर्षशोकविवर्धनः । आनन्दरूपस्यावतीर्णत्वाद्धर्षः पूर्वगर्भसाधारणदृष्ट्या शोक इति ॥ ५ ॥ ६ ॥ ननु सा गोकुले किमित्यास्तेऽत आह—अन्याश्चेति । न केवलं सैवान्या अपीति । विवरेष्वलक्ष्यस्थानेषु ॥७॥ जठरे सन्तम् । ननु गर्भे आकृष्यमाणः कथं जीवेदित्यत आह—मामकं धामेति । तत्ततः ॥८॥ किमर्थमेवं कार्यमित्यत आह—अथेति । अनन्तरमेवेत्यर्थः । अंशभागेनेति अंशैः शक्तिभिर्भजतेऽधितिष्ठति सर्वान्ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानित्यंशभागस्तेन । परिपूर्णेन रूपेणेत्यर्थः । यद्वा अंशैर्ज्ञानैश्वर्यबलादिभिर्भाजयति योजयति स्वीयानिति तथा तेनेति । यद्वा अंशेन पुरुषरूपेण मायाया भागो भजनमीक्षणं यस्य तेन । यद्वा अंशेन मायया गुणावतारादिरूपा भागा भेदा

अन्यैश्चासुरभूपालैर्बाणभौमादिभिर्युतः ॥ यदूनां कदनं चक्रे बली मागधसंश्रयः ॥ २ ॥ ते पीडिता निविविशुः कुरुपञ्चालकेकयान् ॥ शाल्वान्विदर्भान्निषधान्विदेहान्कोसलानपि ॥ ३ ॥ एके तमनुरुन्धाना ज्ञातयः पर्युपासते ॥ हतेषु षट्सु बालेषु देवक्या औग्रसेनिना ॥ ४ ॥ सप्तमो वैष्णवं धाम यमनन्तं प्रचक्षते ॥ गर्भो बभूव देवक्या हर्षशोकविवर्धनः ॥ ५ ॥ भगवानपि विश्वात्मा विदित्वा कंसजं भयम् ॥ यदूनां निजनाथानां योगमायां समादिशत् ॥ ६ ॥ गच्छ देवि व्रजं भद्रे गोपगोभिरलंकृतम् ॥ रोहिणी वसुदेवस्य भार्यास्ते नन्दगोकुले ॥ अन्याश्च कंससंविग्ना विवरेषु वसन्ति हि ॥ ७ ॥ देवक्या जठरे गर्भं शेषाख्यं धाम मामकम् ॥ तत्संनिकृष्य रोहिण्या उदरे संनिवेशय ॥ ८ ॥ अथाहमंशभागेन देवक्याः पुत्रतां शुभे ॥ प्राप्स्यामि त्वं यशोदायां नन्दपत्न्यां भविष्यसि ॥ ९ ॥ अर्चिष्यन्ति मनुष्यास्त्वां सर्वकामवरेश्वरीम् ॥ धूपोपहारबलिभिः सर्वकामवरप्रदाम् ॥ १० ॥ नामधेयानि कुर्वन्ति स्थानानि च नरा भुवि ॥ दुर्गेति भद्रकालीति विजया वैष्णवीति च ॥ ११ ॥ कुमुदा चण्डिका कृष्णा माधवी कन्यकेति च ॥ माया नारायणीशानी शारदेत्यम्बिकेति च ॥ १२ ॥ गर्भसंकर्षणात्तं वै प्राहुः संकर्षणं भुवि ॥ रामेति लोकरमणाद्बलं बलवदुच्छ्रयात् ॥ १३ ॥ संदिष्टैवं भगवता तथेत्योमिति तद्वचः ॥ प्रतिगृह्य परिक्रम्य गां गता तत्तथाकरोत् ॥ १४ ॥ ॥

यस्य तेन । यद्वा अंशा एव मत्स्यकूर्मादिरूपा भजनीया नतु साक्षात्स्वरूपं यस्य तेन । यद्वा अंशैर्ज्ञानबलादिभिर्भजनमनुवर्तनं भक्तेषु यस्य तेन । सर्वथा परिपूर्णेन रूपेणेति विवक्षितम् । 'कृष्णस्तु भगवान्स्वयम्' इत्युक्तत्वादिति । तां प्रोत्साहयति—त्वं यशोदायामिति त्र्यक्षरोनसार्धचतुष्टयेन ॥९॥ सर्वान्पुत्रादीन्कामयते ये तेषां वरामीश्वरीं श्रेष्ठां नियन्त्रीम् । अर्चकानां सर्वान्कामवरान्प्रददाति या ताम् ॥१०॥११॥१२॥ त्वद्विक्रमेण च तस्य व्यपदेशा भविष्यन्तीत्याह—गर्भसंकर्षणादित्यादिना । रामेति च संबोधनं करिष्यन्ति । त्वया संकृष्टेन तेन लोकस्य रमणाद्रत्युत्पादनात् ॥ १३ ॥ तथेति पुनरप्योमित्यादरेण प्रतिगृह्य । गां पृथ्वीम् ॥ १४ ॥

१ निविविशुः नितरां हालिकगोपादिवेषेण गुप्ताः सन्तः । २ एके अक्रूरादयः । ३ सम्यक् अलक्षितं नितरां कृष्ट्वा । ४ 'नानोपहार' इति पाठः । ५ कुर्वन्ति करिष्यन्ति । वर्तमानसामीप्ये प्रयोगो ज्ञेयः इति सिद्धां० । ६ रामेति 'सहसुपा' इति सुप्मात्रेण समासः । ७ शुकवाक्यमेतत् ।

विस्रंसितो विभ्रष्टो विस्रस्त इत्यर्थः । इति विचुक्रुशुर्नतु तद्विदुरित्यर्थः ॥ १५ ॥ मन आविवेश मनस्याविर्बभूव । जीवानामिव न धातुसंबन्ध इत्यर्थः ॥ १६ ॥ धाम श्रीमूर्तिम् ॥ १७ ॥ जगन्मङ्गलं जगतो मूर्तिमन्मङ्गलम् । अच्युतांशमच्युताश्च्युतिरहिता अंशा ऐश्वर्यादयो यस्य तम् । यद्वा अच्युतस्यांश इवांशः । भक्तानामनुग्रहार्थं परिच्छिन्नवपुरित्यर्थः । सम्यग्भूतमेवाहितं वेधदीक्षयार्पितम् । देवी द्योतमाना शुद्धसत्त्वेत्यर्थः । सर्वात्मकं सर्वस्यात्मानम्, अत एवात्मभूतं तस्मिन्नादावेव सन्तम् । मनस्तो मनसैव दधार धारणया धृतवती । अत्रानुरूपं दृष्टान्तमाह—यथा काष्ठा प्राची दिगानन्दकरं चन्द्रमिति ॥ १८ ॥ सर्वजगन्निवासस्य श्रीहरेर्निवासभूता सत्यपि नितरां सर्वजनाह्लादकतया न रेजे, किंतु स्वयमेवानन्दमन्वभवत् । यतः कंसस्य गृहे रुद्धाऽन्यैर्न दृश्यते । घटादिषु रुद्धाग्निशिखा दीपकलिकेव । तथा सती शोभमाना सरस्वती ज्ञानखले ज्ञानवञ्चके रुद्धा यथाऽन्येषामनुपकारिणी न राजते तद्वत् ॥ १९ ॥ प्रभया भवनं विरो-

गर्भे प्रणीते देवक्या रोहिणीं योगनिद्रया ॥ अहो विस्रंसितो गर्भ इति पौरा विचुक्रुशुः ॥१५॥ भगवानपि विश्वात्मा भक्तानामभयंकरः ॥ आविवेशांशभागेन मन आनकदुन्दुभेः ॥ १६ ॥ स बिभ्रत्पौरुषं धाम भ्राजमानो यथा रविः ॥ दुरासदोऽतिदुर्धर्षो भूतानां संबभूव ह ॥ १७ ॥ ततो जगन्मङ्गलमच्युतांशं समाहितं शूरसुतेन देवी ॥ दधार सर्वात्मकमात्मभूतं काष्ठा यथानन्दकरं मनस्तः ॥१८॥ सा देवकी सर्वजगन्निवासनिवासभूता नितरां न रेजे ॥ भोजेन्द्रगेहेऽग्निशिखेव रुद्धा सरस्वती ज्ञानखले यथा सती ॥ १९ ॥ तां वीक्ष्य कंसः प्रभयाऽजितान्तरां विरोचयन्तीं भवनं शुचिस्मिताम् ॥ आहैष मे प्राणहरो हरिर्गुहां ध्रुवं श्रितो यन्न पुरेयमीदृशी ॥ २० ॥ किमद्य तस्मिन्करणीयमाशु मे यदर्थतन्त्रो न विहन्ति विक्रमम् ॥ स्त्रियाः स्वसुर्गुरुमत्या वधोऽयं यशः श्रियं हन्त्यनुकालमायुः ॥२१॥ स एष जीवन्खलु संपरेतो वर्तेत योऽत्यन्तनृशंसितेन ॥ देहे मृते तं मनुजाः शपन्ति गन्ता तमोऽन्धं तनुमानिनो ध्रुवम् ॥ २२ ॥

चयन्तीम् । अजितोऽन्तरा कुक्षिमध्ये यस्यास्ताम् । एष विरोचमानो ध्रुवं हरिरेव । यद्यस्मादीदृशीयं पुरा पूर्वं नासीत् ॥ २० ॥ ननु सन्ति सामादय उपायाः, नेति स्वयमेवाह । अयमर्थतन्त्रो देवकार्यप्रधानो विक्रमं न विहन्ति । मद्वधे पराक्रमं करिष्यत्येवेत्यर्थः । यद्वा तर्हीदानीमेवेयं हन्यतामिति विचिन्त्याह—अर्थतन्त्रोऽपि पुमान्स्वं विक्रमं न विहन्ति न नाशयति । स्त्रीवधे तन्नाशः स्यादिति भावः । तदेवाह—स्त्रिया इति । गुरुमत्या गुर्विण्याः ॥ २१ ॥ किंच स एष जीवन्नपि मृतः स्यात् । नृशंसितेन क्रौर्येण यो वर्तेत तं जीवन्तमेव मनुजाः शपन्ति दुर्वाक्यैर्धिक्कुर्वन्ति । स च देहे मृते तनुमानिनः पापिनो नरकं गच्छन्ति । अथवा शापप्रकारमेवाह—तनुमानिनोऽस्य देहे मृतेऽयं ध्रुवमन्धंतमो गमिष्यतीति ॥ २२ ॥ ॥ ॥ ॥

१ वेधदीक्षेति यथा कांश्चिद्गुरुर्द्वादशाक्षरादिदीक्षाकाले ध्येयां मूर्तिमुपदिश्य छात्रस्य मनसि समादधाति स चाधिकारी तदैव तत्र समाहितो भवति तथेति तोष० । तथाच कुलार्णवे 'यथा कूर्मः स्वतनयान्ध्यानमात्रेण तोषयेत् ॥ वेधदीक्षोपदेशस्तु मानसः स्यात्तथाविधः' । २ विस्रंसितः पातितः, कंसेनेति भयात्कर्तृपदगुप्तिः क्रम० । ३ अंशेन पुरुषाद्यवतारवृन्देन भागेन भगसमूहेन षडैश्वर्येण सहितः । ४ स वसुदेवः । ५ सर्वात्मकं सर्वेषामात्मनां कं सुखं यस्मात्तम् । तोष० । ६ 'घनस्तं' वीर० 'नभस्तः' विज० । ७ यथाग्निशिखा प्रबला गृहं दहति, सरस्वती च परवञ्चनपापेन स्वाधारं तथेयमपि कंसमित्युपमाद्वयं व्यङ्ग्यम् । ८ स्त्रिया इत्यादेर्यथोत्तरमवध्यत्वातिशयार्थेन कैमुत्यं एवं कीर्त्यादावपि हान्यतिशयश्च व्यञ्जितः तोष० । ९ 'अनुकार्यं' इति पाठे प्रतिशरीरमित्यर्थः । १० अयं हरिः ।

॥ २३ ॥ संविशन् शयानः ॥ २४ ॥ रम्याभिर्गीर्भिर्वृषणं कामवर्षिणमैडयंस्तुष्टुवुः ॥ २५ ॥ प्रतिश्रुतं सत्यं कृतमिति हृष्टाः सन्तः सत्यत्वेनैव प्रथमं स्तुवन्ति—सत्यव्रतमिति । सत्यं व्रतं संकल्पो यस्य तम् । सत्यं परं श्रेष्ठं प्राप्तिसाधनं यस्मिंस्तम् । त्रिसत्यम् त्रिष्वपि कालेषु सृष्टेः पूर्वं प्रलयानन्तरं च स्थितिसमये च सत्यमव्यभिचारेण वर्तमानम् । तदेवाहुः—सत्यस्य योनिमिति । सच्छब्देन पृथिव्यप्तेजांसि, त्यच्छब्देन वाय्वाकाशौ, एवं सच्च त्यच्च सत्यं भूतपञ्चकम् । 'तत्सत्यमित्याचक्षते' इति श्रुतेः । तस्य योनिं कारणम् । अनेन पूर्वं वर्तमानतोक्ता । तथा सत्ये तस्मिन्नेव निहितमन्तर्यामितया स्थितम् । अनेन स्थितिसमयेऽपि सत्यत्वमुक्तम् । तथा सत्यस्य सत्यं तस्यैव सत्यस्य सत्यं पारमार्थिकं तन्नाशेऽप्यवशिष्यमाणरूपम् । अनेन प्रलयेऽप्यवधित्वेन सत्यत्वं दर्शितम् । एवं त्रिसत्यत्वमुपपादितम् । तथा ऋतसत्यनेत्रं ऋतं सूनृतावाणी, सत्यं समदर्शनम् । तथा भगवता व्याख्यास्यमानत्वात् । 'सत्यं च समदर्शनम् ॥ ऋतं च सूनृता वाणी कविभिः परिकीर्तिता' इति । तयोर्नेत्रं नयनसाधनं नेतारम्, प्रवर्तकमिति यावत् । एवं सर्वप्रकारेण सत्यात्मकं त्वां हे भगवन्, वयं शरणं प्रपन्नाः प्राप्ता इति

इति घोरतमाद्भावात्संनिवृत्तः स्वयं प्रभुः ॥ आस्ते प्रतीक्षंस्तज्जन्म हरेर्वैरानुबन्धकृत् ॥ २३ ॥ आसीनः संविशंस्तिष्ठन्भुञ्जानः पर्यटन्महीम् ॥ चिन्तयानो हृषीकेशमपश्यत्तन्मयं जगत् ॥ २४ ॥ ब्रह्मा भवश्च तत्रैत्य मुनिभिर्नारदादिभिः ॥ देवैः सानुचरैः साकं गीर्भिर्वृषणमैडयन् ॥२५॥ सत्यव्रतं सत्यपरं त्रिसत्यं सत्यस्य योनिं निहितं च सत्ये ॥ सत्यस्य सत्यमृतसत्यनेत्रं सत्यात्मकं त्वां शरणं प्रपन्नाः ॥ २६ ॥ एकायनोऽसौ द्विफलस्त्रिमूलश्चतूरसः पञ्चविधः षडात्मा ॥ सप्तत्वगष्टविटपो नवाक्षो दशच्छदी द्विखगो ह्यादिवृक्षः ॥ २७ ॥ ॥ ॥

॥ २६ ॥ ननु भवन्तोऽपि लोकेश्वरा मत्तुल्या एव किमिति मां शरणं प्रपद्यन्ते, नैवं वाच्यम्, त्वमेवैकः सर्वेश्वरः, सर्वसृष्ट्यादिकारणत्वात्, वयं तु त्वदेकशरणा एव, लोकादिरूपं द्वैतं च सर्वं त्वद्व्यतिरेकेण नास्तीति वक्तुं द्वैतप्रपञ्चं वृक्षरूपकेण निरूपयन्ति—एकायन इति । असौ प्रपञ्च आदिवृक्षः वृश्च्यत इति वृक्षः समष्टिव्यष्टिदेहरूपः । कथंभूतः । एकायनः एका प्रकृतिरयनमाश्रयो यस्य सः । द्वे सुखदुःखे फले यस्य सः । त्रयो गुणा मूलानि यस्य सः । चतूरसो धर्मार्थकाममोक्षाश्चत्वारो रसा यस्य सः । पञ्चेन्द्रियाणि विधा ज्ञानप्रकारा यस्य सः । षडूर्मयः कोशा वा आत्मनः स्वभावा यस्य सः । सप्त धातवस्त्वचो यस्य । पञ्च भूतानि मनो बुद्ध्यहंकाराश्चेत्यष्टौ विटपाः शाखाविस्तारा यस्य सः । नव द्वाराण्यक्षाश्छिद्राणि यस्य सः । दश प्राणाश्छदाः पत्राणि विद्यन्ते यस्य स दशच्छदी । द्वौ जीवेश्वरौ खगौ यस्मिन्स द्विखगः ॥ २७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

१ स्वयमेव संनिवृत्तः सम्यक्त्यक्तगर्भपातयत्नं निवृत्तः यतः प्रभुः स्वप्राणरक्षणसमर्थः । 'स निवृत्तः' इति क्वचित्पाठः । २ हरेः वैराद्यशेषदोषहरत्वेन सर्वमनोहरत्वेन वा प्रसिद्धस्य यद्वैरं द्वेषस्तस्यानुबन्धोऽनुवर्तनं तं करोतीति तथाभूतः सन् इति तोष० । ३ चिन्तयानः अयमधुनैवाविर्भूय मां हनिष्यतीति भावयन् हृषीकेशं सर्वेन्द्रियवृत्तौ स्फूर्त्या हृषीकेशत्वव्यक्तेः । ४ ऐडयन् स्वार्थे णिच् ऐडत । द्वित्वे वाच्ये बहुत्वमार्षम् । यद्वा आगमने मुन्यादीनामप्राधान्यादकर्तृत्वेऽपि स्तुतौ समप्राधान्यविवक्षया कर्तृत्वं । तौ तैः सहागत्य ततस्तौ च ते च तं तुष्टुवुरित्यर्थः इति तोष० । ५ षडूर्मयश्च—'बुभुक्षा च पिपासा च प्राणस्य मनसः स्मृतौ । शोकमोहौ जरामृत्यू देहस्येति षडूर्मयः' इति । ६ कोशास्तु—'स्नाय्वस्थिमज्जानः शुक्रात् त्वङ्मांसास्राणि शोणितात्' इति । ७ सप्तधातवश्च—'रसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्राणि धातवः' इति । ८ प्राणास्तु—प्राणापानव्यानोदानसमाननागकूर्मकृकलदेवदत्तधनञ्जयाः इति । ९ अधिष्ठातृत्वमात्रेण जीवेशसाम्यनिर्देशः । विशेषस्तु 'एकस्तयोः खादति पिप्पलान्नं' इत्यादौ ज्ञेयः इति तोष० ।

एवंरूपस्य संसारवृक्षस्य सतः कार्यस्य त्वमेक एव प्रसूतिः प्रकर्षेण सूतिर्जन्म यस्मात्स त्वम्। कारणमित्यर्थः। त्वमेव सन्निधानं सम्यङ्निधीयतेऽस्मिन्निति लयस्थानम्। त्वमेवानुग्रहश्च अनुगृह्णातीति पालकः। ननु ब्रह्मविष्णुरुद्रा एवंभूताः प्रसिद्धाः कथमहमेवेति चेत्तत्राहुः—त्वन्माययेति। संवृतं पिहितं चेतो ज्ञानं येषां ते त्वामेव नाना पश्यन्ति। ये तु विपश्चितो विद्वांसस्ते तथा न [१]पश्यन्ति ॥ २८ ॥ ननु देवकीपुत्रं मां कथमेवं वर्णयथेति चेत्तत्राहुः—बिभर्षीति। अवबोधैकस्वरूप आत्मा त्वमेव रूपाणि मूर्तीर्बिभर्षि धत्से। ननु त्वं कस्यापि पुत्र इत्यर्थः। क्षेमाय पालनाय। सतां धर्मवर्तिनां सुखकराणि। खलानामभद्राणि नाशकानि ॥ २९ ॥ न केवलमेतावद्भक्तानां मोक्षार्थमपीत्याहुः—त्वयीति। त्वयि समाधिना आवेशितचेतसा निमित्तेन त्वत्पादपोतेनाश्रितेन। एके मुख्या विवेकिनः। महद्भिः कृतेन सेव्यतया संपादितेन। यद्वा इदमपि मायामयमित्यनादरं परित्यज्येदमेव महत्सर्वोत्कृष्टमिति मनसि कृतेन। बहुमतेनेत्यर्थः। भवाब्धिं तुच्छीकुर्वन्ति। अनायासेनैव भजनानुनिष्पादिनी तेषां मुक्तिरित्यर्थः ॥ ३० ॥ ननु तेन पोतेन पूर्वे चेत्पारं गतास्तर्हीदानीन्तनानां का

त्वमेक एवास्य सतः प्रसूतिस्त्वं संनिधानं त्वमनुग्रहश्च ॥ त्वन्मायया संवृतचेतसस्त्वां पश्यन्ति नाना न विपश्चितो ये ॥ २८ ॥ बिभर्षि रूपाण्यवबोध आत्मा क्षेमाय लोकस्य चराचरस्य ॥ [२]सत्त्वोपपन्नानि सुखावहानि सतामभद्राणि मुहुः खलानाम् ॥२९॥ त्वय्यम्बुजाक्षाखिल[३]सत्त्वधाम्नि समाधिनावेशितचेतसैके ॥ त्वत्पादपोतेन महत्कृतेन कुर्वन्ति गोवत्सपदं भवाब्धिम् ॥ ३० ॥ स्वयं समुत्तीर्य सुदुस्तरं द्युमन् भवार्णवं भीममदभ्रसौहृदाः ॥ भवत्पदाम्भोरुहनावमत्र ते निधाय याताः सदनुग्रहो भवान् ॥ ३१ ॥ येऽन्येऽरविन्दाक्ष विमुक्तमानिनस्त्वय्यस्तभावादविशुद्धबुद्धयः ॥ आरुह्य कृच्छ्रेण परं पदं ततः पतन्त्यधोऽनादृतयुष्मद[४]ङ्घ्रयः ॥ ३२ ॥ [५]तथा न ते माधव तावकाः क्वचिद्भ्रश्यन्ति मार्गात्त्वयि बद्धसौहृदाः ॥ त्वयाऽभिगुप्ता विचरन्ति निर्भया विनायकानीकपमूर्धसु प्रभो ॥ ३३ ॥ ॥ ॥

गतिस्तत्राहुः—स्वयमिति। अयमर्थः—हे द्युमन्स्वप्रकाश, त्वत्पादपोतसामीप्यमात्रेण भवाम्बुधौ वत्सपदमात्रे जाते, [६]अतस्तन्निरपेक्षं स्वयमेवान्येषां भीमं दुस्तरमपि भवार्णवं समुत्तीर्य भवत्पदाम्भोरुहरूपां नावमत्रैव निधाय। भक्तिमार्गसंप्रदायं प्रवर्त्येत्यर्थः। पारं याताः। तत्किम्। यतोऽदभ्रसौहृदाः सर्वभूतेष्वतिप्रीतियुक्ताः। अतस्तेऽन्येषां तरणाय निधायेति। कथं मत्पादपोतश्रवणमात्रेण तीर्णा अत उक्तम्—भवान्सदनुग्र[७]हः सतो भक्ताननुगृह्णातीति ॥ ३१ ॥ ननु विवेकिनां किं मद्भजनेन मुक्ता एव हि ते तत्राहुः—येऽन्य इति। विमुक्तमानिनो विमुक्ता वयमिति मन्यमानाः। त्वयि अस्तो निरस्तोऽत [८]एवासन् यो भावस्तस्मात्। भक्तेरभावादित्यर्थः। न विशुद्धा बुद्धिर्येषां ते तथा। यद्वा त्वयि [९]अस्तभाः इति च्छेदः। अस्तमतयो वादेष्वेव विशुद्धबुद्धयः। कृच्छ्रेण बहुजन्मतपसा परं पदं मोक्षसंनिहितं सत्कुलतपःश्रुतादि। पतन्ति विघ्नैरभिभूयन्ते। न आदृतौ युष्मदङ्घ्री यैस्ते ॥ ३२ ॥ त्वदीयास्तु न कदाचिदपि पतन्तीत्याहुः—तथा नेति। विनायका विघ्नहेतवस्तेषामनीकानि स्तोमास्तानि पान्ति ये तेषां मूर्धसु विचरन्ति। विघ्नान् जयन्तीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ॥ ॥

१ यद्वा संवृतचेतसः मायया त्वां नानामूर्तिं पश्यन्ति विपश्चितस्तु माययेति न पश्यन्ति किंतु तच्छक्त्येति योजना इति तोष०। २ सत्त्वेन सच्चिदानन्दघनत्वेन उपपन्नानि श्रुतियुक्तिसिद्धानि। ३ 'अनलसत्त्वधाम्नि' इति वीर०। ४ त्वदङ्घ्र्य इति वक्तव्ये बहुत्वं भक्तग्रहणाय। ५ तथेत्युपमार्थे अभक्तवदित्यर्थः। ६ तन्निरपेक्षं तरणसाधननिरपेक्षमेव। ७ यद्वा सत्सु वैष्णवेष्वेव अनुग्रहो यस्य सः। ८ असन्नविद्यमानः। ९ त्वयि अस्तभाः लुप्तप्रज्ञाः केवलं वादे एव विशुद्धा विगतशुद्धिका बुद्धिर्येषामिति भङ्ग्यन्तरम्।

सतां सुखावहानि रूपाणि धारयसीत्युक्तं बिभर्षि रूपाणीति, तत्केन प्रकारेण सुखावहत्वमित्यपेक्षायामाहुः—सत्त्वं विशुद्धमिति। सत्त्वं वपु श्रयत इत्यन्वयः। श्रेयउपा[१]यनं कर्मफलदातृ। कथम्। येन वपुषा जनस्तवार्हणं पूजामीहते करोति। कैः। वेदाश्च क्रियायोगाश्च तपश्च समाधिश्च तैश्चतुराश्रमधर्मैरित्यर्थः। वपुषोऽनाश्रयणेऽर्हणासंभवान्न कर्मफलसिद्धिः स्यादिति ॥ ३४ ॥ त्वय्यम्बुजाक्षेत्यादिना श्लोकत्रयेण भगवद्भक्तानामेव मोक्षो नान्येषामित्युक्तम्, तत्र कर्मफलं भक्तिं विना मा भून्मोक्षस्य तु ज्ञानैकसाध्यत्वात्किं भक्त्येति सानुशयान्प्रत्याहुः—सत्त्वं न चेदिति। हे धातः, इदं सत्त्वं निजं तव वपुर्न भवेच्चेत्तर्हि विज्ञानं विशिष्टमपरोक्षं ज्ञानं न भवेदित्यनुषङ्गः। कथंभूतम्। अज्ञानभिदापमार्जनम्, अज्ञानं च तत्कृता भिदा च तयोरपमार्जनं निवर्तकम्। यद्वा अज्ञानं भिनत्तीत्यज्ञानभिद्विज्ञानं मार्जनं नाशमाप प्राप्तमेवेति। ननु जडानां बुद्ध्यादीनां यतः प्रकाशस्तद्ब्रह्मेति ज्ञानं भवेदेवेति चेन्न। गुणप्रका[२]शैर्गुणावच्छिन्नैः प्रकाशैर्भवान्सर्वसाक्षी परिपूर्णः केवलमनुमीयते कल्प्यते नतु साक्षात्क्रियत इत्यर्थः। अनुमानप्रकारमाहुः। प्रकाशते यस्य च येन वा गुण इति। यस्य संबन्धी अयं बुद्ध्या

सत्त्वं विशुद्धं श्रयते भवान् स्थितौ शरीरिणां श्रेयउपायनं वपुः ॥ वेदक्रियायोगतपःसमाधिभिस्तवार्हणं येन जनः समीहते ॥ ३४ ॥ सत्त्वं न चेद्धातरिदं [३]निजं भवेद्विज्ञानमज्ञानभिदापमार्जनम् ॥ गुणप्रकाशैरनुमीयते भवान्प्रकाशते यस्य च येन वा गुणः ॥ ३५ ॥ न नामरूपे गुणजन्मकर्मभिर्निरूपितव्ये तव तस्य साक्षिणः ॥ [४]मनोवचोभ्यामनुमेयवर्त्मनो देव क्रियायां प्रतियन्त्यथापि हि ॥ ३६ ॥ शृण्वन्गृणन्संस्मरयंश्च चिन्तयन्नामानि रूपाणि च मङ्गलानि ते ॥ क्रियासु यस्त्वच्चरणारविन्दयोराविष्टचेता न भवाय कल्पते ॥ ३७ ॥ दिष्ट्या[६] हरेऽस्या भवतः पदो भुवो भारोऽपनीतस्तव जन्मनेशितुः ॥ दिष्ट्याङ्कि[७]ता त्वत्पदकैः सुशोभनैर्द्रक्ष्याम गां द्यां च तवानुकम्पिताम् ॥ ३८ ॥ ॥ ७ ॥

दिगुणः प्रकाशते यो गुणसाक्षीत्येवं, येन वा बुद्ध्यारूढेन प्रमात्रा बुद्ध्यधिष्ठात्रा [८]बाह्यो गुणः प्रकाशते इत्यनुमीय[९]ते इत्यर्थः। शुद्धसत्त्ववपुषि त्वयि सेव्यमाने तु तदाकारेऽन्तःकरणे त्वत्प्रसादेन साक्षात्कारो भवेदिति भावः ॥३५॥ एवं तावद्भक्तानामभ्युदयापवर्गार्थं रूपाणि बिभर्षीत्युक्तं तान्यपि भजनीयानि केवलं नतु ज्ञातुं शक्यन्ते अनन्तत्वादतर्क्यत्वाच्च मनोवचसोरगोचरत्वादित्याहुः—न नामरूपे इति। गुणाश्च जन्मानि च कर्माणि च तैर्निरूपितव्ये निरूपणार्हे न भवतः। कुतः। अनुमेयं वर्त्म मार्गो यस्य तवेति तत्रापि हेतुः—त[१०]स्य साक्षिण इति। नहि साक्षिणस्तत्त्वं मनोवचोगोचरमित्यर्थः। हे देव बहुधा द्योतमान, अथापि क्रियायामुपासनादिलक्षणायां त्वां प्रतियन्त्युपासकाः साक्षात्पश्यन्ति। हि प्रसिद्धम् ॥ ३६ ॥ तस्माद्भक्त्यैव मोक्ष इत्युपसंहरन्ति—शृण्वन्निति। अन्यानपि संस्मारयन्। क्रियासु देवार्चनादिकर्मसु ॥ ३७ ॥ विशेषतः श्रीकृष्णावतारमभिनन्दन्ति—दिष्ट्येति। दिष्ट्या भद्रम्। तव प[११]दः पादभूतायाः। ईश्वरस्य तव जन्ममात्रेणापनीत एव। किंच त्वत्पदकैः कोमलैः पदैः सुशोभनैर्वज्राङ्कुशादिशुभलक्षणैः गां पृथ्वीं द्यां स्वर्गं च तव त्वयानुकम्पिताम् ॥ ३८ ॥ ॥

१ श्रेयसां कर्मफलादिपुरुषार्थानां उपायनमिव सादरं दानं येन। यद्वोक्तश्रेयसः उपायनमाधिक्येनाश्रयरूपं इति तोष०। २ गुणप्रकाशैः गुणस्य श्रीदेवक्यादिप्रभादेः प्रकाशैः इति तोष०। ३ 'निजं वपुः' इति पाठः। ४ मनसा तर्केण, वचसा आप्तवाक्येन अनुमेयं नत्वनुभाव्यं वर्त्म यस्य। ५ शृण्वन्निति श्रवणादीनां विकल्पो ज्ञेयः न समुच्चयः। ६ 'दिष्ट्या हरे नो भवतः' इति पाठः। ७ 'अङ्कितां' इति पाठः। ८ बाह्यो गुणो घटादिः। ९ स ईश्वर इत्यनुमीयते इत्यर्थः। नित्यसंबन्ध्यरुणोदयेन सूर्योदयस्येवानुमानं, यद्वा येन प्रकाशेन प्रकाशित एव गुणः प्रकाशित इति तत्प्रकाशेन स्फुलिङ्गादिप्रकाशेन वह्न्यादेरिवानुमानं इति तोष०। १० तस्य मनआदेः। ११ पद इति पादोत्पन्नत्वात्तदभेदः।

तव जन्मना भारोऽपनीत इत्युक्त्या ममापि किं जीववत्संसार उक्तो नहि नहीत्याहुः—नेति । बत हे ईश, असंसारिणस्ते जन्मनः कारणं क्रीडां विना न तर्कयामः । किंच हे अभयाश्रय, न भयमाश्रयत, इति तथा तत्संबोधनम् । हे नित्यमुक्तेत्यर्थः । तव जन्मकारणं नास्तीति किं वक्तव्यम्, यतो जीवात्मन्यपि भवादयस्त्वयि विषये या अविद्या तया कृता न परमार्थतः सन्तीति ॥३९॥ प्रस्तुतं प्रार्थयन्ते—मत्स्याश्वेति । नोऽस्मांस्त्रिभुवनं चान्यदा यथा पासि तथाऽधुनापि पाहीति वन्दनं ते इति च वदन्तः सर्वे शिरोभिः प्रणमन्ति ॥४०॥ देवकीं प्रत्याहुः—दिष्ट्येति । नोऽस्माकं भवायोद्भवाय साक्षात्परः पुमांस्ते कुक्षिं गतः अतो भयं मा भूदिति ॥४१॥ यस्य रूपमनिदं सर्वप्रत्यग्भूतम् । यथा यथावत् । अस्मान्वञ्चयित्वा एताविह स्थास्येते इति मन्यमाना ब्रह्मेशानौ पुरोधाय पुरतः

न तेऽभवस्येश भवस्य कारणं विना विनोदं बत तर्कयामहे ॥ भवो निरोधः स्थितिरप्यविद्यया कृता यतस्त्वय्यभया-
श्रयात्मनि ॥३९॥ मत्स्याश्वकच्छपनृसिंहवराहहंसराजन्यविप्रविबुधेषु कृतावतारः ॥ त्वं पासि नस्त्रिभुवनं च यथा-
ऽधुनेश भारं भुवो हर यदूत्तम वन्दनं ते ॥४०॥ दिष्ट्याम्ब ते कुक्षिगतः परः पुमानंशेन साक्षाद्भगवान्भवाय नः ॥
मा भूद्भयं भोजपतेर्मुमूर्षोर्गोप्ता यदूनां भविता तवात्मजः ॥४१॥ ॥श्रीशुक उवाच॥ इत्यभिष्टूय पुरुषं यद्रूपमनिदं
यथा ॥ ब्रह्मेशानौ पुरोधाय देवाः प्रतिययुर्दिवम् ॥४२॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे गर्भ-
गतविष्णोर्ब्रह्मादिकृतस्तुतिर्नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥ ॥छ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ अथ सर्वगुणोपेतः कालः पर-
मशोभनः ॥ यर्ह्येवाजनजन्मर्क्षं शान्तर्क्षग्रहतारकम् ॥ १ ॥ दिशः प्रसेदुर्गगनं निर्मलोडुगणोदयम् ॥ मही मङ्गल-
भूयिष्ठपुरग्रामव्रजाकरा ॥२॥ नद्यः प्रसन्नसलिला ह्रदा जलरुहश्रियः ॥ द्विजालिकुलसन्नादस्तबका वनराजयः ॥३॥
ववौ वायुः सुखस्पर्शः पुण्यगन्धवहः शुचिः ॥ अग्नयश्च द्विजातीनां शान्तास्तत्र समिन्धत ॥ ४ ॥ ॥

कृत्वा ययुरिति ॥४२॥ ॥ इति श्रीमद्भा० म० पु० द० पूर्वार्धे भा० दी० टीकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥ ॥ तृतीये निजरूपेण संभूतस्तु हरिः स्वयम् ॥ पितृभ्यां संस्तुतो नीतः पित्रा भीतेन गोकुलम् ॥१॥ अथेति मङ्गलार्थम् । यर्हि सर्वगुणोपेतः कालो बभूव तदा देवक्यां विष्णुराविरासीदित्यष्टमश्लोकगतेनान्वयः । परमशोभनत्वमेवाह—यर्हीत्यादिना । अजनान्नारायणाज्जन्म यस्य प्रजापतेस्तस्य ऋक्षं रोहिणीनक्षत्रम् । कथंभूतम्—शान्तानि ऋक्षाण्यश्विन्यादीनि ग्रहाश्च तारकाश्च यस्मिंस्तत् । यर्हीति सर्वत्रानुषज्यते ॥ १ ॥ निर्मलानामुडुगणानामुदयो यस्मिंस्तत्तथा । मङ्गलभूयिष्ठाः पुरादयो यस्यां सा ॥ २ ॥ जलरुहैः श्रीः शोभा येषां ते । द्विजालिकुलानां सन्नादो येषु ते स्तबका यासु ताः ॥३॥ समिन्धत । आडागमोऽत्र द्रष्टव्यः । समैन्धतेति । सम्यग्दीप्ता बभूवुरित्यर्थः ॥४॥

१ काष्ठा यथानन्दकरं मनस्त इत्युक्त्या मनसो धारणेऽपि कुक्षिगतत्वाद्युक्तिस्तस्यास्तोषार्थम् । २ अंशेन बलदेवेन सह, अथवा अंशेन मत्स्याश्वेत्यादिना इति तोष० । ३ अनिदं इदं दृश्यं तद्रहितम् । ब्रह्मात्मकं स्तुतेरविषयमपीत्यर्थः । ४ व्रजा गोष्ठानि, आकरा रत्नाद्युत्पत्तिस्थानानि । ५ शान्ताः निर्वाणप्राया अपि दीप्ता आसन्, शान्ताः प्रदक्षिणाः सन्त इति वेति तोष० । ६ 'समेधिताः' इति पाठः । ७ चक्रवर्ती तु यर्ह्येवाजनस्य प्राकृतजन्मरहितस्य भगवतो जन्मनक्षत्रमभूत् अथ तदैव सर्वगुणोपेतः कालोऽभूदित्यन्वयः इति व्याचख्यौ । ८ छान्दसत्वाद्विहितोऽप्यत्राडागमो द्रष्टव्य इत्यर्थः ।

असुरद्रुहां कंसादिव्यतिरिक्तानां सर्वप्राणिनां देवानां चेति । स्वर्गे तु विशेषमाह—जायमान इति । अजने जायमाने ॥ ५ ॥ तदा आसन्नः प्रसवो यस्मिंस्तस्मिन्समये ॥ ६ ॥ ७ ॥ तमसोद्भूते घनतमसि निशीथे यथा यथावदैश्वरेणैव रूपेण ॥ ८ ॥ तमद्भुतं बाल्कं वसुदेव ऐक्षतेति द्वितीयश्लोकेनान्वयः । अद्भुतत्वे हेतुगर्भाणि विशेषणान्यम्बुजेक्षणमित्यादीनि । श्रीवत्सलक्ष्मं श्रीवत्सलक्ष्माणम् । गलेन शोभत इति गलशोभी स कौस्तुभो यस्मिन् ॥ ९ ॥ परिष्वक्तसहस्रकुन्तलं किरीटकुण्डलादीनां त्विषा स्फुरदपरिमितकेशमित्यर्थः ॥ १० ॥ विस्मयेनोत्फुल्ले विकसिते लोचने यस्य सः । गवामयुतमस्पृशन्मनसा

मनांस्यासन्प्रसन्नानि साधूनामसुरद्रुहाम् ॥ जायमानेऽजने तस्मिन्नेदुर्दुन्दुभयो दिवि ॥५॥ जगुः किन्नरगन्धर्वास्तुष्टुवुः
सिद्धचारणाः ॥ विद्याधर्यश्च ननृतुरप्सरोभिः समं तदा ॥६॥ मुमुचुर्मुनयो देवाः सुमनांसि मुदान्विताः ॥ मन्दं मन्दं
जलधरा जगर्जुरनु सागरम् ॥७॥ निशीथे तम उद्भूते जायमाने जनार्दने ॥ देवक्यां देवरूपिण्यां विष्णुः सर्वगु-
हाशयः ॥ आविरासीद्यथा प्राच्यां दिशीन्दुरिव पुष्कलः ॥८॥ तमद्भुतं बालकमम्बुजेक्षणं चतुर्भुजं शङ्खगदार्युदा-
युधम् ॥ श्रीवत्सलक्ष्मं गलशोभिकौस्तुभं पीताम्बरं सान्द्रपयोदसौभगम् ॥९॥ महार्हवैदूर्यकिरीटकुण्डलत्विषा परिष्व-
क्तसहस्रकुन्तलम् ॥ उद्दामकाञ्च्यङ्गदकङ्कणादिभिर्विरोचमानं वसुदेव ऐक्षत ॥१०॥ स विस्मयोत्फुल्लविलोचनो हरिं सुतं
विलोक्यानकदुन्दुभिस्तदा ॥ कृष्णावतारोत्सवसंभ्रमोऽस्पृशन्मुदा द्विजेभ्योऽयुतमाप्लुतो गवाम् ॥११॥ अथैनमस्तौ-
दवधार्य पूरुषं परं नताङ्गः कृतधीः कृताञ्जलिः ॥ स्वरोचिषा भारत सूतिकागृहं विरोचयन्तं गतभीः प्रभाववित् ॥१२॥
॥ वसुदेव उवाच ॥ विदितोऽसि भवान्साक्षात्पुरुषः प्रकृतेः परः ॥ केवलानुभवानन्दस्वरूपः सर्वबुद्धिदृक् ॥१३॥

दत्तवान्, कंसनिगृहीतस्य दानासंभवात् । स्पृष्टौ हेतुः—कृष्णावतारेति । मुदा आप्लुतो व्याप्तः, स्नात इति वा ॥ ११ ॥ कृतधीः शुद्धबुद्धिः ॥ १२ ॥ वसुदेवः प्रथमं पुत्रबुद्ध्या पश्यंस्तां परित्यज्याह—विदितोऽसीति । कथं विदितोऽसि, भवान् प्रकृतेः परः पुरुष इति । ननु किमाश्चर्यं, पुरुषस्य प्रकृतेरन्यत्वादेवेत्यत आह—साक्षादिति । प्रत्यक्षत इत्यर्थः । नन्वक्षिसंनिकृष्टं प्रत्यक्षत उपलभ्यते किं चित्रमित्यत आह—केवलेति । केवलश्चासावनुभवश्चानन्दश्च ताविव स्वरूपं यस्य सः । किंच सर्वबुद्धिदृक् । नह्येवंभूतो दृश्यो भवतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ ॥ ॥ ॥

१ जायमाने आसन्नप्रादुर्भावे अजने श्रीकृष्णे इत्यर्थः । २ अन्विता अन्योन्यं मिलिताः सन्तः । ३ गर्जन्तं सागरमन्वित्यर्थः । ४ जनानर्दयतीत्येवंभूते निशीथे इत्यर्थः क्वचित् । चक्रवर्ती तु जनानां सर्वभक्तमुनिदेवानामर्दने भगवन्नाविर्भवाविर्भव समयोऽयमिति याचने जायमाने सतीति व्याचष्ट । ५ पुष्कलः पूर्णिमावत्परिपूर्णकलः । ६ बालकं स्वल्पाकारं, बालानां कं यस्मात्, बालः को यस्मात्, बालैर्गोपैः कं यस्य । ७ अम्बुजेक्षणं अम्बुजायां लक्ष्म्यामीक्षणं यस्य, अम्बुजौ चन्द्रसूर्यौ ईक्षणे यस्य, अम्बुजे शङ्खे ईक्षणे यस्य तोष० । ८ उद्यतान्युत्कृष्टानि वा आयुधान्यस्य । ९ श्लेषेण भाः श्रीकृष्णकान्तिस्तस्यां गभंत एव रतेति । १० साक्षात् अक्षिजन्यवृत्त्येत्यर्थः । मुनयस्तु वाक्यजन्यवृत्त्या जानन्ति एवंभूतोऽपि त्वं साक्षाद्दृशा विदितोऽसीत्यहो मुन्यादितोऽपि मम भाग्यमिति भावः इति तोष० ।

ननु देवकीजठरे प्रविष्टस्य किमियमतिस्तुतिः क्रियतेऽत आह—स एवेति । स एव उक्तस्वरूप एव त्वं न देवकीजठरे प्रविष्ट इत्यर्थः । ननु विश्वं सृष्ट्वा तदनु प्रविष्टस्य किमेतद्वद्धत आह—स्वप्रकृत्येति । स्वमायया सृष्ट्वा वा तदनु त्वमप्रविष्ट एवेति । ननु तर्हि कथं श्रुत्योच्यते—'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' इत्यत आह—प्रविष्ट इवेति । भाव्यसे निरूप्यसे । प्रत्यक्षतो वा सद्रूपेण वा प्रविष्ट इव लक्ष्यसे ॥१४॥ अत्र दृष्टान्तः—यथेति । इमेऽविकृता भावा महदादयो यथा तथेति । दृष्टान्तं विवृणोति—ते विकृतैरिति । ते विकृतैः षोडशविकारैः सह संनिपत्य विराजं ब्रह्माण्डं जनयन्ति । संनिपतने हेतुः—यतः पृथग्भूताः सन्तो नानावीर्या विशिष्टकार्यसमर्था न भवन्ति—अतः, संनिपत्येति । एवं समुत्पाद्यानुगताः प्रविष्टा इव दृश्यन्ते न पुनः प्रविष्टाः । कुतः । उत्पत्तेः प्रागेव कारणतया विद्यमानत्वान्न तेषामिह सृष्टे कार्ये पश्चात्संभवः प्रवेश इति ॥ १५ ॥ १६ ॥ दार्ष्टान्तिकेऽतिदिशति—एवं भवानिति । ननु यद्यहमप्रच्युतस्वरूप एव कारणतया कार्येषु वर्ते तर्हि तेष्विन्द्रियैर्गृह्यमाणेषु मम ग्रहणं किं नास्ति तत्राह—बुद्ध्यनुमेयलक्षणैरिति । बुद्ध्या रूपादिज्ञानेनानुमेयं लक्षणं स्वरूपं येषां तैर्गुणैरिन्द्रियैर्ग्राह्यैर्गुणैः[3] सह सन्नपि वर्तमानोऽपि तद्गुणाग्रहस्तैर्गुणैः सह न गृह्यते । अयं भावः—नहि ग्राह्यैः सह भावमात्रं ग्रहणे कारणं किंत्विन्द्रियाणां शक्तिः । सा च कार्यैकसमधिगम्या

स एव स्वप्रकृत्येदं सृष्ट्वाग्रे त्रिगुणात्मकम् ॥ तदनु त्वं ह्यप्रविष्टः प्रविष्ट इव भाव्यसे ॥ १४ ॥ यथेमेऽविकृता भावास्तथा ते विकृतैः सह ॥ नानावीर्याः पृथग्भूता विराजं जनयन्ति हि ॥१५॥ संनिपत्य समुत्पाद्य दृश्यन्तेऽनुगता इव ॥ प्रागेव विद्यमानत्वान्न तेषामिह संभवः ॥ १६ ॥ एवं भवान्बुद्ध्यनुमेयलक्षणैर्ग्राह्यैर्गुणैः सन्नपि तद्गुणाग्रहः ॥ अनावृतत्वाद्बहिरन्तरं न ते सर्वस्य सर्वात्मन आत्मवस्तुनः ॥ १७ ॥ य आत्मनो दृश्यगुणेषु सन्निति व्यवस्यते स्वव्यतिरेकतोऽबुधः ॥ विनानुवादं न च तन्मनीषितं सम्यग्यतस्त्यक्तमुपाददत्पुमान् ॥ १८ ॥ ॥ ॥

यथाकार्यमेव कल्प्यते । अतो यथा चक्षुषा रूपग्रहणे रसादिग्रहणं नास्ति तथैव विषयग्रहणे त्वद्ग्रहणमपीति । अविषयत्वेन च ग्रहणानर्हत्वमुक्तमेव सर्वबुद्धिदृगित्यत्र । एवं तावत्प्रागेव विद्यमानत्वात्प्रवेशो नास्तीत्युक्तम् । किंच परिच्छिन्नस्य नीडे पक्ष्यादेरिव प्रवेशो भवेत्तव त्वनावृतत्वादपरिच्छिन्नत्वेन बहिरन्तर्भेदो नास्ति, कुतः प्रवेश इत्याह—अनावृतत्वादिति । अनावृतत्वे हेतूनाह—सर्वस्येति । नहि सर्वरूपस्यान्यदावरकमस्ति सर्वात्मनः, नह्येकेनावृतोऽन्यस्यात्मा भवेत् । आत्मवस्तुन इत्यात्मनो वस्तुनश्चेति हेतुद्वयम् । अत सातत्यगमन इत्यस्मादतति व्याप्नोतीत्यात्मा, नहि व्यापकस्यावरणं घटते । तथा वस्तुनः परमार्थवस्तुन आवरणं न घटत इत्यर्थः । तस्मात्तवान्तर्यामितया प्रवेशो न मुख्योऽस्ति कुतस्तरां गर्भे प्रवेशः । अतः केवलानुभवानन्दस्वरूप एव त्वं विदितोऽसीत्याश्चर्यं मम भाग्यमित्यर्थः ॥ १७ ॥ नन्वेतद्धेतुचतुष्टयं प्रपञ्चस्यावस्तुत्वे घटेत, तत्तु न संभवति, सत्यत्वेन प्रतीतेरित्याशङ्क्याह—य इति । आत्मनो दृश्येषु गुणेषु देहादिषु स्वव्यतिरेकत आत्मव्यतिरेकेण पृथक् सन्नयं देहादिरिति व्यवस्यते निश्चिनोति यः पुमान्सोऽबुधोऽविद्वान् । व्यतिरेकदर्शनात् । किंच मनीषितं विचारितं तद्देहादि सर्वं यतो विनाऽनुवादं वाचारम्भणमात्रं विना न सम्यग्भवति । अतोऽवस्तुत्वेन त्यक्तं बाधितमेव वस्तुबुद्ध्या उपाददत्स्वीकुर्वन्नबुध इत्यर्थः ॥ १८ ॥

१ महदादयो विराजादिकार्येषु यथेति योज्यम् । २ संनिपत्य मिलिता भूत्वेत्यर्थः । ३ ग्राह्यैरुपादेयैः प्राप्यैरिति यावत् । गुणैर्विषयैः । ४ तद्गुणाग्रहः तेषु गुणेषु आग्रहः पुनःपुनरासक्तिर्यस्य तथाभूतो भवान्भवतीति तोष० । ५ अग्रे सृष्ट्यादौ । ६ यथा आम्रफले दृष्टे तद्वर्णविशिष्टाकारमात्रं चक्षुषा गृह्यते न तदन्तर्विद्यमानोऽपि रसस्तद्वदित्यर्थः । ७ 'परमार्थस्यावस्तुना' इति पाठः । ८ यद्वा दृश्या दर्शनीया ये गुणास्तेषु मध्ये स्वव्यतिरेकतः स्वरूपभूताधिष्ठानं त्वां विनान्यत्र देवादिषु अयं गुणः सन्निति यो निश्चिनोति सोऽबुध इत्यादि तोष० । ९ ददेः लट् पदस्यैपदमार्षम् ।

एवं परमेश्वरदृश्यस्य तद्व्यतिरेकेणासत्त्वमुक्तम्, परमेश्वरोपादानत्वादपि तद्व्यतिरेकेणासत्त्वमित्याह—त्वत्तोऽस्येति । नचैवं सत्यपि विकारित्वमित्याह—अनीहादिति । अगुणत्वादनीहत्वं ततोऽविकारित्वमित्यर्थः । नन्वनीहत्वे कथं कर्तृत्वं, कर्तृत्वे वा कुतोऽविकारित्वं तत्राह—त्वयीश्वर इति । ब्रह्मत्वादविकारित्वमीश्वरत्वात्कर्तृत्वमिति । नन्वेतदपि विरुद्धमेव नेत्याह—त्वदाश्रयत्वादिति । गुणैः कुर्वद्भिस्त्वयि सृष्ट्यादिकर्तृत्वमुपचर्यते गुणाश्रयत्वात् यथा भृत्यकृत्यं राजनीतिः ॥ १९ ॥ एवंभूतस्यैव तव यथा विश्वस्थितिसर्गप्रलयार्थं त्रिवर्णा गुणावताराः एवमयं भूभारापनयनार्थमिति ज्ञातमित्याह—स त्वमिति श्लोकद्वयेन ॥२०॥ रिरक्षिषु रक्षितुमिच्छुरवतीर्णोऽसि कृष्णेन वर्णेन । अतः साधूनां रक्षणार्थं राजन्यसंज्ञा येऽसुरकोटियूथपास्तैर्निर्व्यूह्यमाना इतस्ततश्चाल्यमानाश्चमूः सेना निहनिष्यसे संहरिष्यसि ॥२१॥ किंतु तथाप्यप्रमत्तेन त्वया भाव्यमित्याह—अयं त्विति । असभ्यः खलः । समर्पितं कथितम् । अभिसरत्यागमिष्यति ॥२२॥ उपाधावदस्तौत् ॥२३॥ त्वयि भयशङ्कैव तावन्नास्तीति श्लोकचतुष्टयेनाह देवकी किंचिद्विज्ञापयितुम्—रूपमिति । यत्तत्किमपि रूपं वस्तु प्राहुर्वेदाः । किं तद्वस्तु तदाह—अव्यक्तम् । अत्र

त्वत्तोऽस्य जन्मस्थितिसंयमान्विभो वदन्त्यनीहादगुणादविक्रियात् ॥ त्वयीश्वरे ब्रह्मणि नो विरुध्यते त्वदाश्रयत्वादुपचर्यते गुणैः ॥१९॥ स त्वं त्रिलोकस्थितये स्वमायया[1] बिभर्षि शुक्लं[2] खलु वर्णमात्मनः ॥ सर्गाय रक्तं रजसोपबृंहितं[3] कृष्णं च वर्णं तमसा[4] जनात्यये ॥२०॥ त्वमस्य[5] लोकस्य विभो रिरक्षिषुर्गृहेऽवतीर्णोऽसि ममाखिलेश्वर ॥ राजन्यसंज्ञासुरकोटियूथपैर्निर्व्यूह्यमाना निहनिष्यसे चमूः ॥ २१ ॥ अयं त्वसभ्यस्तव जन्म नौ गृहे श्रुत्वाऽग्रजांस्ते न्यवधीत्सुरेश्वर ॥ स तेऽवतारं पुरुषैः समर्पितं श्रुत्वाधुनैवाभिसरत्युदायुधः ॥ २२ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ अथैनमात्मजं वीक्ष्य महापुरुषलक्षणम् ॥ देवकी तमुपाधावत्कंसाद्भीता[6] शुचिस्मिता ॥ २३ ॥ ॥ देवक्युवाच ॥ रूपं यत्तत्प्राहुरव्यक्तमाद्यं ब्रह्मज्योतिर्निर्गुणं निर्विकारम् ॥ सत्तामात्रं निर्विशेषं निरीहं स त्वं साक्षाद्विष्णुरध्यात्मदीपः ॥ २४ ॥ ॥ ॥

हेतुः—आद्यं कारणम् । किं परमाणवः, न, ब्रह्म बृहत् । किं प्रधानम्, न, ज्योतिश्चेतनम् । किं वैशेषिकाणामिव ज्ञानगुणम्, न, निर्गुणम् । किं मीमांसकानामिव ज्ञानपरिणामि, न, निर्विकारम् । किं पुष्कराक्षादीनामिव शक्तिविक्षेपपरिणामि, न, सत्तामात्रम् । तर्हि किं सामान्यम्, न निर्विशेषम् । तर्हि किं कारणत्वात्सक्रियम्, न, निरीहम् । संनिधिमात्रेण कारणम् । एवंभूतं किमपि कार्यकल्प्यं यद्वस्तु स एव साक्षात्त्वं विष्णुरिति । अपरोक्षश्चेत्याह—अध्यात्मदीप इति । बुद्ध्यादिकरणसंघातप्रकाशक इत्यर्थः । अथवा अव्यक्तं, न केनापि प्रकारेण व्यज्यत इत्यव्यक्तम् । कथम् । उत्पत्त्या तावन्न व्यज्यत इत्याह—आद्यं सर्वस्य कार्यस्याद्यम् । अनादीत्यर्थः । तथा ब्रह्म ज्योतिर्निर्गुणं निर्विकारमिति चतुर्भिः पदैर्देशेन प्रकाशेन च गुणेन च विकारेण च व्यक्तिं निराकरोति—तथा सत्तामात्रमिति विशेषेण, निर्विशेषमिति सामान्येन, निरीहमिति क्रियया च व्यक्तिं निराकरोति—अन्यत् समानम् । एवंभूतस्य तव न भयशङ्केति भावः ॥ २४ ॥

१ स्वमायया भक्तकृपया । २ शुक्लं शुद्धं मायातत्कार्यास्पृष्टं वर्णं । ३ रजोमयत्वेन रक्तं सृष्ट्यादिरागबहुलं ब्रह्मात्मना । ४ तमोमयत्वेन कृष्णमनभिव्यञ्जितस्वरूपप्रकाशं रुद्रात्मना पुष्णासि । ५ अस्येति नलोकेति कर्मणि षष्ठी । 'विश्वस्य' इति पाठः । ६ भीतेति महापुरुषत्वदर्शनेऽपि भयस्थितिः पुत्रस्नेहस्य प्राबल्यव्यञ्जनाय । ७ यद्वा अधिकृत आत्मा यैस्ते अध्यात्मानः शुकादयस्तानपि दीपयसि इति ।

किंच महाप्रलयेऽप्यवशिष्यमाणस्य कुतो भयमित्याह—नष्टे लोके इति। चराचरे लोके। महाभूतेषु लीनेष्वप्यादिभूतं भूतसूक्ष्मं प्रविष्टेषु तस्मिन्नपि व्यक्ते-ऽव्यक्तं प्रधानं प्राप्ते। अशेषात्मके प्रधाने संज्ञा प्रज्ञा यस्य। एवं मयि लीनमिदमस्ति पश्चादेवमुद्बोधनीयमिति सोऽशेषसंज्ञः। शेषसंज्ञ इति वा ॥ २५ ॥ किंच एवं प्रलयहेतुर्योऽयं काल एनम्। हे अव्यक्तबन्धो प्रकृतिप्रवर्तक, तस्य प्रलयावधिभूतस्य ते तव चेष्टां लीलाम्। चेष्टते विपरिवर्तते पुनः पुनर्वत्सरावृत्त्या। महीयान् द्विपरार्धरूपः। यस्य चेष्टामाहुस्तं त्वा त्वां क्षेमधामाभयस्थानं प्रपद्ये शरणं व्रजामि ॥ २६ ॥ क्षेमधामत्वमेवाह—मर्त्य इति। लोकान्प्रति यदृच्छया केनापि भाग्योदयेन। हे आद्य ॥ २७ ॥ प्रस्तुतं विज्ञापयति—स त्वमिति। भृत्यानां वित्रासं हन्तीति भृत्यवित्रासहा। भृत्यविदिति वा छेदः।

नष्टे लोके द्विपरार्धावसाने महाभूतेष्वादिभूतं गतेषु ॥ व्यक्तेऽव्यक्तं कालवेगेन याते भवानेकः शिष्यतेऽशेषसंज्ञः ॥२५॥ योऽयं कालस्तस्य तेऽव्यक्तबन्धो चेष्टामाहुश्चेष्टते येन विश्वम् ॥ निमेषादिर्वत्सरान्तो महीयांस्तं त्वेशानं क्षेमधाम प्रपद्ये ॥ २६ ॥ मर्त्यो मृत्युव्यालभीतः पलायँल्लोकान्सर्वान्निर्भयं नाध्यगच्छत् ॥ त्वत्पादाब्जं प्राप्य यदृच्छयाद्य स्वस्थः शेते मृत्युरस्मादपैति ॥ २७ ॥ स त्वं घोरादुग्रसेनात्मजान्नस्त्राहि त्रस्तान्भृत्यवित्रासहासि ॥ रूपं चेदं पौरुषं ध्यानधिष्ण्यं मा प्रत्यक्षं मांसदृशां कृषीष्ठाः ॥ २८ ॥ जन्म ते मय्यसौ पापो मा विद्यान्मधुसूदन ॥ समुद्विजे भवद्धेतोः कंसादहमधीरधीः ॥ २९ ॥ उपसंहर विश्वात्मन्नदो रूपमलौकिकम् ॥ शङ्खचक्रगदापद्मश्रिया जुष्टं चतुर्भुजम् ॥ ३० ॥ विश्वं यदेतत्स्वतनौ निशान्ते यथावकाशं पुरुषः परो भवान् ॥ बिभर्ति सोऽयं मम गर्भगोऽभूदहो नृलोकस्य विडम्बनं हि तत् ॥ ३१ ॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥ त्वमेव पूर्वसर्गेऽभूः पृश्निः स्वायंभुवे सति ॥ तदाऽयं सुतपा नाम प्रजापतिरकल्मषः ॥ ३२ ॥ युवां वै ब्रह्मणादिष्टौ प्रजासर्गे यदा ततः ॥ संनियम्येन्द्रियग्रामं तेपाथे परमं तपः ॥ ३३ ॥ वर्षवातातपहिमघर्मकालगुणाननु ॥ सहमानौ श्वासरोधविनिर्धूतमनोमलौ ॥ ३४ ॥ ॥ ॥ ॥

पौरुषमैश्वरम्। ध्यानधिष्ण्यं ध्यानास्पदम्। मांसदृशां मांसचक्षुषां प्रत्यक्षं मा कृथाः ॥ २८ ॥ भवत एव हेतोर्निमित्तात्कंसात्समुद्विजे बिभेमि, यतोऽधीरचित्ता ॥ २९ ॥ ३० ॥ किमित्युपसंहर्तव्यमेवंभूतेन मया पुत्रेण तव महती श्लाघा स्यादिति तत्राह—विश्वमिति। निशान्ते प्रलयावसाने। यथावकाशमसंकोचतः। असंभावितत्वादुपहास्यतैव स्यादित्यर्थः ॥ ३१ ॥ चतुर्भुजेन रूपेणाविर्भावे कारणं तावदाह—त्वमेवेत्यादिचतुर्दशभिः। पूर्वसर्गे प्रथमजन्मनि। अभूः आसीः। पृश्निर्नाम स्वायंभुवे मन्वन्तरे तदा अयं वसुदेवः ॥ ३२ ॥ तेपाथे तपः कृतवन्तौ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ॥ ॥

१ यद्वा अशेषा वैकुण्ठादयस्तत्तत्पदार्थास्तेऽपि संज्ञा यस्य, यद्वा शिष्यन्ते प्रलयेऽपि वैकुण्ठादयस्ते संज्ञायन्ते येनेति तोष०। २ कालो निमेषादिर्वत्सरान्तः। ३ यद्वा अद्य अधुना त्वयि प्रादुर्भूते सर्वोऽपि स्वस्थः शेते शयिष्यतीति तोष०। ४ अस्मात् पादाब्जात् मर्त्याद्वा। ५ उग्रेति पिता नोग्रः सेना च नोग्रा किंत्वात्मज एवोग्र इति भयेनैव साक्षात्तन्नामाग्रहणमिति चक्र०। ६ उपसंहर गोपय। ७ 'विडम्बनं महत्' इति पाठः। ८ सति मन्वन्तरे वर्तमाने, यद्वा हे सति इति संबोधनं श्रैष्ठ्यात्। ९ आतपो रविरश्मिजः। घर्म ऊष्मा। १० विनिर्ध्यां वासनोच्छेदोऽपि व्यञ्जितः। ११ नानार्थस्य तपेस्तपःशब्दः। दत्ते च तपःशब्दे पुनरुक्तिः स्यादिति तेपाथे इत्यस्य कृतवन्तावित्यर्थः पर्यवस्यतीति तोष०।

॥ ३५ ॥ तप्यतोराचरतोः ईयुर्गतानि। मदात्मनोर्मच्चित्तयोः ॥ ३६ ॥ अमुना वपुषा प्रादुर्भूतोऽस्मि ॥३७॥ वरदराट् वरदेषु श्रेष्ठ इत्यर्थः। तेन सकृद्वरेण च वारंवारमाविर्भावे कारणमुक्तम्। कामस्य दित्सया दातुमिच्छया। मादृशो मया सदृशः ॥ ३८ ॥ मे मत्तोऽपि युवामपवर्गं न वव्राथे न वृतवन्तौ ॥ ३९ ॥ वरं दत्त्वा मयि गते ॥ ४० ॥ ४१ ॥ अदित्यां कश्यपाद्वामन आसेति यत्तदपि तद्रूपयोर्युवयोरहमेव पुनरासमित्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ प्राक्प्रथमं तावदेतद्रूपं मे

शीर्णपर्णानिलाहारावुपशान्तेन चेतसा ॥ मत्तः कामानभीप्सन्तौ मदाराधनमीहतुः ॥३५॥ एवं वां तप्यतोस्तीव्रं तपः परमदुष्करम् ॥ दिव्यवर्षसहस्राणि द्वादशेयुर्मदात्मनोः ॥३६॥ तदा वां परितुष्टोऽहममुना वपुषानघे ॥ तपसा श्रद्धया नित्यं भक्त्या च हृदि भावितः ॥३७॥ प्रादुरासं वरदराड् युवयोः कामदित्सया ॥ व्रियतां वर इत्युक्ते मादृशो वां वृतः सुतः ॥ ३८ ॥ अजुष्टग्राम्यविषयावनपत्यौ च दम्पती ॥ न वव्राथेऽपवर्गं मे मोहितौ देवमायया ॥ ३९ ॥ गते मयि युवां लब्ध्वा वरं मत्सदृशं सुतम् ॥ ग्राम्यान्भोगानभुञ्जाथां युवां प्राप्तमनोरथौ ॥४०॥ अदृष्ट्वाऽन्यतमं लोके शीलौदार्यगुणैः समम् ॥ अहं सुतो वामभवं पृश्निगर्भ इति श्रुतः ॥४१॥ तयोर्वां पुनरेवाहमदित्यामास कश्यपात् ॥ उपेन्द्र इति विख्यातो वामनत्वाच्च वामनः ॥४२॥ तृतीयेऽस्मिन् भवेऽहं वै तेनैव वपुषाथ वाम् ॥ जातो भूयस्तयोरेव सत्यं मे व्याहृतं सति ॥ ४३ ॥ एतद्वां दर्शितं रूपं प्राग्जन्मस्मरणाय मे ॥ नान्यथा मद्भवं ज्ञानं मर्त्यलिङ्गेन जायते ॥ ४४ ॥ युवां मां पुत्रभावेन ब्रह्मभावेन चासकृत् ॥ चिन्तयन्तौ कृतस्नेहौ यास्येथे मद्गतिं पराम् ॥४५॥ (यदि कंसाद्बिभेषि त्वं तर्हि मां गोकुलं नय ॥ मन्मायामानयाशु त्वं यशोदागर्भसंभवाम् ॥ १ ॥) ॥श्रीशुक उवाच॥ इत्युक्त्वासीद्धरिस्तूष्णीं भगवानात्ममायया ॥ पित्रोः संपश्यतोः सद्यो बभूव प्राकृतः शिशुः ॥ ४६ ॥ ततश्च शौरिर्भगवत्प्रचोदितः सुतं समादाय स सूतिकागृहात् ॥ यदा बहिर्गन्तुमियेष तर्ह्यजा या योगमायाऽजनि नन्दजायया ॥ ४७ ॥ ॥ ॥

जन्मेति स्मरणाय ज्ञानाय दर्शितम्। मद्भवं मद्विषयम्। अनन्तरं त्वदिच्छया बालोऽपि भविष्यामीति भावः ॥ ४४ ॥ ननु त्वयि प्रसन्नेऽपि कथमावयोः पुनःपुनर्जन्मेत्यतः परं न भविष्यतीत्याह—युवामिति ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ यदि कंसाद्बिभेषि तर्हि मां गोकुलं नय यशोदायाश्च तां कन्यां मन्मायामानयेति प्रथममेव भगवता प्रचोदितो वसुदेवो यदा गन्तुमैच्छत्तदैव अजापि या योगमाया सा नन्दजायया निमित्तमात्रभूतया अजनि जाता ॥ ४७ ॥ ॥ ॥

१ मत्तः पुत्रभूतात् कामान्पितृभावोचितानि सुखानि। २ ईहतुः ईहांचक्राते कृतवन्तावित्यर्थः। आर्षत्वादिजादेरित्यामभावस्तङभावश्चेति वीर०। ३ 'तप्यतोर्भद्रे' इति पाठः। ४ अमुना चतुर्भुजेन वपुषा। अस्य प्रादुरासमित्युत्तरेणान्वयः। ५ वां युवाभ्यामित्यर्थः। कर्तरि शेषे षष्ठी। ६ देवस्य मम माययेति मयि पुत्रस्नेहसंपादिन्या मम कृपया, यद्वा भवत्कर्तृकमद्विषयकपुत्रोचितलालनेच्छारूपयेति तोष०। ७ अत्र 'युवाम्' इति पाठस्तत्र युवामित्यस्य युवयोरित्यर्थः। ८ 'वा' इति पाठः। ९ प्रक्षिप्तोऽयं श्लोक इति केषाञ्चिन्मतम्। १० आत्ममायया स्वबुद्धिसौष्ठवेन, स्वेच्छया, आत्मकृपया वेति तोष०। ११ पूर्वप्रचोदनमस्मादेवानुमेयम्। १२ भगवता प्रचोदित इत्यादिविशेषो हरिवंशादावालोचनीयः।

हृताः प्रत्ययार्थाः सर्वा वृत्तयो येषाम् । अथवा हृताः प्रत्यया अन्याश्च सर्वा वृत्तयो येषां जाग्रतामपि तथाभूतेषु द्वारपालेषु सत्सु । बृहत्सु कपाटेषु लोहकीलकयुक्तश्रृङ्खलैर्बृहद्भिः कपाटादिभिर्दुरत्यया इति वा ॥४८॥ स्वयमेव व्यवर्यन्त विवृता इत्यर्थः । व्यव्रियन्तेन्ति वक्तव्ये गुणश्छान्दसः । रवेर्निमित्तात् ॥४९॥ गम्भीरो यस्तोयौघस्तस्य जवेन य ऊर्मयस्तैः फेनिला फेनव्याप्ता । भयानकैरावर्तशतैर्व्याप्तापि । श्रियःपतेः सीतापतेः ॥ ५० ॥ निद्रया अजया ॥ ५१ ॥ प्रतिमुच्य बद्ध्वा । पदोः पादयोः । लोहं निगडम् । आस्ते स्म ॥ ५२ ॥ जातं किंचिदिति केवलमबुध्यत नतु तल्लिङ्गं पुत्रः कन्या वेति । योगनिद्रया च मोहितेति ॥ ५३ ॥ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे भावार्थदीपिकायां टीकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

तया हृतप्रत्ययसर्ववृत्तिषु द्वाःस्थेषु पौरेष्वपि शायितेष्वथ ॥ द्वारस्तु सर्वाः पिहिता दुरत्यया बृहत्कपाटायसकीलश्रृङ्खलैः ॥४८॥ ताः कृष्णवाहे वसुदेव आगते स्वयं व्यवर्यन्त यथा तमो रवेः ॥ ववर्ष पर्जन्य उपांशुगर्जितः शेषोऽन्वगाद्वारि निवारयन्फणैः ॥ ४९ ॥ मघोनि वर्षत्यसकृद्यमानुजा गम्भीरतोयौघजवोर्मिफेनिला ॥ भयानकावर्तशताकुला नदी मार्गं ददौ सिन्धुरिव श्रियःपतेः ॥५०॥ नन्दव्रजं शौरिरुपेत्य तत्र तान् गोपान्प्रसुप्तानुपलभ्य निद्रया ॥ सुतं यशोदाशयने निधाय तत्सुतामुपादाय पुनर्गृहानगात् ॥५१॥ देवक्याः शयने न्यस्य वसुदेवोऽथ दारिकाम् ॥ प्रतिमुच्य पदोर्लोहमास्ते पूर्ववदावृतः ॥५२॥ यशोदा नन्दपत्नी च जातं परमबुध्यत ॥ न तल्लिङ्गं परिश्रान्ता निद्रयापगतस्मृतिः ॥५३॥ ॥ इति श्रीमद्भागवते दशमस्कन्धे पू० कृष्णजन्मनि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥ बहिरन्तः पुरद्वारः सर्वाः पूर्ववदावृताः ॥ ततो बालध्वनिं श्रुत्वा गृहपालाः समुत्थिताः ॥१॥ ते तु तूर्णमुपव्रज्य देवक्या गर्भजन्म तत् ॥ आचख्युर्भोजराजाय यदुद्विग्नः प्रतीक्षते ॥२॥ स तल्पात्तूर्णमुत्थाय कालोऽयमिति विह्वलः ॥ सूतीगृहमगात्तूर्णं प्रस्खलन्मुक्तमूर्धजः ॥३॥ तमाह भ्रातरं देवी कृपणा करुणं सती ॥ स्नुषेयं तव कल्याण स्त्रियं मा हन्तुमर्हसि ॥ ४ ॥ बहवो हिंसिता भ्रातः शिशवः पावकोपमाः ॥ त्वया दैवनिसृष्टेन पुत्रिकैका प्रदीयताम् ॥ ५ ॥ नन्वहं ते ह्यवरजा दीना हतसुता प्रभो ॥ दातुमर्हसि मन्दाया अङ्गेमां चरमां प्रजाम् ॥ ६ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ उपगुह्यात्मजामेवं रुदत्या दीनदीनवत् ॥ याचितस्तां विनिर्भर्त्स्य हस्तादाचिच्छिदे खलः ॥७॥

॥४॥ ॥ चतुर्थे चण्डिकावाक्यमाकर्ण्यातिभयाकुलः ॥ दुर्मन्त्रिभिर्हितं मेने कंसो बालादिहिंसनम् ॥१॥१॥ तदष्टमं जन्म ॥२॥ कालो मृत्युः ॥३॥४॥५॥ अङ्ग हे भ्रातः ॥६॥ दीनदीनवत् दीनादपि दीनवन्नतु तथा, पुत्रस्यान्यत्र नीतत्वात्सा च योगमायेति ज्ञातत्वात् । याचितोऽप्याचिच्छिदे हस्तादाकृष्य जग्राह ॥७॥ ॥ ॥ ॥

१ हृताः प्रत्ययो ज्ञानं तज्जनिकाश्चाक्षुषादिवृत्तयो येषां । २ गृहपाला रक्षानियुक्ताः । श्लेषेण श्वान इवेति तोष० । ३ भाविनस्तव पुत्रस्येयं वधूर्भविष्यतीति बुद्ध्या हन्तुं नार्हसीत्यर्थ इति चक्रवर्ती ।

अपोथयद्बलेन चिक्षेप ॥ ८ ॥ सद्य एव देवी भूत्वा ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ कृपणानिति । अन्यान् शिशून्हनिष्यतीति ज्ञात्वा वारयति । पाठान्तरे मा मां कृपणां वृथाऽहिंसीर्हिंसितवानसीति ॥ १२ ॥ बहुनामनिकेतेषु वाराणस्यादिस्थानेषु ॥ १३ ॥ परमविस्मितः कथं दैवी वागनृता जातेति ॥ १४ ॥ भाम हे भगिनीभर्तः, पुरुषादो राक्षसो यथा स्वापत्यमेव हिनस्ति तद्वत् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ हे महाभागौ, स्वकृतंभुजः स्वारब्धकर्मभोक्तॄन् स्वात्मजान् मा शोचतम् । किंच जन्तवः प्राणिनः सदा नासते किंत्वल्पकालमेव । तदाप्येकत्र नासते किंतु वियुज्यन्ते । यतो दैवाधीनाः ॥ १८ ॥ सदा नासत इत्यनेन यदुक्तं जन्ममरणादि तदपि देहानामेव नात्मन इत्याह—भुवीति । भूतानि देहा एव यान्त्यपयान्ति च भवन्ति न भवन्ति चेत्यर्थः । यथा भुवि भौमानि घटादीनि तद्वत् । एतेषु भूतेषु जन्मादिभिर्विक्रियमाणेष्वयमपरोक्षतया प्रत्यभिज्ञायमानो न विपर्येति विपर्ययं न प्राप्नोति । एकरूप एव वर्तत इत्यर्थः । भौमेषु विक्रियमाणेषु यथा भूस्तथेति । एवं विचार्यमाणे सति न शोकाद्यवकाशः ॥ १९ ॥ अज्ञानतस्तु न निवर्तत इत्याह—यथेति । यथा यथावत् अनेवंविद एवमजानत आत्मविपर्ययो देहात्मबुद्धिर्भवति यतो विपर्ययाद्भेदो भवति । देहाहंकारेण ह्यात्मनि परिच्छिन्ने सतीदंकारास्पदं भिन्नं भवति यतो भेदात्पुत्रादिदेहैर्योगो वियोगश्च ततः संसृतिः सुखदुःखे इति यावदज्ञानं न निवर्तते इत्यर्थः ॥ २० ॥

तां गृहीत्वा चरणयोर्जातमात्रां स्वसुः सुताम् ॥ अपोथयच्छिलापृष्ठे स्वार्थोन्मूलितसौहृदः ॥८॥ सा तद्धस्तात्समुत्पत्य सद्यो देव्यम्बरं गता ॥ अदृश्यतानुजा विष्णोः सायुधाष्टमहाभुजा ॥ ९ ॥ दिव्यस्रगम्बरालेपरत्नाभरणभूषिता ॥ धनुःशूलेषुचर्मासिशङ्खचक्रगदाधरा ॥ १० ॥ सिद्धचारणगन्धर्वैरप्सरःकिन्नरोरगैः ॥ उपाहृतोरुबलिभिः स्तूयमानेदमब्रवीत् ॥ ११ ॥ किं मया हतया मन्द जातः खलु तवान्तकृत् ॥ यत्र क्व वा पूर्वशत्रुर्मा हिंसीः कृपणान्वृथा ॥१२॥ इति प्रभाष्य तं देवी माया भगवती भुवि ॥ बहुनामनिकेतेषु बहुनामा बभूव ह ॥१३॥ तयाभिहितमाकर्ण्य कंसः परमविस्मितः ॥ देवकीं वसुदेवं च विमुच्य प्रश्रितोऽब्रवीत् ॥१४॥ अहो भगिन्यहो भाम मया वां बत पाप्मना ॥ पुरुषाद इवापत्यं बहवो हिंसिताः सुताः ॥१५॥ स त्वहं त्यक्तकारुण्यस्त्यक्तज्ञातिसुहृत्खलः ॥ काँल्लोकान्वै गमिष्यामि ब्रह्महेव मृतः श्वसन् ॥ १६ ॥ दैवमप्यनृतं वक्ति न मर्त्या एव केवलम् ॥ यद्विश्रम्भादहं पापः स्वसुर्निहतवान् शिशून् ॥१७॥ मा शोचतं महाभागावात्मजान्स्वकृतंभुजः ॥ जन्तवो न सदैकत्र दैवाधीनास्तदासते ॥ १८ ॥ भुवि भौमानि भूतानि यथा यान्त्यपयान्ति च ॥ नायमात्मा तथैतेषु विपर्येति यथैव भूः ॥ १९ ॥ यथाऽनेवंविदो भेदो यत आत्मविपर्ययः ॥ देहयोगवियोगौ च संसृतिर्न निवर्तते ॥ २० ॥ ॥ ॥

१ 'कृपणां वृथा' इत्येवंरूपे । २ तदाप्यल्पकालस्थितावपि । ३ वसुदेवस्य पुत्रादानपूर्वकं बहिर्निर्गमनसमये जातत्वादेतस्या अनुजात्वम् । ४ अहो शब्दद्वयमत्यार्त्या । ५ श्वसन् जीवन्मृतः । 'स्वसुः' इति पाठः । ६ दैवं देवसमूहः । ७ 'सहासते' इति पाठः ।

एवमुक्तप्रकारेण नैते तव तनया अहं तु तावन्न घातितवांस्तथाऽप्यज्ञानदृष्ट्या स्वतनयान्मया व्यापादितानपि माऽनुशोचेति सान्त्वयति—तस्मादिति । अज्ञानाश्रयमेव कर्मवादमाह—यत इति ॥ २१ ॥ कथं तर्हि ब्राह्मणादिहन्तुस्तद्वध्यस्य च प्रायश्चित्तश्रवणम्, अज्ञानमूलमेवेत्याह—यावदिति । अस्वदृक् देहाभिमानी । तावत्तदभिमानी तस्य देहस्य हननमात्मन्यभिमन्यमान इत्यर्थः ॥ २२ ॥ श्यालः कंसः । स्वस्रोरिति स्वसृशब्देन द्विवचनानुपपत्त्या मिथुनगणद्वारा[1] मिथुनिलक्षणया स्वसृतत्पत्योरभिधानं लिङ्गसमवायन्यायेन '[2]प्राणभृत उपदधाति' इतिवत् देवकीवसुदेवयोः प्रत्येकं पादमग्रहीदित्यर्थः । श्यालशब्देन वा

तस्माद्भद्रे स्वतनयान्मया व्यापादितानपि ॥ [3]माऽनुशोच यतः सर्वः स्वकृतं विन्दतेऽवशः ॥ २१ ॥ यावद्धतोऽस्मि हन्तास्मीत्यात्मानं मन्यतेऽस्वदृक् ॥ तावत्तदभिमान्यज्ञो बाध्यबाधकतामियात् ॥ २२ ॥ क्षमध्वं मम दौरात्म्यं साधवो दीनवत्सलाः ॥ इत्युक्त्वाश्रुमुखः पादौ श्यालः स्वस्रोरथाग्रहीत् ॥ २३ ॥ मोचयामास निगडाद्विश्रब्धः कन्यकागिरा ॥ देवकीं वसुदेवं च दर्शयन्नात्मसौहृदम् ॥ २४ ॥ [4]भ्रातुः समनुतप्तस्य क्षान्तरोषा च देवकी ॥ व्यसृजद्वसुदेवश्च प्रहस्य तमुवाच ह ॥ २५ ॥ एवमेतन्महाभाग यथा वदसि देहिनाम् ॥ अज्ञानप्रभवाऽहंधीः स्वपरेति भिदा यतः ॥ २६ ॥ शोकहर्षभयद्वेषलोभमोहमदान्विताः ॥ मिथो घ्नन्तं न पश्यन्ति भावैर्भावं पृथग्दृशः ॥ २७ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ कंस एवं प्रसन्नाभ्यां विशुद्धं प्रतिभाषितः ॥ देवकीवसुदेवाभ्यामनुज्ञातोऽविशद्गृहम् ॥ २८ ॥ तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां कंस आहूय मन्त्रिणः ॥ तेभ्य आचष्ट तत्सर्वं यदुक्तं योगनिद्रया ॥ २९ ॥ आकर्ण्य भर्तुर्गदितं तमूचुर्देवशत्रवः ॥ देवान्प्रति कृतामर्षा दैतेया नातिकोविदाः ॥ ३० ॥ एवं चेत्तर्हि भोजेन्द्र पुरग्रामव्रजादिषु ॥ अनिर्दशान्निर्दशांश्च हनिष्यामोऽद्य वै शिशून् ॥ ३१ ॥ किमुद्यमैः करिष्यन्ति देवाः समरभीरवः ॥ नित्यमुद्विग्नमनसो ज्याघोषैर्धनुषस्तव ॥ ३२ ॥ ॥

कथंचिद्वसुदेवाभिधानम् ॥ २३ ॥ आत्मसौहृदं प्रियवादादिना दर्शयन् ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ स्वपरभेददर्शने किं भवति तदाह—शोकहर्षेति । भावैरेव निमित्तभूतैर्मिथो भावान् घ्नन्तं भावमीश्वरम् । पृथग्दृशस्ते न पश्यन्ति किंत्वहमेव हन्ता हतश्चेति मन्यन्त इत्यर्थः ॥ २७ ॥ विशुद्धं यथा भवति ॥ २८ ॥ ॥ २९ ॥ नातिकोविदा दृष्टमात्रमतयो न दीर्घदर्शनाः ॥ ३० ॥ न निर्गतानि दश दिनानि येषां तानन्यांश्च ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ॥ ॥

१ मिथुनगणो मातृपितृप्रभृतिकः । लक्षणा चात्राजहती । २ प्राणभृच्छब्देन तन्मात्रसंस्कृतेष्टकोच्यते, परं च बहुत्वानुपपत्त्या तद्गणपातिन्योऽपि गृह्यन्त इति लिङ्गसमवायन्यायः । ३ 'माऽनुशोचयतं सर्वः' इति पाठः । ४ भ्रातुरिति षष्ठी द्वितीयार्थे । क्षान्तरोषा सती देवकी समनुतप्तं भ्रातरं व्यसृजद्गन्तुमनुजज्ञे । यद्वा भ्रातुः समनुतप्तस्य सतः क्षान्तरोषा देवकी तं व्यसृजत् । 'क्षान्त्वा रोषं च देवकी' इति चक्रवर्तिनः पाठः । तत्र च भ्रातुरपराधं क्षान्त्वा रोषं शोकं च व्यसृजदिति व्याख्या । ५ क्षान्तरोषा व्यसृजत् शोकमित्यध्याहारः । यद्वा पारितोषिकं वसु व्यसृजत् । देवश्चेति भामेतिवत्पूर्वपदलोपः इति तोष० । ६ महा अभाग दुर्भगेत्यर्थः इति तोष० । 'महाराज' इति पाठः । ७ यतः अहंधियः स्वः पर इति भेदः । सहसुपेति समासः इति तोष० । ८ 'विस्रब्धं' इति पाठः । ९ अद्य वै अद्यैव । १० अत्रपक्षे श्यालस्स्वस्रोरित्येकं पदं 'अनचि च' इति सद्वित्वं च । ११ विशुद्धमकपटम् ।

अस्यतो विध्यतः सतः । उत्सृज्य रणं त्यक्त्वा ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ अन्यासक्तान्विमुखांश्चेति न हंसि न हिनस्सि ॥ ३५ ॥ क्षेमे निर्भये देशे शूरैः । संयुगादन्यत्र विकत्थनं प्रौढिवादो येषां तैः । ननु हरेर्बिभेमि शंभोश्चेति चेत्तत्राहुः—रहोजुषेति । सर्वस्याप्यन्तःप्रविष्टेन क्वचिदपि बहिरदृष्टेनेत्यर्थः । पुरुषप्रवृत्तिरहितमिलावृतवनमोको यस्य तेन शंभुना वा ॥ ३६ ॥ यद्यप्युद्यमैर्देवा न किंचिदपि कर्तुं समर्थास्तथापि नीतिरनुसर्तव्येत्याहुः—तथापीति ॥ ३७ ॥ रूढपदो बद्धमूलः

अस्यतस्ते शरव्रातैर्हन्यमानाः समन्ततः ॥ जिजीविषव उत्सृज्य पलायनपरा ययुः ॥ ३३ ॥ केचित्प्राञ्जलयो दीना न्यस्तशस्त्रा दिवौकसः ॥ मुक्तकच्छशिखाः केचिद्भीताः स्म इति वादिनः ॥ ३४ ॥ न त्वं विस्मृतशस्त्रास्त्रान्विरथान्भयसंवृतान् ॥ हंस्यन्यासक्तविमुखान्भग्नचापानयुध्यतः ॥ ३५ ॥ किं क्षेमशूरैर्विबुधैरसंयुगविकत्थनैः ॥ रहोजुषा किं हरिणा शम्भुना वा वनौकसा ॥ किमिन्द्रेणाल्पवीर्येण ब्रह्मणा वा तपस्यता ॥ ३६ ॥ तथापि देवाः सापत्न्यान्नोपेक्ष्या इति मन्महे ॥ ततस्तन्मूलखनने नियुङ्क्ष्वास्माननुव्रतान् ॥ ३७ ॥ यथाऽऽमयोऽङ्गे समुपेक्षितो नृभिर्न शक्यते रूढपदश्चिकित्सितुम् ॥ यथेन्द्रियग्राम उपेक्षितस्तथा रिपुर्महान्बद्धबलो न चाल्यते ॥ ३८ ॥ मूलं हि विष्णुर्देवानां यत्र धर्मः सनातनः ॥ तस्य च ब्रह्मगोविप्रास्तपो यज्ञाः सदक्षिणाः ॥ ३९ ॥ तस्मात्सर्वात्मना राजन्ब्राह्मणान्ब्रह्मवादिनः ॥ तपस्विनो यज्ञशीलान्गाश्च हन्मो हविर्दुघाः ॥ ४० ॥ विप्रा गावश्च वेदाश्च तपः सत्यं दमः शमः ॥ श्रद्धा दया तितिक्षा च क्रतवश्च हरेस्तनूः ॥ ४१ ॥ स हि सर्वसुराध्यक्षो ह्यसुरद्विड् गुहाशयः ॥ तन्मूला देवताः सर्वाः सेश्वराः सचतुर्मुखाः ॥ अयं वै तद्वधोपायो यदृषीणां विहिंसनम् ॥ ४२ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं दुर्मन्त्रिभिः कंसः सह संमन्त्र्य दुर्मतिः ॥ ब्रह्महिंसां हितं मेने कालपाशावृतोऽसुरः ॥ ४३ ॥ संदिश्य साधु लोकस्य कदने कदनप्रियान् ॥ कामरूपधरान्दिक्षु दानवान् गृहमाविशत् ॥ ४४ ॥ ते वै रजःप्रकृतयस्तमसा मूढचेतसः ॥ सतां विद्वेषमाचेरुरारादागतमृत्यवः ॥ ४५ ॥ आयुः श्रियं यशो धर्मं लोकानाशिष एव च ॥ हन्ति श्रेयांसि सर्वाणि पुंसो महदतिक्रमः ॥ ४६ ॥ इति श्रीम० द० पू० चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

॥ ३८ ॥ देवानां मूलं विष्णुः स च यत्र धर्मस्तत्रास्ते । धर्मस्य मूलं वेदादय इति ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ किंच विप्रादयो हरेरेव तनवो यस्मात्तस्मादयमेवोपाय इत्याहुः—अयमिति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ आरात्समीपमागतो मृत्युर्येषां ते ॥ ४५ ॥ सतां विद्वेषो न मृत्युमात्रहेतुः किंतु बह्वनर्थकारीत्याह—आयुः श्रियमिति ॥ ४६ ॥ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे भावार्थदीपिकायां टीकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ छ ॥

१ अन्येन सह युद्धादौ आसक्ताः । २ 'भीताः' इति पाठः । ३ असंयुगे युद्धादन्यत्र स्त्रीपार्श्वादौ प्रौढिवादो येषां इति चक्र० । ४ तनूस्तन्वः । 'तनुः' इति पाठः । तनुरित्येकत्वं समाहाराभिप्रायम् इति तोष० । ५ अतिक्रमो वाचिकाद्यनादरोऽपि । ६ मूले ब्रह्मपदेन वेदा ज्ञेयाः ।

पञ्चमे जातकं नन्दः सूनोः कृत्वा महोत्सवम् ॥ गत्वाथ मथुरां प्राप वसुदेवागमोत्सवम् ॥१॥ महामना उदारचित्तः ॥१॥२॥ नियुते द्वे लक्षे । सप्ततिलपर्वतांश्च प्रादात् । कथंभूतान् । रत्नौघैः रत्नसमूहैः । शातकौम्भाम्बरैः सुवर्णरसाक्तैरम्बरैश्चावृतान् ॥ ३ ॥ द्रव्याणां गोहिरण्यादीनां मध्ये केषांचिद्दानैरेव शुद्धिर्यथा तथान्नदानादियुक्तजातकर्मादिसंस्कारैरेव गर्भाणां शुद्धिरिति दर्शयितुं प्रतिनियतानि शोधकानि दृष्टान्तत्वेनोदाहरति—कालेनेति । कालेन भूम्यादि, स्नानेन देहादि, शौचेनामेध्यलिप्तादि, संस्कारैर्गर्भादि, तपसा इन्द्रियादि, इज्यया ब्राह्मणादि, दानैर्द्रव्यादि, संतुष्ट्या मनः, आत्मा आत्मविद्यया इति ॥ ४ ॥ सौमङ्गल्यगिरः स्वस्तिवाचका विप्रादयो बभूवुः । तत्र—'सूताः पौराणिकाः प्रोक्ता मागधा वंशशंसकाः ॥ बन्दिनस्त्वमलप्रज्ञाः प्रस्तावसदृशोक्तयः ॥' ॥ ५॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥ नन्दस्त्वात्मज उत्पन्ने जाताह्लादो महामनाः ॥ आहूय विप्रान्दैवज्ञान्स्नातः शुचिरलंकृतः ॥ १ ॥ वाचयित्वा स्वस्त्ययनं जातकर्मात्मजस्य वै ॥ कारयामास विधिवत्पितृदेवार्चनं तथा ॥ २ ॥ धेनूनां नियुते प्रादाद्विप्रेभ्यः समलंकृते ॥ तिलाद्रीन्सप्त रत्नौघशातकौम्भाम्बरावृतान् ॥३॥ कालेन स्नानशौचाभ्यां संस्कारैस्तपसेज्यया ॥ शुध्यन्ति दानैः संतुष्ट्या द्रव्याण्यात्मात्मविद्यया ॥ ४ ॥ सौमङ्गल्यगिरो विप्राः सूतमागधबन्दिनः ॥ गायकाश्च जगुर्नेदुर्भेर्यो दुन्दुभयो मुहुः ॥ ५ ॥ व्रजः संमृष्टसंसिक्तद्वाराजिरगृहान्तरः ॥ चित्रध्वजपताकास्रक्चैलपल्लवतोरणैः ॥ ६ ॥ गावो वृषा वत्सतरा हरिद्रातैलरूषिताः ॥ विचित्रधातुबर्हस्रग्वस्त्रकाञ्चनमालिनः ॥ ७ ॥ महार्हवस्त्राभरणकञ्चुकोष्णीषभूषिताः ॥ गोपाः समाययू राजन्नानोपायनपाणयः ॥८॥ गोप्यश्चाकर्ण्य मुदिता यशोदायाः सुतोद्भवम् ॥ आत्मानं भूषयांचक्रुर्वस्त्राकल्पाञ्जनादिभिः ॥ ९ ॥ नवकुङ्कुमकिंजल्कमुखपङ्कजभूतयः ॥ बलिभिस्त्वरितं जग्मुः पृथुश्रोण्यश्चलत्कुचाः ॥ १० ॥ गोप्यः सुमृष्टमणिकुण्डलनिष्ककण्ठ्यश्चित्राम्बराः पथि शिखाच्युतमाल्यवर्षाः ॥ नन्दालयं सवलया व्रजतीर्विरेजुर्व्यालोलकुण्डलपयोधरहारशोभाः ॥ ११ ॥ ॥ ॥

संमृष्टानि संसिक्तानि च द्वाराण्यजिराण्यङ्गनानि गृहान्तराणि गृहमध्यानि च यस्मिन्स तथा । चित्रध्वजेषु पताकानां स्रजश्च चैलपल्लवतोरणानि च तैर्भूषितः ॥ ६ ॥ हरिद्रातैलै रूषिता लिप्ताः । विचित्रधातवश्च बर्हस्रजश्च वस्त्राणि च काञ्चनमालाश्चालंकारतया विद्यन्ते येषां ते । तथाभूता गवादयो बभूवुरित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ आकल्पा अलंकाराः ॥९॥ नवकुङ्कुमकिंजल्कैर्मुखपङ्कजेषु भूतिः श्रीर्यासां ताः ॥१०॥ सुमृष्टान्युज्ज्वलितानि मणिमयानि कुण्डलानि यासाम् । निष्कानि पदकानि कण्ठेषु यासां ताश्च । शिखाभ्यश्च्युतानि माल्यवर्षाणि यासां ताः । नन्दालयं व्रजतीर्व्रजन्त्यः । पथि विरेजुः । सवलयाः कङ्कणभूषिताः व्यालोलैः कुण्डलादिभिः शोभा यासां ताः ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

१ महत् विभोः श्रीकृष्णस्य संग्राहकं मनो यस्य । २ आत्मा जीवः आत्मनः श्रीकृष्णस्य विद्या ज्ञानं तेन, उपासनयेति वा । ३ 'वेदज्ञान' इति पाठः । ४ मुहुरिति सर्वत्रान्वेति हर्षभरेण तत्र तत्राकृतेः ।५ राजन्ति नानोपायनानि येषु ते पाणयो येषां । सम्यक्स्वगृहे ध्वजादिमङ्गलं प्रवर्त्यायुरिति तोष० ।६ बलिभिः रत्नाक्षतपात्रादिभिः सह ।७ शिखा धम्मिल्लाग्राणि ।८ भूषिता इत्यध्याहारः ।

जनं सिंचन्त्यः । अजनमुज्जगुरिति वा ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ तेभ्यः प्रादात् ॥ १५ ॥ यथोचितमन्यानप्यपूजयत् ॥ १६ ॥ १७ ॥ हरेर्निवासेन ये आत्मनि गुणाः सर्वप्रियत्वादयस्तैः । रमाया आक्रीडं विहारस्थानम् ॥ १८ ॥ वार्षिक्यं प्रतिवर्षं देयम् ॥ १९ ॥ भ्रातरं सखायम् । तदवमोचनं तस्य नन्दस्य वसतिस्थानम् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ पुनर्भवः पुनर्जात इव । तत्र हेतुगर्भं विशेषणं संसारचक्रे वर्तमान इति ॥ २४ ॥ दुर्लभत्वमेवाह—नैकत्रेति । प्रियश्चासौ

ता आशिषः प्रयुञ्जानाश्चिरं पाहीति बालके ॥ हरिद्राचूर्णतैलाद्भिः सिंचन्त्योऽजनमुज्जगुः ॥ १२ ॥ अवाद्यन्त विचित्राणि वादित्राणि महोत्सवे ॥ कृष्णे विश्वेश्वरेऽनन्ते नन्दस्य व्रजमागते ॥ १३ ॥ गोपाः परस्परं हृष्टा दधिक्षीरघृताम्बुभिः ॥ आसिञ्चन्तो विलिम्पन्तो नवनीतैश्च चिक्षिपुः ॥ १४ ॥ नन्दो महामनास्तेभ्यो वासोऽलंकारगोधनम् ॥ सूतमागधबन्दिभ्यो येऽन्ये विद्योपजीविनः ॥ १५ ॥ तैस्तैः कामैरदीनात्मा यथोचितमपूजयत् ॥ विष्णोराराधनार्थाय स्वपुत्रस्योदयाय च ॥ १६ ॥ रोहिणी च महाभागा नन्दगोपाभिनन्दिता ॥ व्यचरद्दिव्यवासस्रक्कण्ठाभरणभूषिता ॥ १७ ॥ तत आरभ्य नन्दस्य व्रजः सर्वसमृद्धिमान् ॥ हरेर्निवासात्मगुणै रमाक्रीडमभून्नृप ॥ १८ ॥ गोपान् गोकुलरक्षायां निरूप्य मथुरां गतः ॥ नन्दः कंसस्य वार्षिक्यं करं दातुं कुरूद्वह ॥ १९ ॥ वसुदेव उपश्रुत्य भ्रातरं नन्दमागतम् ॥ ज्ञात्वा दत्तकरं राज्ञे ययौ तदवमोचनम् ॥ २० ॥ तं दृष्ट्वा सहसोत्थाय देहः प्राणमिवागतम् ॥ प्रीतः प्रियतमं दोर्भ्यां सस्वजे प्रेमविह्वलः ॥ २१ ॥ पूजितः सुखमासीनः पृष्ट्वाऽनामयमादृतः ॥ प्रसक्तधीः स्वात्मजयोरिदमाह विशांपते ॥ २२ ॥ दिष्ट्या भ्रातः प्रवयस इदानीमप्रजस्य ते ॥ प्रजाशाया निवृत्तस्य प्रजा यत्समपद्यत ॥२३॥ दिष्ट्या संसारचक्रेऽस्मिन्वर्तमानः पुनर्भवः ॥ उपलब्धो भवानद्य दुर्लभं प्रियदर्शनम् ॥ २४ ॥ नैकत्र प्रियसंवासः सुहृदां चित्रकर्मणाम् ॥ ओघेन व्यूह्यमानानां प्लवानां स्रोतसो यथा ॥ २५ ॥ कच्चित्पशव्यं निरुजं भूर्यम्बुतृणवीरुधम् ॥ बृहद्वनं तदधुना यत्रास्से त्वं सुहृद्वृतः ॥ २६ ॥ ॥ ॥ ॥

संवासश्च प्रियसंवासः । हे प्रियेति वा । स्रोतस ओघेन नीयमानानां प्लवन्तीति प्लवास्तृणकाष्ठादयस्तेषां यथैकत्र स्थितिर्नास्ति तद्वत् ॥ २५ ॥ कच्चिदिति । पशव्यादिरूपे तस्मिन्वने निर्दोषगोपपयोदध्यादिप्रभूतगोपिकास्तन्यादिना पुत्रक्षेमविवक्षया पृच्छति, प्रसक्तधीः स्वात्मजयोरित्युक्तत्वात् ॥ २६ ॥ ॥

१ शकटोत्तारभूमिमित्यर्थः । २ राजपुत्रत्वेन राजा भूत्वा चिरं पाहीत्याशिषः प्रयुञ्जाना इत्यर्थः । ३ 'विश्वेश्वरेंऽशेन नन्दव्रजमुपेयुषि' इति क्वचित्पाठः । ४ क्षीरादिभिरासिंचन्तो नवनीतैश्च विलिम्पन्तो दधि चिक्षिपुरित्यन्वयं केचिदाहुः । प्रहासार्थं बलेन प्रच्छन्नतया वा पिच्छिलपङ्के परस्परं स्खालयामासुरिति चक्र० । अत्रासेचनं दध्यादिभिः । ५ जातिवयोविद्याद्यनुरूपं । ६ नन्दाख्यो गोपो व्रजराजस्तेन, यद्वा नन्देन गोपैश्चाभिनन्दिता । ७ भ्रातरं वैश्यकन्यायां शूरवैमात्रेयभ्रातुर्जातत्वात् । अत एवाग्रे भ्रातरिति पुनरुक्तिः । गोपानां वैश्यकन्योद्भवत्वाद्वैश्यत्वं परं च ते यादवा एव । 'रक्षिता यादवाः सर्वे इन्द्रवृष्टिनिवारणात्' इति स्कान्दे इति तोष० । ८ नन्द इत्यध्याहारः । ९ रुग्वीरुच्छब्दौ टावन्तौ । निरुजशब्दे ह्रस्वत्वमार्षम् ।

भवद्ध्यामुपलालितः सन्कच्चिद्वर्तेत इति शेषः ॥ २७ ॥ पुत्रादर्शनक्लेशानाह—पुंस इति । सुहृदो बन्धून्प्रत्यनुभावितः संपादितो यस्त्रिवर्गः स हि पुंसो विहितो युक्तः शास्त्रेण वा प्रोक्तो न स्वमात्रपर्यवसितः । अतस्तेषु क्लिश्यमानेषु सुखाय न भवतीत्यर्थः ॥ २८ ॥ नन्दो वसुदेवं सान्त्वयन्नाह—अहो इति ॥ २९ ॥ अदृष्टे एव निष्ठा समाप्तिर्यस्य सः । यदैव पुत्रादिसुखप्रदमदृष्टं हीयते तदैव ते पुत्रादयो न भवन्तीत्यर्थः । अदृष्टपरमः तथा अदृष्टमेव परमं यस्य सः । यद्यपि पुत्रादयो वियुक्तास्तथापि तानदृष्टमेव पुनः सङ्गमयतीत्यर्थः । एवमदृष्टमात्मनस्तत्त्वमव्यभिचारिकारणं सुखदुःखयोर्यो वेद स न मुह्यति । तस्मादिदानीं त्वया न दुःखं भावनीयम् । मृतानामपि वियुक्तानामपि च कालान्तरे दर्शनयोगयोः संभवात् । अस्मदादिभिरपि कालान्तरे तद्वियोगे सत्यपीति

भ्रातर्मम सुतः[1] कच्चिन्मात्रा सह भवद्व्रजे ॥ तातं भवन्तं मन्वानो भवद्ध्यामुपलालितः ॥ २७ ॥ पुंसस्त्रिवर्गो विहितः सुहृदो ह्यनुभावितः ॥ न तेषु क्लिश्यमानेषु त्रिवर्गोऽर्थाय कल्पते ॥२८॥ ॥ नन्द उवाच ॥ अहो ते देवकीपुत्राः कंसेन बहवो हताः ॥ एकावशिष्टाऽवरजा कन्या सापि दिवं गता ॥ २९ ॥ नूनं ह्यदृष्टनिष्ठोऽयमदृष्टपरमो जनः ॥ अदृष्टमात्मनस्तत्त्वं यो वेद न स मुह्यति ॥ ३० ॥ ॥ वसुदेव उवाच ॥ करो वै वार्षिको दत्तो राज्ञे दृष्टा वयं च वः ॥ नेह स्थेयं बहुतिथं सन्त्युत्पाताश्च गोकुले ॥३१॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति नन्दादयो गोपाः प्रोक्तास्ते[2] शौरिणा ययुः ॥ अनोभिरनडुद्युक्तैस्तमनुज्ञाप्य गोकुलम् ॥ ३२ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे नन्दवसुदेवसङ्गमो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ नन्दः पथि वचः शौरेर्न मृषेति विचिन्तयन् ॥ हरिं[3] जगाम शरणमुत्पातागमशङ्कितः ॥ १ ॥ कंसेन प्रहिता घोरा पूतना बालघातिनी ॥ शिशूंश्चचार निघ्नन्ती[4] पुरग्रामव्रजादिषु ॥ २ ॥ न यत्र श्रवणादीनि रक्षोघ्नानि स्वकर्मसु ॥ कुर्वन्ति सात्वतां भर्तुर्यातुधान्यश्च तत्र हि ॥ ३ ॥ सा खेचर्येकदोपेत्य पूतना नन्दगोकुलम् ॥ योषित्त्वा[5] माययात्मानं प्राविशत्कामचारिणी ॥ ४ ॥ ॥ ॥

नन्दस्य दैवी वागेषा भाविसूचिका ॥ ३० ॥ तां बुद्ध्वा वसुदेवो दुःखं त्यक्त्वा नन्दमाह—करो वै इति । वो युष्माभिः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ इति श्रीमद्भागवते म० पु० दशमस्कन्धे पू० भावार्थदीपिकायां टीकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ षष्ठे सख्युर्गिरा नन्दो व्रजं गच्छन्मृतां पथि ॥ दृष्ट्वा तु राक्षसीं तस्या मृत्युं श्रुत्वाथ विस्मितः ॥ १ ॥ १ ॥ २ ॥ कृष्णविषये शङ्कमानं राजानं प्रत्यविषये प्रवृत्ता सैव मरिष्यतीति सूचयन्नाह—न यत्रेति । यत्र श्रीकृष्णस्य श्रवणादीनि न सन्ति तत्रैव तासां शक्तिः, साक्षात्तस्मिन्नेव सति का शङ्केति भावः ॥ ३ ॥ योषित्त्वा वेषतो वरां नारीमिवात्मानं विधाय । ननु निर्लज्जा निर्विशङ्का च सती कथं परसद्मनि प्रविष्टाऽत आह—कामचारिणीति । नहि कामचारिणीष्विदं चित्रमित्यर्थः ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥

१ सुतो रौहिणेयः । २ प्रोक्ताः प्रकर्षेण न्यायदर्शनादिनोक्ताः । ३ हरिं दुःखहरं शरणं जगाम । यद्वा स्वसुतं हरिं चिन्तयन् न जाने तत्र किं वृत्तमस्तीति चिन्तां कुर्वन् शरणं निजगृहं जगाम इति तोष० । ४ निघ्नन्ती निघ्नतीति प्राप्ते नुमार्षः । ५ योषित्त्वा योषितं करोतीति णिचि क्त्वा । णिलोप आर्षः । 'गोपित्वा' इति पाठः ।

तां वनितां पतिं द्रष्टुमागतामतिरूपवतीं श्रियमिव गोप्योऽमंसतेत्युत्तरश्लोकेनान्वयः । श्रीसाम्यार्थानि विशेषणानि । केशबन्धव्यतिषक्तमल्लिकां धम्मिल्लसंसक्तमल्लिकाकुसुमाम् । बृहता नितम्बेन स्तनाभ्यां चोभयत आक्रान्तमिव कृच्छ्रं कृशं मध्यमुदरं यस्यास्ताम् । सुवाससं शोभने रमणीये वाससी यस्यास्ताम् । कम्पितयोः कर्णभूषणयोस्त्विषोल्लसद्भिः कुन्तलैर्मण्डितमाननं यस्यास्ताम् ॥ ५ ॥ वल्गुस्मितापाङ्गविसर्गवीक्षितैः वल्गु रम्यं स्मितं येषु ते तथाभूता अपाङ्गविसर्गा येषु तैर्वीक्षितैर्व्रजौकसां मनो हरन्तीम् । अतो गोपा हृतमनस्त्वेन तां न निवारितवन्त इत्युक्तं भवति । गोप्यश्च श्रियमिव मत्वा तूष्णीमासन् । अतः केनाप्यनिवारिता सती प्रविवेशेति भावः ॥ ६ ॥ बालग्रहः पूतना असदन्तकं बालं ददर्श । असतामन्तकं दृष्ट्वा कथं न बिभेति तत्राह । प्रतिच्छन्ननिजोरुतेजसम्, बालनाट्येन प्रतिच्छन्नं तिरोहितं निजमुरु तेजो येन तम् । कमिव । भसि भस्मन्याहितमग्निमिवेति ॥ ७ ॥ चराचरात्मत्वादेव तां विबुध्य

तां केशबन्धव्यतिषक्तमल्लिकां बृहन्नितम्बस्तनकृच्छ्रमध्यमाम् ॥ सुवाससं कम्पितकर्णभूषणत्विषोल्लसत्कुन्तलमण्डि-[1]ताननाम् ॥५॥ वल्गुस्मितापाङ्गविसर्गवीक्षितैर्मनो हरन्तीं वनितां व्रजौकसाम् ॥ अमंसताम्भोजकरेण रूपिणीं गोप्यः श्रियं द्रष्टुमिवागतां पतिम् ॥ ६ ॥ बालग्रहस्तत्र[2] विचिन्वती शिशून्यदृच्छया नन्दगृहेऽसदन्तकम् ॥ बालं प्रतिच्छन्ननिजोरुतेजसं ददर्श तल्पेऽग्निमिवाहितं भसि ॥७॥ विबुध्य तां बालकमारिकाग्रहं चराचरात्माऽऽस निमीलितेक्षणः[3] ॥ अनन्तमारोपयदङ्कमन्तकं[4] यथोरगं सुप्तमबुद्धिरज्जुधीः ॥ ८ ॥ तां तीक्ष्णचित्तामतिवामचेष्टितां[5] वीक्ष्यान्तरा कोशपरिच्छदासिवत् ॥ वरस्त्रियं तत्प्रभया च धर्षिते निरीक्षमाणे जननी ह्यतिष्ठताम् ॥९॥ तस्मिन्स्तनं दुर्जरवीर्यमुल्बणं घोराङ्कमादाय शिशोर्ददावथ ॥ गाढं कराभ्यां भगवान्प्रपीड्य तत्प्राणैः समं रोषसमन्वितोऽपिबत् ॥१०॥ सा मुञ्च मुञ्चालमिति प्रभाषिणी निष्पीड्यमानाखिलजीवमर्मणि ॥ विवृत्य नेत्रे चरणौ भुजौ मुहुः प्रस्विन्नगात्रा[6] क्षिपती रुरोद ह ॥ ११ ॥

निमीलितेक्षण आस । स्वयमनन्तं दुष्टानामन्तकं बालं मत्वा सा अङ्कमारोपयत् । यथोरगं सुप्तमबुद्धिश्चासौ रज्जुधीश्च सोऽज्ञानतो रज्जुबुद्ध्या गृह्णाति तद्वत् ॥ ८ ॥ ननु यशोदारोहिण्यौ तां कथं न न्यवारयेतां तत्राह—तामिति । वामं वल्गु जनन्या इव चेष्टितं यस्यास्तां वरस्त्रियं च सहसैवान्तरा गृहमध्ये वीक्ष्य । अन्तस्तैक्ष्ण्ये बहिर्मार्दवे च दृष्टान्तः—कोशपरिच्छदासिवत् । मृदुचित्रचर्ममयः कोशः परिच्छद आवरणं यस्यासेः खड्गस्य तद्वत् । तत्प्रभया च धर्षितेऽभिभूते । अहमस्य जननी इयं वेति मोहिते च सत्यौ जननी जनन्यौ निरीक्षमाणे एव केवलमतिष्ठतां, नतु निवारितवत्यौ ॥ ९ ॥ तस्मिन्स्थाने दुर्जरं वीर्यं विषं यस्मिंस्तं स्तनं श्रीकृष्णमङ्कमादाय तस्मै शिशवे ददौ । अथानन्तरमेव प्रपीड्य केवलं विषमपथ्यमिति मत्वेव तस्याः प्राणैः सहापिबत् ॥ १० ॥ चरणौ भुजौ च मुहुर्मुहुः क्षिपन्ती । प्रस्विन्नानि स्वेदयुक्तानि गात्राणि यस्याः सा ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥

१ 'भूषिताननाम्' इति पाठः । २ सेति प्रकरणाद्वर्तते । बालग्रह इति तद्विशेषणमजहल्लिङ्गमिति तोष० । ३ बाल्यलीलया मुदितनेत्र आस । यद्वा गर्हितोऽपि स्त्रीवध आवश्यकत्वान्नेत्रे निमील्यैव कार्य इति वा हेतुः इति तोष० । ४ वीर० पाठे—'महीसुरत्वेऽपि च बालभावं विभावयर्त्किचिदुवाच न प्रभुः । अजानमानाथ निशाचरी हरिं निसर्गविज्ञातजगद्विचेष्टितम् ॥' इत्यधिकम् । ५ 'अथ वामचेष्टितां' इति पाठः । ६ 'निःस्विन्नगात्रा' इति पाठे नितरां स्विन्नानि गात्राणि यस्या इत्यर्थः । 'सुपां सुलुक्' इति पूर्वसवर्णः ।

रसाः रसातलानि च ॥ १२ ॥ व्यादाय मुखं विवृत्य । निजरूपमास्थिता[1] मरणसमये कपटमयुक्तमितीव ॥ १३ ॥ पतन्नपि तस्या देहः षट्कोशमध्यवर्तिनो द्रुमांश्चूर्णीचकार ॥१४॥ ईषामात्रोग्रदंष्ट्रास्यम्, ईषा लाङ्गलदण्डस्तत्प्रमाणोग्रा दंष्ट्रा यस्मिंस्तत्तथाभूतमास्यं यस्मिंस्तत्तस्याः कलेवरं वीक्ष्य गोपा गोप्यश्च संतत्रसुः । संत्रासहेतुत्वेन पुनरष्टभिः पदैर्विशिनष्टि । गिरिकन्दरवन्नासिके यस्मिंस्तत् । गिरेश्च्युतौ स्थूलोपलौ ताविव स्तनौ यस्मिंस्तत् । रौद्रं घोरम् । प्रकीर्णा अरुणा मूर्धजा यस्मिंस्तत् ॥ १५ ॥ अन्धकूपाविव गभीरे अक्षिणी यस्मिंस्तत् । पुलिनवदारोहौ जघने ताभ्यां भीषणम् । बद्धाः सेतव इव भुजौ ऊरू अङ्घ्री च यस्मिंस्तत् । शून्यतोयह्रद इवोदरं यस्मिंस्तत् ॥ १६ ॥ पूर्वमेव तस्याः शब्देन भीताः पुनर्दर्शनेनातितत्रसुरित्याह—पूर्वं त्विति । तस्याः निःस्वनितं शब्दस्तेन निर्भिन्नानि हृत्कर्णमस्तकानि येषां ते ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ द्वादशाङ्गेषु ललाटादिषु केशवादिद्वादशनामभिः ॥ २० ॥ अनाचान्ता एव प्रथममतिसंभ्रमेणैवं रक्षां कृत्वा किंचिल्लब्धश्वासाः पुनस्तात्पर्येण बीजन्यासमकुर्वतेत्याह—गोप्य इति । संस्पृष्टसलिला आचान्ताः आत्मनि प्रथममङ्गेषु करयोश्च पृथक् । अजाद्येकादशबीजानां मध्ये करशुद्धौ त्रीणि, करयोः सन्धिषु चत्वारि चत्वारि, तथा अङ्घ्र्यादावेकैकस्मिन्नङ्गे अजाद्येकैकं बीजं न्यस्य बालस्याप्यङ्गेषु तथैवाकुर्वत ॥ २१ ॥

तस्याः स्वनेनातिगभीररंहसा साद्रिर्मही द्यौश्च चचाल सग्रहा ॥ रसा दिशश्च प्रतिनेदिरे जनाः पेतुः क्षितौ वज्र-
निपातशङ्कया ॥ १२ ॥ निशाचरीत्थं व्यथितस्तना व्यसुर्व्यादाय केशांश्चरणौ भुजावपि ॥ प्रसार्य गोष्ठे निज-
रूपमास्थिता वज्राहतो वृत्र इवापतन्नृप ॥ १३ ॥ पतमानोऽपि तद्देहस्त्रिगव्यूत्यन्तरद्रुमान् ॥ चूर्णयामास राजेन्द्र
महदासीत्तदद्भुतम् ॥ १४ ॥ ईषामात्रोग्रदंष्ट्रास्यं गिरिकन्दरनासिकम् ॥ गण्डशैलस्तनं रौद्रं प्रकीर्णारुणमूर्ध-
जम् ॥ १५ ॥ अन्धकूपगभीराक्षं पुलिनारोहभीषणम् ॥ बद्धसेतुभुजोर्वङ्घ्रि शून्यतोयह्रदोदरम् ॥ १६ ॥ संत-
त्रसुः स्म तद्वीक्ष्य गोपा गोप्यः कलेवरम् ॥ पूर्वं तु तन्निःस्वनितभिन्नहृत्कर्णमस्तकाः ॥ १७ ॥ बालं च तस्या
उरसि क्रीडन्तमकुतोभयम्[3] ॥ गोप्यस्तूर्णं[4] समभ्येत्य जगृहुर्जातसंभ्रमाः ॥ १८ ॥ यशोदारोहिणीभ्यां ताः समं
बालस्य सर्वतः[5] ॥ रक्षां विदधिरे सम्यग्गोपुच्छभ्रमणादिभिः[6] ॥ १९ ॥ गोमूत्रेण स्नापयित्वा पुनर्गोरजसाऽर्भ-
कम् ॥ रक्षां चक्रुश्च शकृता द्वादशाङ्गेषु नामभिः ॥ २० ॥ गोप्यः संस्पृष्टसलिला अङ्गेषु करयोः पृथक् ॥ न्यस्या-
त्मन्यथ बालस्य बीजन्यासमकुर्वत[7] ॥ २१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

१ निजरूपं उलूकपक्षिणीस्वरूपम् । २ केशस्तनादिमत्त्वं उलूकपक्षिणः प्रायो नरसाम्यात्स्यादिति भाति इति तोष० । ३ न कुतोऽपि भयमन्येषामपि यस्मात् । ४ गोप्यो मातृवद्गोपायन्त्यः । ५ 'सर्वशः' इति पाठः । ६ 'भ्रामणादिभिः' इति पाठः । आदिना शूर्पकोणस्पर्शादि ज्ञेयम् । ७ चक्र० तु बीजस्याजादिनामाद्यैकैकाक्षरस्य सानुस्वारस्य नमःशब्दान्तस्य न्यासं व्याचख्यौ । तथा चेति तोष० प्रयोगः—अंनमो दक्षिणकरतलशुद्धौ । मंनमो वामतले । यंनम उभयोः करपृष्ठयोः । अंनमो दक्षिणाङ्गुलिसंधौ । हंनमो दक्षिणमणिबन्धे । कंनमः कूर्परे । ईंनमो वामबाहौ । तथा अंनमः पादयोः । मंनमो जानुनोः । यंनम ऊर्वोः । अंनमः कट्योः । हंनम उदरे । कंनमः हृदये । ईंनमः अंसे । इंनमः कंठे । विंनमो भुजयोः । ऊंनमो मुखे । ईंनमो मूर्ध्नीति बीजन्यासः ।

अङ्घ्रि अङ्घ्री । जानु जानुनी । भुजं भुजौ । कं शिरः ॥ २२ ॥ तथा दिक्षु रक्षामकुर्वन्नित्याह—चक्र्यग्रत इति । चक्रसहितो हरिस्तवाग्रतोऽस्तु । सहगदो गदासहितो हरिस्तव पश्चादस्तु । त्वत्पार्श्वयोर्धनुर्धरो मधुहाऽसिधरोऽजनश्चैतावास्ताम् । शङ्खधर उरुगायश्चतुष्कोणेषु । क्षितावधस्तात् ॥ २३ ॥ एवं बही रक्षां कृत्वाऽन्तरङ्गामकुर्वन्नित्याह—इन्द्रियाणीति ॥ २४ ॥ आत्मानमहंकारम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ संन्यवेशयच्छादयामास ॥ ३० ॥ ३१ ॥ विस्मयमेवाह—नूनमिति । बत विस्मये । सांप्रतं स ऋषिस्तपःप्रभाववान् योगेशो ज्ञानी वा सम्यगास । यतः स एव दृष्ट इति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ विस्मयान्तरमाह—दह्यमानस्येति । कृष्णेन निर्भुक्तोऽत एव सपद्याहतः पाप्मा यस्य ॥ ३४ ॥ प्रसङ्गात्कैमुत्यन्यायेन भक्तिवैभवमाह—पूतनेति ॥ ३५ ॥ श्रद्धया आस्तिक्येन भक्त्या प्रेम्णा । रक्ताः स्निग्धाः । तन्मातर इति वत्साहरणलीलाभिप्रायेण बहुवचनम् । गोगोपिकास्तदा मातरोऽभवन्निति ॥ ३६ ॥ ॥

अव्यादजोऽङ्घ्रि मणिमांस्तव[3] जान्वथोरू यज्ञोऽच्युतः कटितटं जठरं हयास्यः ॥ हृत्केशवस्त्वदुर ईश इनस्तु कण्ठं
विष्णुर्भुजं[1] मुखमुरुक्रम ईश्वरः कम् ॥ २२ ॥ चक्र्यग्रतः सहगदो हरिरस्तु पश्चात्त्वत्पार्श्वयोर्धनुरसी[2] मधुहाऽजनश्च ॥
कोणेषु शङ्ख उरुगाय उपर्युपेन्द्रस्तार्क्ष्यः क्षितौ हलधरः पुरुषः समन्तात् ॥ २३ ॥ इन्द्रियाणि हृषीकेशः प्राणान्नारायणो-
ऽवतु ॥ श्वेतद्वीपपतिश्चित्तं मनो योगेश्वरोऽवतु ॥ २४ ॥ पृश्निगर्भस्तु ते बुद्धिमात्मानं भगवान्परः ॥ क्रीडन्तं पातु
गोविन्दः शयानं पातु माधवः ॥ २५ ॥ व्रजन्तमव्याद्वैकुण्ठ आसीनं त्वां श्रियःपतिः ॥ भुञ्जानं यज्ञभुक् पातु सर्वग्रह-
भयंकरः ॥ २६ ॥ डाकिन्यो यातुधान्यश्च कूष्माण्डा येऽर्भकग्रहाः ॥ भूतप्रेतपिशाचाश्च यक्षरक्षोविनायकाः ॥२७॥ कोटरा
रेवती ज्येष्ठा पूतना मातृकादयः ॥ उन्मादा ये ह्यपस्मारा देहप्राणेन्द्रियद्रुहः ॥ २८ ॥ स्वप्नदृष्टा महोत्पाता वृद्धबालग्रहाश्च
ये ॥ सर्वे नश्यन्तु ते विष्णोर्नामग्रहणभीरवः ॥ २९ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति प्रणयबद्धाभिर्गोपीभिः कृतरक्षणम् ॥ पाय-
यित्वा स्तनं माता संन्यवेशयदात्मजम् ॥ ३० ॥ तावन्नन्दादयो गोपा मथुराया व्रजं गताः ॥ विलोक्य पूतनादेहं बभूवुरतिवि-
स्मिताः ॥ ३१ ॥ नूनं बतर्षिः संजातो योगेशो वा समास सः ॥ स एव दृष्टो ह्युत्पातो यदाहानकदुन्दुभिः ॥ ३२ ॥ कलेवरं परशु-
भिश्छित्त्वा तत्ते व्रजौकसः ॥ दूरे क्षिप्त्वाऽवयवशो न्यदहन्काष्ठधिष्ठितम्[4] ॥ ३३ ॥ दह्यमानस्य देहस्य धूमश्चागुरुसौरभः ॥
उत्थितः कृष्णनिर्भुक्तसपद्याहतपाप्मनः ॥ ३४ ॥ पूतना लोकबालघ्नी राक्षसी रुधिराशना ॥ जिघांसयापि हरये स्तनं
दत्त्वाप सद्गतिम् ॥ ३५ ॥ किं[5] पुनः श्रद्धया भक्त्या कृष्णाय परमात्मने ॥ यच्छन्प्रियतमं किं नु[7] रक्तास्तन्मातरो यथा ॥ ३६ ॥

१ भुजमित्यत्र सुपां सुप इति औङ अम् । २ मूले धनुरसिशब्दौ लक्षणया तद्धरपरौ यथासंख्यमन्वयश्च बोध्यः शङ्खशब्दे त्वर्शआद्यच् । ३ अङ्घ्रि जान्वित्यत्र सुपो लुक् । ४ 'प्रवयसो निर्देहुः काष्ठवेष्टितम्' इति चक्र० पाठः । ५ इदं कैमुत्यं करणविषये संप्रदानविषये च । ६ 'वेष्टितम्' इति पाठः । ७ इदं कैमुत्यं कर्तृकर्मविषये । रक्तास्तन्मातरो यथेति दृष्टान्तः ।

॥३७॥३८॥३९॥४०॥४१॥४२॥४३॥ एतदार्भकमर्भकचरितम् । किं तत् । पूतनामोक्षमिति ॥४४॥ अत्तुं दैत्यकुलानीशः पूतनायाः शिशुच्छलात् ॥ स्तन्यापोशनतः प्राणैः प्राणाहुतिमकल्पयत् ॥१॥ ॥ इति श्रीम० म० पु० द० पू० भा० दी० टीकायां षष्ठोऽध्यायः ॥६॥ ॥ उत्क्षिपञ्शकटं व्योम्नि तृणावर्तमधः क्षिपन् ॥ दर्शयन्विश्वमास्ये च कृष्णः क्रीडति सप्तमे ॥ १ ॥ कृष्णार्भकसुधासिन्धुसंप्लवानन्दनिर्भरः ॥ भूयस्तदेव संप्रष्टुं राजाऽन्यदभिनन्दति ॥ २ ॥ येन येनेति । येन येन मत्स्याद्यवतारेणापि यानि यानि कर्माणि करोति तानि नः कर्णसुखावहानि मनःप्रीतिकराणि च भवन्त्येव ॥१॥ तथापि तच्छृण्वतः पुंसः पुरुषमात्रस्यारतिर्मनोग्ला-

पद्भ्यां भक्तहृदिस्थाभ्यां वन्द्याभ्यां लोकवन्दितैः ॥ अङ्गं यस्याः समाक्रम्य भगवानपिबत्स्तनम् ॥३७॥ यातुधान्यपि सा स्वर्गमवाप जननीगतिम् ॥ कृष्णभुक्तस्तनक्षीराः किमु गावो नु मातरः ॥ ३८ ॥ पयांसि यासामपिबत्पुत्रस्नेहस्नुतान्यलम् ॥ भगवान् देवकीपुत्रः कैवल्याद्यखिलप्रदः ॥ ३९ ॥ तासामविरतं कृष्णे कुर्वतीनां सुतेक्षणम् ॥ न पुनः कल्पते राजन्संसारोऽज्ञानसंभवः ॥ ४० ॥ कटधूमस्य सौरभ्यमवघ्राय व्रजौकसः ॥ किमिदं कुत एवेति वदन्तो व्रजमाययुः ॥ ४१ ॥ ते तत्र वर्णितं गोपैः पूतनागमनादिकम् ॥ श्रुत्वा तन्निधनं स्वस्ति शिशोश्चासन्सुविस्मिताः ॥ ४२ ॥ नन्दः स्वपुत्रमादाय प्रेत्यागतमुदारधीः ॥ मूर्ध्न्युपाघ्राय परमां मुदं लेभे कुरूद्वह ॥ ४३ ॥ य एतत्पूतनामोक्षं कृष्णस्यार्भकमद्भुतम् ॥ शृणुयाच्छ्रद्धया मर्त्यो गोविन्दे लभते रतिम् ॥ ४४ ॥ इति श्रीमद्भागवते म० पु० द० पू० षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ राजोवाच ॥ येन येनावतारेण भगवान्हरिरीश्वरः ॥ करोति कर्णरम्याणि मनोज्ञानि च नः प्रभो ॥ १ ॥ यच्छृण्वतोऽपैत्यरतिर्वितृष्णा सत्त्वं च शुद्ध्यत्यचिरेण पुंसः ॥ भक्तिर्हरौ तत्पुरुषे च सख्यं तदेव हारं वद मन्यसे चेत् ॥ २ ॥ अथान्यदपि कृष्णस्य तोकाचरितमद्भुतम् ॥ मानुषं लोकमासाद्य तज्जातिमनुरुन्धतः ॥ ३ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ कदाचिदौत्थानिककौतुकाप्लवे जन्मर्क्षयोगे समवेतयोषिताम् ॥ वादित्रगीतद्विजमन्त्रवाचकैश्चकार सूनोरभिषेचनं सती ॥ ४ ॥ ॥ ॥

निस्तन्मूलभूता विविधा तृष्णा चापगच्छति तथा सत्त्वशुद्धिहरिभक्तिहरिदाससख्यानि च भवन्ति । तदेव हारं हरेश्चरितं, मनोहरं वा वद मन्यसे चेत् अनुग्रहं यदि करोषीति ॥२॥ अत्यौत्सुक्येन पुनर्विशिनष्टि—अथेति । अनुरुन्धतोऽनुकुर्वतः ॥ ३ ॥ उत्थानं शिशोरङ्गपरिवर्तनं तत्र करणीये कौतुकाप्लवे उत्सवाभिषेके तथा तस्मिन्नेव दिने जन्मर्क्षस्यापि योगेऽतिमहोत्सवे समवेतयोषितां मिलितपुरन्ध्रीणां मध्ये वादित्रादिभिः शोभितमभिषेचनं सती यशोदा चकार ॥ ४ ॥ ॥

१ भगवतो निष्कारणकृपाप्रापितं पूतनासौभाग्यमाह—पद्भ्यामिति द्वाभ्यामिति चक्र०। २ जननीगतिसदृशगतिरूपं स्वर्गम् । ३ पूतनापेक्षयापि मातृश्रैष्ठ्यं वर्णयति—पयांसीति द्वाभ्याम् । ४ सुतत्वेनेक्षणमित्यर्थः । ५ प्रासङ्गिकं समाप्य प्रस्तुतमाह—कटेति । पूतना लोकबालघ्नीत्यारभ्य षट्श्लोकाः प्रक्षिप्ता इति श्रीवल्लभाचार्याः । ६ 'प्रोष्यागत उदारधीः' इति पाठः । ७ अत्र वीर० पाठे—'एवं बहूनि कर्माणि गोपानां शं सयोषिताम् । नन्दस्य गेहे ववृधे कुर्वन्विष्णुर्जनार्दनः ॥' इति पद्यमधिकम् । ८ 'लोकाचरितम्' वीर० पाठः । ९ श्लेषेण हारमिव हृदये धार्यमिति चक्र०।

अन्नादिभिः सुपूजितैर्विप्रैः कृतमङ्गलम् । संजातनिद्रे अक्षिणी यस्य तमशीशयच्छायितवती, शकटस्याधस्तात्प्रेङ्खे ॥ ५ ॥ उदक्षिपदूर्ध्वं चालितवान् ॥ ६ ॥ तदधःशयानस्य शिशोरल्पकश्चासौ प्रवालवन्मृदुश्च योऽङ्घ्रिस्तेन हतमनः शकटं व्यवर्तत विपरीतमपतत् । कथम् । विध्वस्तानि नानारसवन्ति कुप्यभाजनानि स्वर्णरजतातिरिक्तकांस्यादिमयानि यथा भवन्ति तथा । चक्रे च अक्षश्च चक्राक्षाः व्यत्यस्ताश्चक्राक्षा यस्मिन्, विभिन्नः कूबरो युगन्धरो यस्य तच्च तच्च यथा भवति तथा व्यवर्ततेति ॥ ७ ॥ अद्भुतदर्शनेनाकुला बभूवुः तदेवाह—कथमिति । विपर्यगाद्विपरीतमपतदिति ॥ ८ ॥ ९ ॥ न श्रद्दधिरे विश्वासं न जग्मुः,

नन्दस्य पत्नी कृतमज्जनादिकं विप्रैः कृतस्वस्त्ययनं सुपूजितैः ॥ अन्नाद्यवासःस्रगभीष्टधेनुभिः संजातनिद्राक्षमशीशयच्छनैः ॥ ५ ॥ औत्थानिकौत्सुक्यमना मनस्विनी समागतान्पूजयती व्रजौकसः ॥ नैवाशृणोद्वै रुदितं सुतस्य सा रुदन्स्तनार्थी चरणावुदक्षिपत् ॥ ६ ॥ अधःशयानस्य शिशोरनोऽल्पकं प्रवालमृद्वङ्घ्रिहतं व्यवर्तत ॥ विध्वस्तनानारसकुप्यभाजनं व्यत्यस्तचक्राक्षविभिन्नकूबरम् ॥ ७ ॥ दृष्ट्वा यशोदाप्रमुखा व्रजस्त्रिय औत्थानिके कर्मणि याः समागताः ॥ नन्दादयश्चाद्भुतदर्शनाकुलाः कथं स्वयं वै शकटं विपर्यगात् ॥ ८ ॥ (इति ब्रुवन्तोऽतिविवादमोहिता जनाः समन्तात्परिवव्रुरार्तवत्) ॥ ऊचुरव्यवसितमतीन्गोपान्गोपीश्च बालकाः ॥ रुदतानेन पादेन क्षिप्तमेतन्न संशयः ॥ ९ ॥ न ते श्रद्दधिरे गोपा बालभाषितमित्युत ॥ अप्रमेयं बलं तस्य बालकस्य न ते विदुः ॥ १० ॥ रुदन्तं सुतमादाय यशोदा ग्रहशङ्किता ॥ कृतस्वस्त्ययनं विप्रैः सूक्तैः स्तनमपाययत् ॥ ११ ॥ पूर्ववत्स्थापितं गोपैर्बलिभिः सपरिच्छदम् ॥ विप्रा हुत्वाऽर्चयांचक्रुर्दध्यक्षतकुशाम्बुभिः ॥ १२ ॥ येऽसूयानृतदम्भेर्ष्याहिंसामानविवर्जिताः ॥ न तेषां सत्यशीलानामाशिषो विफलाः कृताः ॥ १३ ॥ इति बालकमादाय सामर्ग्यजुरुपाकृतैः ॥ जलैः पवित्रौषधिभिरभिषिच्य द्विजोत्तमैः ॥ १४ ॥ वाचयित्वा स्वस्त्ययनं नन्दगोपः समाहितः ॥ हुत्वा चाग्निं द्विजातिभ्यः प्रादादन्नं महागुणम् ॥ १५ ॥ ॥ ७ ॥

उत अपि बालस्यैतन्न संभवति एते च बालाः किं जानन्तीति ॥ १० ॥ रक्षोघ्नैः सूक्तैः कृत्वा ॥ ११ ॥ भगवत्प्रभावानभिज्ञविप्रचेष्टितं विडम्बयन्नाह—पूर्ववदित्यादिना । बलिभिः शक्तैः । यद्वा अष्टदिक्षु बलिभिः सहितं सपरिकरं यथापूर्वं स्थापितं विप्रा दध्यादिभिरर्चयामासुः । हुत्वा ग्रहादिहोमं विधाय ॥ १२ ॥ असूया गुणे दोषाविष्करणम् । ईर्ष्या अक्षान्तिः । तेषामाशिषः कृतास्तैः प्रयुक्ताः ॥ १३ ॥ इत्येवमभिप्रेत्य सामर्ग्यजुर्भिरुपाकृतैः संस्कृतैः । पवित्रा ओषधयो येषु जलेषु तैः कृत्वा द्विजोत्तमैः कर्तृभिरभिषिच्याभिषेकं कारयित्वा ॥ १४ ॥ हुत्वा हावयित्वा ॥ १५ ॥ ॥ ॥

१ 'शकटासुरभञ्जनः' इति ब्रह्माण्डपुराणादसुरावेशेन भूमौ प्रविशच्चक्रत्वादुच्चस्यापि शकटस्याल्पकेन चरणेन स्पर्शो ज्ञेय इति श्रीवैष्णवतोषणीति चक्र० । २ इदमर्धं काचित्कमिव प्रतीयते । ३ किं दैत्यैर्ग्रहादिना वेत्यनिश्चितमतीन् बालकास्तन्माधुर्याकृष्टमनस्त्वात्तदेकदृष्टय ऊचुः—अनेनेति । ४ अप्रमेयं तर्कागोचरं । ५ अत्र पुनस्ते इति हेत्वन्तरम् । पुत्रभावमयतत्प्रेमानन्दसक्ता इत्यर्थः । ६ विप्रैः कर्तृभिः, सूक्तैः करणैः । ७ स्थापितं शकटं । ८ हुत्वा ग्रहहोमं विधाय । ९ महान्तो गुणा रसा मोक्षादयो यस्मिन् । १० अपीति शङ्कायाम् । शङ्कामेवाह—बालस्येति । ११ तेषामिति कर्तरि शेषे षष्ठी ।

गावो गाश्च प्रादात् । अन्वयुञ्जत आशिषो युयुजुः ॥ १६ ॥ तास्तथैव बभूवुरित्यर्थः ॥ १७ ॥ 'उत्क्षिप्य मृदुपादेन शकटं व्योम्नि लीलया ॥ तृणावर्तं पदापीड्य भुव्यपातयदर्भकः' ॥ १ ॥ आरोहमुत्सङ्गम् ॥ १८ ॥ तृणावर्तात्स्वमृत्युपरिहाराय कृष्णेनैवात्मन उत्सङ्गादुत्ताराय कृतं भारमजानत्युत्पातशङ्कया महापुरुषमादध्यौ । श्रीकृष्णोदरवर्तिनां जगतां भारेण पीडिता विस्मिता च सती । यद्वा जगतां मध्ये कर्मसु आस बभूव नतु जगदुदरं तं वेदेत्यर्थः ॥ १९ ॥ ॥ २० ॥ ईरयन्निनादयन्नित्यर्थः ॥ २१ ॥ यतो यत्र न्यस्तवती तस्मिन्स्थाने नापश्यत् ॥ २२ ॥ २३ ॥ खरपवनचक्रात्पांसुवर्षे सति ॥ २४ ॥ उपारतः

गावः सर्वगुणोपेता वासःस्रग्रुक्ममालिनीः ॥ आत्मजाभ्युदयार्थाय प्रादात्ते चान्वयुञ्जत ॥१६॥ विप्रा मन्त्रविदो युक्तास्तैर्याः प्रोक्तास्तथाशिषः ॥ ता निष्फला भविष्यन्ति न कदाचिदपि स्फुटम् ॥ १७ ॥ एकदारोहमारूढं लालयन्ती सुतं सती ॥ गरिमाणं शिशोर्वोढुं न सेहे गिरिकूटवत् ॥ १८ ॥ भूमौ निधाय तं गोपी विस्मिता भारपीडिता ॥ महापुरुषमादध्यौ जगतामास कर्मसु ॥१९॥ दैत्यो नाम्ना तृणावर्तः कंसभृत्यः प्रणोदितः ॥ चक्रवातस्वरूपेण जहारासीनमर्भकम् ॥२०॥ गोकुलं सर्वमावृण्वन्मुष्णंश्चक्षूंषि रेणुभिः ॥ ईरयन्सुमहाघोरशब्देन प्रदिशो दिशः ॥२१॥ मुहूर्तमभवद्गोष्ठं रजसा तमसा वृतम् ॥ सुतं यशोदा नापश्यत्तस्मिन्न्यस्तवती यतः ॥२२॥ नापश्यत्कश्चनात्मानं परं चापि विमोहितः ॥ तृणावर्तनिसृष्टाभिः शर्कराभिरुपद्रुतः ॥ २३ ॥ इति खरपवनचक्रपांसुवर्षे सुतपदवीमबलाऽविलक्ष्य माता ॥ अतिकरुणमनुस्मरन्त्यशोचद्भुवि पतिता मृतवत्सका यथा गौः ॥ २४ ॥ रुदितमनु निशम्य तत्र गोप्यो भृशमनुतप्तधियोऽश्रुपूर्णमुख्यः ॥ रुरुदुरनुपलभ्य नन्दसूनुं पवन उपारतपांसुवर्षवेगे ॥ २५ ॥ तृणावर्तः शान्तरयो वात्यारूपधरो हरन् ॥ कृष्णं नभोगतो गन्तुं नाशक्नोद्भूरिभारभृत् ॥ २६ ॥ तमश्मानं मन्यमान आत्मनो गुरुमत्तया ॥ गले गृहीत उत्स्रष्टुं नाशक्नोदद्भुतार्भकम् ॥२७॥ गलग्रहणनिश्चेष्टो दैत्यो निर्गतलोचनः ॥ अव्यक्तरावो न्यपतत्सहबालो व्यसुर्व्रजे ॥ २८ ॥ तमन्तरिक्षात्पतितं शिलायां विशीर्णसर्वावयवं करालम् ॥ पुरं यथा रुद्रशरेण विद्धं स्त्रियो रुदत्यो ददृशुः समेताः ॥ २९ ॥ ॥

पांसुवर्षस्य वेगो यस्मिंस्तथाभूते पवने सति । तत्र तस्या रुदितमनु निशम्य गोप्यो रुरुदुः ॥ २५ ॥ वात्या चक्रवातस्तद्रूपधरः कृष्णं हरन् शान्तरयः कथंचिन्नभोगतस्ततः परं गन्तुं नाशक्नोदित्यर्थः ॥ २६ ॥ गुरुमत्तयाऽतिगौरवेण तं तथा अश्मानमश्मवन्तं पर्वतप्रायं मन्यमानस्तेनैवात्मनो गले गृहीतत्वात्तं त्यक्तुमिच्छन्नपि नाशक्नोदित्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

१ आशिष इत्युत्तरश्लोकस्थम् । २ कर्मसु तदर्थस्वस्त्ययनादिषु । ३ स्वेच्छयैव लाघवं वहन्तमित्यर्थः । ४ 'स्वयं न्यस्तवती' इति पाठः । तत्र तस्मिन्नित्यस्याध्याहारः । ५ 'अनुरक्तधियः' इति पाठः । ६ अश्मानमित्यत्र वतुब्लोपश्छान्दसः ।

तस्योरसि लम्बमानं कृष्णमादाय मात्रे प्रतिहृत्य समर्प्य विस्मिताश्च बभूवुरिति । विहायसा गगनमार्गेण पुरुषादेन नीतं तथापि मृत्युमुखात्प्रमुक्तं पुनर्लब्ध्वा मोदं प्रापुरिति ॥३०॥ परस्परं हर्षकथामाहुः—अहो बतेति । निवृत्तिं गमितो मृत्युं प्रापितः कोऽत्र विस्मयो युज्यत एवैतदिति तेष्वेव केचिदाहुः—हिंस्र इति ॥ ३१ ॥ नोऽस्माभिः चीर्णं कृतम् । पूर्तं वापीकूपादिनिर्माणम्, इष्टं पञ्चयज्ञाग्निहोत्रादि, दत्तं दानम्, यद्यस्मात्तपआदेः । प्रणयन्हर्षयन् ॥ ३२ ॥ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ 'तृणावर्तागमे दृष्टगौरवाशङ्किनीं प्रसूम् ॥ बोधयन् दर्शयामास जृम्भमाणो मुखे जगत्' ॥ १ ॥ पीतप्रायस्य पीतः प्रायः स्तनो येन तस्य

प्रादाय मात्रे प्रतिहृत्य विस्मिताः कृष्णं च तस्योरसि लम्बमानम् ॥ तं स्वस्तिमन्तं पुरुषादनीतं विहायसा मृत्युमुखात्प्रमुक्तम् ॥ गोप्यश्च गोपाः किल नन्दमुख्या लब्ध्वा पुनः प्रापुरतीव मोदम् ॥ ३० ॥ अहो बतात्यद्भुतमेष रक्षसा बालो निवृत्तिं गमितोऽभ्यगात्पुनः ॥ हिंस्रः स्वपापेन विहिंसितः खलः साधुः समत्वेन भयाद्विमुच्यते ॥ ३१ ॥ किं नस्तपश्चीर्णमधोक्षजार्चनं पूर्तेष्टदत्तमुत भूतसौहृदम् ॥ यत्संपरेतः पुनरेव बालको दिष्ट्या स्वबन्धून्प्रणयन्नुपस्थितः ॥३२॥ दृष्ट्वाद्भुतानि बहुशो नन्दगोपो बृहद्वने ॥ वसुदेववचो भूयो मानयामास विस्मितः ॥३३॥ एकदार्भकमादाय स्वाङ्कमारोप्य भामिनी ॥ प्रस्नुतं पाययामास स्तनं स्नेहपरिप्लुता ॥ ३४ ॥ पीतप्रायस्य जननी सा तस्य रुचिरस्मितम् ॥ मुखं लालयती राजन् जृम्भतो ददृशे इदम् ॥३५॥ खं रोदसी ज्योतिरनीकमाशाः सूर्येन्दुवह्निश्वसनाम्बुधींश्च ॥ द्वीपान्नगांस्तद्दुहितॄर्वनानि भूतानि यानि स्थिरजङ्गमानि ॥३६॥ सा वीक्ष्य विश्वं सहसा राजन्संजातवेपथुः ॥ संमील्य मृगशावाक्षी नेत्रे आसीत्सुविस्मिता ॥ ३७ ॥ इति श्रीमद्भागवते म० द० पू० तृणावर्तमोक्षो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥७॥ ॥छ॥ ॥श्रीशुक उवाच॥ गर्गः पुरोहितो राजन्यदूनां सुमहातपाः ॥ व्रजं जगाम नन्दस्य वसुदेवप्रचोदितः ॥ १ ॥ तं दृष्ट्वा परमप्रीतः प्रत्युत्थाय कृताञ्जलिः ॥ आनर्चाधोक्षजधिया प्रणिपातपुरःसरम् ॥ २ ॥ सूपविष्टं कृतातिथ्यं गिरा सूनृतया मुनिम् ॥ नन्दयित्वाऽब्रवीद्ब्रह्मन्पूर्णस्य करवाम किम् ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ३५ ॥ नगान्गिरीन् तद्दुहितॄर्नदीः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पू० भावार्थदीपिकायां टीकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ अष्टमे नामकर्मास्य बालक्रीडाकुतूहले ॥ मृद्भक्षणाभियोगे च विश्वरूपं निरूप्यते ॥ १ ॥ विश्वरूपादि बालस्य निशम्याशङ्किनः पितुः ॥ नामकृद्गर्गवाक्येन निजं तत्त्वमसूसुचत् ॥ २ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

१ पुरुषादो नृभक्षकस्तेन । २ स्तन इत्यार्थिकम् । आहिताग्न्यादित्वात्पीत इत्यस्य पूर्वनिपातः । यद्वा पीतं पानं प्रायमीषन्न्यूनं यस्य । ३ 'लब्धाशिषः' इति पाठः । ४ अभ्यगादभिमुखं प्राप्तः, अभि भयरहितं यथा स्यात्तथेति वा । ५ तपस्तप्तमिति पाठः । ६ इदंपदार्थं विवृणोति—खमिति ।

पूर्णश्चेत्कथं धनिनां गृहमागतस्तत्राह—महद्विचलनमिति । महतां स्वाश्रमादन्यत्र विचलनं न स्वार्थं, किंतु गृहिणां मङ्गलाय । ननु तर्हि त एव महद्दर्शनार्थं किमिति नागच्छन्ति तत्राह—दीनचेतसां कृपणानां क्षणमपि गृहं त्यक्तुमशक्नुवतामित्यर्थः ॥ ४ ॥ त्वया बालयोर्नामकरणादि करणीयमिति वक्तुं तस्य ज्ञानातिशयमाह—ज्योतिषामयनमिति । यदतीन्द्रियज्ञानसाधनं ज्योतिषामयनं तत्प्रतिपादकं ज्योतिःशास्त्रमित्यर्थः । तत्साक्षाद्भवता प्रणीतम् । येनान्योऽपि पुमान्परावरं परं कारणं पूर्वजन्मकृतं कर्म, अवरं कार्यं तस्मिन् जन्मनि भाविफलं तद्वेद । उक्तं च जातके—'यदुपचितमन्यजन्मनि शुभाशुभं तस्य कर्मणः प्राप्तिम् ॥ व्यञ्जयति शास्त्रमेतत्तमसि द्रव्याणि दीप इव ॥' इति ॥५॥ विवक्षितमाह—त्वं हीति । दैवज्ञो मन्त्रविच्च त्वम्, अतो नामकरणादिसंस्कारान्कर्तुमर्हसीत्यर्थः । नन्वेतद्गुरुणा करणीयमिति चेत्तत्राह—नृणामिति ॥ ६ ॥ अत्युत्साहिनं नन्दं प्रति गुप्तमेतत्कार्यमित्यभिप्रायेण प्रत्याचक्षाण इवाह—यदूनामिति । भवतु तथापि त्वम-

महद्विचलनं नृणां गृहिणां दीनचेतसाम् ॥ निःश्रेयसाय भगवन्कल्पते नान्यथा[1] क्वचित् ॥ ४ ॥ ज्योतिषामयनं साक्षाद्यत्तज्ज्ञानमतीन्द्रियम् ॥ प्रणीतं भवता येन पुमान्वेद परावरम् ॥ ५ ॥ त्वं हि ब्रह्मविदां श्रेष्ठः संस्कारान्कर्तुमर्हसि ॥ बालयोरनयोर्नृणां जन्मना ब्राह्मणो गुरुः ॥ ६ ॥ ॥ गर्ग उवाच ॥ यदूनामहमाचार्यः ख्यातश्च भुवि सर्वदा ॥ सुतं मया संस्कृतं ते मन्यते देवकीसुतम् ॥ ७ ॥ कंसः पापमतिः सख्यं तव चानकदुन्दुभेः ॥ देवक्या अष्टमो गर्भो न स्त्री भवितुमर्हति ॥ ८ ॥ इति संचिन्तयन् श्रुत्वा देवक्या दारिकावचः ॥ अपि हन्तागताशङ्कस्तर्हि तन्नोऽनयो भवेत् ॥ ९ ॥ ॥ नन्द उवाच ॥ अलक्षितोऽस्मिन्रहसि मामकैरपि गोव्रजे ॥ कुरु द्विजातिसंस्कारं स्वस्तिवाचनपूर्वकम् ॥ १० ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं संप्रार्थितो विप्रः स्वचिकीर्षितमेव तत्[3] ॥ चकार नामकरणं गूढो रहसि[2] बालयोः ॥ ११ ॥ ॥ गर्ग उवाच ॥ अयं हि रोहिणीपुत्रो रमयन्सुहृदो[4] गुणैः ॥ आख्यास्यते राम इति बलाधिक्याद्बलं विदुः ॥ यदूनामपृथग्भावात्संकर्षणमुशन्त्युत १२

त्रागत इति को विद्यादिति चेदत आह—ख्यातश्चेति । ततः किमत आह—सुतमिति । कंसो मन्यते मन्येत । कल्पयेदित्यर्थः ॥ ७ ॥ ननु यदुकुमार इति कथंचिज्जानातु । तत्र वसुदेवस्य सुतस्तत्रापि देवक्यां जात इति कुतो जानीयात्तत्राह—पापमतिरित्यादि ॥ ८ ॥ 'किं मया हतया मन्द' इत्यादि देवकीकन्यावचः श्रुत्वा 'देवक्या अष्टमो गर्भो न स्त्री भवितुमर्हति' इति नित्यं संचिन्तयन्सामान्येन क्वचिदस्तीति ज्ञात्वा युवयोश्च सख्यं संचिन्तयंस्त्वद्गृहे भवेदिति संभाव्य मत्संस्कारलिङ्गेन चागताशङ्कः आगता आशङ्का यस्य सः अपि यदि हन्ता हनिष्यति तर्हि तत्तदा नो महाननयः स्यादिति ॥ ९ ॥ द्विजातिसंस्कारं द्विजातीनामवश्यं कर्तव्यं संस्कारमात्रं केवलं स्वस्तिवाचनपूर्वकं कुर्विति ॥ १० ॥ ११ ॥ यदूनामपृथग्भावात्कुतश्चिद्धेतोर्विप्रतिपद्यमानानां यदूनामपृथग्भावात् । भावो भावनं[5] तस्मात् । अन्योन्यशिक्षया सर्वैकमत्यकरणादित्यर्थः । सम्यक्कर्षत्येकीकरोतीति संकर्षणमप्युशन्ति मन्यन्ते, वक्ष्यन्तीत्यर्थः । गर्भसंकर्षणं तु न प्रकाशयति ॥ १२ ॥ ॥

१ अन्यथा निःश्रेयसव्यतिरेकेण । २ रहसि इति दिने सपालानां गवां वने गमनात् । ३ तत् रहसि संस्कारकरणम् । ४ सुहृदो वसुदेवादीन् भवदादींश्च । आख्यास्यते स्वयमेव । मत्कर्तृकं तु व्याजमात्रम् । वास्तवार्थस्तु सुहृदो भक्तानात्मारामादींश्चेति तोष० । ५ भावनं कारणम् ।

अस्य तव पुत्रस्य । अतः कृष्ण इत्येकं नाम भविष्यति ॥ १३ ॥ प्रागयमिति सामान्योक्त्या ऋषिरयं जन्मान्तरगतं नाम कथयतीति नन्दो मन्यते स्म । अत एनं वासुदेव इति संप्रचक्षत इति ॥ १४ ॥ गुणानुरूपाणि ईश्वरः सर्वज्ञ इत्यादीनि, कर्मानुरूपाणि गोपतिर्गोवर्धनोद्धरण इत्यादीनि तानि सर्वाण्यहमपि नो वेद, जना अपि नो विदुरिति ॥ १५ ॥ जातकफलमाह—एष इति आधास्यदाधास्यति ॥ १६ ॥ अनेन रक्ष्यमाणाः समेधिताश्च दस्यून्विजिग्युरिति ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ इति चात्मानं प्रति समादिश्य । आत्मानं कृष्णं वा । आशिषामाशीर्भिः ॥ २० ॥ 'बालक्रीडाचमत्कारैः कृष्णो रामेण संयुतः ॥ परमानन्दमाधत्त व्रजे नन्दयशोदयोः' ॥ १ ॥ पूर्णत्वमेव दर्शयन्नाह—कालेनेति ॥ २१ ॥ अनुकृष्य पुनःपुनराकृष्य । सरीसृपन्तावतिशयेन चलन्तौ ।

आसन्वर्णास्त्रयो ह्यस्य गृह्णतोऽनुयुगं तनूः ॥ शुक्लो रक्तस्तथा पीत इदानीं कृष्णतां[1] गतः ॥ १३ ॥ प्रागयं वसुदेवस्य क्वचिज्जातस्तवात्मजः ॥ वासुदेव इति श्रीमानभिज्ञाः संप्रचक्षते ॥ १४ ॥ बहूनि सन्ति नामानि रूपाणि च सुतस्य ते ॥ गुणकर्मानुरूपाणि तान्यहं वेद नो जनाः ॥ १५ ॥ एष वः श्रेय आधास्यद्[2] गोपगोकुलनन्दनः ॥ अनेन सर्वदुर्गाणि यूयमञ्जस्तरिष्यथ ॥ १६ ॥ पुरानेन व्रजपते साधवो[3] दस्युपीडिताः ॥ अराजके रक्ष्यमाणा जिग्युर्दस्यून्समेधिताः ॥ १७ ॥ य एतस्मिन्महाभागाः[4] प्रीतिं कुर्वन्ति मानवाः ॥ नारयोऽभिभवन्त्येतान्विष्णुपक्षानिवासुराः ॥ १८ ॥ तस्मान्नन्दात्मजोऽयं ते नारायणसमो[5] गुणैः ॥ श्रिया कीर्त्यानुभावेन गोपायस्व[6] समाहितः ॥ १९ ॥ इत्यात्मानं समादिश्य गर्गे च स्वगृहं गते ॥ नन्दः प्रमुदितो मेन आत्मानं पूर्णमाशिषाम् ॥ २० ॥ कालेन व्रजताल्पेन गोकुले रामकेशवौ ॥ जानुभ्यां सह पाणिभ्यां रिङ्गमाणौ विजह्रतुः ॥ २१ ॥ तावङ्घ्रियुग्ममनुकृष्य सरीसृपन्तौ घोषप्रघोषरुचिरं व्रजकर्दमेषु ॥ तन्नादहृष्टमनसावनुसृत्य लोकं मुग्धप्रभीतवदुपेयतुरन्ति मात्रोः ॥ २२ ॥ तन्मातरौ निजसुतौ घृणया स्नुवन्त्यौ पङ्काङ्गरागरुचिरावुपगुह्य दोर्भ्याम् ॥ दत्त्वा स्तनं प्रपिबतोः स्म मुखं निरीक्ष्य मुग्धस्मिताल्पदशनं ययतुः प्रमोदम् ॥ २३ ॥

कथम् । घोषाः कटिपादभूषणकिङ्किण्यस्तेषां प्रघोषेण रुचिरं यथा तथा । तेषां घोषाणां नादेन हृष्टं मनो ययोस्तौ । लोकमितस्ततो गच्छन्तं जनमनुसृत्य त्रिचतुराणि पदान्यनुगम्य मुग्धवत्प्रभीतवन्मात्रोरन्ति समीपे उपेयतुरुपजग्मतुः ॥ २२ ॥ तदा च तन्मातरौ निजसुतौ दोर्भ्यामुपगुह्य प्रमोदं ययतुः । कथंभूते । घृणया कृपया स्नुवन्त्यौ पयःपूर्णपयोधरे सत्यौ । पङ्केनाङ्गरागेण च रुचिरौ । कथंभूतं मुखं निरीक्ष्य । मुग्धं मन्दं स्मितं यस्मिन्, अल्पा दशनाश्च यस्मिंस्तच्च तच्च ॥ २३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

१ कृष्णतामेतद्रूपतामस्मिन्नन्तर्भूततां प्राप्तः सर्वांशत्वात् । २ आधास्यदित्यत्र इकारलोप आर्षः । ३ अप्रकटार्थे तु साधवो देवाः, दस्यवो दैत्याः, अराजके इन्द्रस्य पदच्युतौ इति तोष० । ४ 'महाभागे' इति पाठे सप्तम्यन्तं यशोदासंबोधनं वा । ५ नारायण एव समो यस्य । ६ 'गोपाय सुसमाहितः' इति पाठः । तत्र समाहितो गोपाय, यद्वा श्रीकीर्त्यादिभिर्गोपानां राज्ञां गोपानां भवतां वा अये शुभविधौ सुसमाहितस्तत्परः इति तोष० । ७ शुकोक्तिरियम् । अत्र 'शुक उवाच' इति क्वचित् ।

यर्ह्यङ्गनानां दर्शनीया कुमारलीला ययोस्तथाभूतौ जातौ तदान्तर्व्रजे व्रजस्य मध्ये तदबला व्रजाङ्गनास्तौ प्रेक्षन्त्यः प्रेक्षमाणा विस्मृतगृहकृत्या हसन्त्यो जहृषुर्हृष्टा बभूवुः। कथंभूतौ। ताभ्यां प्रगृहीतानि पुच्छानि येषां तैर्वत्सैरितस्ततोनुकृष्यमाणौ ॥ २४ ॥ अतिचपलौ तौ शृङ्ग्यादिभ्यो निषेद्धुं गृहोचितानि कर्माणि च कर्तुं यत्र यदा तज्जनन्यौ न शेकाते तदाऽलं मनसोऽनवस्थामापतुरिति गृहसौख्यस्य पराकाष्ठा दर्शिता ॥२५॥२६॥२७॥२८॥ 'कृष्णचापलचौर्याणि सहैवाखिलसद्मतः ॥ प्रजल्पन्त्यः समागत्य गोप्यो गोप्यै मुदं ददुः' ॥१॥ असमयेऽदोहकाले। क्रोशे संजातहासः। स्तेयं चौर्यार्जितम्, नतु दत्तम्। तत्रापि स्वादु नेतरत्। दधि च पयश्चात्ति। किंच भोक्ष्यन्मर्कान्मर्कटान्प्रति विभज्य ददाति। तेषां मध्ये तृप्तत्वेन कोपि नात्ति चेत्तर्हि भाण्डं भिनत्ति। क्वचिद्द्रव्यस्यालाभे सति सः गृहाय धक्ष्यामीति कुपितो याति। यद्वा सगृहा गृहिणस्तेभ्यः कुपितस्तेषां तोकान्पर्यङ्कादिषु सुप्तानुपक्रोश्य रोदयित्वा यातीति ॥२९॥ कल्पितैः स्तेययोगैरित्युक्तं तत्र-

यर्ह्यङ्गनादर्शनीयकुमारलीलावन्तर्व्रजे तदबलाः प्रगृहीतपुच्छैः ॥ वत्सैरितस्तत उभावनुकृष्यमाणौ प्रेक्षन्त्य उज्झित-
गृहा जहृषुर्हसन्त्यः ॥ २४ ॥ शृङ्ग्यग्निदंष्ट्र्यसिजलद्विजकण्टकेभ्यः क्रीडापरावतिचलौ स्वसुतौ निषेद्धुम् ॥ गृह्याणि
कर्तुमपि यत्र न तज्जनन्यौ शेकात आपतुरलं मनसोऽनवस्थाम् ॥२५॥ कालेनाल्पेन राजर्षे रामः कृष्णश्च गोकुले ॥ अघृ-
ष्टजानुभिः पद्भिर्विचक्रमतुरञ्जसा ॥२६॥ ततस्तु भगवान्कृष्णो वयस्यैर्व्रजबालकैः ॥ सहरामो व्रजस्त्रीणां चिक्रीडे जन-
यन्मुदम् ॥२७॥ कृष्णस्य गोप्यो रुचिरं वीक्ष्य कौमारचापलम् ॥ शृण्वत्याः किल तन्मातुरिति होचुः समागताः ॥२८॥
वत्सान्मुञ्चन्क्वचिदसमये क्रोशसंजातहासः स्तेयं स्वाद्वत्त्यथ दधि पयः कल्पितैः स्तेययोगैः ॥ मर्कान्भोक्ष्यन्विभजति
स चेन्नात्ति भाण्डं भिनत्ति द्रव्यालाभे स गृहकुपितो यात्युपक्रोश्य तोकान् ॥ २९ ॥ हस्ताग्राह्ये रचयति विधिं पीठको-
लूखलाद्यैश्छिद्रं ह्यन्तर्निहितवयुनः शिक्यभाण्डेषु तद्वित् ॥ ध्वान्तागारे धृतमणिगणं स्वाङ्गमर्थप्रदीपं काले गोप्यो
यर्हि गृहकृत्येषु सुव्यग्रचित्ताः ॥ ३० ॥ एवं धार्ष्ट्यान्युशति कुरुते मेहनादीनि वास्तौ स्तेयोपायैर्विरचितकृतिः सुप्रतीको
यथास्ते ॥ इत्थं स्त्रीभिः सभयनयनश्रीमुखालोकिनीभिर्व्याख्यातार्था प्रहसितमुखी नह्युपालब्धुमैच्छत् ॥ ३१ ॥

पश्यति—हस्ताग्राह्य इति। तुङ्गशिक्यस्थभाण्डेष्वन्तर्हिते दध्यादौ वयुनं ज्ञानं यस्य स छिद्रं रचयति। तद्विच्छिद्ररचनादिवित्। ध्वान्तयुक्ते गृहे स्वाङ्गमेवार्थप्रदीपं रचयति। विशेषतो धृतमणिगणम्। यर्हि यस्मिन्काले ॥३०॥ रेरे चोरेत्याक्षिप्तः सन्नुशति जल्पति त्वमेव चोरोऽहं गृहस्वामीत्यादीनि धार्ष्ट्यानि प्रागल्भ्यानि। अथवा उशति हे कमनीये यशोदे। यद्वा उशति वास्तौ स्वर्चिते गृहे मेहनादीनि पुरीषोत्सर्गादीनि कुरुते। एवं स्तेयोपायैर्विरचिता कृतिः कर्म येन सः। त्वत्समीपे सुप्रतीकः साधुरिवास्ते। सभये नयने यस्मिंस्तच्च तच्छ्रीयुक्तं मुखं च तदालोकिनीभिर्व्याख्यातार्था प्रख्यापितजन्मफला तत्तत्कर्मफला वा उपालब्धुमाक्षेप्तुं नैच्छत् ॥३१॥

१ ताड्यतां बध्यतामित्याक्रोशे सति। २ भोक्ष्यन्स्वभोजनात्पूर्वमेव। ३ शेकाते इति प्रकृतिभावाभाव आर्षः। ४ 'ओजसा' इति पाठः। ५ यद्वा न च मन्तव्यं ममायं बाल इति। यतोऽन्तरेव निहितं संवृत्य धृतं ज्ञानं येन स इत्यादि योज्यम्। ६ उशति कमनीये इति वशेरत्र रोचमानतार्थप्राधान्यादिति क्रम०। ७ भगवति न मेहनादिसंभवस्तथापि बाललीलासंपत्त्यर्थं मृषैव दर्शितमिति ज्ञेयमिति तोष०।

कदाचिदपराधान्तरे उपालभत तदा तु महदाश्चर्यमभूदिति कथयन्नाह—एकदेति ॥ ३२ ॥ उपालभ्य निर्भर्त्स्य। भयेन संभ्रान्तप्रेक्षणे चपलनिरीक्षणे अक्षिणी यस्य तम् ॥३३॥ अदान्तात्मन् चपलगात्र। रह एकान्ते ॥३४॥ नाहं भक्षितवानिति। नहि बाह्यं किंचिन्मया भक्ष्यते मत्कुक्षावादावेव सर्वमस्तीति भावः। समक्षं प्रत्यक्षम् ॥३५॥ व्यादेहि मुखं प्रसारयेति। व्यादत्त प्रसारितवान् ॥ ३६ ॥ तत्र तस्मिन्मुखे विश्वं ददृशे ददर्श। तत्प्रपञ्चयति—जगज्जङ्गमम्। स्थास्नु स्थावरम्। खमन्तरिक्षलोकम्। साद्रिद्वीपाब्धिभूगोलं पर्वतद्वीपसमुद्रसहितं भूगोलं भूर्लोकम्। वायुः प्रवहः अग्निर्वैद्युतः, इन्दुश्च तारकाश्च तत्सहितम् ॥३७॥ ज्योतिश्चक्रं स्वर्लोकम्। वैकारिकाणि देवाः। मन इति वैकारिकशब्देन गृहीतमपि देववैलक्षण्यात्पुनरुक्तम्। इन्द्रियाणि च तैजसानि। मात्रास्तामसाः शब्दादयः ॥३८॥ एवमेतद्विचित्रं विश्वं सहैकदैव वीक्ष्य विचित्रमाह—जीवश्च गुणक्षोभकः, कालश्च परिणामहेतुः, स्वभावश्च जन्महेतुः, कर्म च तत्संस्कारः, आश-

एकदा क्रीडमानास्ते रामाद्या गोपदारकाः ॥ कृष्णो मृदं भक्षितवानिति मात्रे न्यवेदयन् ॥ ३२ ॥ सा गृहीत्वा करे
कृष्णमुपालभ्य हितैषिणी ॥ यशोदा भयसंभ्रान्तप्रेक्षणाक्षमभाषत ॥ ३३ ॥ कस्मान्मृदमदान्तात्मन् भवान्भक्षितवान्
रहः ॥ वदन्ति तावका ह्येते कुमारास्तेऽग्रजोऽप्ययम् ॥ ३४ ॥ नाहं भक्षितवानम्ब सर्वे मिथ्याभिशंसिनः ॥ यदि सत्यगि-
रस्तर्हि समक्षं पश्य मे मुखम् ॥३५॥ यद्येवं तर्हि व्यादेहीत्युक्तः स भगवान्हरिः ॥ व्यादत्ताव्याहतैश्वर्यः क्रीडामनुजबा-
लकः ॥३६॥ सा तत्र ददृशे विश्वं जगत्स्थास्नु च खं दिशः ॥ साद्रिद्वीपाब्धिभूगोलं सवाय्वग्नीन्दुतारकम् ॥३७॥ ज्योति-
श्चक्रं जलं तेजो नभस्वान्वियदेव च ॥ वैकारिकाणीन्द्रियाणि मनो मात्रा गुणास्त्रयः ॥३८॥ एतद्विचित्रं सह जीवकालस्व-
भावकर्माशयलिङ्गभेदम् ॥ सूनोस्तनौ वीक्ष्य विदारितास्ये व्रजं सहात्मानमवाप शङ्काम् ॥ ३९ ॥ किं स्वप्न एतदुत देव-
माया किंवा मदीयो बत बुद्धिमोहः ॥ अथो अमुष्यैव ममार्भकस्य यः कश्चनौत्पत्तिक आत्मयोगः ॥ ४० ॥ अथो यथा-
वन्न वितर्कगोचरं चेतोमनःकर्मवचोभिरञ्जसा ॥ यदाश्रयं येन यतः प्रतीयते सुदुर्विभाव्यं प्रणतास्मि तत्पदम् ॥ ४१ ॥

यश्च, एतैर्लिङ्गानां चराचरशरीराणां भेदो यस्मिंस्तत्। तत्र व्रजं च सहात्मानं स्वसहितं क्वचिद्वीक्ष्य। सूनोस्तनावल्पे विदारिते आस्ये शङ्कामवाप ॥३९॥ तामेवाह—किं स्वप्न इति। परितो विलोक्याह—नायं स्वप्नः। तर्हि किं देवस्य हरेर्माया। तथा चेदन्ये किं न पश्यन्ति तर्हि, किंवा मदीय एव कश्चिद्बुद्धिमोहो विपर्यासो दर्पणे मुखवत्। एवं तर्ह्ययं कृष्णोऽपि कथमन्तः प्रतीयते। अन्तर्बहिश्चैकरूपेण च कथं जगत्प्रतीयते। तथा सति बिम्बप्रतिबिम्बयोरिव परस्परं वैपरीत्येन प्रतीतिः स्यादित्याशङ्क्यान्यथा वितर्कयति—अथो इति। अथवा ममामुष्यार्भकस्यापि सतो यः कश्चनाचिन्त्य आत्मयोगः स्वीयमैश्वर्यम्। औत्पत्तिकः स्वाभाविकः ॥४०॥ चरमं पक्षमाश्रित्यायमीश्वर इति निश्चित्याह—अथो इति। चेतश्चित्तम्। चित्तादिभिर्न वितर्कगोचरम्। जगद्यदाश्रयं यदधिष्ठानम्। येन करणाधिष्ठात्रा। यतो बुद्धिवृत्त्यभिव्यक्तात्। नन्विदमवितर्क्यं भवतु, तत्पदं कीदृगत आह—सुदुर्विभाव्यमिति। इदमत्यन्तमचिन्त्यमित्यर्थः ॥ ४१ ॥ ॥

१ 'करे पुत्रं' इति पाठः। २ सहात्मानं आत्मभ्यां श्रीकृष्णयशोदाभ्यां सहितं वीक्ष्य। ३ अभिव्यक्तान्नारायणादञ्जसा साक्षात्प्रतीयते तस्य पदं प्रणतास्मि।

एवं प्रपञ्चप्रतीत्योन्नीतं तत्त्वं पुनर्जीवसंसृतिहेतुमायाश्रयत्वेनोन्नयन्नाह—अहमिति । यशोदा नामाहमसौ मम पतिः । अमुष्य व्रजेश्वरस्याखिलवित्ताधिष्ठात्र्यहं सती जाया, एष कृष्णो मे सुतः, गोप्यादयश्च मदीयाः, इतीत्थं कुमतिर्यन्मायया स एष मे शरणमिति ॥ ४२ ॥ वैष्णवीं स्वीयाम् ॥ ४३ ॥ प्रवृद्धेन स्नेहेन कलिलं व्याप्तं हृदयं यस्याः सा पुरेवासीत् ॥४४॥ मायाबलोद्रेकमाह—त्रय्येति । त्रय्या कर्मकाण्डरूपया इन्द्रादिरूपेण, उपनिषद्भिर्ब्रह्मेति, सांख्यैः पुरुष इति, योगैः परमात्मेति, सात्वतैर्भगवानित्युपगीयमानं माहात्म्यं यस्य तम् ॥ ४५ ॥ अतिविस्मयेन पृच्छति—नन्द इति । महोदयं महानुदय उद्भवो

अहं ममासौ पतिरेष मे सुतो व्रजेश्वरस्याखिलवित्तपा सती ॥ गोप्यश्च गोपाः सहगोधनाश्च मे यन्माययेत्थं कुमतिः स मे गतिः ॥४२॥ इत्थं विदिततत्त्वायां गोपिकायां स ईश्वरः ॥ वैष्णवीं व्यतनोन्मायां पुत्रस्नेहमयीं विभुः ॥ ४३ ॥ सद्योनष्टस्मृतिर्गोपी सारोप्यारोह[1]मात्मजम् ॥ प्रवृद्धस्नेहकलिलहृदयासीद्यथा पुरा ॥ ४४ ॥ त्रय्या चोपनिषद्भिश्च सांख्ययोगैश्च सात्वतैः ॥ उपगीयमानमाहात्म्यं हरिं साऽमन्यतात्मजम् ॥४५॥ ॥ राजोवाच ॥ नन्दः किमकरोद्ब्रह्मन् श्रेय एवं महोदयम् ॥ यशोदा च महाभागा पपौ यस्याः स्तनं हरिः ॥ ४६ ॥ पितरौ नान्वविन्देतां कृष्णोदारार्भकेहितम् ॥ [2]गायन्त्यद्यापि कवयो यल्लोकशमलापहम् ॥ ४७ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ द्रोणो वसूनां प्रवरो धरया सह भार्यया ॥ करिष्यमाण आदेशान्ब्रह्मणस्त[3]मुवाच ह ॥ ४८ ॥ जातयोर्नौ महादेवे भुवि विश्वेश्वरे हरौ ॥ भक्तिः स्या[4]त्परमा लोके यया[5]ऽञ्जो दुर्गतिं तरेत् ॥४९॥ अस्त्वित्युक्तः स [6]भगवान् व्रजे द्रोणो महायशाः ॥ जज्ञे नन्द इति ख्यातो यशोदा सा धराऽभवत् ॥५०॥ ततो भक्तिर्भगवति पुत्रीभूते जनार्दने ॥ दम्पत्योर्नितरामासीद्गोप[7]गोपीषु भारत ॥५१॥ कृष्णो ब्रह्मण आदेशं सत्यं कर्तुं व्रजे विभुः ॥ सहरामो वसंश्चक्रे तेषां प्रीतिं स्वलीलया ॥ ५२ ॥ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे विश्वरूपदर्शनेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

यस्य तत् ॥ ४६ ॥ ययोः प्रसन्नोऽवतीर्णस्तौ पितरावपि यं नान्वविन्देतां न प्राप्नुताम् । कृष्णस्योदारं महदर्भकेहितं बाललीलाम् । [8]यच्च कवयो गायन्ति तद्योऽविन्दत्स किं श्रेयोऽकरोदिति ॥ ४७ ॥ ब्रह्मण आदेशान्गोपालनादिलक्षणान् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ स एवेह द्रोणो जज्ञे । स च नन्द इति ख्यातः सा च धरा यशोदाऽभवत् ॥ ५० ॥ गोपगोपीनामपि वस्तुस्वभावादस्त्येव भक्तिस्तयोः पुनर्नितरामिति ॥ ५१ ॥ स्वलीलया पुत्रभावानुकारिण्या ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे भावार्थदीपिकायां टीकायां अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

---

१ आरोहमुत्सङ्गम् । २ 'गायन्ते' इति पाठे आत्मनेपदमार्षम् । ३ तं प्रसन्नं ब्रह्माणम् । ४ भक्तिः स्यात् । प्रार्थनायां लिङ् । ५ 'ययान्यो' इति पाठः । ६ भगवानैश्वर्यादिमान् । 'स एवेह' इति पाठः । ७ गोपगोपीषु मध्ये । ८ कवयो ब्रह्मादयः, यद्वा कवय आत्मारामशिरोमणयोऽपि भवादृशाः । ९ आदेशान् मथुरामण्डलवासगोपालनवसुदेवसख्यादीनिति तोष० ।

नवमे पयउत्सिक्ते गत्वा गोप्यथ तत्कृतम् ॥ विलोक्य भाण्डभङ्गादि कृष्णं दाम्ना बबन्ध तम् ॥ १ ॥ तनूदराश्रितं विश्वं दृष्ट्वा विस्मितचेतसः ॥ बन्धनब्याकुलपूर्त्या पूर्णतामन्वदर्शयत् ॥ २ ॥ स्वयं दधि निर्ममन्थ ॥ १ ॥ तदा चागायतेति चकारान्वयः ॥ २ ॥ सूत्रनद्धं काञ्चीबद्धम् । रज्जोराकर्षेण श्रमो ययोस्तयोर्भुजयोश्चलन्तौ कङ्कणौ च । कबराद्विगलन्त्यो मालत्यो यस्याः सा ॥ ३ ॥ ४ ॥ अधिश्रिते चुल्लीमारोपिते । उत्सिच्यमाने अतितापेनोद्रिच्यमाने ॥ ५ ॥ दृषदश्मना शिलापुत्रेण । अन्तरं गृहमध्यं गतः । रह एकान्ते नवनीतमभक्षयत् ॥ ६ ॥ सुश्रितं सुतप्तम् । दधिमन्थनस्थानं प्रविश्य भिन्नं संदृश्य दृष्ट्वा ॥ ७ ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥ एकदा गृहदासीषु यशोदा नन्दगेहिनी ॥ कर्मान्तरनियुक्तासु निर्ममन्थ स्वयं दधि ॥ १ ॥ यानि यानीह गीतानि तद्बालचरितानि च ॥ दधिनिर्मन्थने काले स्मरन्ती तान्यगायत ॥ २ ॥ क्षौमं [2]वासः पृथुकटितटे बिभ्रती सूत्रनद्धं पुत्रस्नेहस्नुतकुचयुगं जा[3]तकम्पं च सुभ्रूः ॥ रज्ज्वाकर्षश्रमभुजचलत्कङ्कणौ कुण्डले च स्विन्नं वक्त्रं कबरविगलन्मा[4]लती निर्ममन्थ ॥ ३ ॥ तां स्तन्यकाम आसाद्य मथ्नन्तीं जननीं हरिः ॥ गृहीत्वा दधिमन्थानं न्यषेधत्प्रीतिमावहन् ॥ ४ ॥ तमङ्कमारूढमपाययत्स्तनं स्नेहस्नुतं सस्मितमीक्षती मुखम् ॥ अतृप्तमुत्सृज्य जवेन सा ययावु[1]त्सिच्यमाने पयसि त्वधिश्रिते ॥ ५ ॥ संजातकोपः स्फुरितारुणाधरं संदश्य दद्भिर्दधिम[5]न्थ[6]भाजनम् ॥ भित्त्वा मृषाश्रुर्दृषदश्मना रहो जघास हैयङ्गवमन्तरं गतः ॥ ६ ॥ उत्तार्य गोपी सुश्रृतं पयः पुनः प्रविश्य संदृश्य च दध्यमत्रकम् ॥ भग्नं विलोक्य स्वसुतस्य कर्म तज्जहास तं चापि न तत्र पश्यती ॥ ७ ॥ उलू[7]खलाङ्घ्रेरुपरि व्यवस्थितं मर्काय कामं ददतं शिचि स्थितम् ॥ हैयङ्गवं चौर्यविशङ्कितेक्षणं निरीक्ष्य पश्चात्सुतमागमच्छनैः ॥ ८ ॥ तामात्तयष्टिं प्रसमीक्ष्य सत्वरस्त[8]तोऽवरुह्यापससार भीतवत् ॥ गोप्यन्वधावन्न यमाप योगिनां क्षमं प्रवेष्टुं तपसेरितं मनः ॥ ९ ॥ अन्वञ्चमाना जननी बृहच्चलच्छ्रोणीभराक्रान्तगतिः सुमध्यमा ॥ जवेन विस्रंसितकेशबन्धनच्युतप्रसूनानुगतिः परामृशत् ॥ १० ॥ ॥

उलूखलाङ्घ्रेः परिवर्तितस्योलूखलस्योपरि । शिचि शिक्ये । चौर्येण विशङ्कितं चञ्चलमीक्षणं यस्य तं सुतम् ॥ ८ ॥ तपसा ऐकाग्र्येणेरितं तदाकारतां नीतमत एव क्षमं प्रवेष्टुं योगिनां मनोऽपि यं नाप तम् । अथवा अन्वधावत्केवलं नत्वाप, यतो योगिनां मनोऽपि यं प्रवेष्टुं न क्षममिति ॥ ९ ॥ अन्वञ्चमाना एवं कृष्णमनुगच्छन्ती । बृहत्योश्चलन्त्योः श्रोण्योर्भारेणाक्रान्ता स्तब्धा गतिर्यस्याः सा, विस्रंसितात्केशबन्धाच्च्युतैः प्रसूनैरनुगतिरनुगमनं यस्याः सा । यद्वा जवेन कम्पितात्केशबन्धात्पुरः पतितानि प्रसूनान्यनु पश्चाद्गतिर्यस्याः सा । परामृशद्धृतवती ॥ १० ॥ ॥ ॥ ॥

---

१ उत्सिक्तमुत्सेकः । पयस उत्सेके सतीत्यर्थः । २ क्षौमं वाल्कं अतसीतन्तूत्थम् । ३ अत्र केचन—'जातकं पञ्च' इति छित्त्वा क्षौमादि पञ्च बिभ्रती, जातं कं सुखं यस्मिन्कर्मणि यथा तथेति व्याचख्युस्तदुपेक्ष्यं तोष० । ४ विगलन्मालतीत्यत्र कबभावः समासान्तानित्यत्वात् । ५ 'दधिमण्ड' इति पाठः । ६ मृषा व्यर्थं बालस्वभावकृतमेवाश्रु यस्य यद्वा अमृषाश्रुः नत्वन्यदा इव कैतवाश्रुरत्रास्त्वात् तोष० । ७ अन्तर्गृहे मर्कटप्रवेशासंभवाद्बहिर्निर्गत्योलूखलोपरि स्थित्वा मर्कटेभ्यो नवनीतं ददतमित्यभिप्रायमाहतुश्चक्रवर्तिबालबोधिनीकारौ । ८ तत उलूखलात् ।

अञ्जन्मषिणी अञ्जन्ती सर्वतः प्रसरन्ती मषी ययोस्ते अक्षिणी स्वपाणिना कषन्तं संमर्दयन्तम्। भिषयन्ती ह्रस्वश्छान्दसः। भीषयन्ती भयमुत्पादयन्ती। अवागुरदभर्त्सयत् ॥ ११ ॥ इयेष ऐच्छत्। अतद्वीर्यकोविदा तत्प्रभावानभिज्ञा ॥ १२ ॥ अकोविदत्वमाह—न चान्तरिति पञ्चभिः। बन्धनं हि बहिःपरिवृतेन दाम्ना अन्तरावृतस्य भवति। तथा च पूर्वापरविभागवतो वस्तुनः पूर्वतो दाम धृत्वा परितः परिवेष्टनेन भवति न त्वेतदस्तीत्याह—न चान्तरिति। किंच व्यापकेन व्याप्यस्य बन्धो भवति तच्च विपरीतमित्याह—पूर्वापरमिति। किंच तद्व्यतिरिक्तस्य चाभावान्न बन्ध इत्याह—जगच्च य इति ॥ १३ ॥

कृतागसं तं प्ररुदन्तमक्षिणी कषन्तमञ्जन्मषिणी स्वपाणिना ॥ उद्वीक्षमाणं भयविह्वलेक्षणं हस्ते गृहीत्वा भिषयन्त्यवागुरत् ॥ ११ ॥ त्यक्त्वा यष्टिं सुतं भीतं विज्ञायार्भकवत्सला ॥ इयेष किल तं बद्धुं दाम्नाऽतद्वीर्यकोविदा[1] ॥१२॥ न चान्तर्न[2] बहिर्यस्य न पूर्वं नापि चापरम् ॥ पूर्वापरं बहिश्चान्तर्जगतो यो जगच्च यः ॥१३॥ तं मत्वात्मजमव्यक्तं मर्त्यलिङ्गमधोक्षजम्[3] ॥ गोपिकोलूखले दाम्ना बबन्ध प्राकृतं यथा ॥१४॥ तद्दाम बध्यमानस्य स्वार्भकस्य कृतागसः ॥ द्व्यङ्गुलोनमभूत्तेन[4] संदधेऽन्यच्च गोपिका ॥ १५ ॥ यदासीत्तदपि न्यूनं तेनान्यदपि संदधे ॥ तदपि द्व्यङ्गुलं न्यूनं यद्यदादत्त बन्धनम् ॥ १६ ॥ एवं स्वगेहदामानि यशोदा संदधत्यपि ॥ गोपीनां सुस्मयन्तीनां[5] स्मयन्ती विस्मिताभवत् ॥ १७ ॥ स्वमातुः स्विन्नगात्राया विस्रस्तकबरस्रजः ॥ दृष्ट्वा परिश्रमं कृष्णः कृपयासीत्[6]स्वबन्धने ॥ १८ ॥ एवं संदर्शिता ह्यङ्ग हरिणा भृत्यवश्यता ॥ स्ववशेनापि कृष्णेन यस्येदं सेश्वरं वशे ॥ १९ ॥ नेमं[7] विरिञ्चो न भवो न श्रीरप्यङ्गसंश्रया ॥ प्रसादं लेभिरे गोपी यत्तत्प्राप विमुक्तिदात् ॥ २० ॥ नायं सुखापो भगवान्देहिनां[8] गोपिकासुतः ॥ ज्ञानिनां चात्मभूतानां यथा भक्तिमतामिह ॥ २१ ॥ ॥ ॥

तं मर्त्यलिङ्गमधोक्षजमात्मजं मत्वा बबन्धेति ॥ १४ ॥ द्व्यङ्गुलोनं द्वाभ्यामङ्गुलाभ्यामूनमपूर्णम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ स्मितं कुर्वतीनां मध्ये स्वयमपि हसन्ती विस्मयमाप ॥ १७ ॥ १८ ॥ न चैवं स्वातन्त्र्यभङ्ग इत्याह—एवं संदर्शितेति। सेश्वरमिदं विश्वं यस्य वशे यदधीनमित्यर्थः ॥ १९ ॥ भगवत्प्रसादमन्येऽपि भक्ता लभन्ते, इदं त्वतिचित्रमिति सरोमाञ्चितमाह—नेममिति। विरिञ्चः पुत्रोऽपि, भवः स्वात्माऽपि श्रीर्जायापि ॥ २० ॥ फलितमाह—नायमिति। देहिनां देहाभिमानिनां तापसादीनां ज्ञानिनां निवृत्ताभिमानानामपि ॥ २१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

१ यद्वा तद्वीर्यकोविदा तच्चापलदुर्वारतायभिज्ञा। २ सर्वत्र नञ् तदभावदार्ढ्याय, अत एव चकारादपिशब्दश्च। ३ अधोक्षजमिन्द्रियज्ञानातीतरूपम्। ४ द्व्यङ्गुलोनमिति प्रथमाया रज्वा दैवाद्द्व्यङ्गुलन्यूनत्वादुत्तरासां च बाल्योचितहठवत्तादर्शनेन तद्विभुताशक्त्या तथैव रक्षणात्। किंच स्थितेऽपि प्रेमणि वैयग्र्यविशेषतदुत्पन्नमत्कृपाविशेषाभ्यां द्वाभ्यामूनत्वेन मद्वशीकरणं न स्यादिति सूचयितुं इति तोष०। ५ स्मयन्तीनामित्यनादरे षष्ठी। 'उत्स्मयन्तीनाम्' इति पाठः। ६ स्वयमेव बद्धोऽभूदित्यर्थः। ७ विरिञ्चो भवः श्रीश्च प्रसादं न लेभिरे इति न, किंतु गोपी यशोदा यं प्रसादं प्राप तत्तं प्रसादं न लेभिरे इत्यन्वयः। केचन 'लेभिरं स्यादुलूखलं' इति कोशकल्पनेन लेभिर उलूखले गोपी यं प्रसादं प्रापेति व्याख्यास्यन्ति। ८ 'देवकीसुतः' इति पाठः।

भक्तैर्बद्धस्याप्यन्यमोचकत्वमाह—कृष्णस्त्विति ॥२२॥२३॥ ॥ इति श्रीमद्भा० म० पु० दशमस्कन्धे पूर्वार्धे भावार्थदीपिकायां टीकायां नवमोऽध्यायः ॥९॥
दशमेऽपातयद्रिङ्गन्नन्तरा यमलार्जुनौ ॥ तत्रत्याभ्यां च देवाभ्यां कृष्णः स्तुत इतीर्यते ॥ १ ॥ यद्विगर्हितं कर्म येन वा देवर्षेर्भागवतोत्तमस्यापि तमः क्रोधस्तदेतत्कथ्यतामिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ गङ्गायामन्तर्मध्ये। कथंभूते। अम्भोजानां वनानि तेषां राजयस्ता विद्यन्ते यस्मिंस्तस्मिन् ॥ ४ ॥ अपश्यत्, दृष्ट्वा च क्षीबाणौ मत्तौ समबुध्यत ॥ ५ ॥ कुत इत्यत आह—तं दृष्ट्वेति ॥ ६ ॥ अनुग्रहार्थाय अनुग्रहश्च मदनाशोऽर्थश्च श्रीकृष्णदर्शनं तदर्थम्। इदं वक्ष्यमाणं

कृष्णस्तु गृहकृत्येषु व्यग्रायां मातरि प्रभुः ॥ अद्राक्षीदर्जुनौ पूर्वं गुह्यकौ धनदात्मजौ ॥२२॥ पुरा नारदशापेन वृक्षतां प्रापितौ मदात् ॥ नलकूबरमणिग्रीवाविति ख्यातौ श्रियान्वितौ ॥ २३ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे गोपीप्रसादो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ राजोवाच ॥ कथ्यतां भगवन्नेतत्तयोः शापस्य कारणम् ॥ यत्तद्विगर्हितं कर्म येन वा देवर्षेस्तमः[1] ॥ १ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ रुद्रस्यानुचरौ भूत्वा सुदृप्तौ धनदात्मजौ ॥ कैलासोपवने रम्ये मन्दाकिन्यां मदोत्कटौ ॥२॥ वारुणीं मदिरां पीत्वा मदाघूर्णितलोचनौ ॥ स्त्रीजनैरनुगायद्भिश्चेरतुः पुष्पिते वने ॥ ३ ॥ अन्तः प्रविश्य गङ्गायामम्भोजवनराजिनि[2] ॥ चिक्रीडतुर्युवतिभिर्गजाविव करेणुभिः ॥ ४ ॥ यदृच्छया च देवर्षिर्भगवांस्तत्र कौरव ॥ अपश्यन्नारदो देवौ क्षीबाणौ समबुध्यत ॥५॥ तं दृष्ट्वा व्रीडिता देव्यो विवस्त्राः शापशङ्किताः ॥ वासांसि पर्यधुः शीघ्रं विवस्त्रौ नैव गुह्यकौ ॥ ६ ॥ तौ दृष्ट्वा मदिरामत्तौ श्रीमदान्धौ सुरात्मजौ ॥ तयोरनुग्रहार्थाय शापं दास्यन्निदं जगौ ॥ ७ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ न ह्यन्यो जुषतो जोष्यान्बुद्धिभ्रंशो रजोगुणः ॥ श्रीमदादाभिजात्यादिर्यत्र[3] स्त्रीद्यूतमासवः ॥ ८ ॥ हन्यन्ते पशवो यत्र निर्दयैरजितात्मभिः ॥ मन्यमानैरिमं देहमजरामृत्यु नश्वरम् ॥ ९ ॥ देवसंज्ञितमप्यन्ते[4] कृमिविड्भस्मसंज्ञितम् ॥ भूतध्रुक् तत्कृते स्वार्थं किं वेद निरयो यतः ॥ १० ॥ ॥

न ह्यन्य इत्यादि ॥ ७ ॥ जोष्यान्प्रियान्विषयान् जुषतः सेवमानस्य पुंसः श्रीमदादन्य आभिजात्यादिः सत्कुलविद्यादिजनितो मदः। अन्यो वा रजोगुणो रजःकार्यहास्यहर्षादिरूपो नहि। तथा बुद्धिभ्रंशो बुद्धिं भ्रंशयतीति तथा किंतु श्रीमद एवेति। तदाह—यत्रेत्यादिचतुर्भिः। यत्र श्रीमदे ॥८॥ इमं नश्वरं देहमजरामृत्यु अजरश्च अमृत्युश्च यथा तथा मन्यमानैः ॥ ९ ॥ नरदेवभूदेवसंज्ञितमपि श्वादिभिर्भक्षितं विट्संज्ञितं दग्धं भस्मसंज्ञितमन्यदा कृमिसंज्ञितम्। तत्कृते तदर्थं यो भूतध्रुक् भूतद्रोग्धा। यतो भूतद्रोहान्निरयो भवति स किं स्वार्थं वेद। नैव वेदेत्यर्थः ॥ १० ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

१ तमः कोपहेतुरज्ञानं यदभूत्। २ अम्भोजवनानां राजयो यत्रेत्यव्ययविशेषणत्वादव्ययत्वं। राजिनीत्यत्र व्रीह्यादित्वादिनिः। ३ यत्र श्रीमदे कामानृतक्रोधादयो भवन्तीति शेषः। ४ शरीरमित्यध्याहारः। देवसंज्ञितमपि शरीरमन्ते कृमिविड्भस्मसंज्ञितं भवति तत्कृते इत्यन्वयः।

इदानीं देहेऽहंभावोपि न घटत इत्याह—देह इति । निषेक्तुः पितुः । मातुःपितुर्वा मातामहस्य पुत्रिकाकरणे ॥ ११ ॥ अव्यक्तप्रभवाप्ययमव्यक्तात्प्रभव-
स्तस्मिन्नेवाप्ययो यस्य तमात्मसात्कृत्वा आत्मेति मत्वा । असतो मूढाद्दते ॥ १२ ॥ एवं श्रीमदविचेष्टितमुक्त्वा तत्प्रतीकारं निश्चिनोति—असत इति ।
परं श्रेष्ठं, दारिद्र्यमेव केवलमिति वा । कुत इत्यत आह—आत्मौपम्येनेति । ततो न द्रुह्यतीति भावः ॥ १३ ॥ सदृष्टान्तमाह—यथेति । मुखम्लान्यादि-
लिङ्गैः सर्वेषां जीवानां सुखदुःखे समे इति ज्ञातवानित्यर्थः ॥ १४ ॥ किंच दारिद्र्यं मोक्षमपि साधयतीत्याह—दरिद्र इति श्लोकचतुष्टयेन । निरहंस्तम्भो

देहः किमन्नदातुः स्वं[1] निषेक्तुर्मातुरेव च ॥ मातुःपितुर्वा बलिनः[2] क्रेतुरग्नेः शुनोऽपि वा ॥११॥ एवं साधारणं देहमव्य-
क्तप्रभवाप्ययम् ॥ को विद्वानात्मसात्कृत्वा हन्ति जन्तूनृतेऽसतः ॥१२॥ असतः श्रीमदान्धस्य दारिद्र्यं परमञ्जनम्[3] ॥
आत्मौपम्येन भूतानि दरिद्रः परमीक्षते ॥१३॥ यथा कण्टकविद्धाङ्गो जन्तोर्नेच्छति तां व्यथाम् ॥ जीवसाम्यं गतो
लिङ्गैर्न[4] तथाऽविद्धकण्टकः ॥१४॥ दरिद्रो निरहंस्तम्भो मुक्तः सर्वमदैरिह ॥ कृच्छ्रं यदृच्छयाप्नोति तद्धि तस्य परं तपः
॥१५॥ नित्यं क्षुत्क्षामदेहस्य दरिद्रस्यान्नकाङ्क्षिणः ॥ इन्द्रियाण्यनुशुष्यन्ति[5] हिंसापि विनिवर्तते ॥१६॥ दरिद्रस्यैव युज्यन्ते
साधवः समदर्शिनः ॥ सद्भिः[6] क्षिणोति तं तर्षं तत आराच्छुध्यति ॥१७॥ साधूनां समचित्तानां मुकुन्दचरणैषिणाम् ॥
उपेक्ष्यैः किं धनस्तम्भैरसद्भिरसदाश्रयैः ॥ १८ ॥ तदहं मत्तयोर्माध्व्या[7] वारुण्या श्रीमदान्धयोः ॥ तमोमदं हरिष्यामि
स्त्रैणयोरजितात्मनोः ॥१९॥ यदिमौ लोकपालस्य पुत्रौ भूत्वा तमःप्लुतौ ॥ न विवाससमात्मानं विजानीतः सुदुर्मदौ ॥२०॥
अतोऽर्हतः स्थावरतां स्यातां नैवं यथा पुनः ॥ स्मृतिः स्यान्मत्प्रसादेन तत्रापि मदनुग्रहात् ॥ २१ ॥ वासुदेवस्य सांनिध्यं
लब्ध्वा दिव्यशरच्छते ॥ वृत्ते[8] स्वर्लोकतां भूयो लब्धभक्ती भविष्यतः ॥२२॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवमुक्त्वा स देवर्षि-
र्गतो नारायणाश्रमम् ॥ नलकूबरमणिग्रीवावासतुर्यमलार्जुनौ ॥ २३ ॥ ऋषेर्भागवतमुख्यस्य[9] सत्यं कर्तुं वचो
हरिः ॥ जगाम शनकैस्तत्र यत्रास्तां यमलार्जुनौ ॥ २४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

निर्गतोऽहंकाररूपः स्तम्भो यस्मात्सः ॥ १५ ॥ १६ ॥ युज्यन्ते स्वत एव सङ्गच्छन्ते । तर्षं तृष्णाम् ॥ १७ ॥ ननु साधूनामपि धनिकः प्रियः स्यान्न दरिद्र
इति तत्राह—साधूनामिति । धनेन स्तम्भो गर्वो येषां तैः ॥ १८ ॥ तमोमदमज्ञानकृतं मदम् ॥ १९ ॥ तमःप्लुतौ तमोऽभ्यासौ ॥ २० ॥ शपति—अतोऽ-
र्हत इति । अनुगृह्णाति—स्यातां नैवमित्यादिना । मत्प्रसादेन स्मृतिः स्यात् ॥ २१ ॥ स्वर्लोकतां देवत्वं पुनर्लब्ध्वा मदनुग्रहाल्लब्धभक्ती भविष्यत इति
॥ २२ ॥ २३ ॥ प्रस्तुतमाह—ऋषेरिति ॥ २४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

---

१ स्वं वस्त्विति शेषः । २ बलिनः बलाद्विष्ट्यर्थं गृह्णतः । ३ 'परमाञ्जनम्' इति पाठः । ४ लिङ्गैर्मुखम्लान्यादिदुःखचेष्टाभिः । ५ शुष्यन्ति विषयरसादुपरमन्ति ।
६ सद्भिर्हेतुभिः । ७ माध्व्या मदिरया । ८ वृत्ते अतीते । ९ 'ऋषेर्भगवतस्तस्य' इति पाठः ।

किमिति सत्यं कर्तव्यं तत्राह—देवर्षिरिति । यद्यतः । तत्ततः ॥२५॥ यमयोर्यमलयोः सहजातयोः । आत्मनः कृष्णस्य तन्मध्यप्रवेशमात्रेण ॥२६॥ अनु अञ्च-
तीत्यन्वक् । तत्र हेतुः—दामोदरेणेति । उत्कलितः उत्पाटितोऽङ्घ्रिबन्धो मूलबन्धो ययोस्तौ । परमस्य श्रीकृष्णस्य विक्रमितं विक्रमस्तेनातिवेपः कम्पो येषु ते
स्कन्धप्रवालविटपा ययोस्तौ ॥ २७ ॥ ककुभः प्रति सर्वतः स्फुरन्तावित्यर्थः । यद्वा दिशः प्रकाशयन्ताविति । कुजयोर्वृक्षयोः स्थितोऽग्निर्यथा मूर्तिमानुपैति
तथोपेत्य । विरजसौ निर्मदौ निरहंकारिणौ नष्टगर्वाविति यावत् ॥२८॥ गोपालं मां युवां देवौ किमिति प्रणताविति चेत्तत्राहतुः—हे कृष्णकृष्ण महायोगिन्,
अचिन्त्यप्रभावस्त्वं न गोपालः, किंतु परः पुरुषः । यत आद्यः कारणभूतः । तत्रापि न निमित्तमात्रं किंतूपादानमपि त्वमेवेत्याशयेन तुष्टुवतुः—व्यक्ताव्यक्त-
मिति । स्थूलसूक्ष्ममिदं ते रूपं विदुः ॥ २९ ॥ नियन्तापि त्वमेवेत्यूचतुः—त्वमेक इति । देहः, असवः प्राणाः, आत्माऽहंकारः, इन्द्रियाणि च तेषामीश्वरः ।

देवर्षिर्मे प्रियतमो यदिमौ धनदात्मजौ ॥ तत्तथा साधयिष्यामि यद्गीतं तन्महात्मना ॥ २५ ॥ इत्यन्तरेणार्जुनयोः
कृष्णस्तु यमयोर्ययौ ॥ आत्मनिर्वेशमात्रेण[1] तिर्यग्गतमुलूखलम् ॥२६॥ बालेन निष्कर्षयताऽन्वगुलूखलं तद्दामोदरेण
तरसोत्कलिताङ्घ्रिबन्धौ ॥ निष्पेततुः परमविक्रमितातिवेपस्कन्धप्रवालविटपौ[2] कृतचण्डशब्दौ ॥ २७॥ तत्र श्रिया परम-
या ककुभः स्फुरन्तौ सिद्धावुपेत्य[3] कुजयोरिव जातवेदाः ॥ कृष्णं प्रणम्य शिरसाऽखिललोकनाथं बद्धाञ्जली विरजसाविद-
मूचतुः स्म ॥२८॥ कृष्ण कृष्ण महायोगिंस्त्वमाद्यः पुरुषः परः ॥ व्यक्ताव्यक्तमिदं विश्वं रूपं ते ब्राह्मणा[4] विदुः ॥२९॥ त्वमे-
कः सर्वभूतानां देहास्वात्मेन्द्रियेश्वरः ॥ त्वमेव कालो भगवान्[5]विष्णुरव्यय ईश्वरः ॥३०॥ त्वं महान्प्रकृतिः[6] सूक्ष्मा रजःसत्त्व-
तमोमयी ॥ त्वमेव पुरुषोऽध्यक्षः[7] सर्वक्षेत्रविकारवित्[8] ॥३१॥ गृह्यमाणैस्त्वमग्राह्यो विकारैः प्राकृतैर्गुणैः[9] ॥ को न्विहार्हति वि-
ज्ञातुं प्राक्सिद्धं गुणसंवृतः ॥३२॥ तस्मै तुभ्यं भगवते वासुदेवाय वेधसे ॥ आत्मद्योतगुणैश्छन्नमहिम्ने ब्रह्मणे नमः ॥३३॥

नन्वस्य कालो निमित्तं प्रकृतिरुपादानं प्रकृतेर्जातो महान्विश्वात्मतया परिणमते पुरुषः कर्ता नियन्ता च किमत्राहमत आहतुः—त्वमेव काल इत्यादिना सार्धेन ।
यतो भगवानीश्वरो विष्णुस्त्वमतः कालो नाम तव लीला ॥३०॥ प्रकृतिः शक्तिः, पुरुषोंऽशः, महान्कार्यम्, अतस्त्वमेव सर्वमित्यर्थः ॥३१॥ नन्वहमेव चेत्सर्वं
तर्हि घटादिज्ञाने मज्ज्ञानं किं न भवति, भवतीति चेत्सर्वोऽपि ब्रह्मवित्स्यादत आहतुः—गृह्यमाणैरिति । दृश्यत्वेन वर्तमानैर्बुद्ध्यहंकारेन्द्रियादिभिर्द्रष्टा त्वं न गृह्यसे
इति भावः । ननु तर्हि जीवो जानातु नैवेत्याहतुः—को न्विहेति । जीवाद्युत्पत्तेः प्रागेव स्वप्रकाशतया सिद्धं त्वां को वा जानाति । गुणसंवृतो देहाद्यावृतः
॥ ३२ ॥ अतो दुर्ज्ञेयत्वात्केवलं प्रणमतः—तस्मै तुभ्यमिति । आत्मनः स्वस्मात् द्योतः प्रकाशो येषां तैर्गुणैश्छन्नो महिमा यस्य । अभ्रैरिव रवेस्तस्मै ॥ ३३ ॥

---

१ मात्रपदेन यत्नाभावः सूचितः । २ परमं विक्रमं प्रापितौ परमविक्रमितौ तयोरिव योऽतिवेपः इति चक्र० । परं यत् अविक्रमितं विक्रमसदृशीकृतं तेनातिवेपो येषु० । 'पवनवि-
क्रमिता' इति पाठे पवनतुल्यपराक्रमवशादिति योज्यम् । ३ प्राप्तपूर्वस्वरूपौ । ४ ब्राह्मणा ब्रह्मविदः । 'ब्रह्मणः' इति पाठः । ५ 'भगवन्' इति वीर० पाठः । ६ 'साक्षात्' इति
पाठः । ७ अध्यक्षोऽन्तर्यामी 'पुरुषोऽव्यक्तः' इति पाठः । ८ सर्वेषु क्षेत्रेषु देहेषु विकारान्मनआदीन्वेत्तीति तथा सः, यद्वा क्षेत्रस्य विकारान्बाल्याद्यवस्थास्तदनुसंधाता जीवः ।
९ । प्राकृतैर्गुणैः प्रकृतिगुणकार्यैः, यद्वा गुणैर्दामभिरग्राह्योऽपि गुणसंवृतो बद्धः ।

अहोऽहमीश्वर इति कुतो ज्ञानं तत्राहतुः—यस्येति ॥ ३४ ॥ भवायोद्भवाय । विभवाय विगतो भवो यस्मिंस्तस्मै । कैवल्यायेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ नौ आवाम् । अनुचरः कुबेरो नारदो वा तस्य किंङ्करौ । भगवतस्तव दर्शनम् ॥ ३७ ॥ तत्र गतयोरावयोः पूर्वस्वभावो मा भूत् किंतु वाणी गुणानुकथने इत्यादि । नः 'अस्मदो द्वयोश्च' इति द्विवचनस्थाने बहुवचनम्, अस्मत्सङ्गिनां सर्वेषामपीति बहुवचनं वा । तव निवासभूतं यज्जगत्तस्य प्रणामे । त्वन्निवासभूतमिति बहुमानेन जगतः प्रणामे शिरोऽस्त्वित्यर्थः । भवत्तनूनां भवतो मूर्तीनाम् ॥ ३८ ॥ संकीर्तितः संस्तुतः ॥ ३९ ॥ वाग्भिः—'न ह्यन्यो जुषतो

यस्यावतारा ज्ञायन्ते शरीरेष्व[2]शरीरिणः ॥ तैस्तैरतुल्यातिशयैर्वीर्यैर्देहिष्व[3]सङ्गतैः ॥ ३४ ॥ स भवान्सर्वलोकस्य भवाय विभवाय च ॥ अवतीर्णोऽशभागेन सांप्रतं पतिराशिषाम् ॥ ३५ ॥ नमः पर[4]मकल्याण न[5]मः परममङ्गल ॥ वासुदेवाय शान्ताय यदूनां पतये नमः ॥ ३६ ॥ अनुजानीहि नौ भूमंस्तवानुचरकिङ्करौ ॥ दर्शनं नौ भगवत ऋषेरासीदनुग्रहात् ॥ ३७ ॥ वाणी गु[6]णानुकथने श्रवणौ कथायां हस्तौ च कर्मसु मनस्तव पादयोर्नः ॥ स्मृत्यां शिरस्तव[7] निवासजगत्प्रणामे दृष्टिः सतां दर्शनेऽस्तु भवत्तनूनाम् ॥ ३८ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्थं संकीर्तितस्ताभ्यां भगवान् गोकुलेश्वरः ॥ दाम्ना चोलूखले बद्धः प्रहसन्नाह[8] गुह्यकौ ॥ ३९ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ज्ञातं मम पुरैवैतदृषिणा करुणात्मना ॥ यच्छ्रीमदान्धयोर्वाग्भिर्विभ्रंशो[9]ऽनुग्रहः कृतः ॥ ४० ॥ साधूनां समचित्तानां सुतरां मत्कृतात्मनाम् ॥ दर्शनान्नो भवेद्बन्धः पुंसोऽक्ष्णोः सवितुर्यथा ॥ ४१ ॥ तद्गच्छतं मत्परमौ नलकूबर सादनम् ॥ संजातो मयि भावो वामीप्सितः परमोऽभवः ॥ ४२ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्युक्तौ तौ परिक्रम्य प्रणम्य च पुनः पुनः ॥ बद्धोलूखलमामन्त्र्य जग्मतुर्दिशमुत्तराम् ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे नारदशापो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

जोष्यान्' इत्यादिभिः । श्रीविभ्रंशरूपोऽनुग्रहः कृत इति ॥ ४० ॥ युक्तमेवैतदित्याह—साधूनां स्वधर्मवर्तिनां समचित्तानामात्मविदां सुतरां मत्कृतात्मनां मय्यर्पितचित्तानाम् । तेषां कृपातिरेकात्सुतरामित्युक्तम् । सवितुर्दर्शनादक्ष्णोर्यथा बन्धो न भवेत्तद्वत् ॥ ४१ ॥ प्राधान्यादेकस्य संबोधनम् । हे नलकूबर, युवां तत्तस्मात्सादनं स्वनिकेतं मत्परमौ सन्तौ गच्छतम् । वां युवयोरपेक्षितो मयि प्रेमा जात एव । अभवः न भवो यस्मिन्सः ॥ ४२ ॥ बद्धोलूखलं बद्धमुलूखलं यस्मिंस्तम् ॥ ४३ ॥ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे भावार्थदीपिकायां टीकायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

१ यद्वा अनुचराणां भक्तानां किंकराविति अनु निरन्तरं जानीहीति तोष० । यद्वा तवानुचराणां गोपालानां किंकराननुजानीहि । किंकरौ कृत्वात्रैव स्थापयेत्यर्थः । २ अशीआद्यच्, शरीरेषु मत्स्यादिषु । 'शरीरिषु' इत्येव पाठः क्वचित् । ३ देहिष्वसङ्गतैरघटमानैर्वीर्यैर्हेतुभिः । 'तिर्यग्योनिष्वसङ्गतैः' इति पाठः । ४ परमं कल्याणं यस्मात्, परमाणां शिवादीनामपि मङ्गल इति वेति तोष० । ५ 'नमस्ते विश्वमङ्गल' इति पाठः । ६ गुणानां वात्सल्यसौन्दर्यादीनां अनु निरन्तरं कथने नतु योगादिनिरूपणे । ७ तव निवासो व्रजः तत्रत्यजगतः सर्वस्य प्रणामे इति तोष० । ८ प्रहसन्निति स्वयं भगवानथ च बद्धस्तत्र च दाम्ना तत्राप्युलूखले इति हासे हेतुः । ९ विगतो भ्रंशोऽधःपातोऽपराधकृतनरकरूपो यस्मात् ।

एकादशे समागत्य वृन्दावनमथार्भकैः ॥ वत्सान्पालयताऽनेन हतौ वत्सबकासुरौ ॥ १ ॥ निर्घातो वज्रपात इति भयेन शङ्किताः ॥ १ ॥ तल्लक्ष्यं प्रत्यक्षतः पुरतो दृश्यमपि पतनकारणमविज्ञाय बभ्रमुः ॥ २ ॥ लक्ष्यं कारणं दर्शयति—उलूखलमिति । भ्रमकारणमाह—कस्येदं राक्षसादेः कर्म कुतो वा कारणादाश्चर्यमुत्पात इति कातरा भीताः सन्तो बभ्रमुरित्यर्थः ॥ ३ ॥ मध्यगेन वृक्षयोर्मध्यगतेन । न केवलमेतावत् । वृक्षाभ्यां निर्गतौ दिव्यौ पुरुषावप्यचक्ष्महि दृष्टवन्तो वयमिति ॥ ४ ॥ केवलं तार्किका न जगृहुरेव । अन्ये तु संदेहयुक्तचित्ता बभूवुरिति ॥ ५ ॥ भगवन्मायाविमोहितस्य नन्दस्याचरितमाह—उलूखलमिति ॥ ६ ॥ ज्ञास्यन्ते मामिति शङ्कमानोऽतीव बाल्यमनुकरोति स्म तदाह—गोपीभिरिति । स्तोभितः करतालादिना प्रोत्साहितः ॥ ७ ॥ इदमानये-

॥ श्रीशुक उवाच ॥ गोपा नन्दादयः श्रुत्वा द्रुमयोः पततो रवम् ॥ तत्राजग्मुः कुरुश्रेष्ठ निर्घात[1]भयशङ्किताः ॥ १ ॥ भूम्यां निपतितौ तत्र ददृशुर्यमलार्जुनौ ॥ बभ्रमुस्तदविज्ञाय लक्ष्यं पतनकारणम् ॥ २ ॥ उ[2]लूखलं विकर्षन्तं दाम्ना बद्धं च बालकम् ॥ कस्येदं कुत आश्चर्यमुत्पात इति कातराः ॥ ३ ॥ बाला ऊचु[3]रनेनेति तिर्यग्गतमुलूखलम् ॥ विकर्षता मध्यगेन पुरुषावप्यचक्ष्महि ॥ ४ ॥ न ते तदुक्तं जगृहुर्न घटेतेति तस्य तत् ॥ बालस्योत्पाटनं तर्वोः केचित्संदि[4]ग्धचेतसः ॥ ५ ॥ उलूखलं विकर्षन्तं दाम्ना बद्धं स्वमात्मजम् ॥ विलोक्य नन्दः प्रहसद्वदनो विमुमोच ह ॥ ६ ॥ गोपीभिः स्तोभितोऽनृत्यद्भगवान्बालवत्क्वचित् ॥ उद्गायति क्वचिन्मुग्धस्तद्वशो दारुयन्त्रवत् ॥ ७ ॥ बिभर्ति क्वचिदाज्ञप्तः पीठकोन्मानपादुकम् ॥ बाहुक्षेपं च कुरुते स्वानां च प्रीतिमावहन् ॥ ८ ॥ दर्शयंस्तद्विदां लोक आत्मनो भृत्यवश्यताम् ॥ व्रजस्योवाह वै हर्षं भगवान्बालचेष्टितैः ॥ ९ ॥ (क्री[5]णीहि भो फलानीति श्रुत्वा सत्वरमच्युतः ॥ फलार्थी धान्यमादाय ययौ सर्वफलप्रदः ॥ १० ॥) ॥ ॥ ॥

त्याज्ञप्त आनेतुमसमर्थ इव बिभर्ति केवलं पीठादि । बाहुक्षेपं करचालनं च । तद्विदां चेति चकारान्वयः ॥ ८ ॥ तदैश्वर्यं विदन्ति ये तेषाम् । एवं व्रजस्य हर्षमुवाहेति ॥ ९ ॥ (तोषणी । इत आरभ्यैकादशश्लोकी श्रीधरस्वाम्यनादृतापि पुस्तकेषु दृश्यमानत्वाच्चित्सुखाचार्यैर्व्याख्यातत्वाच्च व्याख्यायते । तत्र क्रीणीहीति पद्यद्वयं क्वाचित्कं । किं वाच्यं व्रजस्य हर्षदातृत्वं पुलिन्दजातीनामपीत्याह—क्रीणीहीति द्वाभ्याम् । सर्वफलप्रदः सर्वपुरुषार्थदोऽपि धान्यमेवादाय ययावेव । ननु स्वल्पहस्तधृतमत्यल्पमिदमिति विचारितवान् बाललीलत्वात् ॥ १० ॥) ॥ ॥ ॥

१ निर्घातो निरभ्रगर्जितरूपोत्पातः भयं दैत्येभ्यस्ताभ्याम् । २ दाम्ना बद्धमत एवोलूखलं विकर्षन्तं बालकं पतनकारणं लक्ष्यं लक्षयितुं शक्यमप्यविज्ञाय बभ्रमुरिति पूर्वश्लोकेनान्वयः । ३ बालाः संभ्रान्तत्वादनेनेत्यपूर्णं वाक्यमेवोचुर्न वृक्षावुत्पाटिताविति अविश्वस्तत्वात् चक्र० । ४ पूतनादिनाशाल्लब्धव्याप्तिना तर्केण संदिग्धमेतत्स्वम् । ५ एतदारभ्याथोदयमित्यन्ता एकादश श्लोकाश्चक्रवर्तिना चित्सुखाचार्यैश्च व्याख्याताः । अत्र श्लोकक्रमः पाठक्रमश्च नानाविधो दृश्यते विजयध्वज्यां० भवतां यदि रोचत इत्येतदग्रे सरित्तीरेत्यारभ्य लिखिताः । केषुचिच्छ्रीधरीयटीकापुस्तकेषु च नैव सन्ति, यत्र सन्ति तत्र क्रीणीहीत्यादिश्लोकद्वयं समं चेत्यर्धं धूलीत्याद्यर्धं च विनाऽष्टौ श्लोकाः, क्वचित् व्यत्यस्तानुपूर्विकाः, क्वचिच्च प्रक्षिप्तत्वेन पुरिताः सन्ति । तत्र सदसत्सद्भिर्विचारणीयम् । 'गृहीहि' इति च पाठः क्वचित् ।

सत्वरगत्या पथ्येव च्युतानि धान्यान्यपि यस्मात् । तदपि अच्युतस्य करद्वयं विक्रयिण्यद्भुतस्नेहफलैर्नानावर्णत्वाद्रत्नाकारैः अपूरयत् । च्युतधान्यकरेणापि अच्युतेन सा संपन्ना कृतेत्याह—स्वयमुद्भूतैः सर्वैरत्नैस्तस्याः फलभाण्डं पूर्णमिति ॥ ११ ॥ अथ दामोदरलीलानन्तरैकदिनकृत्यमाह—सरिदित्यष्टभिः । कृष्णं क्रीडाकृष्टचित्तम् । अथेति कार्त्स्न्ये । सर्वैरेव नामभिरित्यर्थः । अत्र रोहिणीति कर्त्रध्याहारो यशोदां प्रेषयामासेत्युत्तरात् । अत्र रामाह्वानमप्यूह्यम् ॥ १२ ॥ ततश्च नोपेति यशोदामिति द्वयोरपि तस्या वात्सल्याधिक्यात्तदाकर्षणसामर्थ्याच्च । तदाह—पुत्रयोर्वात्सल्यमिति ॥ १३ ॥ सातिवत्सला सरामं कृष्णमजोहवीत् पुनःपुनरुच्चैराजुहाव । सरित्तीरे नानोपद्रवशङ्कया स्नपनभोजनाय चेति भावः । तत्र हेत्वन्तरं—स्नुतस्तनीति । अत एवाग्रे स्तनं पिबेति ॥ १४ ॥ श्रीकृष्ण एव रामादीनाकृष्य क्रीडति तदागमने रामोऽप्यायास्यतीति धिया प्रथमं श्रीकृष्णमाह्वयति—कृष्णेति । वीप्सा प्रेम्णा । यद्वा हे क्रीडया सर्वबालाकर्षक । किंच

फलविक्रयिणी तस्य च्युतधान्यं करद्वयम् ॥ फलैरपूरयद्रत्नैः फलभाण्डमपूरि च ॥११॥ सरित्तीरं[1]गतं कृष्णं भग्नार्जुन[2]मथाह्वयत् ॥ रामं च रोहिणी देवी क्रीडन्तं बालकैर्भृशम् ॥१२॥ नोपेयातां यदाहूतौ क्रीडासङ्गेन पुत्रकौ ॥ यशोदां प्रेषयामास रोहिणी पुत्रवत्सलाम् ॥ १३ ॥ क्रीडन्तं सा सुतं बालैरतिवेलं सहाग्रजम् ॥ यशोदाऽजोहवीत्कृष्णं पुत्रस्नेहस्नुतस्तनी ॥ १४॥ कृष्ण कृष्णारविन्दाक्ष तात एहि स्तनं पिब ॥ अलं विहारैः क्षुत्क्षान्तः क्रीडाश्रान्तोऽसि पुत्रक ॥१५॥ हे रामागच्छ ताताशु सानुजः कुलनन्दन ॥ प्रातरेव कृताहारस्तद्भवान् भोक्तुमर्हति ॥ १६ ॥ प्रतीक्षते त्वां दाशार्ह भोक्ष्यमाणो व्रजाधिपः ॥ एह्यावयोः प्रियं धेहि स्वगृहान् यात बालकाः ॥१७॥ धूलिधूसरिताङ्गस्त्वं पुत्र मज्जनमावह ॥ जन्मर्क्षं तेऽद्य भवति विप्रेभ्यो देहि गाः शुचिः ॥ १८ ॥ पश्य पश्य वयस्यांस्ते मातृमृष्टान्[3]स्वलंकृतान् ॥ त्वं च स्नातः कृताहारो विहरस्व स्वलंकृतः ॥ १९ ॥ इत्थं यशोदा तम[4]शेषशेखरं मत्वा सुतं स्नेहनिबद्धधीर्नृप ॥ हस्ते गृहीत्वा सहराममच्युतं नीत्वा स्ववाटं कृतवत्यथोदयम्[5] ॥ २० ॥ ॥ ॥ ॥

सौन्दर्येणापीत्याह—अरविन्दाक्षेति । कृष्णारविन्दाक्ष नीलोत्पलनेत्रेति वा । स्तनं पिबेति स्तनपाने तत्प्रेमातिशयस्य पिबतस्त्यागे क्रोधातिशयदर्शनेन अनुभूतत्वात् स्नुतस्तनीत्याच ॥ १५ ॥ आह्वानमशृण्वन्तमिव दृष्ट्वा राम एव नूनमेनं रमयतीत्याशयेन द्वाभ्यां राममाह्वयति—हे रामेति । सानुज इति च । अनुजत्वात्त्वदधीन एव स इति भावः ॥ १६ ॥ उपविष्टपात्रो व्रजनाथस्त्वां विना न भुङ्क्ते इत्याह—प्रतीक्षत इति । आवयोः पित्रोर्मात्रोर्वा ॥ १७ ॥ उभौ प्रत्यपि साधारण्येनाह—पश्येति । पदावृत्तिरुभयं प्रत्युक्तेः सर्वस्याप्यावृत्तिसूचनाय । वीप्सा वा खेदेन । मातृमृष्टान् स्नपनादिना निर्मलीकृतान् ॥ १८ ॥ उपसंहरति—इत्थमिति । अशेषशेखरमपि सुतत्वेनानुभूय अत एव क्रीडन्तमपि हस्ते गृहीत्वा स्ववाटं स्वगृहस्थानं । स्नपनभोजनालंकारादिमङ्गलं जन्मर्क्षमधेत्युक्तिसत्यापनाय तद्योग्याभ्युदयमेव वा । अथ कार्त्स्न्ये ॥ १९] ॥ २० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

१ कृष्णेनेति शेषः । २ अर्जुनौ भङ्क्त्वा सरित्तीरगतमित्यर्थः । ३ स्नापनादिना निर्मलीकृतान् । ४ अशेषाणां ब्रह्मादीनां शेखरं चूडामणिमपि सुतं मत्वा । ५ उदयं स्नपनं भोजनालंकारादिमङ्गलम् ।

रन्तुं वृन्दावनं गन्तुमन्तः कृष्णेन यन्त्रिताः ॥ स्वतन्त्रा इव नन्दाद्या मन्त्रमेतममन्त्रयन् ॥ व्रजकार्यं गोकुलस्य हितकृत्यम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ विपदं वीनां पक्षिणां पदं विहारस्थानम् । वियन्नभः । विगतप्रतिष्ठं वा ॥ २५ ॥ अन्यतमो वा कश्चिद्बालः अच्युतेनैव रक्षणमासीत् ॥२६॥ अरिष्टोऽनर्थः । इतः स्थानात् ॥ २७ ॥ पशव्यं पशुभ्यो हितम् । नवानि काननान्यवान्तराणि विद्यन्ते यस्मिंस्तत् ॥ २८ ॥ २९ ॥ एकधियो विप्रतिपत्तिरहिताः । व्रजान्

गोपवृद्धा महोत्पातानननुभूय बृहद्वने ॥ नन्दादयः समागम्य व्रजकार्यममन्त्रयन् ॥ २१ ॥ तत्रोपनन्दनामाह गोपो ज्ञानवयोधिकः ॥ देशकालार्थतत्त्वज्ञः प्रियकृद्रामकृष्णयोः ॥ २२ ॥ उत्थातव्यमितोऽस्माभिर्गोकुलस्य हितैषिभिः ॥ आयान्त्यत्र महोत्पाता बा[1]लानां नाशहेतवः ॥ २३ ॥ मुक्तः कथंचिद्राक्षस्या बालघ्न्या बालको ह्यसौ ॥ हरेरनुग्रहान्नूनमनश्चोपरि नापतत् ॥ २४ ॥ चक्रवातेन नीतोऽयं दैत्येन विपदं वियत् ॥ शिलायां पतितस्तत्र परित्रातः सुरेश्वरैः ॥ २५ ॥ यन्न म्रि[2]येत द्रुमयोरन्तरं प्राप्य बालकः ॥ असावन्यतमो वापि तदप्यच्युतरक्षणम् ॥ २६ ॥ यावदौत्पातिकोऽरिष्टो व्रजं नाभिभवेदितः ॥ तावद्बालानुपादाय यास्यामोऽन्यत्र सानुगाः ॥ २७ ॥ व[3]नं वृन्दावनं नाम पशव्यं नवकाननम् ॥ गोपगोपीगवां सेव्यं पुण्याद्रितृणवीरुधम् ॥ २८ ॥ तत्तत्राद्यैव यास्यामः शकटान्युङ्क्त मा चिरम् ॥ गोधनान्यग्रतो यान्तु भवतां यदि रोचते ॥ २९ ॥ तच्छ्रुत्वैकधियो गोपाः साधु साध्विति वादिनः ॥ व्रजान्स्वान्स्वान्समायुज्य ययू रूढपरिच्छदाः ॥ ३० ॥ वृद्धान्बालान् स्त्रियो राजन्सर्वोपकरणानि च ॥ अनस्स्वारोप्य गोपाला यत्ता आत्तशरासनाः ॥ ३१ ॥ गोधनानि पुरस्कृत्य शृङ्गाण्यापूर्य सर्वतः ॥ तूर्यघोषेण महता ययुः सहपुरोहिताः ॥ ३२ ॥ गोप्यो रूढरथा नूतकुचकुङ्कुमकान्तयः ॥ कृष्णलीला जगुः प्रीता निष्ककण्ठ्यः सुवाससः ॥ ३३ ॥ तथा यशोदारोहिण्यावेकं शकटमास्थिते ॥ रेजतुः कृष्णरामाभ्यां तत्कथाश्र[4]वणोत्सुके ॥ ३४ ॥ वृन्दावनं संप्रविश्य सर्वकालसुखावहम् ॥ तत्र चक्रुर्व्रजावासं शकटैरर्धचन्द्रवत् ॥ ३५ ॥ वृन्दावनं गोवर्धनं यमुनापुलिनानि च ॥ वीक्ष्यासीदुत्तमा प्रीती राममाधवयोर्नृप ॥ ३६ ॥ एवं व्रजौकसां प्रीतिं यच्छन्तौ बालचेष्टितैः ॥ कलवाक्यैः स्वकालेन वत्सपालौ बभूवतुः ॥ ३७ ॥

शकटव्यूहान् । रूढाः शकटादिष्वारोपिताः परिच्छदा यैस्ते ॥ ३० ॥ यत्ताः कृतप्रयत्नाः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ नूतैः कुचगतैः कुङ्कुमैः कान्तिर्यासां ताः । नूतेषु कुचेषु यत्कुङ्कुमं तेन कान्तिर्यासामिति वा ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ व्रजावासं गोकुलवसतिस्थानम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ स्वकालेन तद्योग्यकालेन ॥ ३७ ॥ ॥

१ 'प्रजानां' इति पाठः । २ म्रियेत मृतः । ३ वनं आस्ते इति शेषः । ४ 'श्रवणोन्मुखे' इति पाठः ।

कौमारलीलां निरूपयति—अविदूर इत्यादिना ॥ ३८ ॥ क्षेपणैर्बिल्वामलकादि क्षिपतो दूरे चालयतः । किङ्किणीयुक्तैः पादैः क्षिपतस्ताडयतः । वत्सपाल एव द्वित्राः कम्बलादिपिहिता वृषरूपमनुकुर्वन्ति तैः सह स्वयमपि तथैव वृषायमाणौ नर्दन्तौ तदनुकारिशब्दान्कुर्वन्तौ युयुधाते इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ रुतैः शब्दैः जन्तून् हंसमयूरादीन् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ मुग्ध इवाजानन्निव । आसदत् समीपमागमत् ॥ ४२ ॥ अपरपादाभ्यां सह लाङ्गूलं यथा भवति तथा गृहीत्वा ॥४३॥

अविदूरे व्रजभुवः सह गोपालदारकैः ॥ चारयामासतुर्वत्सान्नानाक्रीडापरिच्छदौ ॥ ३८ ॥ क्वचिद्वादयतो वेणुं क्षेपणैः क्षिपतः क्वचित् ॥ क्वचित्पादैः किङ्किणीभिः क्वचित्कृत्रिमगोवृषैः ॥ वृषायमाणौ नर्दन्तौ युयुधाते परस्परम् ॥ ३९ ॥ अनुकृत्य रुतैर्जन्तूंश्चेरतुः प्राकृतौ यथा ॥ ४० ॥ कदाचिद्यमुनातीरे वत्सांश्चारयतोः स्वकैः ॥ वयस्यैः कृष्णबलयोर्जिघांसुर्दैत्य आगमत् ॥४१॥ तं वत्सरूपिणं वीक्ष्य वत्सयूथगतं हरिः ॥ दर्शयन्बलदेवाय शनैर्मुग्ध इवासदत् ॥४२॥ गृहीत्वाऽपरपादाभ्यां सहलाङ्गूलमच्युतः ॥ भ्रामयित्वा कपित्थाग्रे प्राहिणोद्गतजीवितम् ॥ स कपित्थैर्महाकायः पात्यमानैः पपात ह ॥ ४३ ॥ तं वीक्ष्य विस्मिता बालाः शशंसुः साधु साध्विति ॥ देवाश्च परिसंतुष्टा बभूवुः पुष्पवर्षिणः ॥ ४४ ॥ तौ वत्सपालकौ भूत्वा सर्वलोकैकपालकौ ॥ सप्रातराशौ गोवत्सांश्चारयन्तौ विचेरतुः ॥ ४५ ॥ स्वं स्वं वत्सकुलं सर्वे पाययिष्यन्त एकदा ॥ गत्वा जलाशयाभ्याशं पाययित्वा पपुर्जलम् ॥ ४६ ॥ ते तत्र ददृशुर्बाला महासत्त्वमवस्थितम् ॥ तत्रसुर्वज्रनिर्भिन्नं गिरेः शृङ्गमिव च्युतम् ॥४७॥ स वै बको नाम महानसुरो बकरूपधृक् ॥ आगत्य सहसा कृष्णं तीक्ष्णतुण्डोऽग्रसद्बली ॥ ४८ ॥ कृष्णं महाबकग्रस्तं दृष्ट्वा रामादयोऽर्भकाः ॥ बभूवुरिन्द्रियाणीव विना प्राणं विचेतसः ॥ ४९ ॥ तं तालुमूलं प्रदहन्तमग्निवद्गोपालसूनुं पितरं जगद्गुरोः ॥ चच्छर्द सद्योऽतिरुषाऽक्षतं बकस्तुण्डेन हन्तुं पुनरभ्यपद्यत ॥ ५० ॥ तमापतन्तं स निगृह्य तुण्डयोर्दोर्भ्यां बकं कंससखं सतां पतिः ॥ पश्यत्सु बालेषु ददार लीलया मुदावहो वीरणवद्दिवौकसाम् ॥५१॥ तदा बकारिं सुरलोकवासिनः समाकिरन्नन्दनमल्लिकादिभिः ॥ समीडिरे चानकशङ्खसंस्तवैस्तद्वीक्ष्य गोपालसुता विसिस्मिरे ॥ ५२ ॥ ॥ ॥

॥ ४४ ॥ सर्वेषां लोकानामेकौ मुख्यौ पालकौ । प्रातराशः प्रातर्भोज्यमन्नं तत्सहितौ ॥ ४५ ॥ अभ्याशं समीपम् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ राम आदिर्येषां ते नतु रामः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ तुण्डयोश्चञ्च्वोः । वीरणवदग्रन्थितृणविशेषवत् ॥ ५१ ॥ समीडिरे तुष्टुवुः । आनकैः शङ्खैरन्यैश्च संस्तवैः सह ॥ ५२ ॥ ॥

१ क्षेपणे रज्जुनिर्मितयन्त्रविशेषैः । क्षिपत इत्यस्योभयत्र संबन्धः । पादैर्नृत्यत इति शेष इति बाल० । २ प्राकृतौ मानुषबालाविव । ३ दर्शयन् संकेतेन । ४ महाकायभ्रामणेऽपि स्थानाद्च्यवनादच्युतः । ५ अत्र—'वत्सासुरं हतं श्रुत्वा व्रजे गोप्यश्च विस्मिताः' इत्यर्धमधिकं बालबोधिन्याम् । ६ एकदा अन्यस्मिन्दिने । ७ ईडिरे आमभाव आर्षः । ८ अन्यैश्च प्राचीनैः ।

स्वस्थानमागतं प्राणमिव कृष्णम् । प्रणीय एकीकृत्य ॥ ५३ ॥ अतिप्रियेण प्रीत्या आदृताः सादराः प्रेत्यागतमिव लोकान्तरादागतमिव । तृषितान्यतृप्तान्यमृतं पिबन्तीवेक्षणानि येषां ते ॥५४॥ अहो बतेत्यादिश्लोकत्रयस्य इति नन्दादय इत्यनेनान्वयः । अपि एवमपि तेषामेवानिष्टमासीत् । यतस्तैः पूर्वमन्येषां भयं कृतम् ॥५५॥ अथ घोरदर्शना अपि नाभिभवन्ति न धर्षयन्ति ॥५६॥ गर्गो यदाह—'तस्मान्नन्दात्मजोऽयं ते नारायणसमो गुणैः' इत्यादि ॥५७॥५८॥५९॥ वत्सयूथगतं हत्वा वत्सदम्भासुरं हरिः ॥ मुनियूथगतं चाहन्नग्रण्यं दम्भिनां बकम् ॥ १ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पू० भावार्थदीपिकायां

मुक्तं बकास्यादुपलभ्य बालका रामादयः प्राणमिवैन्द्रियो गणः ॥ स्थानागतं तं परिरभ्य निर्वृताः प्रणीय वत्सान् व्रजमेत्य तज्जगुः ॥५३॥ श्रुत्वा तद्विस्मिता गोपा गोप्यश्चातिप्रियादृताः ॥ प्रेत्यागतमिवौत्सुक्यादैक्षन्त तृषितेक्षणाः ॥५४॥ अहो बतास्य बालस्य बहवो मृत्यवोऽभवन् ॥ अप्यासीद्विप्रियं तेषां कृतं पूर्वं यतो भयम् ॥५५॥ अथाप्यभिभवन्त्येनं नैवं ते घोरदर्शनाः ॥ जिघांसयैनमासाद्य नश्यन्त्यग्नौ पतङ्गवत् ॥५६॥ अहो ब्रह्मविदां वाचो नासत्याः सन्ति कर्हिचित् ॥ गर्गो यदाह भगवानन्वभावि तथैव तत् ॥ ५७॥ इति नन्दादयो गोपाः कृष्णरामकथां मुदा ॥ कुर्वन्तो रममाणाश्च नाविन्दन्भववेदनाम् ॥५८॥ एवं विहारैः कौमारैः कौमारं जहतुर्व्रजे ॥ निलायनैः सेतुबन्धैर्मर्कटोत्प्लवनादिभिः ॥५९॥ इति श्रीम० म० पु० दशमस्कन्धे पूर्वार्धे वत्सबकवधो नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ क्वचिद्वनाशाय मनो दधद्व्रजात्प्रातः समुत्थाय वयस्यवत्सपान् ॥ प्रबोधयन् शृङ्गरवेण चारुणा विनिर्गतो वत्सपुरःसरो हरिः ॥ १ ॥ तेनैव साकं पृथुकाः सहस्रशः स्निग्धाः सुशिग्वेत्रविषाणवेणवः ॥ स्वान्स्वान्सहस्रोपरिसंख्ययान्वितान्पुरस्कृत्य विनिर्ययुर्मुदा ॥ २ ॥ कृष्णवत्सैरसंख्यातैर्यूथीकृत्य स्ववत्सकान् ॥ चारयन्तोऽर्भलीलाभिर्विजह्रुस्तत्र तत्र ह ॥ ३ ॥ फलप्रवालस्तबकसुमनःपिच्छधातुभिः ॥ काचगुञ्जामणिस्वर्णभूषिता अप्यभूषयन् ॥ ४ ॥ ॥

टीकायामेकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ छ ॥ ॥ द्वादशे तु महासर्पवपुर्धरमघासुरम् ॥ वत्सपालगिलं क्रुद्धो गलेऽहन्निति वर्ण्यते ॥ १ ॥ महाबकगलक्रीडा केवलस्य न कौतुकम् ॥ इतीवाघासुरमुखे ससखः प्राविशद्धरिः ॥ २ ॥ क्वचित्कदाचिद्वनाशाय वने एव प्रथमं भोजनं कर्तुम् ॥ १ ॥ तेनैव शृङ्गरवेण श्रीकृष्णेन वा सह । पृथुका बालाः स्निग्धाः स्नेहयुक्ताः । शिक् शिक्यम् । रम्याः शिग्वेत्रादयो येषां ते । सहस्राधिकसंख्यायुक्तान्वत्सान् ॥ २ ॥ ३ ॥ काचादिभिः पूर्वं मातृभिर्भूषिता अपि फलादिभिरात्मानमभूषयन्नित्यर्थः ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

१ प्रणीय अपराह्ने एव परावृत्य, यद्वा बालानां मूर्च्छां दृष्ट्वा दुःखेन गतानेकीकृत्येति तोष० । २ 'नैवं ते' 'नैवैते' इति पाठौ । ३ निलीय स्थितस्यान्येन तच्छोधनं निलायनम् । ४ 'स्वकान्' इति पाठः । ५ असंख्यातैः असंख्यसंज्ञसंख्यैरित्यर्थः । असंख्यं संख्या परार्धादप्यधिकेति चक्र० विस्तरः । ६ 'स्वकान्स्वकान्' इति पाठः । ७ 'मुक्तामणि' इति पाठः ।

मुष्णन्तश्चोरयन्तः ॥ ५ ॥ यदि दूरं गतः कृष्णो भवति तर्हि ॥ ६ ॥ ध्मान्तो वादयन्तः । भृङ्गैः सह ॥ ७ ॥ विच्छायाभिः पक्षिच्छायाभिः । कलापिभिर्मयूरैः ॥ ८ ॥ कीशवालान् वृक्षशाखासु लम्बमानानि वानरलाङ्गूलान्याकर्षन्तो लाङ्गूलमुञ्चन्तस्तैः सह द्रुमानारोहन्तः । विकुर्वन्तो दन्तदर्शनभ्रूविजृम्भादिभिस्तैः सह विकारान्कुर्वन्तः । पलाशिषु वृक्षेषु प्लवन्तः शाखायाः शाखान्तरमुद्गच्छन्तः ॥ ९ ॥ प्रतिच्छायाः प्रतिबिम्बानि ॥ १० ॥ताननतिविस्मितः श्लोकद्वयेनाभिनन्दति—इत्थमिति । सतां विदुषां ब्रह्म च तत्सुखं चानुभूतिश्च तया । स्वप्रकाशपरमसुखेनेत्यर्थः । भक्तानां परदैवतेनात्मप्रदेन नाथेन मायाश्रितानां तु नरदारकतया प्रतीयमानेन सह विजह्रुः । कृतानां पुण्यानां पुञ्जा राशयो येषां ते । ब्रह्मविदां तदनुभव एव भक्तानामतिगौरवेणैव भजनम् ।

मुष्णन्तोऽन्योन्यशिक्यादीन् ज्ञातानाराच्च चिक्षिपुः ॥ [1]तत्रत्याश्च पुनर्दूराद्धसन्तश्च पुनर्ददुः ॥५॥ यदि दूरं गतः कृष्णो
वनशोभेक्षणाय तम् ॥ अहं पूर्वमहं पूर्वमिति संस्पृश्य रेमिरे ॥६॥ केचिद्वेणून्वादयन्तो ध्मान्तः शृङ्गाणि केचन ॥ केचि-
द्भृङ्गैः प्रगायन्तः कूजन्तः कोकिलैः परे ॥ ७ ॥ विच्छायाभिः प्रधावन्तो गच्छन्तः साधुहंसकैः ॥ बकैरुपविशन्तश्च नृत्य-
न्तश्च कलापिभिः ॥८॥ विकर्षन्तः कीशवालानारोहन्तश्च तैर्द्रुमान् ॥ विकुर्वन्तश्च तैः साकं प्लवन्तश्च पलाशिषु ॥९॥ साकं
भेकैर्विलङ्घन्तः सरित्प्रस्रवसंप्लुताः ॥ विहसन्तः प्रतिच्छायाः [2]शपन्तश्च प्रतिस्वनान् ॥ १० ॥ इत्थं सतां ब्रह्मसुखानुभूत्या
दास्यं गतानां परदैवतेन ॥ मायाश्रितानां नरदारकेण साकं विजह्रुः [3]कृतपुण्यपुञ्जाः ॥ ११ ॥ [4]यत्पादपांसुर्बहुजन्मकृच्छ्रतो
धृतात्मभिर्योगिभिरप्यगम्यः ॥ [5]स एव यद्दृग्विषयः स्वयं स्थितः किं वर्ण्यते [6]दिष्टमतो व्रजौकसाम् ॥१२॥ अथाघनामा-
भ्यपतन्महासुरस्तेषां सुखक्रीडनवीक्षणाक्षमः ॥ नित्यं यदन्तर्निजजीवितेप्सुभिः पीतामृतैरप्यमरैः प्रतीक्ष्यते ॥ १३ ॥
दृष्ट्वार्भकान्कृष्णमुखानघासुरः कंसानुशिष्टः स बकीबकानुजः ॥ अयं तु मे सोदरनाशकृत्तयो[7]र्द्वयोर्ममैनं सबलं हनिष्ये॥१४॥

एते तु तेन सह सख्येन विजह्रुः । अहो भाग्यमिति भावः ॥११॥ बहुजन्मभिः कृच्छ्रेण धृत आत्मा मनो यैस्तैरपि ॥१२॥ सुखक्रीडनवीक्षणेन क्षमा यस्य सः। कथंभूतः।यस्यान्तरन्तरं छिद्रं पीतामृतैरपि ततो मृत्युभीतैरमरैः प्रतीक्ष्यते कथं मरिष्यति कदा वेति । यद्वा कथंभूतं सुखक्रीडनम् । यदन्तर्हृदये अमरैः प्रतीक्ष्यते विचिन्त्यते पीतामृतैरपि पुनर्निजजीवितेप्सुभिः। अयं भावः—नामृतपानमात्रेण जीवनं सफलं भवति किंतु भगवल्लीलानुस्मरणेनेति तदेव नित्यमन्तश्चिन्त्यत इति ॥ १३ ॥ कृष्णप्रमुखानर्भकान् दृष्ट्वा स इति व्यवस्य निश्चित्याजगरं वपुर्धृत्वा तेषां ग्रसनाशया पथि व्यशेतेति तृतीयेनान्वयः । कंसेनानुशिष्टः प्रहितः । बकी पूतना । कथं व्यवस्य तदाह—अयं त्विति सार्धेन । मम तयोर्द्वयोः सोदरयोः स्थाने एनं कृष्णं सबलं ससैन्यं वत्सतत्पालसहितं हनिष्यामि ॥ १४ ॥ ॥

१ तत्रत्या यत्र क्षिप्ताः शिक्यादयस्तत्र स्थिताः । २ शपन्तः स्वप्रतिध्वनिं श्रुत्वा रे रे कस्त्वं ब्रूषे इत्याद्याक्रोशन्तः । ३ इयं लौकिकोक्तिः। वस्तुतस्तु कृतानां सुकृतानां पुण्याश्चारवः पुञ्जा एवैते इत्यर्थः । 'पुण्यं तु चार्वपि' इत्यमरः इति तोष०। ४ यस्य पादसंबन्धी पतितः पांसुरेकोऽपि, यद्वा यस्य पादपः क्रीडावृक्षः कदम्बभाण्डीरादिस्तस्य अंशुः किरणः छदादिः तोष०। ५ 'स एषः' इति पाठः । ६ 'अहो' इति पाठः । तेषां दिष्टं भाग्यम्, यद्वा दिष्टस्य महस्तेजोविशेषो भाग्योत्सवो वा । ७ अत्र भिन्नवाक्यस्थत्वान्मे ममेत्यनयोर्न पौनरुक्त्यम् । 'द्वयोरथैनम्' इति चक्रवर्तिसंमतः पाठः । यद्वा द्वयोरिति निमित्तसप्तमी । तद्वैरग्रहणार्थमित्यर्थः इति तोष० ।

ननु तथापि व्रजस्थास्त्ववशिष्येरन्नेत्याह—एत इति । तिलापः कृताखिलोदकतया कल्पिताः । वर्ष्मसु देहेषु । प्रजा एवासवो येषां ते तथा ॥ १५ ॥ सयोजनायामं योजनप्रमाणेन दैर्घ्येण युक्तं च तन्महाद्रिवत्पीवरं च । व्यात्तं प्रसारितं गुहातुल्यमाननं यस्मिंस्तत् ॥ १६ ॥ अद्भुतमिति यदुक्तं तद्दर्शयितुं विशिनष्टि । धरायामधरोष्ठो यस्य सः । जलदेषूत्तरोष्ठो यस्य सः । दर्याविवाननस्यान्तौ सृक्किणी यस्य सः । गिरेः शृङ्गाणीव दंष्ट्रा यस्य सः । ध्वान्तवदन्तरास्यं यस्य सः । वितताध्ववज्जिह्वा यस्य सः । परुषानिलवच्छ्वासो यस्य सः । दववदीक्षणयोरुष्णः, दाववद्दृष्टिरित्यर्थः । परुषानिलश्वासश्चासौ दवेक्षणोष्णश्च तथा ॥ १७॥ वस्तुतोऽजगरमेव व्यात्ततुण्डं दृष्ट्वा वृन्दावनस्य श्रीः संपदेषेति भ्रान्त्या मत्वा विपरीतं व्यात्ताजगरतुण्डसादृश्येनोत्प्रेक्षितवन्तः ॥ १८ ॥ उत्प्रेक्षामेव प्रश्नोत्त-

[2]एते यदा मत्सुहृदोस्तिलापः कृतास्तदा नष्टसमा व्रजौकसः ॥ प्राणे गते वर्ष्मसु का नु चिन्ता प्रजासवः प्राणभृतो
हि ये ते ॥ १५ ॥ [3]इति व्यवस्याजगरं बृहद्वपुः सयोजनायाममहाद्रिपीवरम् ॥ धृत्वाद्भुतं व्यात्तगुहाननं तदा पथि
व्यशेत ग्रसनाशया खलः ॥ १६ ॥ धराधरोष्ठो जलदोत्तरोष्ठो दर्याननान्तो गिरिशृङ्गदंष्ट्रः ॥ ध्वान्तान्तरास्यो वितता-
ध्वजिह्वः परुषानिलश्वासदवेक्षणोष्णः ॥ १७ ॥ दृष्ट्वा तं तादृशं सर्वे मत्वा वृन्दावनश्रियम् ॥ व्यात्ताजगरतुण्डेन
ह्युत्प्रेक्षन्ते स्म [4]लीलया ॥ १८ ॥ अहो मित्राणि गदत सत्त्वकूटं पुरः स्थितम् ॥ अस्मत्संग्रसनव्यात्तव्यालतुण्डायते
न वा ॥ १९ ॥ सत्यमर्ककरारक्तमुत्तरा[5]हनुवद्घनम् ॥ अधराहनुवद्रोधस्तत्प्रतिच्छाययारुणम् ॥ २० ॥ प्रतिस्पर्धेते
सृक्किभ्यां सव्यासव्ये नगोदरे ॥ तुङ्गशृङ्गालयोऽप्येतास्तद्दंष्ट्राभिश्च पश्यत ॥ २१ ॥ आस्तृतायाममार्गोऽयं रसनां
प्रति गर्जति ॥ एषामन्तर्गतं ध्वान्तमेतदप्यन्तराननम् ॥ २२ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

राभ्यामाहुः—अहो इति । सत्त्वकूटं सत्त्वाभासमिदं वा न वा । तत्राप्यस्मत्संग्रसनाय व्यात्तं यद्व्यालतुण्डं तद्वदाचरति वा न वा ॥ १९ ॥ निश्चितं तथैवेत्याहुः—सत्यमिति । अर्ककरैरारक्तं घनमुत्तरोष्ठवत्पश्यत । तस्य घनस्य प्रतिच्छाययारुणं रोधः स्थलमधरोष्ठवत्पश्यत । पश्यतेति सर्वत्रान्वेति ॥ २० ॥ सृक्किभ्यामोष्ठप्रान्ताभ्यां प्रतिस्पर्धेते तुल्यतया वर्तेते । नगोदरे गिरिदर्यौ । एतास्तुङ्गशृङ्गालयस्तस्य दंष्ट्राभिः स्पर्धमानाः ॥ २१ ॥ आस्तृतायाममार्गो विस्तृतो दैर्घ्यवान्मार्गः । प्रतिगर्जति प्रतिस्पर्धते । एषां शृङ्गाणामन्तर्गतं मध्यगतं ध्वान्तमेतदन्तराननमाननस्य मध्यं प्रति गर्जति ॥ २२ ॥ ॥ ॥

१ दाहकदृष्टिरिति क्वचित्पाठः । २ बालवत्साद्यपेक्षया बहुवचनम्। ३ वाग्देवीगर्भितार्थस्तु—कंसानुशिष्टोऽघासुरोऽपि कृष्णमुखान्दृष्ट्वा इति असुरभावविरुद्धं व्यवस्य स्वीयसंसृतेर्भ्रंसनं नाशस्तदाशया भगवन्मार्गे दण्डवत्प्रणाममुद्रया तस्थौ । यतः अखलः तद्दर्शनेन खलत्वनाशात् । व्यवसायमाह—अयं तु बाल एव प्रबलयोरपि मे सोदरयोर्नाशकृत् अतः सबलमेनमीश्वरं । इदम एनादेशः । यद्वा इमं प्रभुं तमेवैनं।स्वार्थेऽण् । मम तयोः प्राप्तिस्थानमहमपि हनिष्ये प्राप्स्यामि।गत्यर्थस्य हन्तेः प्राप्त्यर्थत्वात्। तदा चैते व्रजौकसः तत्सुहृदत्वात्तत्सायुज्यं प्राप्तस्य ममापि सुहृदः कृताः स्युः । कथंभूता व्रजौकसः । (श्लो० १५) अयदाः शुभावहविधिप्रदाः । अस्तिलापः अस्ति तत्त्वं भगवान् इत्यादिः लापो भाषणं तत्कुर्वन्तीति णिजन्तात्क्विप् । आस्तिकप्रवरा नतु मादृशा असुरा इव शून्यवादिनः । नष्टसमाः नष्टाः अदृष्टाः समाना अपि किमुताधिका येषां ते इति तोषणी । ४ लीलयेति तथोत्प्रेक्षणमपि तेषामेका लीलेत्यर्थः । ५ हनोरौत्तराधर्यासंभवाद्धनुशब्देन लक्षणयौष्ठावुच्येते । उभयत्र पुंवद्भावाभाव आर्षः ।

दावेनोष्णः खरो वातोऽयम् । तेन दावाग्निना दग्धानां सत्त्वानां यो दुर्गन्धः स एव सर्पान्तर्गतामिषगन्धवद्भाति ॥ २३ ॥ एवं सन्तमेवाजगरमन्यथोत्प्रेक्ष्य निर्भया ययुः । किं ग्रसिता ग्रसिष्यति । अनेन श्रीकृष्णेन हत्वा । बकारेरुशत्कमनीयं मुखम् ॥ २४ ॥ अमृषा वस्तुतः सर्पवपुरसुर एव मृषायते स्वानां सर्पसादृश्यगोचरत्वेन प्रतीयते इति तान्निरोद्धुं वारयितुं यावन्मनो दधे तावत्प्रविष्टा इत्युत्तरेणान्वयः ॥ २५ ॥ तावत्प्रविष्टा एव केवलं, नतु तेन गीर्णा गिलिताः । 'जीर्णाः' इति पाठेऽपि स एवार्थः । कथंभूतेन । हतयोः स्वकयोरन्तं स्मरत्यनुध्यायतीति तथा तेन । अत एव बकारेः श्रीकृष्णस्य प्रवेशं प्रतीक्षमाणेन ॥ २६ ॥

दावोष्णखरवातोऽयं श्वासवद्भाति पश्यंत[1] ॥ तद्दग्धसत्त्वदुर्गन्धोऽप्यन्तरामिषगन्धवत् ॥२३॥ अस्मान्किमत्र ग्रसिता
निविष्टानयं तथा चेद्बकवद्विनङ्क्ष्यति ॥ क्षणादनेनेति बकार्युशन्मुखं वीक्ष्योद्धसन्तः करताडनैर्ययुः ॥२४॥ इत्थं मिथो-
ऽतथ्यमतज्ज्ञभाषितं श्रुत्वा विचिन्त्येत्यमृषा मृषायते ॥ रक्षो विदित्वाऽखिलभूतहृत्स्थितः स्वानां निरोद्धुं भगवान्मनो
दधे ॥२५॥ तावत्प्रविष्टास्त्वसुरोदरान्तरं परं न गीर्णाः शिशवः सवत्साः ॥ प्रतीक्षमाणेन बकारिवेशनं हतस्वकान्तस्म-
रणेन रक्षसा ॥ २६ ॥ तान्वीक्ष्य कृष्णः सकलाभयप्रदो ह्यनन्यनाथान्स्वकरादवच्युतान् ॥ दीनांश्च मृत्योर्जठराग्निघा-
सान्घृणार्दितो दिष्टकृतेन विस्मितः ॥ २७ ॥ कृत्यं किमत्रास्य खलस्य जीवनं न वा अमीषां च सतां विहिंसनम् ॥
द्वयं कथं स्यादिति संविचिन्त्य तज्ज्ञात्वाऽविशत्तुण्डमशेषदृग्घरिः ॥२८॥ तदा घनच्छदा देवा भयाद्धा हेति चुक्रुशुः ॥
जहृषुर्ये च कंसाद्याः कौणपास्त्वघबान्धवाः ॥२९॥ तच्छ्रुत्वा भगवान्कृष्णस्त्वव्ययः सार्भवत्सकम् ॥ चूर्णीचिकी-
र्षोरात्मानं तरसा ववृधे[2] गले ॥३०॥ ततोऽतिकायस्य निरुद्धमार्गिणो ह्युद्गीर्णदृष्टेर्भ्रमतस्त्वितस्ततः ॥ पूर्णोऽन्तरङ्गे
पवनो निरुद्धो मूर्धन्विनिष्पाट्य विनिर्गतो बहिः ॥ ३१ ॥ तेनैव सर्वेषु बहिर्गतेषु प्राणेषु वत्सान्सुहृदः परेतान् ॥
दृष्ट्वा स्वयोत्थाप्य तदन्वितः पुनर्वक्त्रान्मुकुंदो[3] भगवान्विनिर्ययौ ॥ ३२ ॥ ॥ ॥

स्वकरादवच्युतान्विनिःसृतान् । विस्मितः सन्कृत्यं किमत्रेत्यादि विचिन्त्य तत्रोपायं ज्ञात्वा स्वयमप्यविशदित्यन्वयः ॥ २७ ॥ कथं विचिन्त्य । अस्य जीवनममीषा च विहिंसनमिति द्वयं वै निश्चितं कथं न स्यादिति ॥२८॥ घनच्छदा मेघान्तरिताः । कौणपाः कुणपाशिनो राक्षसाः, कोणपो निर्ऋतिस्तदीया इति वा ॥ २९ ॥ चूर्णीकर्तुमिच्छोस्तस्य गले आदावेव तरसा ववृधे अवर्धत ॥ ३० ॥ निरुद्धो मुखादीनां मार्गभूतः कण्ठो यस्यास्ति तस्योद्गीर्णदृष्टेर्बहिर्निर्गतलोचनस्यान्तरङ्गे देहमध्ये पूर्णः परिभृतो मूर्धन् मूर्धनि ब्रह्मरन्ध्रं निर्भिद्य बहिर्विनिर्गतः ॥३१॥ प्राणेष्विन्द्रियेषु । स्वयाऽमृतवर्षिण्या दृष्ट्यैव ॥ ३२ ॥ ॥ ॥

१ मध्ये मध्ये पश्यतेति विस्मयाय । २ गलबिलमावृण्वन् कीलतया स्थूलो बभूव। यतोऽव्ययः । ३ दृष्ट्वा मृततुल्यानुत्थाप्य चेष्टयित्वा मुकुन्दः मुक्तिं अघासुरस्य संसारात्, सुहृदां च अघान्मुक्तिं ददत् । तदन्वितः तदनु तेषां पश्चात् इतः वक्त्रात् विनोदेन ययौ इति तोष० ।

अहिदेहे स्थितं शुद्धसत्त्वमयं ज्योतिर्निर्गत्य खेऽवस्थितम् । तस्मिन्नीशे विवेश ॥ ३३ ॥ स्वकृतः स्वकार्यकृतः श्रीकृष्णस्यार्हणमकृताकुर्वत पूजामकुर्वन् । सुगाः सुष्ठु गायन्तीति गन्धर्वादयः ॥ ३४ ॥ किंच तेषां यान्यद्भुतस्तोत्रादीनि तेषां नैकोत्सवा ये मङ्गलस्वनास्तान्स्वधाम्नोऽन्ति समीपे श्रुत्वाऽजो ब्रह्माऽचिरादागत ईशस्य श्रीकृष्णस्य महि महिमानं दृष्ट्वा विस्मयं प्रापेति ॥ ३५ ॥ बहुतिथं बहुकालम् । आक्रीडगह्वरं क्रीडार्थं महाबिलम् ॥ ३६ ॥ अन्यच्चातिचित्रं वृत्तमित्याह—एतदिति । 'कौमारं पञ्चमाब्दान्तं पौगण्डं दशमावधि ॥ कैशोरमापञ्चदशाद्यौवनं तु ततः परम् ॥' हरेः कौमारजं पञ्चमाब्दकृतं कर्म तदैव दृष्ट्वा पौगण्डके षष्ठेऽब्दे बाला अद्यैतद्वृत्तमित्यूचुः । किं तत्कर्म । मृत्योः सकाशादात्मनामहेश्च मोक्षणम् । आत्मनां प्रसिद्धान्मृत्योरहेस्तु संसारलक्षणात् । अघासु-

पीनाहिभोगो[1]त्थितमद्भुतं महज्ज्योतिः स्वधाम्ना ज्वलयद्दिशो दश ॥ प्रतीक्ष्य खेऽवस्थितमीशनिर्गमं विवेश तस्मिन्मि-
षतां दिवौकसाम्[2] ॥ ३३ ॥ ततोऽतिहृष्टाः स्वकृतोऽकृतार्हणं पुष्पैः सुरा अप्सरसश्च नर्तनैः ॥ गीतैः सुगा वाद्यधराश्च
वाद्यकैः स्तवैश्च विप्रा जयनिःस्वनैर्गणाः ॥३४॥ तदद्भुतस्तोत्रसुवाद्यगीतिकाजयादिनैकोत्सवमङ्गलस्वनान् ॥ श्रुत्वा
स्वधाम्नोऽन्त्यज आगतोऽचिराद्दृष्ट्वा महीशस्य जगाम विस्मयम् ॥३५॥ राजन्नाजगरं चर्म शुष्कं वृन्दावनेऽद्भुतम् ॥
व्रजौकसां बहुतिथं बभूवाक्रीडगह्वरम् ॥३६॥ एतत्कौमारजं कर्म हरेरात्माहिमोक्षणम्[3] ॥ मृत्योः पौगण्डके बाला
दृष्ट्वोचुर्विस्मिता व्रजे ॥ ३७ ॥ नैतद्विचित्रं मनुजार्भमायिनः[4] परावराणां[5] परमस्य वेधसः ॥ अघोऽपि यत्स्पर्शनधौत-
पातकः प्रापात्मसाम्यं त्वसतां सुदुर्लभम् ॥ ३८ ॥ सकृद्यदङ्गप्रतिमाऽन्तराहिता मनोमयी भागवतीं ददौ गतिम् ॥
स एव नित्यात्मसुखानुभूत्य[8]भिव्युदस्तमायोऽन्तर्गतो हि किं पुनः ॥ ३९ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ इत्थं द्विजा यादवदेवदत्तः[6]
श्रुत्वा स्वरातुश्चरितं[7] विचित्रम् ॥ पप्रच्छ भूयोऽपि तदेव पुण्यं वैयासकिं यन्निगृहीतचेताः ॥ ४० ॥ ॥ राजोवाच ॥
ब्रह्मन्कालान्तरकृतं तत्कालीनं कथं भवेत् ॥ यत्कौमारे हरिकृतं जगुः पौगण्डकेऽर्भकाः ॥ ४१ ॥ ॥

रस्य ज्योतिषः श्रीकृष्णे प्रवेशमपि तदा दृष्टं कथितवन्त इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ नैतद्विचित्रमिति । किं तदित्यपेक्षायामाह—अघोऽपीति । आत्मसाम्यं स्वसमानरूपताम् ॥ ३८ ॥ यस्याङ्गं मूर्तिस्तस्य प्रतिमा प्रतिकृतिस्तत्रापि केवलं मनोमयी साऽपि बलादन्तराहिता सती भागवतीं गतिं ददौ प्रह्लादादिभ्यः स एव साक्षात्स्वयमन्तर्गतः किं पुनः नित्या चासावात्मसुखानुभूतिश्च तयाभितो व्युदस्ता माया येन सः ॥ ३९ ॥ येन श्रवणेन निगृहीतं वशीकृतं चेतो यस्य सः ॥ ४० ॥ कालान्तरे कौमारे कृतं पौगण्डके कथं ज्ञात्वोचुरित्यर्थः ॥ ४१ ॥ ॥ ॥ ॥

१ 'हिभोगस्थितं' इति पाठः । २ दिवौकसामित्यनादरे षष्ठी । तेषु प्रवेशमनादृत्य तस्मिन्नेव विवेश । ३ 'चास्याहेरात्ममोक्षणं' इति पाठः । ४ मनुजार्भमायिनः मायया स्वीकृतमनुष्यबालभावस्येत्यर्थः । ५ परावराणां वेधसः स्रष्टुः । ६ यादवदेवेन श्रीकृष्णेनोत्तरायै युधिष्ठिराय वा दत्तः परीक्षित् । ७ स्वरातुः स्वरक्षकस्य श्रीकृष्णस्य । ८ यद्वा नित्यं आत्मनां जीवानां सुखानुभूतिर्यस्मात्स चासावभितो व्युदस्तमायश्च । अङ्गेति सयुक्तिहर्षं संबोधनम् इति तोष० ।

॥४२॥४३॥ तेन[1] यः स्मारितोऽनन्तस्तेन हृतान्यखिलेन्द्रियाणि यस्य सः । तथाभूतोऽपि कथंचिल्लब्धवहिर्दृष्टिः हे भागवतोत्तमोत्तम हे शौनक ॥ ४४ ॥ इति श्रीमद्भा० म० पु० द० पू० भा० दी० टीकायां द्वादशोऽध्यायः ॥१२॥ ॥ त्रयोदशेऽहरद्ब्रह्मा वत्सान्पालांश्च मायया ॥ तदा तत्सर्वरूपोऽब्दं कृष्णः पूर्ववदाचरत् ॥१॥ नूतनयसि नव्यव्रत्करोषि ॥१॥ तथा हि सारभृतां सारग्राहिणामयं निसर्गः स्वभावः । कोऽसौ । अच्युतस्य वार्ता प्रतिक्षणं साधु नव्यवद्भवतीति यत्सः । विटानां स्त्रैणानां स्त्रियाः कामिन्या वार्तेव । कथंभूतानामपि सताम् । या अच्युतवार्तैव अर्थो येषां तानि वाणीश्रुतिचेतांसि येषां तथाभूतानामपि ॥२॥३॥४॥

तद्ब्रूहि मे महायोगिन्परं कौतूहलं गुरो ॥ नूनमेतद्धरेरेव माया भवति नान्यथा ॥ ४२ ॥ वयं धन्यतमा लोके गुरोऽपि क्षत्रबन्धवः ॥ यत्पिबामो मुहुस्त्वत्तः पुण्यं कृष्णकथामृतम् ॥४३॥ ॥ सूत उवाच ॥ इत्थं स्म पृष्टः स तु बादरायणिस्तत्स्मारितानन्तहृताखिलेन्द्रियः ॥ कृच्छ्रात्पुनर्लब्धबहिर्दृशिः शनैः प्रत्याह तं भागवतोत्तमोत्तम ॥४४॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धेऽघासुरवधो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ छ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ साधु पृष्टं महाभाग त्वया भागवतोत्तम ॥ यन्नूतनयसीशस्य शृण्वन्नपि कथां मुहुः ॥ १ ॥ सतामयं सारभृतां निसर्गो यदर्थवाणीश्रुतिचेतसामपि ॥ प्रतिक्षणं नव्यवदच्युतस्य यत्स्त्रिया विटानामिव साधु वार्ता ॥ २ ॥ शृणुष्वावहितो राजन्नपि गुह्यं वदामि ते ॥ ब्रूयुः स्निग्धस्य शिष्यस्य गुरवो गुह्यमप्युत ॥ ३ ॥ तथाऽघवदनान्मृत्यो रक्षित्वा वत्सपालकान् ॥ सरित्पुलिनमानीय भगवानिदमब्रवीत् ॥ ४ ॥ अहोऽतिरम्यं पुलिनं वयस्याः[3] स्वकेलिसंपन्मृदुलाच्छवालुकम् ॥ स्फुटत्सरोगन्धहृतालिपत्रिकध्वनिप्रतिध्वानलसद्द्रुमाकुलम् ॥ ५ ॥ अत्र भोक्तव्यमस्माभिर्दिवारूढं[2] क्षुधार्दिताः ॥ वत्साः समीपेऽपः पीत्वा चरन्तु शनकैस्तृणम् ॥ ६ ॥ तथेति पाययित्वाऽर्भा वत्सानारुध्य शाद्वले ॥ मुक्त्वा शिक्यानि बुभुजुः समं भगवता मुदा ॥ ७ ॥ कृष्णस्य विष्वक् पुरुराजिमण्डलैरभ्याननाः[4] फुल्लदृशो व्रजार्भकाः ॥ सहोपविष्टा विपिने विरेजुश्छदा यथाम्भोरुहकर्णिकायाः ॥ ८ ॥ ॥ ॥

भोजनविधानाय पुलिनं स्तौति—अहो इति । स्वीयानां केलीनां संपदो विद्यन्ते यस्मिंस्तत् । मृदुला अच्छा वालुका यस्मिंस्तत् । किंच स्फुटद्विकसत् सरः । सरोजबाहुल्येनोपचारतः सर एव विकसदित्युक्तम् । तस्य गन्धस्तेन हृता आकृष्टा अलयः पत्रिणश्च ये तेषां के उदके ध्वनयस्तेषां प्रतिध्वानास्तैर्लसन्तो द्रुमास्तैराकुलं व्याप्तम् ॥ ५ ॥ दिवारूढं वेलातीतेत्यर्थः ॥ ६ ॥ आरुध्य संरुध्य । शाद्वले हरिततृणे देशे ॥ ७ ॥ तदा ते विरेजुः कृष्णस्य विष्वक् परितः पुरुराजिमण्डलैर्बहुभिः पङ्क्तिमण्डलैः सह नैरन्तर्येणोपविष्टाः । श्रीकृष्णाभिमुखान्याननानि येषां ते । फुल्लदृशो विकसितनयनाः । कमलकर्णिकायाः परितः पत्राणि यथेति ॥८॥

१ तेन प्रश्नेन, श्रीकृष्णेन वा । 'सस्मारितानन्त' इति मूले चित्सुखपाठः । २ दिवा दिनमारूढमिति तोष० । ३ गोपसंबोधनं वत्ससंबोधनं वा । 'क्षुधार्दितैः' इति पाठः । ४ अभ्यानना इति सर्वाभिमुख्यं चाचिन्त्यशक्त्यैवेति ज्ञेयम् ।

पुष्पैस्तद्दलैः अन्यैश्च पत्रैः कृतानि भाजनानि यैस्ते ॥ ९ ॥ रुचिं स्वादविशेषम् । अभ्यवजह्रुर्बुभुजिरे । सहेश्वराः श्रीकृष्णसहिताः ॥ १० ॥ यज्ञभुगपि तेषु बुभुजे । बालानामिव केलिर्यस्य सः । तदाह—उदरवस्त्रयोर्मध्ये वेणुं बिभ्रद्दधदिति सर्वत्र संबध्यते । वाम इति कक्षपाण्योर्विशेषणम् । मसृणं स्निग्धं दध्योदनकवलम् । तदुचितानि बिल्वादिफलान्यङ्गुलिसन्धिषु । कर्णिकेव सर्वाभिमुखो मध्ये तिष्ठन् । स्वस्य परित उपविष्टान् सुहृदः स्वैर्नर्मभिः परिहासवाक्यैः स्वर्गे स्वर्गवासिनि जने मिषत्याश्चर्येण पश्यति सति लोके जनानां मध्ये बुभुजे ॥ ११ ॥ १२ ॥ भीभयं भयहेतुभ्यो भयमस्यापास्य । यद्वा अस्य विश्वस्य भियोऽपि भयं यः श्रीकृष्णः । आशाद्भोजनात् । अस्मिन्पादे अक्षराधिक्यमार्षम् ॥ १३ ॥ अद्रिषु तद्दरीषु, कुञ्जेषु लतादिपिहितोदरविवरेषु । गह्वरेषु संकटस्थानेषु ॥ १४ ॥ अम्भोजन्मनः पद्माज्जनिर्यस्य स ब्रह्मा । तदन्तरे तस्मिन्नवसरे गत आगतस्तच्छिद्रं प्राप्तो वा मञ्जु मनोहरमन्यदपि महित्वं महिमानं द्रष्टुं तस्य वत्सानितः स्थानाद्वत्सपांश्चान्यत्र नीत्वा स्वयं तिरोबभूव । प्रभवतः श्रीकृष्णस्य ॥ १५ ॥ उभावपि वत्सान्वत्सपांश्च । विचिकायान्वीक्षितवान् ॥ १६ ॥ विधिकृतं ब्रह्मणा कृतम् ॥ १७ ॥ उभयायितं वत्सतत्पालरूपेण वर्तमानमित्यर्थः । अयं भावः—यदि तूष्णीमासे तर्हि तन्मातृणां विषादः स्याद्यदि च तानेवानयिष्यामि तर्हि ब्रह्मणो मोहो न स्यादिति तदुभयप्रीतये तथा चक्रे इति ॥ १८ ॥ ॥ ॥ ॥

केचित्पुष्पैर्दलैः केचित्पल्लवैरङ्कुरैः फलैः ॥ शिग्भिस्त्वग्भिर्दृषद्भिश्च बुभुजुः कृतभाजनाः ॥ ९ ॥ सर्वे मिथो दर्शयन्तः स्वस्वभोज्यरुचिं पृथक् ॥ हसन्तो हासयन्तश्चाभ्यवजह्रुः सहेश्वराः ॥ १० ॥ बिभ्रद्वेणुं जठरपटयोः शृङ्गवेत्रे च कक्षे वामे पाणौ मसृणकवलं तत्फलान्यङ्गुलीषु ॥ तिष्ठन्मध्ये स्वपरिसुहृदो हासयन्नर्मभिः स्वैः स्वर्गे लोके मिषति बुभुजे यज्ञभुग्बालकेलिः ॥ ११ ॥ भारतैवं वत्सपेषु भुञ्जानेष्वच्युतात्मसु ॥ वत्सास्त्वन्तर्वने दूरं विविशुस्तृणलोभिताः ॥ १२ ॥ तान्दृष्ट्वा भयसंत्रस्तानूचे कृष्णोऽस्य भीभयम् ॥ मित्राण्याशान्मा विरमतेहानेष्ये वत्सकानहम् ॥ १३ ॥ इत्युक्त्वाद्रिदरीकुञ्जगह्वरेष्वात्मवत्सकान् ॥ विचिन्वन्भगवान्कृष्णः सपाणिकवलो ययौ ॥ १४ ॥ अम्भोजन्मजनिस्तदन्तरगतो मायार्भकस्येशितुर्द्रष्टुं मञ्जु महित्वमन्यदपि तद्वत्सानितो वत्सपान् ॥ नीत्वान्यत्र कुरूद्वहान्तरदधात्खेऽवस्थितो यः पुरा दृष्ट्वाघासुरमोक्षणं प्रभवतः प्राप्तः परं विस्मयम् ॥ १५ ॥ ततो वत्सानदृष्ट्वैत्य पुलिनेऽपि च वत्सपान् ॥ उभावपि वने कृष्णो विचिकाय समन्ततः ॥ १६ ॥ क्वाप्यदृष्ट्वान्तर्विपिने वत्सान्पालांश्च विश्ववित् ॥ सर्वं विधिकृतं कृष्णः सहसावजगाम ह ॥ १७ ॥ ततः कृष्णो मुदं कर्तुं तन्मातॄणां च कस्य च ॥ उभयायितमात्मानं चक्रे विश्वकृदीश्वरः ॥ १८ ॥ ॥

१ यद्वा अयज्ञभुक् विविधयज्ञैर्यज्ञभागमपि न भुङ्क्ते स तैर्भोजनमध्ये परीक्ष्य दत्तभोज्यैर्भुनक्तीति मिषति सतीति तोष० । २ पूर्वस्मिन्नर्थे ल्यपश्छान्दसत्वस्वीकारारुच्या अर्थान्तरमेतत् । ३ केचिदिति पुनरुक्त्या प्रत्येकान्वयेन समुच्चयाभावः । ४ मा विरमत वत्सान् इहानेष्ये, यद्वा वृथा मा विरमत लाभासंभवात् । यतो ब्रह्मप्रेरकोऽहमेव नेष्ये । हा विस्मये, इ संबोधने । यद्वा ईहा ममेच्छैवेयमिति वास्तवोऽर्थो भातीति तोष० । ५ आत्मवत्सकानित्युक्तिर्व्रजराजत्वेनान्येषामपि तदीयत्वात् । ६ प्रभवतः प्रभुकर्तृकम् । ७ अवजगाम ज्ञातवान् । ८ विश्वकृद्वासावीश्वरश्च, विश्वकृतामपीश्वर इति वा ।

तदेव दर्शयति—यावदिति । वत्सपानां वत्सकानां चाल्पकं वपुः प्रमाणमनतिक्रम्य । एवमुपर्यपि योज्यम् । यद्वा यावद्वत्सपादिवपुस्तावत्सर्वस्वरूपोऽजः कृष्णो बभावित्यर्थः । उत्तरत्राप्येवम् । 'सर्वं विष्णुमयं जगत्' इति प्रसिद्धा या गीस्तस्या अङ्गवत् सा गीरेवार्थस्वरूपेण प्रत्यक्षा यथा तथा बभूवेत्यर्थः ॥१९॥ एवं सर्वात्मा सन्व्रजं प्राविशत् । कथं स्वयमात्मैव प्रयोजकः । आत्मरूपान् गोवत्सानिति कर्मापि स्वयमेवेत्युक्तम् । आत्मरूपैर्वत्सपैः प्रतिवार्य । प्रयोज्यकर्तापि स्वयमेव । आत्मविहारैः क्रीडन्निति क्रियापि कारकाण्यपि स्वयमेवेत्यर्थः ॥ २० ॥ तत्तदात्मा तत्तद्गोपबालरूपोऽभवत् । ततस्तत्तत्सद्म प्रविष्टः ॥२१॥ गोपिकामोहमाह—तन्मातर इति । तन्मातरो वेणुरवेण त्वरयोत्थिता ःसत्यः सुतान्मत्वा परं ब्रह्मैव दोर्भिरुत्थाप्योदुह्य । पयःसुधासवं पयः एव सुधावत्स्वादु आसववन्मादकं पाययामासुरित्यर्थः ॥ २२ ॥ एवं यामयमेन तत्तत्कालक्रीडानियमेन सायं गतः प्राप्तः स्वाचरितैः स्वस्याचरितैः, शोभनैराचरितैर्वा

यावद्वत्सपवत्सकाल्पकवपुर्यावत्कराङ्घ्र्यादिकं यावद्यष्टिविषाणवेणुदलशिग्यावद्विभूषाम्बरम् ॥ यावच्छीलगुणाभिधाकृतिवयो यावद्विहारादिकं सर्वं विष्णुमयं गिरोङ्गवदजः सर्वस्वरूपो बभौ ॥१९॥ स्वयमात्मात्मगोवत्सान्प्रतिवार्यात्मवत्सपैः ॥ क्रीडन्नात्मविहारैश्च सर्वात्मा प्राविशद्व्रजम् ॥ २० ॥ तत्तद्वत्सान्पृथङ्नीत्वा तत्तद्गोष्ठे निवेश्य सः ॥ तत्तदात्माभवद्राजंस्तत्तत्सद्म प्रविष्टवान् ॥२१॥ तन्मातरो वेणुरवत्वरोत्थिता उत्थाप्य दोर्भिः परिरभ्य निर्भरम् ॥ स्नेहस्नुतस्तन्यपयः सुधासवं मत्वा परं ब्रह्म सुतानपाययन् ॥ २२ ॥ ततो नृपोन्मर्दनमज्जलेपनालंकाररक्षातिलकाशनादिभिः ॥ संलालितः स्वाचरितैः प्रहर्षयन्सायं गतो यामयमेन माधवः ॥२३॥ गावस्ततो गोष्ठमुपेत्य सत्वरं हुंकारघोषैः परिहूतसंगतान् ॥ स्वकांस्वकान्वत्सतरानपाययन्मुहुर्लिहन्त्यः स्रवदौधसं पयः ॥ २४ ॥ गोगोपीनां मातृतास्मिन्सर्वा स्नेहर्धिकां विना ॥ पुरोवदास्वपि हरेस्तोकता मायया विना ॥२५॥ व्रजौकसां स्वतोकेषु स्नेहवल्ल्याब्दमन्वहम् ॥ शनैर्निःसीम ववृधे यथा कृष्णे त्वपूर्[3]ववत् ॥ २६ ॥ ॥ ॥

मातृः प्रहर्षयंस्ततस्ताभिरुन्मर्दनादिभिरुपलालित इति ॥ २३ ॥ गवां मोहनमाह—गाव इति । परिहूता आहूताश्च ते सङ्गताश्च तान् ॥ २४ ॥ एतावत्तु वैषम्यं कृष्णस्यापि दुर्निवारमासीदित्याह—गोगोपीनामिति । गवां गोपीनां चास्मिन्कृष्णे मातृता उपलालनादिरूपा पुरोवदेवासीत्किंतु स्नेहर्धिकां विना । स्नेहाधिक्यं त्विदानीं विशेष इत्यर्थः । आसु गोगोपीषु हरेस्तोकता च बालभावनादि पूर्ववदेवासीत्किंतु मायया विना, ममेयं माता अहमस्याः पुत्र इति मोहं विनेत्यर्थः ॥ २५ ॥ स्नेहर्धिमेव दर्शयति—व्रजौकसामिति । यथा कृष्णे यशोदानन्दने स्वपुत्रेभ्योऽपि स्नेहाधिक्यं पूर्वमासीत् । इदानीं स्वतोकेष्वपि तथैवावर्धतेत्यर्थः । आ अब्दं यावत्संवत्सरम् । निःसीम यथा भवति ॥ २६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

१ यामोऽन्त्यप्रहरः, तत्र यो यमो गृहागमननियमस्तेनेति तोष० । २ स्वकानिति स्वेषामेव निकटे गमनम् । ३ अपूर्ववन्नित्यनवीभूता पूर्वतो विलक्षणा वा स्नेहवल्ली सुतरां ववृधे इत्यर्थः । ४ हरेरित्यत्र हरेरपीत्युचितम् ।

एवमात्मा श्रीकृष्णो वत्सपो भूत्वा तत्रापि वत्सानां पालानां च मिषेणात्मानमात्मना पालयन् क्रीडितवानित्यर्थः ॥२७॥ एतावत्पर्यन्तं रामस्यापि मोह एवासीत्संवत्सरान्ते तु कथंचिज्ज्ञातवानिति दर्शयन्नाह—एकदेति । पञ्चषासु पञ्चसु वा षट्सु वा रात्रिषु हायनस्याऽपूरणीषु पूरकतयाऽवशिष्टास्वित्यर्थः ॥ २८ ॥ ततो दूरत एव गोवर्धनशिखरे चरन्त्यो गावो व्रजसमीपे[1] चरतो वत्सान् ददृशुः ॥ २९ ॥ तदैव स गोव्रजो गवां कलापस्तत्स्नेहवशस्तेषां वत्सानां स्नेहेनाकृष्टोऽत एव न स्मृत आत्मा येन स जवेनोपव्रजमगात् । कथंभूतः । अत्यात्मपदुर्गमार्गः अतिक्रान्त आत्मपान् गोपालान्यः सोऽत्यात्मपः, तथा दुर्गो दुर्गमो मार्गो यस्य सः स च स च । तथा युक्ताभ्यां पद्भ्यां धावन् द्विपादिव प्रतीयमानः । ककुद्याकुञ्चिता ग्रीवा यस्य सः । उदास्यपुच्छः उन्नमितान्यास्यानि पुच्छानि च येन सः । आस्रुपयाः सर्वतः स्रवन्ति पयांसि यस्य सः । 'आस्नुपयाः' इत्यपि पाठे स एवार्थः । गोव्रज इत्यनेन वृषभादयोऽप्यगुरित्युक्तम् ॥३०॥ तत्र विशेषतो

इत्थमात्मात्मनात्मानं वत्सपालमिषेण सः ॥ पालयन्वत्सपो वर्षं चिक्रीडे वनगोष्ठयोः ॥२७॥ एकदा चारयन्वत्सान्सरामो वनमाविशत् ॥ पञ्चषासु त्रियामासु हायनापूरणीष्वजः ॥२८॥ ततो विदूराच्चरतो गावो वत्सानुपव्रजम् ॥ गोवर्धनाद्रिशिरसि चरन्त्यो[2] ददृशुस्तृणम् ॥२९॥ दृष्ट्वा[3]थ तत्स्नेहवशोऽस्मृतात्मा स गोव्रजोऽत्यात्मपदुर्गमार्गः ॥ द्विपात्ककुद्ग्रीव उदास्यपुच्छोऽगाद्धुंकृतैरास्नुपया जवेन ॥३०॥ समेत्य गावोऽधोवत्सान्वत्सवत्योऽप्यपाययन् ॥ गिलन्त्य इव चाङ्गानि लिहन्त्यः स्वौ[4]धसं पयः ॥३१॥ गोपास्तद्रोधनायासमौघ्यलज्जोरुमन्युना ॥ दुर्गाध्वकृच्छ्रतोऽभ्येत्य गोवत्सैर्ददृशुः सुतान् ॥३२॥ तदीक्षणोत्प्रेमरसाप्लुताशया जातानुरागा गतमन्यवोऽर्भकान् ॥ उदुह्य दोर्भिः परिरभ्य मूर्धनि घ्राणैरवापुः परमां मुदं ते ॥३३॥ ततः प्रवयसो गोपास्तोकाश्लेषसुनिर्वृताः ॥ कृच्छ्राच्छनैरपगतास्तदनुस्मृत्युदश्रवः ॥ ३४ ॥ व्रजस्य रामः प्रेमर्धेर्वीक्ष्यौत्कण्ठ्यमनुक्षणम् ॥ मुक्तस्तनेष्वपत्येष्वप्यहेतुविदचिन्तयत् ॥ ३५ ॥ किमेतदद्भुतमिव वासुदेवेऽखिलात्मनि ॥ व्रजस्य सात्मनस्तोकेष्वपूर्वं प्रेम वर्धते ॥ ३६ ॥ ॥ ॥

धेनूनां चेष्टितमाह—समेत्येति । गोवर्धनस्याधः । वत्सवत्यः पुनः प्रसूता अपि ॥ ३१ ॥ रामेण दृष्टं वत्सेषु गवां स्नेहातिशयमुक्त्वा गोपानामपि दर्शयितुमाह—गोपा इति । तासां गवां रोधने य आयासस्तस्य मौघ्येन मोघत्वेन लज्जया सहोरुमन्युना दुर्गमार्गजनितक्लेशेन चाभ्येत्य गोवत्सैः सह सुतान् ददृशुः ॥ ३२ ॥ ततश्च तेषामीक्षणेनोद्गतो यः प्रेमरसस्तस्मिन्नाप्लुता निमग्ना आशया येषां ते । लज्जामन्युकृच्छ्रैस्तानपि ताडयितुमागताः सन्तोऽपि गतमन्यवः प्रत्युत जातोऽनुरागो येषां ते मूर्धनि घ्राणैरवघ्राणैः परमां मुदमवापुः ॥ ३३ ॥ कृच्छ्रात्ततोऽपगता निवृत्ताः । तेषां सुतानामनुस्मृत्योद्गच्छन्त्यश्रूणि येषां ते ॥ ३४ ॥ प्रेमर्धेरौत्कण्ठ्यमतिशयं मुक्तस्तनेष्वपत्येषु वीक्ष्य हेतुमजानन्नचिन्तयत् ॥ ३५ ॥ चिन्तामेवाह—किमेतदिति द्वाभ्याम् । वासुदेवे यथा पुरा प्रेम तथा स्वतोकेष्वपि व्रजस्य प्रेम वर्धते किमेतदद्भुतमिति । किंच सात्मनो मत्सहितस्य व्रजस्य । मम तेषु प्रेमकारणं किमिति भावः ॥ ३६ ॥ ॥ ॥

१ व्रजसमीपे गोवर्धनेशानकोणस्थादिष्टासुरमर्दनकुण्डसमीपे इति तोष० । २ चरन्त्य इत्यनेनैव तृणमिति लब्धे पुनस्तृणमित्युक्तिस्तत्प्राशस्त्यविवक्षयेति बोध्यम् । ३ 'दृष्ट्वेति' इति पाठः । ४ स्वीयं सुष्ठु वा औधसं ऊधसि भवम् ।

केयं माया देवानां वा नराणां वा असुराणां कुतो वा कस्मात्प्रयुक्ता। तत्रान्यमाया न संभवति। यतो ममापि मोहो वर्तते, अतः प्रायशो मत्स्वामिनः श्रीकृष्णस्यैव मायेयमस्त्विति संभावयति ॥३७॥ सवयसान्सखीनपि वयुनेन ज्ञानमयेन चक्षुषा वैकुण्ठं श्रीकृष्णमेवापश्यत् ॥३८॥ एवं कृष्णरूपान्सामान्यतो ज्ञात्वा कृष्णं पृष्ट्वा कृष्णोपदेशेन विशेषतो ज्ञातवानित्याह—नैत इति। अयमर्थः—पाल्यमानास्तावद्वत्सा ऋषीणामंशाः पालाश्च देवानामंशा इति तावदहं वेद्मि, इदानीं तु न तथा, किंत्वस्मिन् भिदाश्रयेऽपि त्वमेव भासि, अतस्त्वं सर्वं पृथक् विविच्य कथं वृत्तमिति वदेत्युक्तेन प्रभुणा वक्त्रा निगमात्संक्षेपत एवोक्तं वृत्तं बलोऽवैद्विदितवानित्यर्थः ॥ ३९ ॥ ततः किं वृत्तमित्यपेक्षायामाह—तावदिति। वर्षे जाते आत्मनो मानेन त्रुट्यनेहसा त्रुटिमात्रेण कालेन सकलं सानुचरं हरिं ददर्श ॥ ४० ॥ दृष्ट्वा च व्यतर्कयदित्याह—यावन्त इति द्वाभ्याम्। मे मायाशये मायातल्पे ॥ ४१ ॥ मन्मायामोहितेभ्य इतरे कुत्रत्याः

केयं वा कुत आयाता दैवी वा नार्युतासुरी ॥ प्रायो मायाऽस्तु मे भर्तुर्नान्या मेऽपि विमोहिनी ॥३७॥ इति संचिन्त्य
दाशार्हो वत्सान्सवयसानपि[1] ॥ सर्वानाचष्ट वैकुण्ठं चक्षुषा वयुनेन सः ॥ ३८ ॥ नैते सुरेशा ऋषयो न चैते त्वमेव
भासीश भिदाश्रयेऽपि ॥ सर्वं पृथक्त्वं निगमात्कथं वदेत्युक्तेन वृत्तं प्रभुणा बलोऽवैत् ॥ ३९ ॥ तावदेत्यात्मभू-
रात्ममानेन त्रुट्यनेहसा ॥ पुरोवदब्दं क्रीडन्तं ददृशे सकलं हरिम् ॥ ४० ॥ यावन्तो गोकुले बालाः सवत्साः
सर्व एव हि ॥ मायाशये शयाना मे नाद्यापि पुनरुत्थिताः ॥ ४१ ॥ इत एतेऽत्र कुत्रत्या मन्मायामोहितेतरे ॥
तावन्त एव तत्राब्दं क्रीडन्तो विष्णुना समम् ॥ ४२ ॥ एवमेतेषु भेदेषु चिरं ध्यात्वा स आत्मभूः ॥ सत्याः के
कतरे नेति ज्ञातुं नेष्टे कथंचन ॥४३॥ एवं संमोहयन्विष्णुं विमोहं विश्वमोहनम् ॥ स्वयैव माययाऽजोऽपि स्वयमेव
विमोहितः ॥४४॥ तम्यां तमोवन्नैहारं[3] खद्योतार्चिरिवाहनि ॥ महतीतरमायैश्यं निहन्त्यात्मनि युञ्जतः ॥४५॥ ताव-
त्सर्वे वत्सपालाः पश्यतोऽजस्य तत्क्षणात् ॥ व्यदृश्यन्त[4] घनश्यामाः पीतकौशेयवाससः ॥ ४६ ॥   ॥

॥ ४२ ॥ इति वितर्कयन्नमुह्यदित्याह—एवमिति द्वाभ्याम्। [5](एवमेतेषु भेदेषु चिरं ध्यात्वा स[6] आत्मभूः इति पाठः) ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ननु मायाश्रयस्य तस्य कुतो मोह इत्यत आह—तम्यामिति। महामायाविनि भगवत्यन्यमायाया आवरणविक्षेपकत्वाभावे दृष्टान्तद्वयम्—तम्यां तमिस्रायां रात्र्यां नैहारं हिमकणप्रभवं तम इव। तद्धितार्थोपसर्जनस्यापि तमसो नैहारमिति विशेषणं छान्दसम्। तत्तमो यथा पृथगावरणं न करोति किंतु तत्रैव लीयते। यथा च खद्योतार्चिरहनि पृथक् प्रकाशं न करोति। एवं महति पुरुषे मायां युञ्जतः पुंस इतरा नीचा माया तत्र न किंचित्करोति किंत्वात्मनि स्वस्मिन्नेव ऐश्यं सामर्थ्यं निहन्तीति ॥ ४५ ॥ अन्यदप्याश्चर्यमाह—तावदिति। वत्सपालाः वत्साः पालाश्च। सर्वे यष्टिविषाणादयश्च ॥ ४६ ॥   ॥   ॥

१ सवयसानित्यत्र अदन्तत्वमार्षम्। २ 'ब्रह्मापि स्वासनस्थेन चतुरास्येन शौरिणा। मोहितैर्द्वारपालैश्च परिभूतो न्यवर्तत ॥' इति वीर० पाठेऽधिकम्। ३ अव्ययमपिवच्छब्दोऽस्ति। 'ववायथातथैवैवम्—'इत्यमरात्। एतेन 'प्रातिपदिकेषु तद्धितस्य वतेः पाठो नोचित' इत्यादि मनोरमोक्तं प्रत्युक्तं। ४ व्यदृश्यन्त स्वयमेव तद्दृष्टौ व्यक्तीभूताः। कर्मकर्तरि लङ्। ५ अत्रायं धनुश्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थो यद्यपि बहुत्र दृश्यते, तथाप्येतद्विलक्षणं पाठान्तरं नोपलभ्यते, अतोऽयमनुपयुक्तो भाति। मूलटीकयोः समानानुपूर्विकत्वात्। ६ 'स आत्मनि' इति पाठः।

॥ ४७ ॥ श्रीवत्सप्रभायुक्तान्यदङ्गानि दोष्षु येषाम्, रत्नमयानि कम्बुवत्त्रिधाराणि कङ्कणानि पाणिषु येषां, ते च ते च ॥ ४८ ॥ तथा भूरि बहुजन्मार्जितं पुण्यं तद्युक्तैर्जनैरर्पितैः ॥ ४९ ॥ चन्द्रिकाविशदस्मितयुक्तैः सहारुणगुणेन च वर्तमाना येऽपाङ्गास्तैर्वीक्षितैः। स्वकार्थानां स्वभक्तमनोरथानां रजःसत्त्वाभ्यां स्रष्टृपालका इव व्यदृश्यन्त। सत्त्ववद्विशदस्मितेन पालका इव, रजोवदरुणगुणेन च स्रष्टार इव तादृक्कटाक्षैर्द्योतमाना इत्यर्थः ॥ ५० ॥ आत्मा ब्रह्मा तदादिस्तम्बपर्यन्तैः अनेकार्हैरनेकार्हणैः ॥ ५१ ॥ अजाद्याभिर्मायाविद्यादिभिर्विभूतिभिः शक्तिभिः। महदादिभिरिति महत्सूत्रयोः पृथक्त्वविवक्षया चतुर्विंशतितत्त्वैर्जगत्कारणैः ॥ ५२ ॥ कालादिभिश्च तत्सहकारिभिः। तत्र कालः क्षोभकः। स्वभावः परिणामहेतुः। संस्कारो वासनाया उद्बोधकः। स्वमहिध्वस्तमहिभिर्भगवन्महिम्ना तिरस्कृतस्वातन्त्र्यैरुक्तैः सर्वैरणिमाद्यैः ॥ ५३ ॥ सर्वेषां मूर्तिमत्त्वेऽपि विशेषमाह—सत्यज्ञानेति। सत्याश्च ज्ञानरूपाश्चानन्ताश्चानन्दरूपाश्च

चतुर्भुजाः शङ्खचक्रगदाराजीवपाणयः ॥ किरीटिनः कुण्डलिनो हारिणो वनमालिनः ॥ ४७॥ श्रीवत्साङ्गददोर-
त्नकम्बुकङ्कणपाणयः ॥ नूपुरैः कटकैर्भाताः कटिसूत्राङ्गुलीयकैः ॥ ४८ ॥ आङ्घ्रिमस्तकमापूर्णास्तुलसीनवदा-
मभिः ॥ कोमलैः सर्वगात्रेषु भूरिपुण्यवदर्पितैः ॥४९॥ चन्द्रिकाविशदस्मेरैः सारुणापाङ्गवीक्षितैः ॥ स्वकार्थाना-
मिव रजःसत्त्वाभ्यां स्रष्टृपालकाः ॥५०॥ आत्मादिस्तम्बपर्यन्तैर्मूर्तिमद्भिश्चराचरैः ॥ नृत्यगीताद्यनेकार्हैः पृथ-
क्पृथगुपासिताः ॥५१॥ अणिमाद्यैर्महिमभिरजाद्याभिर्विभूतिभिः ॥ चतुर्विंशतिभिस्तत्त्वैः परीता महदादिभिः
॥ ५२ ॥ कालस्वभावसंस्कारकामकर्मगुणादिभिः ॥ स्वमहिध्वस्तमहिभिर्मूर्तिमद्भिरुपासिताः ॥५३॥ सत्यज्ञा-
नानन्तानन्दमात्रैकरसमूर्तयः ॥ अस्पृष्टभूरिमाहात्म्या अपि ह्युपनिषद्दृशाम् ॥५४॥ एवं सकृद्ददर्शाजः परब्रह्मा-
त्मनोऽखिलान् ॥ यस्य भासा सर्वमिदं विभाति सचराचरम् ॥ ५५ ॥ ततोऽतिकुतुकोद्वृत्य स्तिमितैकादशे-
न्द्रियः ॥ तद्धाम्नाऽभूदजस्तूष्णीं पूर्देव्यन्तीव पुत्रिका ॥ ५६ ॥   ॥   ॥   ॥

तत्रापि तदेकमात्रा विजातीयसंभेदरहितास्तत्रापि चैकरसाः सदैकरूपा मूर्तयो येषां ते। यद्वा सत्यज्ञानादिमात्रैकरसं यद्ब्रह्म तदेव मूर्तयो येषामिति। अत एवोपनिषदात्मज्ञानं सैव दृक् चक्षुर्येषां तेषामपि हि निश्चितमस्पृष्टभूरिमाहात्म्या न स्पृष्टं स्पर्शयोग्यं भूरि माहात्म्यं येषां ते तथाभूताः सन्तो व्यदृश्यन्तेति ॥ ५४ ॥ एवं सकृदेकदैव ददर्श। परब्रह्मणो विशेषणं यस्येति ॥५५॥ अतिकुतुकेनाश्चर्येणोद्वृत्य दृष्टीः परावृत्य हंसपृष्ठे निपत्येति वा। कुतुकशब्दे तृतीयायाश्छान्दसो लुक्। यद्वा उद्वृत्यः इति छेदः। अतिकुतुकेन उद्वृत्यो विलोड्यो विपर्यस्तः स्वस्मिन्निति यावत्। पाठान्तरे त्वतिकुतुकेनोद्वृत्तः[2] क्षुभितः। तेषां[3] धाम्ना तेजसा स्तब्धसर्वेन्द्रियो ब्रह्मा तूष्णीं निश्चलोऽभूत्। अत्र दृष्टान्तः—पूर्देवी व्रजाधिष्ठात्री काचिद्देवता तस्या अन्ति समीपे पुत्रिका चतुर्मुखीकृतकप्रतिमेव ॥ ५६ ॥   ॥

१ आङ्घ्रीति अङ्घ्रिमारभ्य मस्तकपर्यन्तमापूर्णाः। २ 'उद्वृत्तः' इत्येवंरूपे। ३ तेषां भगवद्रूपाणाम्।

एवं मोहमग्नमजमुज्जहारेत्याह—इतीति । इरेशे इरा सरस्वती तस्या ईशे ब्रह्मणि किमिदमिति मुह्यति सति पश्चात्तद्द्रष्टुमप्यनीशे सति परमोऽजः श्रीकृष्णः सपद्यजाजवनिकां मायारूपां तिरस्करिणीं यथाद्भुतं दर्शितं तां चच्छाद तिरोधत्त । अपसारितवानित्यर्थः । अथवा अयं लोकाभिमानी ममैश्वर्यं द्रष्टुमयोग्य इति तस्योपरि मायां प्रसारितवानिति । क मुह्यति सति । अतर्क्ये तर्कागोचरे । निजोऽसाधारणो महिमा यस्य तस्मिन्निति मोहे हेतुरुक्तः । दर्शनायोग्यत्वाय त्रीणि विशेषणानि स्वप्रमितिके स्वप्रमिति स्वप्रकाशं च तर्कं सुखं च यस्मिन् । अत एवाजातः प्रकृतेः परत्र परस्मिन् । अतन्निरसनमुखेन ब्रह्मकैः श्रुतिशिरोभिर्मितिर्ज्ञानं यस्मिंस्तस्मिन्स्वरूपे ॥ ५७ ॥ अर्वाक् बहिः प्रतिलब्धान्यक्षीणि येन सः । परेतवन्मृतो यदि कथंचित्पुनरुत्तिष्ठति तथा । दृष्टीर्नेत्राणि ॥ ५८ ॥ जनानामाजीव्यैर्द्रुमैराकीर्णम् । समाप्रियं संततान्यासमन्तात्प्रियाणि यस्मिंस्तत् ॥ ५९ ॥ तदाह—यत्रेति । नैसर्गदुर्वैराः स्वाभाविकाप्रतिकार्यवैर-

इतीरेशेऽतर्क्ये निजमहिमनि स्वप्रमितिके परत्राजातोऽतन्निरसनमुखब्रह्मकमितौ ॥ अनीशेऽपि द्रष्टुं किमिदमिति वा मुह्यति सति चच्छादाजो ज्ञात्वा सपदि परमोऽजाजवनिकाम् ॥ ५७ ॥ ततोऽर्वाक् प्रतिलब्धाक्षः कः परेतवदुत्थितः ॥ कृच्छ्रादुन्मील्य वै दृष्टीराचष्टेदं सहात्मना ॥ ५८ ॥ सपद्येवाभितः पश्यन्दिशोऽपश्यत्पुरः स्थितम् ॥ वृन्दावनं जनाजीव्यद्रुमाकीर्णं समाप्रियम् ॥ ५९ ॥ यत्र नैसर्गदुर्वैराः सहासन्नृमृगादयः ॥ मित्राणीवाजितावासद्रुतरुट्तर्षकादिकम् ॥ ६० ॥ तत्रोद्वहत्पशुपवंशशिशुत्वनाट्यं ब्रह्माद्वयं परमनन्तमगाधबोधम् ॥ वत्सान्सखीनिव पुरा परितो विचिन्वदेकं सपाणिकवलं परमेष्ठ्यचष्ट ॥ ६१ ॥ दृष्ट्वा त्वरेण निजधोरणतोऽवतीर्य पृथ्व्यां वपुः कनकदण्डमिवाभिपात्य ॥ स्पृष्ट्वा चतुर्मुकुटकोटिभिरङ्घ्रियुग्मं नत्वा मुदश्रुसुजलैरकृताभिषेकम् ॥ ६२ ॥ उत्थायोत्थाय कृष्णस्य चिरस्य पादयोः पतन् ॥ आस्ते महित्वं प्राग्दृष्टं स्मृत्वा स्मृत्वा पुनः पुनः ॥ ६३ ॥ शनैरथोत्थाय विमृज्य लोचने मुकुन्दमुद्वीक्ष्य विनम्रकन्धरः ॥ कृताञ्जलिः प्रश्रयवान्समाहितः सवेपथुर्गद्गदयैलतेलया ॥ ६४ ॥ ॥ इति श्रीम० म० दशमस्कन्धे पूर्वार्धे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

रवन्तोऽपि नराः सिंहादयश्च मित्राणीव यत्र सहैवासन् । अजितस्यावासेन द्रुताः पलायिताः रुट्तर्षादयः क्रोधलोभादयो यस्मात्तथाभूतं वृन्दावनमपश्यदिति ॥ ६० ॥ तत्र च परमेष्ठी ब्रह्मा इव पुरा पूर्ववदेव ब्रह्म अचष्टापश्यत् । कथंभूतम् । पशुपवंशशिशुत्वं नाट्यमुद्वहत् । नाट्यमित्यत्र हेतुः—अद्वयमित्यादि । अद्वयं च वत्सान्विचिन्वत्, एकं च सखीन्, अगाधबोधं च विचिन्वत्, अनन्तं च परितो विचिन्वत्, परं च शिशुत्वमुद्वहत्, ब्रह्म च सपाणिकवलमिति नाट्यमेवोद्वहदित्यर्थः ॥ ६१ ॥ निजधोरणतः स्ववाहनात्त्वरेण वेगेनावतीर्य दण्डवन्नत्वा चतुर्णां मुकुटानामग्रैरङ्घ्रियुग्मं स्पृष्ट्वा मुदश्रुसुजलैरानन्दाश्रुरूपैः सुजलैरभिषेकमकरोदिति ॥ ६२ ॥ चिरस्य चिरं पादयोः पतन्नास्ते ॥ ६३ ॥ सवेपथुः सकम्पः । अत एव गद्गदया । अनुकरणमेतत् । इलया वाचा । ऐलत अस्तौत् ॥ ६४ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे भावार्थदीपिकायां टीकायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

१ आचष्ट अपश्यत् । २ इदं विश्वम् । ३ स्वार्थे कप्रत्ययः । ४ 'अभिपाल्य' इति क्वचित्पाठः ।

चतुर्दशेऽद्भुतं दृष्ट्वा पूर्वागन्तुकनिश्चयम् ॥ अनीशः कर्तुमस्तौषीत्कृष्णं ब्रह्मा विमोहितः ॥ १ ॥ स्वकृतापराधेन भिया सकम्पतया भगवन्महिमानमनवगाहमानो यथादृष्टस्वरूपमेव कीर्तयन्नाह—नौमीति । हे ईड्य स्तुत्य, ते तुभ्यं नौमि । द्वितीयार्थे चतुर्थ्यः, अथवा नौमीत्युक्त्वा प्रस्तुतस्य भगवतः कर्मत्वे ज्ञाते प्रयोजनापेक्षायामेवंभूतो भगवानेव प्रयोजनमिति तादर्थ्ये चतुर्थी । यद्वा, तुभ्यं त्वामेव प्रसादयितुं त्वामेव स्तौमीत्यर्थः । अभ्रवद्वपुर्यस्य तस्मै । तडिद्वदम्बरं यस्य तस्मै । गुञ्जाभिरवतंसौ कर्णभूषणे परिपिच्छं च बर्हापीडं तैर्लसन्मुखं यस्य तस्मै । वन्याः स्रजो यस्य तस्मै । कवलादिभिर्लक्ष्मभिः श्रीः शोभा यस्य तस्मै । मृदू पादौ यस्य तस्मै पशुपस्याङ्गजाय ॥ १ ॥ ननु नौमीति प्रतिज्ञाय किं स्वरूपानुवादमात्रं क्रियते अत आह—अस्यापीति । भो देव, अस्यापि सुलभत्वेन प्रकाशितस्यापि तव वपुषोऽवतारस्य महि महिमानमवसितुं ज्ञातुं कोऽपि को ब्रह्मा अहमपि नेशे न शक्नोमि । यद्वा कश्चिदपि नेशे न समर्थ आसीत् । सुलभत्वाय विशेषणद्वयम् । मदनुग्रहस्य ममानुग्रहो यस्मात्तन्मदनुग्रहं तस्य । किंच स्वेच्छामयस्य स्वीयानां भक्तानां यथा यथेच्छा तथा तथा भवतः । तर्हि किमिति ज्ञातुं न शक्यतेऽत आह—ननु भूतमयस्याचिन्त्यशुद्धसत्त्वात्मकस्य । यदाऽस्यैवं तदा कथं पुनः साक्षात्तव केवलस्यात्मसुखानुभूतेरेव स्वसुखानुभवमात्रस्यावतारिणो गुणातीतस्य महिमानमान्तरेण

॥ ब्रह्मोवाच ॥ नौमीड्य तेऽभ्रवपुषे तडिदम्बराय गुञ्जावतंसपरिपिच्छलसन्मुखाय ॥ वन्यस्रजे कवलवेत्रविषाणवेणुलक्ष्मश्रिये मृदुपदे पशुपाङ्गजाय ॥ १ ॥ अस्यापि देव वपुषो मदनुग्रहस्य स्वेच्छामयस्य नतु भूतमयस्य कोऽपि ॥ नेशे महि त्ववसितुं मनसान्तरेण साक्षात्तवैव किमुतात्मसुखानुभूतेः ॥ २ ॥ ज्ञाने प्रयासमुदपास्य नमन्त एव जीवन्ति सन्मुखरितां भवदीयवार्ताम् ॥ स्थाने स्थिताः श्रुतिगतां तनुवाङ्मनोभिर्ये प्रायशोऽजित जितोऽप्यसि तैस्त्रिलोक्याम् ॥ ३ ॥ श्रेयःसृतिं भक्तिमुदस्य ते विभो क्लिश्यन्ति ये केवलबोधलब्धये ॥ तेषामसौ क्लेशल एव शिष्यते नान्यद्यथा स्थूलतुषावघातिनाम् ॥ ४ ॥

निरुद्धेनापि मनसा को वा ज्ञातुं समर्थो भवेत् । अथवा भूतमयस्यापि तु विराड्रूपस्य तव त्वन्नियम्यस्य वपुषो महिमानमेवावसितुं कोऽपि नेशे तदा साक्षात्तवैवासाधारणस्य नियम्यनियन्तृभेदरहितस्योक्तलक्षणस्यास्य महिमानमवसितुं कोऽपि नेश इति किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥ २ ॥ तर्ह्यज्ञाः कथं संसारं तरेयुरत आह—ज्ञान इति । उदपास्य ईषदप्यकृत्वा सद्भिर्मुखरितां स्वत एव नित्यं प्रकटितां भवदीयवार्तां स्वस्थान एव स्थितास्तत्संनिधिमात्रेण स्वत एव श्रुतिगतां श्रवणं प्राप्तां तनुवाङ्मनोभिर्नमन्तः सत्कुर्वन्तो ये जीवन्ति केवलं यद्यपि नान्यत्कुर्वन्ति तैः प्रायशस्त्रिलोक्यामन्यैरजितोऽपि त्वं जितः प्राप्तोऽसीति किं ज्ञानश्रमेणेत्यर्थः ॥ ३ ॥ भक्तिं विना ज्ञानं तु नैव सिध्येदित्याह—श्रेयःसृतिमिति । श्रेयसामभ्युदयापवर्गलक्षणानां सृतिः स्रवणं यस्याः सरस इव निर्झराणाम् । तां ते तव भक्तिमुदस्य त्यक्त्वा । श्रेयसां मार्गभूतामिति वा । तेषां क्लेशलः क्लेश एवावशिष्यते । अयं भावः—यथा अल्पप्रमाणं धान्यं परित्यज्य अन्तःकणहीनान् स्थूलधान्याभासांस्तुषानेवावघ्नन्ति तेषां न किंचित्फलम्, एवं भक्तिं तुच्छीकृत्य ये केवलबोधाय प्रयतन्ते तेषामपीति ॥ ४ ॥ ॥ ॥

१ ते तुभ्यं त्वां प्राप्तुं । त्वां स्तौमीति प्रकृतस्य भगवतः कर्मतयान्वयः । 'क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि' इति चतुर्थी । २ परितः पिच्छानि यस्य । ३ वामे पाणौ दध्योदनकवलः, वामकक्षे वेत्रविषाणे, जठरपटसंधौ वेणुरेतान्येव लक्ष्माणि । ४ पशुपस्य नन्दस्य अङ्गजाय पुत्रायेति तोष० । ५ अत्र पक्षे पुरुषव्यत्ययश्छान्दसः । ६ मम सृष्टेः पालनादिनाऽनुग्रहो यस्मात् । ७ 'तनुभूत' इति चित्सुखपाठे तनु सूक्ष्मं यद्भूतं शुद्धसत्त्वात्मकं तत्त्वं तत्स्वरूपस्येत्यर्थः । ८ हे अजितेति संबोधनम् । ९ 'श्रेयःसृतिं' इति पाठः । १० यद्वा अनृतोक्तीन्द्रियक्षोभादिभिया मौनशीला अपि सन्तः शुकाद्या मुखरिता अविवक्षारः कृता यया । आहिताग्न्यादित्वात्परनिपातः । ११ यद्वा तन्वादिभिः सहितो जितः । तव तन्वादीन्यपि तैर्वशीकृतानीत्यर्थः । १२ श्रेयसां स्तुतिः स्रवणं यस्यामिति अवान्तरफलत्वेन ज्ञानमपि स्वत एव भवितैवेति सूचितम् । १३ उदस्य उच्चैरवहेलयात्यन्तमनादृत्य ।

भक्त्यैव ज्ञानं नान्यथेत्यत्र सदाचारं प्रमाणयति—पुरेति । हे भूमन्नपरिच्छिन्न, इह लोके पूर्वं योगिनोऽपि सन्तो योगैर्ज्ञानमप्राप्य पश्चात्त्वदर्पितेहास्त्वय्यर्पिता लौकिक्यपीहा चेष्टा यैस्ते निजकर्मलब्धया, त्वदर्पितैर्निजैः कर्मभिर्लब्धया । त्वय्यर्पिता ईहा निजानि कर्माणि च तैर्लब्धयेत्येकं पदं वा । कथोपनीतया कथया त्वत्समीपं प्रापितया भक्त्यैव विबुध्यात्मानं ज्ञात्वा अञ्जः सुखेनैव ते परां गतिं प्राप्ताः ॥५॥ एवं तावत्सगुणनिर्गुणयोरुभयोरपि ज्ञानं दुर्घटमिति त्वत्कथाश्रवणादिनैव त्वत्प्रासिर्नान्यथेत्युक्तम्, इदानीं यद्यप्युभयोरविशेषेण दुर्ज्ञेयत्वमुक्तं तथापि गुणातीतस्य ज्ञानं कथंचिद्भवेन्नतु सगुणस्य तव अचिन्त्यानन्तगुणत्वादिति श्लोकद्वयेन स्तौति—तथापीति । हे भूमन्, अपरिच्छिन्नगुणस्य ते महिमा अमलैरन्तरात्मभिः प्रत्याहृतेन्द्रियैर्विबोद्धुं बोधगोचरीमवितुमर्हति योग्यो भवति । अथवा विबोद्धुं ज्ञातुमर्हति अर्ह्यते शक्यत इत्यर्थः । यद्वा महिमेति महिमानं कश्चिद्बोद्धुमर्हतीत्यर्थः । कथम् । स्वानुभवादात्माकारान्तःकरणसाक्षात्कारात् । नन्वन्तःकरणमपि सविकारमेव विषयीकरोतीति कथमात्माकारता तस्येत्यत आह—अविक्रियादिति । विक्रिया विशेषाकारस्तद्रहितात् । विशेषपरित्याग एवात्माकारतेत्यर्थः । नन्वन्तःकरणसाक्षात्कारविषयत्वेऽनात्मत्वप्रसङ्गः स्यादत आह—अरूपत इति । रूपं विषयः । अविषयात् । वृत्तिविषयत्वमेवात्मनो न फलविषयत्वम् ।

पुरेह भूमन्बहवोऽपि योगिनस्त्वदर्पितेहा निजकर्मलब्धया ॥ विबुध्य भक्त्यैव कथोपनीतया प्रपेदिरेऽञ्जोऽच्युत ते गतिं परम् ॥ ५ ॥ तथापि भूमन्महिमाऽगुणस्य ते विबोद्धुमर्हत्यमलान्तरात्मभिः ॥ अविक्रियात्स्वानुभवादरूपतो ह्यनन्यबोध्यात्मतया न चान्यथा ॥ ६ ॥ गुणात्मनस्तेऽपि गुणान्विमातुं हितावतीर्णस्य क ईशिरेऽस्य ॥ कालेन यैर्वा विमिताः सुकल्पैर्भूपांसवः खे मिहिका द्युभासः ॥ ७ ॥ तत्तेऽनुकम्पां सुसमीक्षमाणो भुञ्जान एवात्मकृतं विपाकम् ॥ हृद्वाग्वपुर्भिर्विदधन्नमस्ते जीवेत यो मुक्तिपदे स दायभाक् ॥ ८ ॥ ॥ ॥ ॥

अतो नायं दोष इति भावः । कथं तर्हि स्फूर्तिः । अनन्यबोध्यात्मतया स्वप्रकाशत्वेनैव, नत्वन्यथा इदं तदिति विषयत्वेनेत्यर्थः । अथवा मा सर्वतोऽन्तरङ्गा लक्ष्मीरप्यगुणस्य ते महि महिमानममलैरन्तर्वृत्तिभिरिन्द्रियैरपि तथा यादृग्वस्तुतस्तेन रूपेण विबोद्धुं किमर्हति, नार्हत्येवेत्यर्थः । कथं तर्ह्यर्हति तदाह—स्वानुभवादित्यादिना । उक्तार्थमेवैतत् ॥६॥ गुणात्मनो गुणानामात्मनो गुणाधिष्ठातुस्ते तव पुनर्गुणान्विमातुमेतावन्त इति गणयितुमपि के ईशिरे समर्था बभूवुः दूरतस्तद्विशेषवार्ता । कथंभूतस्य तव । अस्य विश्वस्य हिताय पालनाय बहुगुणाविष्कारेणावतीर्णस्य । ननु कालेन निपुणैः किमशक्यमत आह—कालेनेति । वाशब्दो वितर्के । सुकल्पैरतिनिपुणैर्बहुजन्मना कालेन भूपरमाणवो विमिता विशेषेण गणिता भवेयुः । तथा खे मिहिका हिमकणा अपि । तथा द्युभासो दिवि नक्षत्रादिकिरणपरमाणवोऽपि ॥७॥ तस्माद्भक्तिरेव सङ्गच्छत इत्याह—तत्तेऽनुकम्पामिति । सुसमीक्षमाणस्तव कृपा कदा भविष्यतीति बहुमन्यमानः स्वार्जितं च कर्मफलमनासक्तः सन् भुञ्जान एव नातीव तप आदिना क्लिश्यन्नेवं यो जीवेत स मुक्तौ दायभाग्भवति । भक्तस्य जीवनव्यतिरेकेण दायप्राप्ताविव मुक्तौ नान्यदुपयुज्यत इति भावः ॥ ८॥

१ स्वानुभवात् स्वीयानुभवानुसारेण यो यथाऽनुभवस्तस्यैव न सर्वथेत्यर्थः । २ अरूपतः रूप्यत इति रूपः । अनिरूपादित्यर्थः । ३ 'बुद्धितत्स्थचिदाभासौ द्वावेतौ व्याप्नुतो घटम् ॥ तत्राज्ञानं धिया नश्येदाभासेन घटः स्फुरेत् ॥' इत्यनात्मविषये । ब्रह्मणि तु—'ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय वृत्तिव्याप्तिरिहेष्यते ॥ स्वयंस्फुरणरूपत्वान्नाभासस्तत्र युज्यते ॥' इति । ४ नमो विदधदित्युपलक्षणं यत्किंचिद्भक्त्यन्तरस्य । ५ मुक्तिपदे मुक्तिनामके त्वच्चरणे । 'येनापवर्गाख्यमदभ्रबुद्धिर्भेजे खगेन्द्रध्वजपादमूलम्' । इत्युक्तेः । यद्वा मुक्तेः पदे आश्रये दशमे लक्ष्ये त्वयीत्यर्थ इति तोष० । ६ गुणा आत्मानः स्वरूपभूता यस्येति गुणानामप्रकृतिकार्यत्वम्, यद्वा गुणानामात्मनश्चेतयितुः गुणान्प्रकटयतस्ते इत्यपीति तोष० । ७ भूपरमाण्वादीनामानन्त्येऽपि ब्रह्माण्डपरिच्छिन्नत्वात्कदाचिच्छेषादिर्गणयेत् । अनन्तब्रह्माण्डाश्रितरोमकूपस्य तु ते गुणगणनं कथं स्यादिति भावः ।

तदेवं स्तुत्वा भगवन्तं क्षमापयितुं स्वापराधं निवेदयति—पश्येति । हे ईश, मेऽनार्यं दौर्जन्यं पश्य । यदहं मायिनामपि मायिनि विमोहके त्वय्यपि स्वमायां प्रसार्यात्मैश्वर्यमीक्षितुमैच्छमभिलषितवान् । अहो एवं कर्तुं त्वय्यहं कियान् न किंचित् । यथाऽग्नेरुद्भूता ज्वाला अग्नौ न किंचित्तद्वदिति ॥ ९ ॥ रजोभुवो रजसो जातस्य, अतोऽजानतः, अत एवाजावलेपान्धतमोन्धचक्षुषः अजो जगत्कर्ताहमिति मदेन गाढतमोरूपेणान्धीभूते नेत्रे यस्यातस्त्वत्तः पृथगीशमानिनः । अन्यत्र प्रभुत्वेन वर्तमानोऽपि मयि नाथे सति नाथवान्मद्भृत्य एवात एषोऽनुकम्प्य इति मत्वा क्षमस्वेत्यर्थः ॥ १० ॥ ननु ब्रह्माण्डविग्रहस्त्वमपीश्वर एवेति चेत्तत्राह—क्काहमिति । तमः प्रकृतिः, महान् महत्तत्त्वम्, अहंकारः, खमाकाशः चरो वायुः, अग्निः, वार्जलं, भूश्च । प्रकृत्यादिपृथिव्यन्तैरेतैः संवेष्टितो योऽण्डघटः स एव तस्मिन्वा स्वमानेन सप्तवितस्तिः कायो यस्य सोऽहं क क्व च ते महित्वम् । कथंभूतस्य । ईदृग्विधानि यान्यविगणितान्यण्डानि त एव परमाणवस्तेषां चर्या परिभ्रमणं तदर्थं वाताध्वानो गवाक्षा इव रोमविवराणि यत्र तस्य तव । अतोऽतितुच्छत्वात्त्वयाऽनुकम्प्योऽहमिति

पश्येश मेऽनार्यमनन्त आद्ये परात्मनि त्वय्यपि मायिमायिनि ॥ मायां वितत्येक्षितुमात्मवैभवं ह्यहं कियानैच्छमिवार्चिरग्नौ ॥ ९ ॥ अतः क्षमस्वाच्युत मे रजोभुवो ह्यजानतस्त्वत्पृथगीशमानिनः ॥ अजावलेपान्धतमोऽन्धचक्षुष एषोऽनुकम्प्यो मयि नाथवानिति ॥ १० ॥ क्काहं तमोमहदहंखचराग्निवार्भूसंवेष्टिताण्डघटसप्तवितस्तिकायः ॥ क्केदृग्विधाविगणिताण्डपराणुचर्यावाताध्वरोमविवरस्य च ते महित्वम् ॥ ११ ॥ उत्क्षेपणं गर्भगतस्य पादयोः किं कल्पते मातुरधोक्षजागसे ॥ किमस्तिनास्तिव्यपदेशभूषितं तवास्ति कुक्षेः कियदप्यनन्तः ॥१२॥ जगत्त्रयान्तोदधिसंप्लवोदे नारायणस्योदरनाभिनालात् ॥ विनिर्गतोऽजस्त्विति वाङ्न वै मृषा किंत्वीश्वर त्वन्न विनिर्गतोऽस्मि ॥ १३ ॥ नारायणस्त्वं नहि सर्वदेहिनामात्माऽस्यधीशाऽखिललोकसाक्षी ॥ नारायणोऽङ्गं नरभूजलायनात्तच्चापि सत्यं न तवैव माया ॥ १४ ॥ ॥

॥ ११ ॥ अपि च गर्भगतस्य शिशोः पादयोरुत्क्षेपणं मातुः किमपराधाय भवति लोके । अस्तिनास्तिव्यपदेशाभ्यां भावाभावशब्दाभ्यां स्थूलसूक्ष्मकार्यकारणशब्दैर्वा भूषितमभिहितम् । एतेषां शब्दानां भुवि विषये उषितं स्थितमिति वा । सर्वं वस्त्वित्यर्थः । हे अधोक्षज, तव कुक्षेरनन्तर्बहिः कियदपि किंचिन्मात्रमपि किमस्ति । न किंचिदस्तीत्यर्थः । अतः सर्वस्य तव कुक्षिगतत्वेन ममापि तथात्वान्मातृवदपराधः सोढव्य इति भावः ॥ १२ ॥ किंच विशेषतोऽपि त्वत्तो मम जन्म प्रसिद्धमित्याह—जगत्त्रयेत्यादि । जगत्त्रयस्यान्ते प्रलये य उदधीनां संप्लवः संश्लेषस्तस्मिन्नुदे उदके नारायणस्योदरे नाभिस्तस्य नालादजो विनिर्गत इति या वाक्सा तावन्मृषा न भवति । वै निश्चितम् । तथापि तु हे ईश्वर, त्वत्तोऽहं किं न विनिर्गतो नोत्पन्नोऽस्मि । अपि तु त्वत्त एवोत्पन्न इत्यर्थः ॥ १३ ॥ तर्हि नारायणस्य पुत्रः स्यास्त्वं, मम किमायातं तत्राह—नारायणस्त्वमिति । नहीति । काक्का त्वमेव नारायण इत्यापादयति । कुतोऽहं नारायण इति चेदत आह—सर्वदेहिनामात्माऽसीति । एवमपि किं नारायणो न भवसि । नारं जीवसमूहोऽयनमाश्रयो यस्य स तथेति । त्वमेव सर्वदेहिना-

१ अपराधमिति शेषः । २ पितरित्यादिवाच्ये ईश्वरेत्युक्तिर्भगवति पुत्रदृष्टिमयोग्यां स्वस्य सत्पुत्रत्वायोग्यतां वा मत्वा । ३ अधोक्षजेति अधः कृतं स्वनियम्येभ्योऽक्षेभ्यो जातं ज्ञानं येन तादृश ।

मात्मत्वान्नारायण इति भावः। हे अधीश, त्वं नारायणो नहीति पुनः काकुः। अधीशः प्रवर्तकः। ततश्च नारस्यायनं प्रवृत्तिर्यस्मात्स तथेति पुनस्त्वमेवासाविति। किंच त्वमखिललोकसाक्षी अखिलं लोकं साक्षात्पश्यसि। अतो नारमयसे जानासीति त्वमेव नारायण इत्यर्थः। नन्वेवं नारायणपदव्युत्पत्तौ भवेदेवं तत्त्वन्यथाप्रसिद्धमित्याशङ्क्याह—नारायणोऽङ्गमिति। नरादुद्भूता येऽर्थास्तथा नराज्जातं यज्जलं तदयनाद्यो नारायणः प्रसिद्धः सोऽपि तवैवाङ्गं मूर्तिः। तथा च स्मर्यते—'नराज्जातानि तत्त्वानि नाराणीति विदुर्बुधाः॥ तस्य तान्ययनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः॥' इति, तथा—'आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः॥ अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः॥' इति च। ननु मन्मूर्तेरपरिच्छिन्नायाः कथं जलाश्रयत्वमत आह—तच्चापि सत्यं नेति॥ १४॥ अपरिच्छेदमेवोपपादयति—तच्चेदिति। जगदाश्रयभूतं तव तद्वपुर्जलस्थमित्येवं यदि सत्सत्यं स्यात्तर्हि तदैव कमलनालमार्गेणान्तःप्रविश्य संवत्सरशतं विचिन्वतापि मया हे भगवन्नचिन्त्यैश्वर्य, तत्र किमिति न दृष्टम्। हृद्यपि किमिति नो व्यदर्शि न दृष्टम्। तदैव तपःकरणानन्तरं सपद्येव सुदृष्टम्, अतो मायैव। अतस्त्वन्मूर्तेर्देशविशेषपरिच्छेदः सत्यो न भवतीत्यर्थः॥ १५॥ अपि च यदि जलादिप्रपञ्चः सत्यः स्यात्तर्हि तेन तव परिच्छेदो भवेत्। स तु मायाविलसित

तच्चेज्जलस्थं[2] तव सज्जगद्वपुः किं मे न दृष्टं भगवंस्तदैव॥ किं वा सुदृष्टं[1] हृदि मे तदैव किं नो सपद्येव पुनर्व्यदर्शि॥१५॥
अत्रैव मायाधमनावतारे ह्यस्य प्रपञ्चस्य बहिः स्फुटस्य॥ कृत्स्नस्य चान्तर्जठरे जनन्या मायात्वमेव प्रकटीकृतं ते॥१६॥
यस्य कुक्षाविदं सर्वं सात्मं भाति यथा तथा॥ तत्त्वय्यपीह तत्सर्वं किमिदं मायया विना॥१७॥ अद्यैव त्वदृतेऽस्य
किं मम न ते मायात्वमादर्शितमेकोऽसि प्रथमं ततो व्रजसुहृद्वत्साः समस्ता अपि॥ तावन्तोऽसि चतुर्भुजास्तदखिलैः
साकं मयोपासितास्तावन्त्येव जगन्त्यभूस्तदमितं[3] ब्रह्माद्वयं शिष्यते॥ १८॥ अजानतां त्वत्पदवीमनात्मन्यात्मात्मना
भासि वितत्य मायाम्॥ सृष्टाविवाहं जगतो विधान इव त्वमेषोऽन्त इव त्रिनेत्रः॥ १९॥ ॥ ॥

इति त्वयैव दर्शितमित्याह श्लोकत्रयेण—हे मायाधमन मायोपशमन, अत्रैवावतारे बहिः स्फुटस्यापि स्वजठरमध्ये जनन्याः प्रदर्शनेन॥ १६॥ ननु बहिः सत एवान्तर्जठरे प्रतिबिम्बोऽस्तु, कुतः सर्वथा मायात्वं तत्राह—यस्येति। यस्य तव कुक्षौ सर्वमिदं यथा भाति तत्सर्वमिहापि बहिरपि तथैव भाति। किंच सात्मं त्वत्सहितं तदिदं सर्वं त्वयि मायया विना किं घटते। अयं भावः—त्वयि प्रतिबिम्बश्चेद्बाह्याद्विलोमतया प्रतीयेत नतु तदस्ति, तव चादर्शस्थानीयस्य त्वयि प्रतीतिर्न स्यात् अतः सर्वथा मिथ्यात्वमेवेति॥१७॥ अपि च न केवलं जनन्या ममापि तथैव दर्शितमित्याह—अद्यैवेति। त्वदृते त्वां विना अस्य विश्वस्य मायात्वं त्वया ममैव च, तदप्यद्यैव किं न दर्शितं, किंतु दर्शितमेव। तथा हि—एकोऽसीत्यादि। तत्ततो मया सहाखिलैस्तत्त्वादिभिरुपासितास्तावन्तश्चतुर्भुजा असि, जगन्ति ब्रह्माण्डानीति प्रागनुक्तमपि दृष्टमिति ज्ञातव्यम्॥१८॥ ननु ब्रह्मंस्तव मया दर्शितं शुद्धमेव चैतन्यं कथं प्रपञ्चवन्मायेत्युच्यते, सत्यम्, किंत्वद्वितीये त्वयि नानात्वं गुणावतारमत्स्याद्यवतारेष्विव कार्यवशेन स्वतन्त्रमायानिबन्धनमित्याह श्लोकद्वयेन—अजानतामिति। त्वत्पदवीं तव स्वरूपमजानतामनात्मनि प्रकृतौ स्थित आत्मैव त्वमात्मनैव स्वातन्त्र्येण मायां वितत्य भासि। कथम्। जगतः सृष्टावहमिव ब्रह्मेव विधाने पालने च एष त्वमिव। अन्ते त्रिनेत्र इवेति॥१९॥

१ सुदृष्टं—'नातः परं परम यद्भवतः स्वरूपं' इत्यादि तृतीयोक्तानुसारेण सच्चिदानन्दघनत्वेन दृष्टमिति तोष०। २ तत् प्रसिद्धं तव वपुः सत् सत्यं। कीदृशं। चेतयति सर्वमिति चेत्। पुनः कीदृशं। सज्जगत् सन्ति जगन्ति यत्र तथेति क्रम०। ३ अमितमपरिमितं ब्रह्म परिपूर्णमद्वयमेव त्वत्स्वरूपमवशिष्यते। ब्रह्माण्डदर्शनं पूर्वमनुक्तमप्यत्रत्योक्त्यैव ज्ञेयमिति वीर०।

॥ २०॥ ननु च स्वातन्त्र्ये कथं कुत्सितेषु मत्स्यादिषु जन्म, कथं वा वामनाद्यवतारे याच्ञादि कार्पण्यं, कथं वाग्निनेव कदाचिद्भयपलायनादि, अत आह—को वेत्तीति। अन्वर्थैः संबोधनैर्दुर्ज्ञेयत्वमेवाह—भूमन्नित्यादिभिः। भवत ऊतीर्लीलास्त्रिलोक्यां को वेत्ति क्व वा, कथं वा, कदा वा, कति वेति। अचिन्त्यं तव योगमायावैभवमिति भावः॥ २१॥ ननु भवत्ववताराणामचिन्त्यो महिमा, प्रपञ्चस्य ह्यसत्त्वे कथं सत्त्वप्रतीतिरितीमामाशङ्कां सपरिकरमुपसंहरन्परिहरति—तस्मादिति अस्तधिषणं निरस्तप्रतिभासम्। त्वय्येवोद्यदुद्भवदपि यन्नश्यत। सदिवेत्युपलक्षणमेतत्। नित्यमिव, सुखमिव, चेतनमिव, चाधिष्ठानभूतस्य तव गुणैस्तथा तथा भातीत्यर्थः॥२२॥ त्वमेव तु सत्य इत्याह—एकस्त्वं सत्यः। कुतः। आत्मा। दृश्यमसत्यं दृष्टं न चात्मा दृश्यः, अतः सत्यः। किंच यद्विकारवत्तदसत्यं, नच त्वयि जन्मादयो विकाराः सन्तीत्याह—आद्यः कारणम्, अतो न जन्म। आद्यत्वे हेतुः—पुराणः पुरापि नवः। कार्यात्पूर्वमपि वर्तमान इत्यर्थः। अत्र हेतुः—पुरुष इति। तथा च श्रुतिः—'पूर्वमेवाहमिहासमिति तत्पुरुषस्य पुरुषत्वम्' इति। जन्मानन्तरास्तित्वलक्षणं विकारं वारयति—नित्य

सुरेष्वृषिष्वीश[1] तथैव नृष्वपि तिर्यक्षु यादस्स्वपि तेऽजनस्य॥ जन्मासतां दुर्मदनिग्रहाय प्रभो विधातः सदनुग्रहाय
च॥२०॥ को वेत्ति भूमन्भगवन्परात्मन्योगेश्वरोतीर्भवतस्त्रिलोक्याम्॥ क्व[2] वा कथं वा कति वा कदेति विस्तारयन्
क्रीडसि योगमायाम्॥ २१॥ तस्मादिदं जगदशेषमसत्स्वरूपं स्वप्नाभमस्तधिषणं पुरुदुःखदुःखम्॥ त्वय्येव नित्य-
सुखबोधतनावनन्ते मायात उद्यदपि यत्सदिवावभाति॥२२॥ एकस्त्वमात्मा पुरुषः पुराणः सत्यः स्वयंज्योतिरनन्त
आद्यः॥ नित्योऽक्षरोऽजस्रसुखो निरञ्जनः पूर्णोऽद्वयो मुक्त उपाधितोऽमृतः॥ २३॥ एवंविधं त्वां सकलात्मनामपि
स्वात्मानमात्मात्मतया विचक्षते॥ गुर्वर्कलब्धोपनिषत्सुचक्षुषा ये ते तरन्तीव भवानृताम्बुधिम्॥ २४॥ ॥

इति। सनातन इत्यर्थः। पूर्णोऽजस्रसुखोऽक्षरोऽमृत इति चतुर्भिः पदैः क्रमेण वृद्धिविपरिणामापक्षयविनाशान्वारयति। पूर्णत्वे हेतुः—अनन्तोऽद्वय इति च। देशकालपरिच्छेदरहितो वस्तुपरिच्छेदरहितोऽपि अमृतत्वोपपादनाय चतुर्विध[3]क्रियाफलत्वं वारयति। स्वयंज्योतिर्निरञ्जन उपाधितो मुक्त इति पदत्रयेण। अयं भावः—तत्रोत्पत्तिराद्य इत्यनेनैव निराकृता, प्राप्तिरपि क्रियया ज्ञानेन वा भवेत्, क्रियया प्राप्तिरात्मपदेनैव निराकृता, ज्ञानतः प्राप्तिं वारयति स्वयंज्योतिरिति। विकृतिरपि तुषापाकरणेनावघातेन व्रीहीणामिवोपाध्यपाकरणेन भवेत्, तत्त्वसङ्गत्वान्न संभवतीत्याह—मुक्त उपाधित। इति। संस्कारोऽपि किमप्यतिशयाधानेन मलापाकरणेन वा। तत्रातिशयाधानं पूर्णत्वेनैव निराकृतम्। मलापाकरणं निवारयति—निरञ्जन इति। निर्मल इत्यर्थः॥ २३॥ तस्मादेवंभूतज्ञानान्मुच्यन्त इत्याह—एवंविधमिति। त्वां ये विचक्षते सम्यक् पश्यन्ति। कथम्। आत्मात्मतया आत्मा प्रत्यक् तस्य स्वरूपेण। न चैतत्पुत्रादिष्विव गौणमित्याह। सकलात्मनामपि स्वात्मानम्। केन। गुरुरेवार्कस्तस्माल्लब्धा उपनिषज्ज्ञानं तदेव सुचक्षुस्तेन। भव एवानृताम्बुधिस्तं ते त[4]रन्तीव॥२४॥

१ सुरेषूपेन्द्ररूपेण यज्ञादिरूपेण वा, ऋषिषु परशुरामरूपेण नारदादिरूपेण वा, नृषु रामरूपेण पृथ्वादिरूपेण वा, तिर्यक्षु वराहादिरूपेण, यादस्सु मत्स्यकूर्मादिरूपेण। २ 'काहो' इति पाठः। तत्र आहो इति विकल्पार्थकम्। ३ चतुर्विधेति विशेषणं उत्पाद्याप्यविकार्यसंस्कार्यभेदेन क्रियाफलस्य चतुर्विधत्वबोधनाय। तत्राद्यपदेनोत्पत्तेर्निराकृतत्वादवशिष्टं त्रयं पदत्रयेण वारयतीत्यर्थः। ४ तरन्तीवेतीवशब्दो भवाब्धेरनृतत्वात् त्वय्यम्बुजाक्षेत्यादिरीत्या वत्सपदायमानत्वाच्च।

तत्र च ज्ञानेन तरन्तीति, तच्च तरन्तीवेति, तच्चात्मात्मतया ज्ञानेन, इत्यर्थत्रयं प्रतिज्ञातं क्रमेणोपपाद्यते। तत्रात्मानमेवात्मतयेत्यनेन श्लोकेन ज्ञानेन तरन्तीत्युपपाद्यते। अज्ञानसंज्ञावित्यनेन तरन्तीवेत्येतत्। त्वामित्यादिश्लोकद्वयेन त्वात्मात्मतयेत्येतदुपपाद्यते। ननु ज्ञानेन कथं भवं तरन्तीति तस्याज्ञानमूलत्वादित्याह—आत्मानमेवेति। तेनैवाज्ञानेनैव प्रपञ्चितं प्रपञ्चः। रज्ज्वामहेर्भोगभवाभवौ सर्पशरीरस्याध्यासापवादौ यथेति ॥ २५ ॥ ननु ज्ञानेन तरन्त्येव किमित्युच्यते तरन्तीवेति तत्राह—अज्ञानसंज्ञाविति। अज्ञानेन संज्ञा ययोस्तौ भवबन्धमोक्षौ भवेन बन्धस्तन्मोक्षश्च तौ द्वौ नाम प्रसिद्धौ ऋतज्ञभावात् ऋतश्चासौ ज्ञश्च यो भावस्तस्मादन्यौ न स्तः। ननु कथं महानपलापः क्रियते, परमार्थविचारादित्याह—अजस्रेति। अखण्डानुभवरूपे परे शुद्धे आत्मन्यज्ञानं नच बन्धः। अत एव न ज्ञानं न च मोक्षः। तरणौ सूर्ये रात्र्यहनी इवेति ॥ २६ ॥ ननु परमार्थज्ञानादज्ञानकृतो बन्धो निवर्ततताम्, आत्मात्मतयैव ज्ञानादिति कोऽयमाग्रह इत्याशङ्क्य, यदध्यासादात्मनः पररूपास्फूर्तिस्तदपवादेन तत्रैव ज्ञानं युक्तमितीममर्थं विस्मयेनाक्रोशन्निवाह—त्वामिति। त्वामात्मानं परं देहादिं मत्वा

आत्मानमेवात्मतयाऽविजानतां तेनैव जातं निखिलं प्रपञ्चितम्॥ ज्ञानेन भूयोऽपि च तत्प्रलीयते रज्ज्वामहेर्भोगभवाभवौ
यथा॥२५॥अज्ञानसंज्ञौ भवबन्धमोक्षौ द्वौ नाम नान्यौ स्त ऋतज्ञभावात्॥अजस्रचिन्त्यात्मनि केवले परे विचार्यमाणे तर-
णाविवाहनी॥२६॥त्वामात्मानं परं मत्वा परमात्मानमेव च॥ आत्मा पुनर्बहिर्मृग्य अहोऽज्ञजनताऽज्ञता॥२७॥ अन्तर्भवे-
ऽनन्त भवन्तमेव ह्यतत्त्यजन्तो मृगयन्ति सन्तः॥असन्तमप्यन्त्यहिमन्तरेण सन्तं गुणं तं किमु यन्ति सन्तः ॥२८॥ अथा-
पि ते देव पदाम्बुजद्वयप्रसादलेशानुगृहीत एव हि॥जानाति तत्त्वं भगवन्महिम्नो न चान्य एकोऽपि चिरं विचिन्वन्॥२९॥
तदस्तु मे नाथ स भूरिभागो भवेऽत्र वान्यत्र तु वा तिरश्चाम्॥ येनाहमेकोऽपि भवज्जनानां भूत्वा निषेवे तव पादपल्लवम्॥

आत्मनि देहादिमध्यस्य तथा परं देहादिमात्मानं मत्वा देहादावात्मानमध्यस्यात्र नष्ट आत्मा बहिर्मृग्य इति चित्रम्। नहि गृहे नष्टं वने मृग्यत इत्यर्थः ॥ २७ ॥ विवेकिनस्तु प्रत्यक्स्वरूपे एव परमात्मानं विचिन्वन्तीत्याह—अन्तर्भव इति। भवतीति भवश्चिज्जडात्मकं शरीरं तन्मध्य एव त्वां मृगयन्ति। अतज्जडं त्यजन्तोऽपवदन्तः। ननु सतो ज्ञानेनालं, किमसतोऽपवादेनेत्याशङ्क्य अध्यस्तापवादं विना अधिष्ठानतत्त्वं न ज्ञायत इति सतां व्यवहारेणाह—असन्तमिति। अन्ति समीपे असन्तमप्यहिमन्तरेण तन्निषेधं विनेत्यर्थः। सन्तं गुणं रज्जुं सन्तः किमु यन्ति जानन्ति। अन्ति सन्तमपि गुणमिति वा। न जानन्तीत्यर्थः। तस्मादात्मात्मतयैव ज्ञानान्मुक्तिरिति भावः ॥ २८ ॥ नन्वेवं ज्ञानैकसाध्ये मोक्षे किमिति भक्तिरुद्बोधिताऽत आह—अथापीति। यद्यपि हस्तप्राप्यमिव ज्ञानमुक्तं तथापि हे देव, तव पादाम्बुजद्वयमध्ये एकदेशस्यापि यः प्रसादलेशोऽपि तेनानुगृहीत एव भगवतस्तव महिम्नस्तत्त्वं जानाति। हे भगवन्, ते महिम्नस्तत्त्वमिति वा। एकोऽपि, कश्चिदपि, चिरमपि, विचिन्वन्नपि, अतदंशापवादेन विचारयन्नपीत्यर्थः ॥ २९ ॥ तत्तस्मात् भूरिभागो महद्भाग्यम्। अत्र भवे ब्रह्मजन्मनि तिरश्चामपि मध्ये यज्जन्म तस्मिन्वा येन भाग्येन भवदीयानां जनानामेकोऽपि यः कश्चिदपि भूत्वा निषेवेऽत्यर्थं सेवेयेति ॥३०॥

१ अयमर्थ एकादशे—'भयं द्वितीयाभिनिवेशतः स्यात्' इति श्लोकटीकयोः स्पष्ट इति तोष०। २ संज्ञा प्रतीतिः। ३ ऋतोऽबाधितश्चासौ ज्ञश्चिदात्मकश्च साक्षी भावयति चेतयतीति भावः। परमार्थभूत आत्मा तस्मादन्यौ। ४ अहनीत्यस्य रात्र्यहनीत्यर्थो लिङ्गसमवायन्यायेनेति ज्ञेयम्। ५ मृग्य इत्यत्र ओत्वाभाव आर्षः। अहो इत्याश्चर्ये अज्ञजनतायाः अज्ञता, यद्वा ज्ञंमन्यजनतायाः ज्ञता इति वा केचन कल्पयन्ति। ६ अन्तर्भवे अस्य जगतो मध्ये सन्तो भवन्तमेव मृगयन्ति दोषहीनं गुणैः पूर्णं प्राप्तुं तेषां लालसा तादृशश्च भवानेवेत्यर्थ इति तोष०। ७ 'किमयन्ति' इति सुबोधिनीपाठः। ८ तिरश्चां मध्ये यज्जन्म तस्मिन्नन्यस्मिन्नित्यर्थः। ९ अतदंशस्य अपवादस्त्यागः।

देवादिजन्मनोऽपि यत्र कुत्रचित्त्वद्भक्तिमज्जन्मैव श्रेष्ठमित्यौत्सुक्येन सप्तभिः श्लोकैरभिनन्दति—अहोऽतिधन्या इत्यादिभिः। व्रजगोरमण्यः व्रजस्था गावो रमण्यो गोप्यश्च। ते त्वया वत्सतरात्मजात्मना वत्सानामात्मजानां च रूपेण। यस्य तव तृप्तये सर्वेऽपि यज्ञा अद्यापि न शक्तास्तेन त्वया प्रतिक्षणं तृप्यता यासां स्तन्यममृतरूपं पीतमिति ॥३१॥ अहो इति पुनरुक्त्या भाग्यस्य सर्वथाऽपरिच्छिन्नत्वमुक्तम् ॥३२॥ किंच एषां भाग्यस्य तावन्महिमा आस्तां, कस्तं वक्तुं शक्नोति। शर्वादयः शर्वोऽहंकाराधिष्ठाता आदिर्येषां चन्द्रादीनामेकादशानां ते तथा वयं च। वयमित्यात्मानमेव बहुमन्यमान आह—एवं मनोबुद्ध्यहंकारचक्षुराद्यधिष्ठातारस्त्रयोदशदेवा एव तावद्वताऽहो भूरिभागाः। यस्मादेतेषां हृषीकाणीन्द्रियाण्येव चषकाणि पानपात्राणि तैस्ते चतुर्दशस्य चित्ताधिष्ठातुरङ्घ्री एव उदजे वारिजे तयोर्मधु मकरन्दस्तदेवामृतं स्वाद्वासवं मादकं पिबामः। एतदुक्तं भवति—यदा प्रत्येकमिन्द्रियाभिमानिनो वयं कीर्तिसौन्दर्यसौगन्ध्याद्येकदेशसेविनोऽपि कृतार्थास्तदा सर्वेन्द्रियैः सर्वसेविनामेतेषां किं वर्ण्यते भाग्यमिति ॥३३॥ अतो मया प्रार्थितं—'तदस्तु मे नाथ स भूरिभागः' (१४।२९) इति यत्तदेवेत्याह—तद्भूरिभा-

अहोऽतिधन्या व्रजगोरमण्यः स्तन्यामृतं पीतमतीव ते मुदा॥ यासां विभो वत्सतरात्मजात्मना यत्तृप्तयेऽद्यापि न चालम-
ध्वराः॥३१॥ अहो भाग्यमहो भाग्यं नन्दगोपव्रजौकसाम्॥ यन्मित्रं परमानन्दं पूर्णं ब्रह्म सनातनम्॥३२॥ एषां तु भाग्य-
महिमाऽच्युत तावदास्तामेकादशैव हि वयं बत भूरिभागाः॥ एतद्धृषीकचषकैरसकृत्पिबामः शर्वादयोऽङ्घ्र्युदजमध्वमृता-
सवं ते॥३३॥तद्भूरिभाग्यमिह जन्म किमप्यटव्यां यद्गोकुलेऽपि कतमाङ्घ्रिरजोभिषेकम्॥यज्जीवितं तु निखिलं भगवान्मुकु-
न्दस्त्वद्यापि यत्पदरजः श्रुतिमृग्यमेव॥३४॥एषां घोषनिवासिनामुत भवान् किं देव रातेति नश्चेतो विश्वफलात्फलं त्वदपरं
कुत्राप्ययन्मुह्यति॥ सद्वेषादिव पूतनापि सकुला त्वामेव देवापिता यद्धामार्थसुहृत्प्रियात्मतनयप्राणाशयास्त्वत्कृते॥३५॥

ग्यमिति। किं तत् इह मनुष्यलोके यत्किमपि जन्म, तत्राप्यटव्यां यत्, तत्रापि गोकुले यत्। अहो सत्यलोकं विहायात्र जन्मनि जाते को लाभोऽत आह—अपि कतमाङ्घ्रिरजोभिषेकमिति। गोकुलवासिनां मध्येऽपि कतमस्य यस्य कस्याप्यङ्घ्रिरजसाऽभिषेको यस्मिंस्तत्। ननु कुतो गोकुलवासिन एव धन्यास्तत्राह—यदिति। येषां जीवितं निखिलं भगवान्मुकुन्दः। मुकुन्दपरमेव जीवनमित्यर्थः। दुर्लभतामाह—अद्यापीति। श्रुतिमृग्यं वेदैरपि मृग्यत एव नतु दृश्यत इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ अपि च किं वर्ण्यते कृतार्थत्वमेतेषां भक्त्या भवानपि ऋणीवास्ते। ननु किं दातुमसमर्थोऽहं येन ऋणी स्यामत आह—उत अपि भवानपि एषां कुत्रापि किं विश्वफलात्सर्वफलात्मकात्त्वत्त्वत्तः परं फलं राता दास्यतीति नश्चेतः अयत्सर्वत्र गच्छद्विचारयत् मुह्यति। ननु मामेव दत्त्वाऽनृणः स्यामिति चेन्नहि नहि। सद्वेषादिव सतां भक्तानां यो वेषस्तदनुकरणमात्रेण पापिष्ठा पूतनापि त्वामेवापिता प्रापिता तर्हि तत्संबन्धिनामपि दास्यामीति चेत्तत्राह—सकुलेति वकाघासुरसहिता। एषामपि तावदेव चेदपर्याप्तमित्याह—यदिति। येषां धामादयस्त्वत्कृते त्वदर्थमेवेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

१ अतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः। २—अहङ्कारस्याधिष्ठाता शिवः १बुद्धेर्ब्रह्मा २मनसश्चन्द्रः ३श्रोत्रयोर्दिशः ४त्वचो वातः ५ चक्षुषोरर्कः ६ रसनाया वरुणः ७नासयोरेकत्वेन विवक्षितावश्विनौ ८ वाचो वह्निः ९हस्तयोरिन्द्रः १०पादयोरुपेन्द्रः ११ पायोर्मित्रः १२उपस्थस्य प्रजापतिः १३ इति त्रयोदश। ३ एतेषां व्रजवासिनाम्। ४ 'ऽद्याप्यथ नालमध्वराः' इति पाठः। ५आनन्दस्य छान्दसक्लीबत्वेन आनन्दं ब्रह्मेति श्रुतिवाच्यं सूच्यते। ६ 'भाग्यमहिता' इति तोषणीपाठः। ७ एते च ते हृषीकचषकाश्चेत्येकं पदं वा। ८अमृता मृत्युहीना मुक्तास्तेषामपि मादकमिति वा। ९ अयत् नञ्पूर्वोऽदिणः शता।

नन्नु वीतरागादिदोषाणां संन्यासिनामपि न मत्तः परं किंचिदस्ति कथमेषामपर्याप्तमित्यत आह—तावदिति । हे कृष्ण, रागादयस्तावदेव स्तेनाश्चोरा भवन्ति । तथा तावद्गृहमपि कारागृहं बन्धनागारम् । मोहोऽपि तावदेवाङ्घ्रिनिगडः पादश्रृङ्खला । यावत्ते त्वदीया जना न भवन्ति । त्वदीयानां तु रागादयोऽपि त्वन्निष्ठा मोचका एवेति न यतिभ्यो विशेषो भजनं त्वधिकमिति भावः ॥ ३६ ॥ नन्वत एवाहमेषां पुत्रादिरूपेण वर्ते इति चेत्तत्राह—प्रपञ्चमिति । प्रपन्ना या जनता जनसमूहस्तस्या आनन्दानां संदोहं समूहं प्रथयितुमिति । नहि कपटपुत्रत्वादिना तादृग्भक्तेरानृण्यं संपद्यत इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ तदेवमादित आरभ्याचिन्त्यानन्तगुणत्वेन स्वयं दुर्ज्ञेयत्वमुक्तम्, केचित्तु जानीम इति स्थितास्तानुपहसन्निवाह—जानन्त इति । ननु मे मनआदीनां तव वैभवं विषय इति ॥ ३८ ॥ जगदीशत्वाद्यभिमानं परित्यज्याह—अनुजानीहीति । स्वमहिमानमस्मदादीनां च ज्ञानबलादि सर्वं त्वमेव वेत्सि । यतः सर्वदृक् जगतां

तावद्रागादयः स्तेनास्तावत्कारागृहं गृहम् ॥ तावन्मोहोऽङ्घ्रिनिगडो यावत्कृष्ण न ते जनाः ॥३६॥ प्रपञ्चं निष्प्रपञ्चोऽपि विडम्बयसि भूतले ॥ प्रपन्नजनतानन्दसंदोहं प्रथितुं प्रभो ॥ ३७ ॥ जानन्त एव जानन्तु किं बहूक्त्या न मे प्रभो ॥ मनसो वपुषो वाचो वैभवं तव गोचरः ॥ ३८ ॥ अनुजानीहि मां कृष्ण सर्वं त्वं वेत्सि सर्वदृक् ॥ त्वमेव जगतां नाथो जगदेतत्तवार्पितम् ॥ ३९ ॥ श्रीकृष्ण वृष्णिकुलपुष्करजोषदायिन् क्ष्मानिर्जरद्विजपशूदधिवृद्धिकारिन् ॥ उद्धर्मशार्वरहर क्षितिराक्षसध्रुगाकल्पमार्कमर्हन्भगवन्नमस्ते ॥ ४० ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्यभिष्टूय भूमानं त्रिः परिक्रम्य पादयोः ॥ नत्वाऽभीष्टं जगद्धाता स्वधाम प्रत्यपद्यत ॥ ४१ ॥ ततोऽनुज्ञाप्य भगवान्स्वभुवं प्रागवस्थितान् ॥ वत्सान्पुलिनमानिन्ये यथापूर्वसखं स्वकम् ॥ ४२ ॥ ॥ ॥ ॥

नाथस्तु त्वमेवेत्येतावज्ज्ञातम्, अतो ममतास्पदं जगदेतच्छरीरं च तवार्पितम् ॥ ३९ ॥ तदेवं किङ्करं प्रस्थापयेत्यत्यादरेण नमस्करोति—श्रीकृष्णेति । वृष्णिकुलपद्मस्य प्रीतिदातृत्वेन हे सूर्योपम । क्ष्मा चावनिर्निर्जरा देवाश्च द्विजाश्च पशवश्च त एवोदधयस्तेषां वृद्धिकारित्वेन हे चन्द्रोपम । उद्धर्मः पाखण्डधर्मस्तदेव शार्वरं तमस्तद्धरतीति तथा, अनेन द्वयोपम । हे क्षितिराक्षसध्रुक् क्षितौ राक्षसाः कंसादयः उद्यन्नेव तेभ्यो द्रुह्यतीति पुनः सूर्योपम । सूर्याद्युपमापि न्यूनेति मत्वाह—आर्कमर्कमभिव्याप्य सर्वेषामर्हन् पूज्य भगवन्, आकल्पं कल्पपर्यन्तं ते तुभ्यं नम इति ॥ ४० ॥ ससखिवत्सकमोक्षणकौतुकद्रुतविलम्बितपुत्रमुदेऽद्भुतम् ॥ निखिलरूपमतो दधदच्युतोऽवतु स वः कलयन् व्रजमङ्गलम् ॥ १ ॥ पादयोर्नत्वा । अभीष्टं सर्वतः पूजितमभिप्रेतं वा ॥ ४१ ॥ अनुज्ञाप्यानुज्ञां प्रदाप्य, पृष्ट्वेत्यर्थः । स्वभुवं ब्रह्माणम् । यथापूर्वं सखायो यस्मिंस्तत्स्वकं पुलिनम् ॥ ४२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

१ रागादयः स्वाभाविकभोजनेच्छादयः । २ प्रत्यक्षे दृष्टादिरूपमपि तव वैभवं मे मनसो न गोचरः, वपुषश्चक्षुरादिगोलकस्य न, अत एव न वाचः । तस्मान्नौमीत्यादौ प्रार्थितमेव प्रार्थये इति भावः । ३ अनुजानीहि सत्यलोकं गन्तुमनुज्ञां देहि । ४ यद्वा आ आकल्पं त्वदीयगुञ्जावतंसबर्हापीडादिभूषणमभिव्याप्येति तोष० । ५ अत्र समासान्त आर्षः । यद्वा यथावदेव स्थिताः पूर्वसखाः स्वरूपभूतसखेभ्यः पूर्वे सखायो यत्र तत् । 'यथापूर्वसखि' इति पाठः ।

नन्वेतावन्तं कालं कथं तत्रैवोपविष्टाः कथं च क्षुत्पिपासादिविस्मरणमत आह—एकस्मिन्निति श्लोकद्वयेन । अब्देऽपि याते प्राणेशं कृष्णमन्तरा च विनापि । प्रियविरहे क्षणोऽपि वर्षाधिको भवति, तथापि मायाहताः क्षणार्धं मेनिरे ॥४३॥ यद्यया मायया मोहितं जगदभीक्ष्णं पुनःपुनर्विस्मृतात्मकं विस्मृत आत्मैव येन तत्तथा ॥४४॥ अत एवमूचुश्च—ते त्वयाऽतिवेगेन स्वागतं सम्यगागतम् । एकोऽपि ग्रासस्त्वां विनास्माभिर्नाभोजि न भुक्तः । इत एहि, साधु अविक्षेपेण भुज्यतामिति ॥ ४५ ॥ अभ्यवहृत्य भुक्त्वा ॥ ४६ ॥ प्रोद्दामो वेण्वादिस्तस्य रवैरुत्सवस्तेनाढ्यः संपन्नः । गृणन्नुपलालनैराह्वयन् । गोपीदृशामुत्सवरूपा दृशिर्दर्शनं यस्य सः ॥ ४७ ॥ यशोदानन्दसूनुनेति बहूनामुक्तिः सहैव दर्शिता, केचिदाहुर्यशोदासूनुना अपरे नन्दसूनुनेति । यद्वा यशोदां नन्दयतीति यशो-

एकस्मिन्नपि यातेऽब्दे प्राणेशं चान्तरात्मनः ॥ कृष्णमायाहता राजन् क्षणार्धं मेनिरेऽर्भकाः ॥ ४३ ॥ किं किं न विस्मरन्तीह मायामोहितचेतसः ॥ यन्मोहितं जगत्सर्वमभीक्ष्णं विस्मृतात्मकम् ॥ ४४ ॥ ऊचुश्च सुहृदः कृष्णं स्वागतं तेऽतिरंहसा ॥ नैकोऽप्यभोजि कवल एहीतः साधु भुज्यताम् ॥ ४५ ॥ ततो हसन् हृषीकेशोऽभ्यवहृत्य सहार्भकैः ॥ दर्शयंश्चर्माजगरं न्यवर्तत वनाद्व्रजम् ॥ ४६ ॥ बर्हप्रसूननवधातुविचित्रिताङ्गः प्रोद्दामवेणुदलश्रृङ्गरवोत्सवाढ्यः ॥ वत्सान्गृणन्ननुगगीतपवित्रकीर्तिर्गोपीदृगुत्सवदृशिः प्रविवेश गोष्ठम् ॥ ४७ ॥ अद्यानेन महाव्यालो यशोदानन्दसूनुना ॥ हतोऽविता वयं चास्मादिति बाला व्रजे जगुः ॥ ४८ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ब्रह्मन्परोद्भवे कृष्णे इयान्प्रेमा कथं भवेत् ॥ योऽभूतपूर्वस्तोकेषु स्वोद्भवेष्वपि कथ्यताम् ॥ ४९ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ सर्वेषामपि भूतानां नृप स्वात्मैव वल्लभः ॥ इतरेऽपत्यवित्ताद्यास्तद्वल्लभतयैव हि ॥ ५० ॥ तद्राजेन्द्र यथा स्नेहः स्वस्वकात्मनि देहिनाम् ॥ न तथा ममतालम्बि पुत्रवित्तगृहादिषु ॥ ५१ ॥ देहात्मवादिनां पुंसामपि राजन्यसत्तम ॥ यथा देहः प्रियतमस्तथा नह्यनु ये च तम् ॥ ५२ ॥ ॥ ॥ ॥

दानन्दः स चासौ सूनुश्चेति तथा तेन । अस्मान्महाव्यालाद्वयं चाविता रक्षिताः ॥४८॥ 'व्रजौकसां स्वतोकेषु स्नेहवल्ल्यथाऽब्दमन्वहम् ॥ शनैर्निःसीम ववृधे यथा कृष्णे त्वपूर्ववत् ॥' इत्यादिना स्वतोकेभ्योऽपि परपुत्रे कृष्णे प्रेमाधिक्यमुक्तं तत्र पृच्छति—ब्रह्मन्निति ॥ ४९ ॥ श्रीकृष्णस्य साक्षादात्मत्वात्तस्मिन्नात्मीयेभ्यः प्रेमाधिक्यं युज्यत इति वक्तुं प्रथमं तावदात्मनः स्वतः प्रेष्ठत्वमन्येषां तु तदुपाधिकमिति दर्शयति पञ्चभिः—सर्वेषामपीति ॥ ५० ॥ कुतः । तथादर्शनादित्याह—तदिति । तस्मादेव कारणात्स्वस्वकात्मन्यहंकारास्पदे देहे ॥ ५१ ॥ आत्माध्यासतारतम्येन प्रेमतारतम्यं दृश्यमानं तन्निबन्धनमेवेति दर्शयितुं मूढामूढभेदेन विशेषमाह—देहात्मवादिनामिति द्वाभ्याम् । तं देहमनु भवन्ति ये पुत्रादयस्ते तु न तथा प्रियतमा इत्यर्थः ॥ ५२ ॥ ॥ ॥

१ आत्मनः प्राणेशमित्यन्वयः । २ 'निववर्त' इति पाठः । ३ 'प्राध्मातवेणु' इति वीर० पाठः । ४ स्वात्मेति देहदेह्यविवेकेन अहन्तास्पदमुच्यते । 'स्वात्मैकवल्लभः' इति पाठः । ५ ममतालम्बीति षष्ठ्यर्थेन व्यवधानान्न्यूनतौचित्यमिति तोष० ।

यद्यस्माज्जीर्यत्यप्यासन्नमरणेऽपि जीविताशा भवति । अयं भावः । न जीविष्यतीति निश्चितेऽपि देहे यत्प्रेमास्पदत्वं तदात्मगतमेव सङ्गच्छत इति । अथवा यद्यस्मिन्देहे जीर्यत्यपि जीविताशा अविवेकदशायामासीत्सापि विवेकिनो यदा ममताभाग्भवति तदात्मवत्प्रियो न भवति, अतस्तत्र नातीवास्थेति ॥५३॥ तदर्थमेव सकलं प्रियमित्यर्थः ॥५४॥ प्रस्तुतमाह—कृष्णमेनमिति ॥५५॥ न केवलमात्मनामात्मा, अपि तु जडानामपीत्याह—वस्तुत इति । सर्वजगत्कारणमिति कृष्णं जानतां पुंसां स्थावरं जङ्गमं च सर्वं भगवद्रूपं भगवानेव स्वरूपं यस्य तन्नान्यत् ॥ ५६ ॥ कुत इति तदाह—सर्वेषामिति । भावार्थः परमार्थः । भवतीति भवत्परिणामं प्राप्नुवत्कारणं तस्मिन् । तस्यापि भवतः कारणस्यापि भवान्कृष्णो भवत्कारणम् । अतः किमतत् श्रीकृष्णव्यतिरिक्तं वस्तु रूप्यताम् ॥ ५७ ॥ तस्माच्छ्रीकृष्णस्यैव परमार्थत्वात्तदेकशरणानामयत्नसिद्धो मोक्ष इति प्रकरणार्थमुपसंहरति—समाश्रिता इति। पुण्यं यशो यस्य स पुण्ययशाः स चासौ मुरारिश्च

देहोऽपि ममताभाक्चेत्तर्ह्यसौ नात्मवत्प्रियः ॥ यज्जीर्यत्यपि देहेऽस्मिन् जीविताशा बलीयसी ॥५३॥ तस्मात्प्रियतमः स्वात्मा सर्वेषामपि देहिनाम् ॥ तदर्थमेव सकलं जगदेतच्चराचरम् ॥ ५४ ॥ कृष्णमेनमवेहि त्वमात्मानमखिलात्मनाम् ॥ जगद्धिताय सोऽप्यत्र देहीवाभाति मायया ॥ ५५ ॥ वस्तुतो जानतामत्र कृष्णं स्थास्नु चरिष्णु च ॥ भगवद्रूपमखिलं नान्यद्वस्त्विह किंचन ॥५६॥ सर्वेषामपि वस्तूनां भावार्थो भवति स्थितः ॥ तस्यापि भगवान्कृष्णः किमतद्वस्तु रूप्यताम् ॥५७॥ समाश्रिता ये पदपल्लवप्लवं महत्पदं पुण्ययशो मुरारेः ॥ भवाम्बुधिर्वत्सपदं परं पदं पदं पदं यद्विपदां न तेषाम् ॥५८॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं यत्पृष्टोऽहमिह त्वया ॥ यत्कौमारे हरिकृतं पौगण्डे परिकीर्तितम् ॥५९॥ एतत्सुहृद्भिश्चरितं मुरारेरघार्दनं शाद्वलजेमनं च ॥ व्यक्तेतरद्रूपमजोर्वभिष्टवं शृण्वन् गृणन्नेति नरोऽखिलार्थान् ॥६०॥ एवं विहारैः कौमारैः कौमारं जहतुर्व्रजे ॥ निलायनैः सेतुबन्धैर्मर्कटोत्प्लवनादिभिः ॥६१॥ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे ब्रह्मस्तुतिर्नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

तस्य पदपल्लव एव प्लवस्तं ये सम्यगाश्रिताः । महत्पदं महतां पदमाश्रयम् । यद्वा महच्च तत्पदं चेति तथा । तेषां भवाम्बुधिर्वत्सपदमात्रं भवति । किंच परं पदं श्रीवैकुण्ठाख्यं पदं स्थानं भवति। विपदां यत्पदं विषयस्तत्पुनः कदाचिदपि तेषां न भवति । न ततः पुनरावर्तन्त इत्यर्थः ॥५८॥५९॥ सुहृद्भिश्चरितं 'मुष्णन्तोऽन्योन्यशिक्यादीन्' इत्यादिनोक्तम् । अघार्दनं च शाद्वले जेमनं भोजनं च । व्यक्तेतरत् व्यक्ताज्जडप्रपञ्चादितरच्छुद्धसत्त्वात्मकं वत्सवत्सपालरूपम्। यद्वा व्यक्तेतरच्चिद्विलासस्तद्रूप्यत इति रूपम् । अजस्य उरुर्महानभिष्टवः स्तवस्तं ब्रह्मकृतां स्तुतिम् । एतच्छृण्वन्गृणन्गायन्नरः सर्वपुरुषार्थान्प्राप्नोति ॥ ६० ॥ ६१ ॥ इति श्रीपरमानन्दनृसिंहपदषट्पदः ॥ व्याकरोच्छ्रीधरस्वामी यथामति विधिस्तुतिम् ॥१॥ इति श्रीमद्भा०म०पु० दशमस्कन्धे पू०भा०दी०टीकायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥१४॥

१ तदैवैकं पारमार्थिकं नान्यत्किमपीत्यर्थः । २ चरं देहापत्यादि, अचरं गृहादि । 'जगच्चैतत्' इति पाठः । ३ कौमारे कृतं पौगण्डे कीर्तितमिति यत्तत् यत्पृष्टोहं तदेतदाख्यातम् । ४ अस्मिन्पक्षे 'आन्महतः' इत्यात्वाकरणाच्छान्दसत्वं पूर्वोक्तार्थेनैव प्रयोगसामञ्जस्ये छान्दसत्वकल्पनमन्याय्यमिव प्रतीयते इति तोष० ।

ततः पञ्चदशे धेनुपालनं धेनुकार्दनम् ॥ कालियक्ष्वेडतो गोपरक्षणं च निरूप्यते ॥ १ ॥ अहिवक्त्रप्रवेशेन वृथा खिन्नान्सखीनतः ॥ कृष्णः प्रावेशयत्पक्वफलं तालालिकाननम् ॥ २ ॥ पशुपालसंमतौ पशुपालने संमतौ, पशुपालानां वा संमतौ । ईषद्वयोबलातिरेकमनुकृतवन्तावित्यर्थः । अतीव चक्रतुः सर्वतः प्रसर्पणेन ॥ १ ॥ स्वयशोगृणद्भिर्गोपैर्वृतस्तद्वनं प्राविशत् ॥ २ ॥ तद्वनं निरीक्ष्य रन्तुं मनो दधे । कथंभूतम् । मञ्जुघोषा येऽलिमृगद्विजा भ्रमरमृगपक्षिणस्तैराकुलं व्याप्तं महन्मनःप्रख्यपयःसरस्वता महतां मनसा प्रख्यं तुल्यं स्वच्छं पयो यस्मिंस्तत्सर आश्रयत्वेनास्ति यस्य तेन वातेनेति शैत्यमुक्तम् । शतपत्रगन्धिनेति परिमलवत्त्वम् । जुष्टं वनमिति मान्द्यं सूचितम् ॥ ३ ॥ अरुणपल्लवश्रिया सह । स्पृशन्त्यः शिखाः शाखाग्राणि येषां तान् ॥ ४ ॥ तरुजन्म येन तमसा

॥श्रीशुक उवाच॥ ततश्च पौगण्डवयःश्रितौ व्रजे बभूवतुस्तौ पशुपालसंमतौ ॥ गाश्चारयन्तौ सखिभिः समं पदैर्वृन्दावनं पुण्यमतीव चक्रतुः ॥ १ ॥ तन्माधवो वेणुमुदीरयन्वृतो गोपैर्गृणद्भिः स्वयशो बलान्वितः ॥ पशून्पुरस्कृत्य पशव्यमाविशद्विहर्तुकामः कुसुमाकरं वनम् ॥ २ ॥ तन्मञ्जुघोषालिमृगद्विजाकुलं महन्मनःप्रख्यपयः सरस्वता ॥ वातेन जुष्टं शतपत्रगन्धिना निरीक्ष्य रन्तुं भगवान्मनो दधे ॥ ३ ॥ स तत्र तत्रारुणपल्लवश्रिया फलप्रसूनोरुभरेण पादयोः ॥ स्पृशच्छिखान्वीक्ष्य वनस्पतीन्मुदा स्मयन्निवाहाग्रजमादिपूरुषः ॥ ४ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अहो अमी देववरामरार्चितं पादाम्बुजं ते सुमनःफलार्हणम् ॥ नमन्त्युपादाय शिखाभिरात्मनस्तमोपहत्यै तरुजन्म यत्कृतम् ॥ ५ ॥ एतेऽलिनस्तव यशोऽखिललोकतीर्थं गायन्त आदिपुरुषानुपदं भजन्ते ॥ प्रायो अमी मुनिगणा भवदीयमुख्या गूढं वनेऽपि न जहत्यनघात्मदैवम् ॥ ६ ॥ नृत्यन्त्यमी शिखिन ईड्य मुदा हरिण्यः कुर्वन्ति गोप्य इव ते प्रियमीक्षणेन ॥ सूक्तैश्च कोकिलगणा गृहमागताय धन्या वनौकस इयान् हि सतां निसर्गः ॥ ७ ॥ धन्येयमद्य धरणी तृणवीरुधस्त्वत्पादस्पृशो द्रुमलताः करजाभिमृष्टाः ॥ नद्योऽद्रयः खगमृगाः सदयावलोकैर्गोप्योऽन्तरेण भुजयोरपि यत्स्पृहा श्रीः ॥ ८ ॥ ॥ ॥ ॥

कृतं तस्य तमसः पापस्यापहत्यै नाशाय । अथवा येन त्वयेश्वरेण सर्वोपकारकं तरुजन्म कृतं तं त्वां नमन्ति । एवं श्लाघ्येऽपि जन्मनि यदज्ञानरूपं तमोऽस्ति तस्यापहत्यै ॥ ५ ॥ हेऽनघ, वने गूढमपि त्वां न त्यजन्ति । त्वयि मनुष्यवेषेण निगूढे सति मुनयोऽप्यलिवेषेण निगूढास्त्वां भजन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥ इयान् हि सतां निसर्ग इति । यदस्ति स्वस्मिंस्तद्गृहमागताय महते महापुरुषाय समर्पयन्तीति ॥ ७ ॥ तृणवीरुधश्च तव पादौ स्पृशन्तीति तथा । करजाभिमृष्टा नखैः स्पृष्टाः । सदयैरवलोकनैः । श्रीरपि यस्मै स्पृहयति केवलं तेन भुजयोरन्तरेण वक्षसा गोप्यो धन्या इति ॥ ८ ॥ ॥ ॥

१ 'पोगण्डः पञ्चमादब्दादर्वाक् च दशमाब्दतः ।' (मनु० ८ । १४८), 'बाल आषोडशाद्वर्षात्पोगण्डश्चापि संज्ञितः ।' (नारद०) । २ स्वच्छपयः' इति पाठः । ३ तत्र तत्रेति सर्वत्रैवेत्यर्थः । ४ सुमनःफलरूपमर्हणमुपायनमुपादायेत्यन्वयः । ५ प्रायो अमीत्यत्र पूर्वरूपाकरणमार्षम् । ६ प्रियं कुर्वन्तीत्यन्वयः । ७ गृहागतं त्वां संमानयितुम् । ८ यद्वा आत्मनः स्वस्य यत्तमः त्वदप्राप्तिदुःखं तन्नाशाय यैस्तरुजन्म प्राप्तमिति तोष० ।

एवं श्रीमद्वृन्दावनं प्रति प्रीतः सन्नद्रेः समीपवर्तिसरित्तटेषु पशून्संचारयन्सानुगो गोपैः सह वर्तमानः प्रीतमना रेमे ॥ ९ ॥ तामेव रतिमाह—क्वचिदित्यादि-दशभिः ॥ १० ॥ बर्हिणं नृत्यन्तमनु अभिनृत्यति । बर्हिणमभिमुखो नृत्यतीति वा । सखीन्हासयन् ॥ ११ ॥ १२ ॥ चकोरादीननुकृत्य रौति । कदाचित्र सत्त्वानां मध्ये व्याघ्रसिंहयोस्ताभ्यां भीतवद्भवति । सत्त्वेषु पलायमानेषु पलायत इत्यर्थः । तयोः सत्त्वानां[1] बलोद्रेकाणां भीतवद्भवतीति वा ॥ १३ ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं वृन्दावनं श्रीमत्कृष्णः प्रीतमनाः पशून् ॥ रेमे संचारयन्नद्रेः सरिद्रोधस्सु सानुगः ॥९॥ क्वचि-
द्गायति गायत्सु मदान्धालिष्वनुव्रतैः[2] ॥ उपगीयमानचरितः स्रग्वी संकर्षणान्वितः ॥ १० ॥ क्वचिच्च[3] कलहंसानामनुकू-
जति कूजितम् ॥ अभिनृत्यति नृत्यन्तं बर्हिणं हासयन् क्वचित् ॥ ११ ॥ मेघगम्भीरया वाचा नामभिर्दूरगान्पशून् ॥
क्वचिदाह्वयति प्रीत्या गोगोपालमनोज्ञया ॥ १२ ॥ चकोरक्रौञ्चचक्राह्वभारद्वाजांश्च बर्हिणः ॥ अनुरौति स्म सत्त्वानां
भीतवद्व्याघ्रसिंहयोः ॥ १३ ॥ क्वचित्क्रीडापरिश्रान्तं गोपोत्सङ्गोपबर्हणम् ॥ स्वयं विश्रमयत्यार्यं पादसंवाहनादिभिः
॥ १४ ॥ नृत्यतो गायतः क्वापि वल्गतो युध्यतो मिथः ॥ गृहीतहस्तौ गोपालान्हसंतौ प्रशशंसतुः ॥ १५ ॥ क्वचित्प-
ल्लवतल्पेषु नियुद्धश्रमकर्शितः ॥ वृक्षमूलाश्रयः शेते गोपोत्सङ्गोपबर्हणः ॥ १६ ॥ पादसंवाहनं चक्रुः केचित्तस्य महा-
त्मनः ॥ अपरे हतपाप्मानो व्यजनैः समवीजयन् ॥ १७ ॥ अन्ये तदनुरूपाणि मनोज्ञानि महात्मनः ॥ गायन्ति स्म
महाराज स्नेहक्लिन्नधियः शनैः ॥ १८ ॥ एवं निगूढात्मगतिः स्वमायया गोपात्मजत्वं चरितैर्विडम्बयन् ॥ रेमे रमा-
लालितपादपल्लवो ग्राम्यैः समं ग्राम्यवदीशचेष्टितः ॥ १९ ॥ श्रीदामा नाम गोपालो रामकेशवयोः सखा ॥ सुबल-
स्तोककृष्णाद्या गोपाः प्रेम्णेदमब्रुवन् ॥ २० ॥ राम राम महाबाहो कृष्ण दुष्टनिबर्हण ॥ इतोऽविदूरे सुमहद्वनं ताला-
लिसंकुलम् ॥२१॥ फलानि तत्र भूरीणि पतन्ति पतितानि च ॥ सन्ति किंत्ववरुद्धानि धेनुकेन दुरात्मना ॥ २२ ॥
सोऽतिवीर्योऽसुरो राम हे कृष्ण खररूपधृक् ॥ आत्मतुल्यबलैरन्यैर्ज्ञातिभिर्बहुभिर्वृतः ॥ २३ ॥ ॥

आर्यमग्रजम् । विश्रमयति विगतश्रमं करोति ॥ १४ ॥ मिथो नृत्यादीन्कुर्वतो गोपान्प्रशशंसतुः ॥ १५ ॥ १६ ॥ व्यजनैः पल्लवादिनिर्मितैः ॥ १७ ॥ १८ ॥ ईशचेष्टित इति निगूढस्वभावत्वेऽप्यन्तरान्तरा[6] ईशस्यैव चेष्टितानि दृश्यन्तेऽस्मिन्सः ॥ १९ ॥ ईशचेष्टितत्वमेव दर्शयितुमाह—श्रीदामेति । स्तोककृष्णः क्वचित् ॥ २० ॥ तालालिसंकुलं तालपङ्क्तिभिर्व्याप्तम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

१ सत्त्वानामिति तृतीयार्थे षष्ठी । २ अनुव्रतैः प्रीतिपरैर्गोपैः । ३ अत्र—'अनुजल्पति जल्पन्तं कलवाक्यैः शुकं क्वचित् । क्वचित्सवल्गु कूजन्तमनुकूजितकोकिलम्' । इति श्लोकः तोषण्यामधिकः । ४ मेघेति तद्गर्जितं लक्ष्यते । ५ वाचो विशेषणम् । ६ असुरहननादिसमये ।

॥ २४ ॥ विषूचीनः सर्वतः प्रसृतः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ सनगं सवृक्षम् ॥ २९ ॥ प्रत्यग्द्वाभ्यां पश्चिमाभ्याम् । काशब्दमिति[1] गर्दभजातिशब्दा-नुकरणम् । पर्यसरत्परितोऽधावदित्यर्थः ॥ ३० ॥ उपक्रोष्टा गर्दभः । पराक् प्रतिमुखः । अपरौ पश्चिमौ । बलाय बलं हन्तुम् ॥ ३१ ॥ तृणराजस्तालः ॥ ३२ ॥ ॥ ३३ ॥ उत्सृष्टेन खरदेहेन हतैराहताः । चकम्पिरे अकम्पन्त ॥ ३४ ॥ यस्मिन्निदं विश्वमोतमूर्ध्वतन्तुषु पट इव ग्रथितम्, प्रोतं तिर्यक्तन्तुषु पटवदेव

तस्मात्कृतनराहाराद्भीतैर्नृभिर्[2]अमित्रहन् ॥ न सेव्यते पशुगणैः पक्षिसङ्घैर्विवर्जितम् ॥ २४ ॥ विद्यन्तेऽभुक्तपूर्वाणि फलानि
सुरभीणि च ॥ एष वै सुरभिर्गन्धो विषूचीनोऽवगृह्यते ॥ २५ ॥ प्रयच्छ तानि नः कृष्ण गन्धलोभित[3]चेतसाम् ॥
वाञ्छास्ति महती राम गम्यतां यदि रोचते ॥२६॥ एवं सुहृद्वचः श्रुत्वा सुहृत्प्रियचिकीर्षया ॥ प्रहस्य जग्मतुर्गोपैर्वृतौ
तालवनं प्रभू ॥ २७ ॥ बलः प्रविश्य बाहुभ्यां तालान्संपरिकम्पयन् ॥ फलानि पातयामास मतङ्गज इवौजसा ॥ २८ ॥
फलानां पततां शब्दं निशम्यासुररासभः ॥ अभ्यधावत्क्षितितलं सनगं परिकम्पयन् ॥ २९ ॥ समेत्य तरसा प्रत्यग्द्वाभ्यां
पद्भ्यां बलं बली ॥ निहत्योरसि काशब्दं मुञ्चन्पर्यसरत्खलः ॥३०॥ पुनरासाद्य संरब्ध उपक्रोष्टा[4] पराक् स्थितः ॥ चरणा-
वपरौ राजन्बलाय प्राक्षिपद्रुषा ॥ ३१ ॥ स तं गृहीत्वा प्रपदोर्भ्रामयित्वैकपाणिना ॥ चिक्षेप तृणराजाग्रे भ्रामणत्यक्त-
जीवितम् ॥ ३२ ॥ तेनाहतो महातालो वेपमानो बृहच्छिराः[5] ॥ पार्श्वस्थं कम्पयन् भग्नः स चान्यं सोऽपि चापरम् ॥३३॥
बलस्य लीलयोत्सृष्टखरदेहहताहताः ॥ तालाश्चकम्पिरे सर्वे महावातेरिता इव ॥ ३४ ॥ नैतच्चित्रं भगवति ह्यनन्ते जगदी-
श्वरे ॥ ओतप्रोतमिदं यस्मिंस्तन्तुष्वङ्ग यथा पटः ॥ ३५ ॥ ततः कृष्णं च रामं च ज्ञातयो धेनुकस्य ये ॥ क्रोष्टारो-
ऽभ्यद्रवन्सर्वे संरब्धा हतबान्धवाः ॥ ३६ ॥ तांस्तानापततः कृष्णो रामश्च नृप लीलया ॥ गृहीतपश्चाच्चरणान्प्राहि-
णोत्तृणराजसु ॥ ३७ ॥ फलप्रकरसंकीर्णं[6] दैत्यदेहैर्गतासुभिः ॥ रराज भूः[7] सतालाग्रैर्घनैरिव नभस्तलम्[8] ॥ ३८ ॥
तयोस्तत्[9]सुमहत्कर्म निशम्य विबुधादयः ॥ मुमुचुः पुष्पवर्षाणि चक्रुर्वाद्यानि[10] तुष्टुवुः ॥ ३९ ॥ ॥ ॥

संग्रथितम् । सर्वतोऽनुस्यूतं वर्तत इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ घनैर्नभ इव भुवस्तलं रराज । तत्र फलप्रकरसंकीर्णमिति दैत्यदेहैश्च सतालाग्रैः संकीर्णमि-त्यरुणश्वेतनीलघनसादृश्यसंपादनम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

१ काशब्दं कुत्सितशब्दं । आर्षः कादेशः । २ नृभिरित्यस्य अभुक्तपूर्वाणीत्यनेनान्वयः । ३ चतुर्थ्यर्थेयं षष्ठी । ४ उपक्रोष्टा निकटे काशब्दं कुर्वन् । ५ 'महाशिराः' इति पाठः । ६ 'संकीर्णा' इति पाठः । ७ भूरित्यव्ययम् । छान्दसः षष्ठ्या लुग्वा । यद्वा सुपां सुलुगिति छान्दसः सुः । किं वा सतालाग्रैर्दैत्यदेहैरुपलक्षिता भूः फलप्रकरसंकीर्णे यथा तथा रराजेति तोष० । ८ नभस्तलमित्यत्र नभः तलमिति पदद्वयम् । ९ 'तयोस्तु सुमहत्' इति पाठः । १० वाद्यं गीतनृत्योपलक्षकम् ।

आदन्नभक्षयन् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ गोरजोभिश्छुरितेषु कुन्तलेषु बद्धं बर्हं वन्यानि प्रसूनानि च यस्य । रुचिरमीक्षणं चारुहासश्च यस्य तं च तं च । दिदृक्षितदृशो दिदृक्षिता दर्शनोत्कण्ठायुक्ता दृशो यासां ताः ॥ ४२ ॥ मुकुन्दस्य मुखपद्मगतं सारघं मधु । अह्नि यो विरहस्तस्माज्जातं तापम् । स च तासां सत्कृतिं पूजाम् । कां सत्कृतिं कथं वा कृतां तामाह—सव्रीडेति । सव्रीडेन सलज्जेन हासेन विनयो यथा भवति तथा यदेतत् । किं तत् । अपाङ्गमोक्षं कटाक्षदर्शनम् ।

अथ तालफलान्यादन्मनुष्या[1] गतसाध्वसाः ॥ तृणं च पशवश्चेरुर्हतधेनुककानने ॥ ४० ॥ कृष्णः कमलपत्राक्षः
पुण्यश्रवणकीर्तनः ॥ स्तूयमानोऽनुगैर्गोपैः साग्रजो व्रजमाव्रजत् ॥ ४१ ॥ तं गोरजश्छुरितकुन्तलबद्धबर्हवन्यप्र-
सूनरुचिरेक्षणचारुहासम् ॥ वेणुं क्वणन्तमनुगैरनुगीतकीर्तिं गोप्यो दिदृक्षितदृशोऽभ्यगमन्समेताः ॥४२॥ पीत्वा
मुकुन्दमुखसारघमक्षिभृङ्गैस्तापं जहुर्विरहजं व्रजयोषितोऽह्नि ॥ तत्सत्कृतिं समधिगम्य विवेश गोष्ठं सव्रीडहास-
विनयं यदपाङ्गमोक्षम् ॥ ४३ ॥ तयोर्यशोदारोहिण्यौ पुत्रयोः पुत्रवत्सले ॥ यथाकामं यथाकालं व्यधत्तां परमा-
शिषः ॥४४॥ गतोऽध्वानश्रमौ[2] तत्र मज्जनोन्मर्दनादिभिः ॥ नीवीं[3] वसित्वा रुचिरां दिव्यस्रग्गन्धमण्डितौ ॥ ४५ ॥
जनन्युपहृतं प्राश्य स्वाद्वन्नमुपलालितौ ॥ संविश्य वरशय्यायां सुखं सुषुपतुर्व्रजे ॥ ४६ ॥ एवं स भगवान्कृष्णो
वृन्दावनचरः क्वचित् ॥ ययौ राममृते राजन्कालिन्दीं सखिभिर्वृतः ॥४७॥ अथ गावश्च गोपाश्च निदाघातपपी-
डिताः ॥ दुष्टं जलं पपुस्तस्यास्तृषार्ता विषदूषितम् ॥ ४८ ॥ विषाम्भस्तदुपस्पृश्य दैवो[4]पहतचेतसः ॥ निपेतुर्व्य-
सवः सर्वे सलिलान्ते कुरूद्वह ॥४९॥ वीक्ष्य तान्वै तथाभूतान्कृष्णो योगेश्वरेश्वरः ॥ ईक्षयाऽमृतवर्षिण्या स्वना-
थान्समजीवयत् ॥ ५० ॥ ते संप्रतीतस्मृतयः समुत्थाय जलान्तिकात् ॥ आसन्सुविस्मिताः सर्वे वीक्षमाणाः पर-
स्परम् ॥ ५१ ॥ अन्वमंसत[5] तद्राजन् गोविन्दानुग्रहेक्षितम् ॥ पीत्वा विषं परेतस्य पुनरुत्थानमात्मनः ॥ ५२ ॥
॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे धेनुकवधो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥छ॥ ॥

तथा तां सत्कृतिं प्राप्येति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ संप्रति सद्य एव इता प्राप्ता स्मृतिर्यैस्ते संप्रतीतस्मृतयः । यद्वा सम्यक्प्रतीता प्रतिप्राप्ता स्मृतिर्यैस्ते तथेति ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ॥ इति श्रीमद्भा०म०पु० दशमस्कन्धे पू० भा० दी० टीकायां पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१ मनुष्या इत्यन्येऽपि नरा इत्यर्थः । २ अध्वानेत्यार्षम् । यद्वा न श्रमोऽश्रमः, स न भवतीत्यनश्रमः । श्रम इत्यर्थः । द्वयोर्नञोः प्रकृतार्थबोधकत्वात् गताध्वश्रमावित्यर्थ इति चक्रवर्ती व्याचख्यौ । ३ नीवीं लक्षणया वस्त्रम् । ४ देवो भगवान् तस्येदं दैवं लीलाशक्तिवैभवं तेन हृतज्ञाना इति तोष० । ५ अन्वमंसत अनुमितवन्तः ।

षोडशे कालियस्योक्तो निग्रहो यमुनाह्रदे ॥ तत्पत्नीभिः स्तुतेनाथ कृष्णेनानुग्रहः कृतः ॥ १ ॥ हत्वा रासभदैतेयान् जग्ध्वा तालफलान्यलम् ॥ प्रीतोऽनृत्यत्फणारङ्गे कालियस्य कलानिधिः ॥ २ ॥ उदवासयन्निःसारितवान् ॥ १ ॥ बहूनि युगान्यावासो यस्य तमहिम् । स वै अहिरजलचरोऽपि तस्मिन्नन्तर्जले यथा येन प्रकारेणासीत् । अथवा बहूनि युगान्यावासो यथा भवति तथा येन प्रकारेण स वै तत्रासीदिति कथ्यतामिति ॥ २ ॥ गोपालेन यदुदारं चरितमाचरितं तदेवामृतम् । अतः कथ्यतामिति ॥ ३ ॥ श्रप्यमाणं पच्यमानं पयो यस्य सः । अत उपरि गच्छन्तः खगा यस्मिन्पतन्ति ॥ ४ ॥ किंच विप्रुष्मता अम्बुकणयुक्तेन विषोदतरङ्गस्पर्शिमारुतेन स्पृष्टा यस्य तीरगा म्रियन्ते स ह्रद आसीदिति ॥ ५ ॥ तं कालियम् । चण्डो वेगो यस्य तद्विषमेव वीर्यं यस्य तम् ।

॥ श्रीशुक उवाच ॥ विलोक्य दूषितां कृष्णां[2] कृष्णः कृष्णाहिना विभुः ॥ तस्या विशुद्धिमन्विच्छन्सर्पं तमुदवासयत्
॥ १ ॥ राजोवाच ॥ कथमन्तर्जलेऽगाधे न्यगृह्णाद्भगवानहिम् ॥ स वै बहुयुगावासं यथासीद्विप्र कथ्यताम् ॥२॥
ब्रह्मन्भगवतस्तस्य भूम्नः स्वच्छन्दवर्तिनः ॥ गोपालोदारचरितं कस्तृप्येतामृतं जुषन् ॥ ३ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥
कालिन्द्यां कालियस्यासीद्ध्रदः कश्चिद्विषाग्निना ॥ श्रप्यमाणपया यस्मिन्पतन्त्युपरिगाः खगाः ॥४॥ विप्रुष्मता विषो-
दोर्मिमारुतेनाभिमर्शिताः ॥ म्रियन्ते तीरगा यस्य प्राणिनः स्थिरजङ्गमाः ॥५॥ तं चण्डवेगविषवीर्यमवेक्ष्य तेन दुष्टां
नदीं च खलसंयमनावतारः ॥ कृष्णः कदम्बमधिरुह्य ततोऽतितुङ्गमास्फोट्य गाढरशनो[3] न्यपतद्विषोदे ॥६॥ सर्प-
ह्रदः पुरुषसारनिपातवेगसंक्षोभितोरगविषोच्छ्वसिताम्बुराशिः ॥ पर्यक् प्लुतो विषकषायविभीषणोर्मिर्धावन्धनुःशत-
मनन्तबलस्य किं तत् ॥७॥ तस्य ह्रदे विहरतो भुजदण्डघूर्णवार्घोषमङ्ग वरवारणविक्रमस्य ॥ आश्रुत्य तत्स्वसद-
नाभिभवं निरीक्ष्य चक्षुःश्रवाः समसरत्तदमृष्यमाणः ॥८॥ तं प्रेक्षणीयसुकुमारघनावदातं श्रीवत्सपीतवसनं स्मित-
सुन्दरास्यम् ॥ क्रीडन्तमप्रतिभयं कमलोदराङ्घ्रिं संदश्य मर्मसु रुषा भुजया चछाद ॥ ९ ॥ ॥ ॥

कदम्बमिति । भाविना श्रीकृष्णचरणस्पर्शभाग्येन स एकस्तत्तीरे न शुष्कः । अमृतमाहरता गरुत्मता क्रान्तत्वादिति च पुराणान्तरम् । आस्फोट्य बाहुं करतलेनाहत्य । गाढा दृढं बद्धा रशना कटिबन्धनवस्त्रं येन सः ॥ ६ ॥ तदा सर्पस्य ह्रदः । पुरुषश्रेष्ठस्य पतनभारेण संक्षोभितानामुरगाणां विषैरुन्नतोऽम्बुराशिर्यस्य सः । विषेण कषायीकृता भयंकरा ऊर्मयो यस्य सः । पर्यक् परितो धावन् धनुः[4]शतं प्लुतः प्रसृतः । नैतच्चित्रमित्याह—अनन्तबलस्येति[5] ॥ ७ ॥ ह्रदे विहरतो भुजदण्डाहतोदकघोषं श्रुत्वा ततः[6] स्वसदनाभिभवं निरीक्ष्य तदसहमानः[7] सर्पः समसरत् समाजगाम ॥ ८ ॥ प्रेक्षणीयश्च सुकुमारश्च घनवदुज्ज्वलश्च तम् । श्रीवत्सपीतवसनं ह्रदे विहरतः श्रीवत्सेन संयुक्तमुच्चलत्[8]पीतं वस्त्रं यस्य तम् । भुजया भोगेन चछादावेष्टयत् ॥ ९ ॥ ॥ ॥

१ गोपालरूपेणेत्यर्थः । २ कृष्णां वर्णतो नामतश्च । ३ 'रशनोऽभ्यपतत्' इति पाठः । ४ चतुर्हस्तं धनुर्मतमिति तोष० । ५ अनन्तं बलं यस्य । यद्वा अनन्तस्य शेषस्य विषादिबलं यस्मात् । ६ प्रथमतच्छब्दस्यायमर्थः । ७ तद्घोषाभिभवरूपमुभयम् । तत्तमिति चक्रवर्ती । ८ हृदयस्थश्रीवत्ससंयोगस्योच्चलनमन्तराऽसंभवादुच्चलदित्युक्तम् ।

स प्रियो येषां ते तत्प्रियास्ते च ते सखायश्चेति तथा ॥ १० ॥ ११ ॥ भुवि भूकम्पादयः । दिवि उल्कापातादयः । आत्मनि वामनेत्रस्फुरणादयः । आसन्नं भयं शंसितुं शीलं येषां ते ॥ १२ ॥ तानालक्ष्य गोकुलान्निर्जग्मुरिति तृतीयेनान्वयः । भयोद्विग्ना भयहेतुभ्यो भीताः । भयेन कम्पमाना इति वा ॥ १३ ॥ न तं विदन्तीत्यतद्विदः ॥ १४ ॥ पशुवृत्तयोऽतिवत्सलाः ॥ १५ ॥ कातरान् भीतान् ॥ १६ ॥ भगवन्तं लक्षयन्ति यानि पदानि तैः पदैः सूचितया पदव्या

तं नागभोगपरिवीतमदृष्टचेष्टमालोक्य तत्प्रियसखाः पशुपा भृशार्ताः ॥ कृष्णेऽर्पितात्मसुहृदर्थकलत्रकामा दुःखानुशो-
कभयमूढधियो निपेतुः ॥ १० ॥ गावो वृषा वत्सतर्यः क्रन्दमानाः सुदुःखिताः ॥ कृष्णे न्यस्तेक्षणा भीता रुदत्य इव
तस्थिरे ॥ ११ ॥ अथ व्रजे महोत्पातास्त्रिविधा ह्यतिदारुणाः ॥ उत्पेतुर्भुवि दिव्यात्मन्यासन्नभयशंसिनः ॥ १२ ॥ तानालक्ष्य
भयोद्विग्ना गोपा नन्दपुरोगमाः ॥ विना रामेण गाः कृष्णं ज्ञात्वा चारयितुं गतम् ॥ १३ ॥ तैर्दुर्निमित्तैर्निधनं मत्वा प्राप्त-
मतद्विदः ॥ तत्प्राणास्तन्मनस्कास्ते दुःखशोकभयातुराः ॥ १४ ॥ आबालवृद्धवनिताः सर्वेऽङ्ग पशुवृत्तयः ॥ निर्जग्मुर्गो-
कुलाद्दीनाः कृष्णदर्शनलालसाः ॥ १५ ॥ तांस्तथा कातरान्वीक्ष्य भगवान्माधवो बलः ॥ प्रहस्य किंचिन्नोवाच प्रभावज्ञो-
ऽनुजस्य सः ॥ १६ ॥ तेऽन्वेषमाणा दयितं कृष्णं सूचितया पदैः ॥ भगवल्लक्षणैर्जग्मुः पदव्या यमुनातटम् ॥ १७ ॥ ते
तत्र तत्राब्जयवाङ्कुशाशनिध्वजोपपन्नानि पदानि विश्पतेः ॥ मार्गे गवामन्यपदान्तरान्तरे निरीक्षमाणा ययुरङ्ग सत्वराः
॥ १८ ॥ अन्तर्ह्रदे भुजगभोगपरीतमारात्कृष्णं निरीहमुपलभ्य जलाशयान्ते ॥ गोपांश्च मूढधिषणान्परितः पशूंश्च संक्र-
न्दतः परमकश्मलमापुरार्ताः ॥ १९ ॥ गोप्योऽनुरक्तमनसो भगवत्यनन्ते तत्सौहृदस्मितविलोकगिरः स्मरन्त्यः ॥ ग्रस्ते-
ऽहिना प्रियतमे भृशदुःखतप्ताः शून्यं प्रियव्यतिहृतं ददृशुस्त्रिलोकम् ॥ २० ॥ ताः कृष्णमातरमपत्यमनुप्रविष्टां तुल्य-
व्यथाः समनुगृह्य शुचः स्रवन्त्यः ॥ तास्ता व्रजप्रियकथाः कथयन्त्य आसन्कृष्णाननेऽर्पितदृशो मृतकप्रतीकाः ॥ २१ ॥
कृष्णप्राणान्निर्विशतो नन्दादीन्वीक्ष्य तं ह्रदम् ॥ प्रत्यषेधत्स भगवान्रामः कृष्णानुभाववित् ॥ २२ ॥ ॥

मार्गेण ॥ १७ ॥ पदैर्मार्गज्ञानप्रकारमाह—त इति । विश्पतेः श्रीकृष्णस्यान्येषां पदानामन्तरान्तरे मध्ये मध्ये तत्तदपोहेन । गवां श्रुतीनां मार्गे सत्वरा अप्रमत्ता योगिनस्तत्तदुपाध्यपवादेन यथा परं तत्त्वं मृगयन्ते तद्वदिति भावः ॥ १८ ॥ ततश्च सर्पशरीरवेष्टितं कृष्णं दूरान्निरीक्ष्य गोपांश्च पशूंश्च तथा निरीक्ष्य, आर्ताः परमकश्मलं परं मोहं प्रापुः ॥ १९ ॥ प्रियेण श्रीकृष्णेन व्यतिहृतं विरहितं त्रैलोक्यं शून्यं ददृशुः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ ॥ ॥

१ पशुवृत्तित्वेन पशुस्वभावभाविताः । २ अन्वेषमाणा अन्विच्छन्तः । ३ अनुप्रविष्टां तदेकचित्तां विस्मृतस्वरूपामित्यर्थः । ४ समनुगृह्य करे धृत्वा । ५ शुचोऽश्रूणि । ६ विशो वैश्या गोपास्तत्पतेः कृष्णस्य ।

अनन्यगतिमात्मानमित्थं निरीक्ष्यात एवात्महेतोः स्वगोकुलमतिदुःखितमाज्ञायोरङ्गबन्धादुदतिष्ठदित्यन्वयः ॥ २३ ॥ तस्य प्रथ्यमानेन वपुषा व्यथितात्मशरीरो भुजङ्गः कुण्डलीमुन्मुच्य तं त्यक्त्वा कुपितः स्वफणानुन्नमय्य श्वसन्केवलमीक्षमाणस्तस्थौ । कथंभूतः । श्वसनरन्ध्रेषु नासाविवरेषु विषं यस्य स तथा, अम्बरीषो मण्डकपाकभाजनं तद्वत्संतप्तानि स्तब्धानीक्षणानि यस्य स तथा, उल्मुकानि मुखेषु यस्य सच सच सच ॥ २४ ॥ हरिश्च क्रीडंस्तममुं सर्वं परिससार परितो बभ्राम । अतिकरालविषाग्नियुक्ता दृष्टिर्यस्य तम् । जिह्वया द्विशिखयेति प्रतिमुखम् ॥ २५ ॥ एवं परिभ्रमेणैव हतमोजो यस्य तम् । उन्नतांवंसौ यस्य तम् । तस्य मूर्धसु ये रत्ननिकरास्तेषां स्पर्शेनात्यरुणं पादाम्बुजं यस्य सः । ननु कथं चञ्चलेषु शिरस्सु ननर्त तत्राह—अखिलकलानामादिगुरुः ॥ २६ ॥

इत्थं स्वगोकुलमनन्यगतिं निरीक्ष्य सस्त्रीकुमारमतिदुःखितमात्महेतोः ॥ आज्ञाय मर्त्यपदवीमनुवर्तमानः स्थित्वा मुहूर्त-
मुदतिष्ठदुरङ्गबन्धात् ॥ २३ ॥ तत्प्रथ्यमानवपुषा व्यथितात्मभोगस्त्यक्त्वोन्नमय्य कुपितः स्वफणान् भुजङ्गः ॥ तस्थौ
श्वसन् श्वसनरन्ध्रविषाम्बरीषस्तब्धेक्षणोल्मुकमुखो हरिमीक्षमाणः ॥ २४ ॥ तं जिह्वया द्विशिखया परिलेलिहानं द्वे
सृक्किणी ह्यतिकरालविषाग्निदृष्टिम् ॥ क्रीडन्नमुं परिससार यथा खगेन्द्रो बभ्राम सोऽप्यवसरं प्रसमीक्षमाणः ॥ २५ ॥ एवं
परिभ्रमहतौजसमुन्नतांसमानम्य तत्पृथुशिरस्स्वधिरूढ आद्यः ॥ तन्मूर्धरत्ननिकरस्पर्शातिताम्रपादाम्बुजोऽखिलकला-
दिगुरुर्ननर्त ॥ २६ ॥ तं नर्तुमुद्यतमवेक्ष्य तदा तदीयगन्धर्वसिद्धसुरचारणदेववध्वः ॥ प्रीत्या मृदङ्गपणवानकवाद्यगीतपु-
ष्पोपहारनुतिभिः सहसोपसेदुः ॥ २७ ॥ यद्यच्छिरो न नमतेऽङ्ग शतैकशीर्ष्णस्तत्तन्ममर्द खरदण्डधरोऽङ्घ्रिपातैः ॥
क्षीणायुषो भ्रमत उल्बणमास्यतोऽसृङ्नस्तो वमन्परमकश्मलमाप नागः ॥ २८ ॥ तस्याक्षिभिर्गरलमुद्वमतः शिरस्सु यद्य-
त्समुन्नमति निःश्वसतो रुषोच्चैः ॥ नृत्यन्पदानुनमयन्दमयाम्बभूव पुष्पैः प्रपूजित इवेह पुमान्पुराणः ॥ २९ ॥ तच्चित्रता-
ण्डवविरुग्णफणातपत्रो रक्तं मुखैरुरु वमन्नृप भग्नगात्रः ॥ स्मृत्वा चराचरगुरुं पुरुषं पुराणं नारायणं तमरणं मनसा जगाम ३०

उपसेदुः प्राप्ताः ॥ २७ ॥ शतैकशीर्ष्णः शतमेकानि मुख्यानि शीर्षाणि यस्य तस्य क्षीणायुषोऽपि पुनर्भ्रमतो यद्यच्छिरो न नमते स्तब्धतां न जहाति । नृत्यच्छलेनाङ्घ्रिपातैस्तत्तन्ममर्द तदा चास्यतो मुखेभ्यो नस्तो नासाविवरेभ्यश्चासृग्वमन् ॥ २८ ॥ पुनरपि रुषा उच्चैर्निःश्वसतो यद्यत्समुन्नमति तत्तत्पदाघाते नानुनमयन्निहास्मिन्नवसरे हृष्टैर्गन्धर्वादिभिः शेषासनः पुराणः पुरुष इव यशोदानन्दनः पुष्पैः प्रपूजितः । यद्वा तदा गन्धर्वादिभिः पुष्पैः प्रपूजितो गोपैः पुराणः पुमानिव दृष्ट इति । यद्वा पुष्पैः प्रपूजित इव प्रसन्नः सन्दमयाम्बभूव । हितं कृतवानित्यर्थः ॥ २९ ॥ अरणं शरणम् ॥ ३० ॥ ॥ ॥

१ प्रथ्यमानेन वर्धमानेन । २ फणायाः पार्श्वभागावंसौ । ३ मर्त्यपदवीं यं प्रति दण्डो विधेयस्तस्य दोषो लोके प्रदर्श्येत इति लोकनीतिमनुसरन् । ४ अवसरं दंशावसरम् । ५ आद्यः सर्वकारणभूतः । ६ 'अवेत्य' इति पाठः । ७ तदीयाः पार्षदाः । ८ क्षीणायुषो निर्बलस्य । ९ 'तत्तत्पद' इति पाठः । १० तस्य तत् वागविषयं वा चित्रं भ्रमणादिगतिभेदं ताण्डवं तेन विरुग्णं जातव्रणं भग्नं वेति तोष० । ११ अत्र मुख्येत्युक्तेरमुख्यान्यन्यान्यपि सन्ति । अग्रे फणासहस्रोक्तेः ।

गर्भे जगन्ति यस्य तस्यातिभारेणावसन्नमाक्रान्तम् । पार्ष्णिः पादपृष्ठम् । आद्यं श्रीकृष्णम् । श्लथन्तो विस्रंसमाना वसनादयो यासां ताः ॥ ३१ ॥ ताः शरणं प्रपन्नाः सत्यस्तं प्रणेमुः । सुविग्नमनसोऽतिविह्वलचित्ताः । भुवीति तस्मिन्स्थाने जलाधस्ताद्वा तीरे वा । शमलस्य पापात्मनोऽपि भर्तुर्मोक्षेप्सवः । भर्तुर्यच्छमलं तस्य वा । भूतपतिं प्राणिमात्रस्य पतिम् । शरणदमाश्रयप्रदम् ॥३२॥ प्रथमं तावत्कुपितं भगवन्तं दण्डानुमोदनेनोपशमयन्त्यः स्तुवन्ति—न्याय्यो हीति । तत्र 'दण्डानुमोदनं षड्भिर्दशभिश्च हरेर्नतिः ॥ प्रार्थनं पञ्चभिः श्लोकैस्ततः पन्नगयोषिताम्' ॥ १ ॥ नच निग्रहानुग्रहलक्षणं वैषम्यं तवास्तीत्याहुः—धत्से दममिति । अनुशंसन्नालोचयन् ॥३३॥ 'निग्रहोऽप्यनुग्रहाय'इत्युक्तम्, इदानीमनुग्रह एवायं न निग्रह इत्याहुः—अनुग्रह इति । नोऽस्माकम् । यस्मादमुष्य सर्पत्वं दृश्यते,

कृष्णस्य गर्भजगतोऽतिभरावसन्नं पार्ष्णिप्रहारपरिरुग्णफणातपत्रम् ॥ दृष्ट्वाऽहिमाद्यमुपसेदु[1]रमुष्य पत्न्य आर्ताः श्लथ-
द्वसनभूषणकेशबन्धाः ॥ ३१ ॥ तास्तं सुविग्नमनसोऽथ पुरस्कृतार्भाः कायं निधाय भुवि भूतपतिं प्रणेमुः ॥ साध्व्यः
कृताञ्जलिपुटाः शमलस्य भर्तुर्मोक्षेप्सवः शरणदं शरणं प्रपन्नाः ॥ ३२ ॥ ॥ नागपत्न्य ऊचुः ॥ न्याय्यो हि दण्डः
कृतकिल्बिषेऽस्मिंस्तवावतारः खलनिग्रहाय ॥ रिपोः सुतानामपि तुल्यदृष्टेर्धत्से दमं फ[2]लमेवानुशंसन् ॥ ३३ ॥ अनु-
ग्रहोऽयं भवतः कृतो हि नो दण्डोऽसतां ते[3] खलु कल्मषापहः ॥ यद्दन्दशूकत्वममुष्य देहिनः क्रोधोऽपि [4]तेऽनुग्रह
एव संमतः ॥३४॥ तपः सु[5]तप्तं किमनेन पूर्वं निरस्तमानेन च मानदेन ॥ धर्मोऽथवा सर्वजनानुकम्पया यतो भवां-
स्तुष्यति सर्वजीवः ॥ ३५ ॥ कस्यानुभावोऽस्य न देव विद्महे तवाङ्घ्रिरेणुस्पर्शाधिकारः ॥ यद्वाञ्छया श्रीर्ललनाचर-
त्तपो विहाय कामान्सुचिरं धृतव्रता ॥ ३६ ॥ न नाकपृष्ठं न च सार्वभौमं न पारमेष्ठ्यं न रसाधिपत्यम् ॥ न[6] योग-
सिद्धीरपुनर्भवं वा वाञ्छन्ति यत्पादरजःप्रपन्नाः ॥ ३७ ॥ त[7]दे[8]ष नाथाप दुरापमन्यैस्तमोजनिः क्रोधवशोऽप्यहीशः ॥
संसारचक्रे भ्रमतः शरीरिणो यदिच्छतः स्याद्विभवः समक्षः ॥ ३८ ॥ ॥ ॥

अतस्तन्मूलपापनिवर्तको दण्डोऽनुग्रह एव क्रोधत्वेन प्रतीयमानोऽपीत्यर्थः ॥३४॥ महांश्चायमनुग्रह इति तस्य पूर्वपुण्यमभिनन्दन्ति—तप इति । स्वयं मानरहितेनान्येभ्यो मानदेन च । सर्वं जीवयतीति सर्वजीवः ॥३५॥ न तप आदिनिमित्त एष भाग्योदयः, किंत्वचिन्त्यं तव कृपावैभवमित्याहुः श्लोकत्रयेण—कस्यानुभाव इति । तपआदिना ब्रह्मादयोऽपि यस्याः श्रियः प्रसादमिच्छन्ति सा श्रीर्ललना उत्तमा स्त्री यस्य त्वदङ्घ्रिस्पर्शाधिकारस्य वाञ्छया तप आचरत् । अस्य सर्पस्य सं किंकृत इति को वेत्तीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ यत्तव पादरजः प्रपन्नाः प्राप्ताः पारमेष्ठ्याद्यपि तुच्छं मन्यन्ते ॥ ३७ ॥ अहो तदेषः अयत्नत एव प्राप । अन्यैः श्यादिभिरपि । कथंभूतं पादरजः । यदिच्छतः सेव्यं मे भवत्विति प्रार्थयमानस्यैव समक्षः प्रत्यक्ष एव विभवोऽपेक्षिता संपद्भवति ॥ ३८ ॥ ॥ ॥

१ उपसेदुः समीपमाजग्मुः । २ फलं पुरुषार्थप्रतिबन्धकपापनिवृत्त्यादिरूपम् । 'खलमेव' इति पाठः । तत्र दुष्टमेवेत्यर्थः । ३ ते त्वया । ४ ते तव । ५ सुष्ठु तप्तमनुष्ठितम् । ६ एवं कर्मफलं कैमुत्येनोक्त्वा योगज्ञानफलं समुच्चयेनाहुः—न योगेति । ७ तत्पादरजः । ८ तपोऽत्र पत्याराधनम् । ९ सः रेणुस्पर्शाधिकारः ।

नमस्तुभ्यं भगवतेऽचिन्त्यैश्वर्यादिगुणाय । तदुपपादनाय दशभिः श्लोकैर्विशेषणानि । पुरुषाय पूर्ष्वन्तर्यामिरूपेण वर्तमानाय । महात्मने एवमपि नातिपरिच्छिन्नाय । कुतः । भूतावासायाकाशाद्याश्रयाय । एतदपि कुतः । भूताय पूर्वमपि सते । कुतः । पराय कारणाय । किंच परमात्मने कारणातीताय ॥ ३९ ॥ कारणत्वं कारणातीतत्वं च समर्थयितुमाहुः—ज्ञानविज्ञाननिधये । ज्ञानं ज्ञप्तिः, विज्ञानं चिच्छक्तिः, उभयोर्निधये ताभ्यां पूर्णाय । कथं तथात्वमत उक्तं ब्रह्मणेऽनन्तशक्तये । कथंभूताय ब्रह्मणे । अगुणायाविकाराय । कथंभूताय । अनन्तशक्तये । प्राकृताय प्रकृतिप्रवर्तकाय, अप्राकृतायेति वा । अप्राकृतानन्तशक्तियुक्ताय । अयमर्थः—अगुणत्वादविकारं ब्रह्मज्ञप्तिमात्रत्वात्कारणातीतं प्रकृतिप्रवर्तकोऽनन्तशक्तिर्विज्ञाननिधित्वादीश्वरः कारणं तदुभयात्मने नम इति ॥ ४० ॥ अनन्तशक्तित्वात्कालशक्त्या विश्वस्रष्टृत्वादिरूपेण नमस्यन्ति । कालाय कालस्वरूपाय । कालनाभाय कालशक्त्याश्रयाय । कालावयवानां सृष्ट्यादिसमयानां साक्षिणे । ततश्च विश्वाय विश्वरूपाय । तर्हि किं जडोऽहम् । नहि, तदुपद्रष्टे । नच द्रष्टृमात्राय, किंतु तत्कर्त्रे । नच कर्तृमात्राय, विश्वहेतवे सर्वकारकरूपाय ॥ ४१ ॥ तदेवाहुः—भूतमात्रेन्द्रियप्राणमनोबुद्ध्याशयात्मने, आशयश्चित्तम्, भूतादिरूपाय । अतः सर्वकारकरूपायेति । अहंकारात्मतया नमस्यन्ति—त्रिगुणेनेति ।

नमस्तुभ्यं भगवते पुरुषाय महात्मने ॥ भूतावासाय भूताय पराय परमात्मने ॥३९॥ ज्ञानविज्ञाननिधये ब्रह्म-
णेऽनन्तशक्तये ॥ अगुणायाविकाराय नमस्ते प्राकृताय च ॥ ४० ॥ कालाय कालनाभाय कालावयवसाक्षिणे ॥
विश्वाय तदुपद्रष्ट्रे तत्कर्त्रे विश्वहेतवे ॥ ४१ ॥ भूतमात्रेन्द्रियप्राणमनोबुद्ध्याशयात्मने ॥ त्रिगुणेनाभिमानेन गूढ-
स्वात्मानुभूतये ॥ ४२ ॥ नमोऽनन्ताय सूक्ष्माय कूटस्थाय विपश्चिते ॥ नानावादानुरोधाय वाच्यवाचकशक्तये
॥४३॥ नमः प्रमाणमूलाय कवये शास्त्रयोनये ॥ प्र[1]वृत्ताय नि[2]वृत्ताय निगमाय नमो नमः ॥४४॥ नमः कृष्णाय
रामाय वसुदेवसुताय च ॥ प्र[3]द्युम्नायानिरुद्धाय सात्वतां पतये नमः ॥ ४५ ॥ ॥ ॥

एवं सृष्टे कार्ये यस्त्रिगुणोऽभिमानस्तेन गूढा स्वांशभूतानामात्मनां जीवानामनुभूतिर्येन तस्मै ॥४२॥ त्वं त्वहंकारानावृत इति स्तुवन्ति । नमोऽनन्ताय, अहंकारापरिच्छेदात् । अतः सूक्ष्माय, अदृश्यत्वात् । अत एव कूटस्थाय, उपाधिकृतविकाराभावात् । अत एव विपश्चिते सर्वज्ञाय । एवं वस्तुतः स्तुत्वाऽचिन्त्यमायात्वेन स्तुवन्ति—नानावादानुरोधाय । अस्ति नास्ति सर्वज्ञः किंचिज्ज्ञो बद्धो मुक्त एकोऽनेक इत्यादिनानावादाननुरुणद्धि माययाऽनुवर्तते यस्तस्मै । किंच [4]वाच्यवाचकशक्तये । अभिधानाभिधेयशक्तिभेदादपि नानात्वेन प्रतीयमानायेत्यर्थः ॥ ४३ ॥ अनावृतत्वमेव हेत्वन्तरेणापि सूचयन्त्यः स्तुवन्ति—नमः प्रमाणमूलाय चक्षुरादीनां चक्षुरादिरूपाय । अत एव कवये स्वयं तन्निरपेक्षज्ञानाय । कुतः । शास्त्रयोनये वेदात्मकनिःश्वासाय । किंच प्रवृत्ताय निवृत्ताय निगमाय नमो नमः ॥ ४४ ॥ किंच अनावृतैश्वर्यत्वादेव चतुर्मूर्तिरूपेण सर्वोपास्यत्वेन नमन्ति—नमः कृष्णायेति श्लोकेन । रामाय संकर्षणाय । वसुदेवसुताय च । वसुदेवशब्दितं शुद्धं सत्त्वं तत्र प्रकाशमानाय वासुदेवायेत्यर्थः । सात्वतामुपासकानां पतये सालोक्यादिपालकाय । एवं चतुर्मूर्तये कृष्णाय तुभ्यं नम इति ॥ ४५ ॥ ॥

१ प्रवृत्ताय विधिरूपाय । २ निवृत्ताय निषेधरूपाय । ३ भाविप्रादुर्भावं ज्ञात्वाहुः—प्रद्युम्नायेति । ४ वाच्यवाचकयोः अर्थशब्दयोः शक्तिर्यस्मात् ।

कथं चतुर्मूर्तितेति तदाहुः—नमो गुणप्रदीपायेति । गुणा अन्तःकरणानि तानि प्रदीपयति प्रकाशयतीति तथा तस्मै । चित्ताद्यधिष्ठातृत्वेन चतुर्मूर्तितेत्यर्थः । ननु तथाप्येकस्यैव कथं चतुष्ट्वमत आहुः—गुणात्मच्छादनाय तैरेव गुणैरुपासकानां फलवैचित्र्यायात्मानमाच्छाद्य नानात्वेन प्रकाशमानायेत्यर्थः । ननु तर्हि कथं प्रतीतिरत उक्तम्—गुणवृत्त्युपलक्ष्याय चित्तादीनां चेतनाध्यवसायादिवृत्तिभिरुपलक्ष्याय । उपलक्षणमेवाहुः—गुणद्रष्ट्रे तत्साक्षिणे । कथंचिदुपलक्ष्य एव न ज्ञेय इत्याहुः—स्वसंविदे, अगोचरायेत्यर्थः ॥४६॥ अगोचरत्वमुपलक्ष्यत्वं च दर्शयन्त्यो नमन्ति—अव्याकृतविहाराय, अतर्क्यमहिम्न इत्यर्थः । सर्वव्याकृतसिद्धये सर्वकार्योत्पत्तिप्रकाशहेतुत्वेनोपलक्षणयोग्यायेत्यर्थः । उपलक्षणान्तरमाहुः—हे हृषीकेश करणप्रवर्तक । किं विषयलिप्सया, न, मुनये आत्मारामाय । किं साधनवशेन वा, नहि, मौनशीलिने मौनमात्मारामता तत्स्वभावाय ॥ ४७ ॥ कुतः । परावरगतिज्ञाय । स्थूलसूक्ष्माणां गतिज्ञत्वेन क्वापि सज्जमानायेत्यर्थः । अपि च सर्वाध्यक्षाय सर्वस्याधिष्ठात्रे । कुत एतत् । अविश्वाय न विश्वं यस्मिंस्तन्निषेधावधये । विश्वाय च तद्विवर्ताधिष्ठानायेत्यर्थः । किंच तद्द्रष्ट्रे

नमो [2]गुणप्रदीपाय गुणात्मच्छादनाय च ॥ गुणवृत्त्युपलक्ष्याय गुणद्रष्ट्रे स्वसंविदे ॥ ४६ ॥ [3]अव्याकृतविहाराय सर्वव्याकृतसिद्धये ॥ हृषीकेश नमस्तेऽस्तु मुनये मौनशीलिने ॥ ४७ ॥ परावरगतिज्ञाय सर्वाध्यक्षाय ते नमः ॥ अविश्वाय च विश्वाय तद्द्रष्ट्रेऽस्य च हेतवे ॥ ४८ ॥ त्वं ह्यस्य जन्मस्थितिसंयमान्प्रभो [4]गुणैरनीहोऽकृतकालशक्तिधृक् ॥ तत्तत्स्वभावान्प्रतिबोधयन्सतः [5]समीक्षयाऽमोघविहार ईहसे ॥ ४९ ॥ तस्यैव तेऽ[6]मूस्तनवस्त्रिलोक्यां शान्ता अशान्ता उत मूढयोनयः ॥ शान्ताः प्रियास्ते ह्यधुनाऽवितुं सतां स्थातुश्च ते धर्मपरीप्सयेहतः ॥ ५० ॥ ॥

अध्यासापवादसाक्षिणे । अपि च अस्य विश्वाध्यासस्य तदपवादस्य चाविद्याविद्याभ्यां हेतवे । यद्वा अविश्वाय विश्वतैजसाद्यवस्थारहिताय । विश्वाय च मायया स्वांशैस्तत्तदवस्थाय तद्द्रष्ट्रे तासामवस्थानां भावाभावसाक्षिणे । अन्यत्समानम् । तस्मात्सर्वगतिज्ञत्वसर्वाधिष्ठातृत्वात्मारामत्वादिभिर्निरतिशयैश्वर्याय तुभ्यं नम इति । 'विशेषणैरसंकीर्णैः पञ्चपञ्चाशतानतः ॥ [7]अहिस्त्रीभिः प्रसन्नो वस्तासामिव भवेद्धरिः' ॥४८॥ एवं तावद्दण्डानुमोदनेन नमस्कारैश्च भगवन्तं प्रसाद्येदानीं त्वदधीनानां प्राणिनां कोऽपराध इत्याशयवत्यः प्रार्थयन्ते—त्वं हीति । अस्य लोकस्य जन्मादि त्वमेव अकृताऽकरोः, ततश्च तांस्तान्संस्काररूपेण सतः स्वभावान्घोरत्वादीन्प्रतिबोधयन्नीहसे क्रीडसि । यद्वा अस्य जन्मादींस्त्वमीहस इत्यन्वयः । कथंभूतः । अकृताऽनादिर्या कालशक्तिस्तां धारयतीति तथा । अन्यत्समानम् ॥४९॥ अतस्तस्य तवैवामूस्तनवस्तन्[8]र्यन्त इति क्रीडोपस्कराः । तथापि तवाधुना शान्ताः प्रियाः । कुतः । सतां धर्मपरिपालनेच्छया ईहतः प्रवर्तमानस्य, अतस्तानवितुं स्थातुः स्थितस्य ॥ ५० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

१ मनोबुद्धिचित्ताहंकाररूपाणि । २ यद्वा एवं यादवसंबन्धेऽपि गोपसंबन्ध एव श्रेष्ठ इत्याहुः—गुणानां प्रेमवश्यत्वादीनां प्रकाशकाय । यतो गुणैर्दामभिरात्मानं छादयसि मात्रा बहुदामभिर्बन्धनात् । तथा गुणानां वृक्षोन्मूलनादिलक्षितानां अपर्याप्तानां दाम्नां वा वृत्त्या वर्तनेन ज्ञेयाय । गुणानां बन्धनदाम्नां द्रष्ट्रे भीत्या विस्मयेन वा मुहुर्दर्शनपरायेति तोष० । ३ यद्वा न व्याकृतोव्यक्तश्चौर्यादिविहारो यस्य । तथापि सर्वगोपीभिर्व्याकृता व्याख्याता सिद्धिश्चौर्यफलं दध्यादिलक्षणमपि यस्य तथापि हृषीकेश तासां सर्वेन्द्रियवशीकारिन् । किंच मात्रा गोपीभिर्वा कृतेष्वुपालम्भादौ मुनये उपालम्भज्ञात्रेऽथापि मौनशीलिने । 'सुप्रतीको यथास्ते' इत्युक्तेरिति तोष० । ४ गुणैः रजआदिभिः । अस्य अकृतेत्यनेनान्वयः । ५ समीक्षया सम्यगीक्षणमात्रेण । अस्य प्रतिबोधयन्नित्यनेनान्वयः । ६ ते याः शान्तास्तनवस्ता अधुना सतां धर्मपालनेच्छया ईहतः प्रवर्तमानस्यावितुं स्थितस्य ते प्रिया इति तेपदानां संगतिरिति तोष० । ७ 'अहिस्त्रीभिः स्तुतस्तासां प्रसन्नोऽभूद्धरिः स्वयम्' इति पाठः । ८ तन्यन्त इति तनुशब्दस्य व्युत्पत्तिकथनम् ।

एवं तवाप्रियाचरणाद्यपराधस्तर्हि सोढव्य इति ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ युष्मदनुग्रहेऽन्येषां मृत्युरेवेति चेत्तन्नेत्याहुः—विधेहीति । त्वदाज्ञया प्राणिनो नाद्यामेति भावः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ यदसद्ग्रह इति । यतः स्वभावोऽसद्ग्रहरूपः । यद्वा यतः स्वभावादसति देहादौ ग्रहः स दुस्त्यज इति ॥ ५६ ॥ गुणैर्विविधतया सृज्यत इति गुणविसर्जनम् । तत्रापि नानास्वभावादयो यस्य तत् ॥ ५७ ॥ जात्या जन्मनैवोरुर्मन्युर्येषां ते वयं स्वयं कथं त्यजामः ॥५८॥ हि यस्मात्तत्र

अपराधः सकृद्भर्त्रा [1]सोढव्यः स्वप्रजाकृतः ॥ क्षन्तुमर्हसि शान्तात्मन्मूढस्य त्वामजानतः ॥ ५१ ॥ अनुगृह्णीष्व भगवन्प्राणांस्त्यजति पन्नगः ॥ स्त्रीणां नः [2]साधुशोच्यानां पतिः प्राणः प्रदीयताम् ॥५२॥ विधेहि ते [3]किङ्करीणामनुष्ठेयं तवाज्ञया ॥ यच्छ्रद्धयाऽ[4]नुतिष्ठन्वै मुच्यते सर्वतो भयात् ॥ ५३ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्थं स नागपत्नीभिर्भगवान्समभिष्टुतः ॥ मूर्च्छितं भग्नशिरसं विससर्जाङ्घ्रिकुट्टनैः ॥५४॥ प्रतिलब्धेन्द्रियप्राणः कालियः शनकैर्हरिम् ॥ कृच्छ्रात्समुच्छ्वसन्दीनः कृष्णं प्राह कृताञ्जलिः ॥ ५५ ॥ वयं खलाः सहोत्पत्त्या तामसा दीर्घमन्यवः ॥ स्वभावो दुस्त्यजो नाथ लोकानां यदसद्ग्रहः ॥ ५६ ॥ त्वया सृष्टमिदं विश्वं धातर्गुणविसर्जनम् ॥ नानास्वभाववीर्यौजोयोनिबीजाशयाकृति ॥ ५७ ॥ वयं च तत्र भगवन्सर्पा जात्युरुमन्यवः ॥ कथं त्यजामस्त्वन्मायां दुस्त्यजां मोहिताः स्वयम् ॥५८॥ भवान् हि कारणं तत्र सर्वज्ञो जगदीश्वरः ॥ अनुग्रहं निग्रहं वा मन्यसे तद्विधेहि नः ॥ ५९ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्याकर्ण्य वचः प्राह भगवान्कार्यमानुषः ॥ नात्र स्थेयं त्वया सर्प समुद्रं याहि मा चिरम् ॥ स्वज्ञात्यपत्यदाराढ्यो गोनृभि[6]र्भुज्यते नदी ॥६०॥ य एतत्संस्मरेन्मर्त्यस्तुभ्यं मदनुशासनम् ॥ कीर्तयन्नुभयोः सन्ध्योर्न युष्मद्भयमाप्नुयात् ॥६१॥ योऽस्मिन्स्नात्वा मदाक्रीडे देवादींस्तर्पयेज्जलैः ॥ उपोष्य मां स्मरन्नर्चेत्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥६२॥ द्वीपं रमणकं हित्वा ह्रदमेतमुपाश्रितः ॥ यद्भयात्स सुपर्णस्त्वां नाद्यान्मत्पादलाञ्छितम् ॥ ६३ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवमुक्तो भगवता [7]कृष्णेनाद्भुतकर्मणा ॥ तं पूजयामास मुदा नागपत्न्यश्च सादरम् ॥ ६४ ॥ ॥ ॥ ॥

त्वन्मायात्यागे भवानेव कारणमित्यनुग्रहं विधेहि ममाज्ञया खादन्तीति । ईश्वरत्वान्निग्रहं वा विधेहीति ॥ ५९ ॥ यतो गोभिर्नृभिश्च नदी भुज्यत इति ॥ ६० ॥ न युष्मत्तो भयमाप्नुयात् । तस्य युष्माभिर्भयं नोत्पादनीयमित्याज्ञा ॥ ६१ ॥ इतोऽपि त्वया निर्गन्तव्यमित्याह—योऽस्मिन्निति । त्वयि स्थिते तन्न संभवतीति भावः ॥ ६२ ॥ नच तव गरुडभयं भवेदित्याह—द्वीपमिति ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

१ अस्यापराधमिति शेषः । २ साधुभिः शोच्यानां, यद्वा साधु यथा स्यात् खलत्वं संत्याज्येत्यर्थः । ३ विधेहि आज्ञापय । ४ अस्यानुतिष्ठन्नित्यनेनान्वयः । ५ सर्वदुःखहारकम् ; ६ 'भुज्यतां' इति पाठः । ७ 'राजन्नद्भुतकर्मणा' इति पाठः ।

॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे भावार्थदीपिकायां टीकायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ नागं सप्तदशे नागालयं तं निरयापयत् । बन्धूंस्वदुःखतः श्रान्तान् सुप्तांस्तत्र दवादपात् ॥ १ ॥ असमञ्जसमप्रियम् ॥ १ ॥ उपहार्यैर्भक्ष्यैः । सर्पजनैः सर्पावृत्तैर्जनैः । वानस्पत्यो वनस्पतेर्मूले देयो नागानां तद्बाधापरिहाराय यो बलिर्निरूपित उपकल्पितः ॥२॥ ते च नागाः स्वं स्वं भागं जनैर्दत्तं सुपर्णाय प्रयच्छन्ति ततो भीताः । गोपीथाय रक्षणाय ॥३॥ विषवीर्याभ्यां यो मदस्तेनाविष्टः । काद्रवेयः कद्रूपुत्रः । गरुडं कदर्थीकृत्य अविगणय्य । यद्वा उपहार्यैः सुपर्णभक्ष्यैः सर्पा

दिव्याम्बरस्रङ्मणिभिः परार्ध्यैरपि भूषणैः ॥ दिव्यगन्धानुलेपैश्च महत्योत्पलमालया ॥६५॥ पूजयित्वा जगन्नाथं प्रसाद्य गरुडध्वजम् ॥ ततः प्रीतोऽभ्यनुज्ञातः परिक्रम्याभिवन्द्य तम् ॥६६॥ सकलत्रसुहृत्पुत्रो द्वीपमब्धेर्जगाम ह ॥ तदैव साऽमृतजला यमुना निर्विषाभवत् ॥ अनुग्रहाद्भगवतः क्रीडामानुषरूपिणः ॥६७॥ इति श्रीम० म०पु० द० पूर्वार्धे कालियनिर्यापणं नाम षोडशोऽध्यायः ॥१६॥ ॥ राजोवाच ॥ नागालयं रमणकं कस्मात्तत्याज कालियः ॥ कृतं किं वा सुपर्णस्य तेनैकेनासमञ्जसम् ॥ १ ॥ ॥श्रीशुक उवाच ॥ उपहार्यैः सर्पजनैर्मासि मासीह यो बलिः ॥ वानस्पत्यो महाबाहो नागानां प्राङ्निरूपितः ॥ २ ॥ स्वं स्वं भागं प्रयच्छन्ति नागाः पर्वणि पर्वणि ॥ गोपीथायात्मनः सर्वे सुपर्णाय महात्मने ॥ ३ ॥ विषवीर्यमदाविष्टः काद्रवेयस्तु कालियः ॥ कदर्थीकृत्य गरुडं स्वयं तं बुभुजे बलिम् ॥ ४॥ तच्छ्रुत्वा कुपितो राजन्भगवान्भगवत्प्रियः ॥ विजिघांसुर्महावेगः कालियं समुपाद्रवत् ॥ ५ ॥ तमापतन्तं तरसा विषायुधः प्रत्यभ्ययादुच्छ्रितनैकमस्तकः ॥ दद्भिः सुपर्णं व्यदशद्ददायुधः करालजिह्वोच्छ्वसितोग्रलोचनः ॥ ६ ॥ तं तार्क्ष्यपुत्रः स निरस्य मन्युमान्प्रचण्डवेगो मधुसूदनासनः ॥ पक्षेण सव्येन हिरण्यरोचिषा जघान कद्रूसुतमुग्रविक्रमः ॥ ७॥ सुपर्णपक्षाभिहतः कालियोऽतीव विह्वलः ॥ ह्रदं विवेश कालिन्द्यास्तदगम्यं दुरासदम् ॥ ८ ॥ तत्रैकदा जलचरं गरुडो भक्ष्यमीप्सितम् ॥ निवारितः सौभरिणा प्रसह्य क्षुधितोऽहरत् ॥ ९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एव जनास्तैर्नागानां संबन्धी यस्मिन्नेकैको नागो दीयते तथाभूतो यो बलिः सुपर्णाय निरूपितस्तत्र स्वं स्वं भागं सर्वे नागाः प्रयच्छन्ति, कालियस्तु न प्रयच्छति, किंत्वन्यैर्दत्तमपि तं बलिं स्वयमेव बुभुजे ॥ ४ ॥ ५ ॥ विषमेवायुधं यस्य सः । प्रत्यभ्ययाद्योद्धुं प्रतिजगाम । उच्छ्रितनैकमस्तक उन्नमितानेकफणः । ददायुधो दन्तायुधः । करालजिह्वश्चासावुच्छ्वसितोग्रलोचनश्च उच्छ्वसितान्युज्जृम्भितान्युग्राणि लोचनानि यस्य सः ॥ ६ ॥ तार्क्ष्यपुत्रो गरुडः । मधुसूदनस्यासनं यस्मिन्सः ॥ ७ ॥ तस्य गरुडस्यागम्यमगाधतया च दुरासदम् ॥ ८ ॥ तदगम्यत्वे कारणमाह—तत्रेति । निवारितोऽपि ॥ ९ ॥ ॥ ॥

१ 'मृष्टजला' इति पाठः । २ भगवत्प्रियः अत एव भगवान्वीर्यवान् गरुडः ।

॥ १० ॥ ११ ॥ लेलिहः सर्पः । अतस्तत्रावात्सीत् ॥ १२ ॥ जाम्बूनदं सुवर्णं तेनालंकृतम् ॥ १३ ॥ असव इन्द्रियाणि । प्रमोदनिभृतात्मान आनन्दपूर्णमनसः ॥ १४ ॥ लब्धेहा लब्धचेष्टाः ॥ १५ ॥ नगा वृक्षा अपि पूर्वं शुष्काः सन्तः सद्य एव विरूढा इत्यर्थः ॥ १६ ॥ ते विप्रा ऊचुः ॥ १७ ॥ १८ ॥ नष्टलब्धप्रजा नष्टप्राया पुनर्लब्धा प्रजा यया सा ॥ १९ ॥ श्रमेण च कर्षिताः उपकूलतः कूलप्रान्ते ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ कालाग्नेर्मृत्युरूपादग्नेः । न मृत्योर्बिभीमः

मीनान्सुदुःखितान्दृष्ट्वा दीनान्मीनपतौ हते ॥ कृपया सौभरिः प्राह तत्रत्यक्षेममाचरन् ॥१०॥ अत्र प्रविश्य गरुडो यदि मत्स्यान्स खादति ॥ सद्यः प्राणैर्वियुज्येत सत्यमेतद्ब्रवीम्यहम् ॥११॥ तं कालियः परं वेद नान्यः कश्चन लेलिहः ॥ अवात्सीद्गरुडाद्भीतः कृष्णेन च विवासितः ॥ १२ ॥ कृष्णं ह्रदाद्विनिष्क्रान्तं दिव्यस्रग्गन्धवाससम् ॥ महामणिगणाकीर्णं जाम्बूनदपरिष्कृतम् ॥ १३ ॥ उपलभ्योत्थिताः सर्वे लब्धप्राणा इवासवः ॥ प्रमोदनिभृतात्मानो गोपाः प्रीत्याऽभिरेभिरे ॥१४॥ यशोदा रोहिणी नन्दो गोप्यो गोपाश्च कौरव ॥ कृष्णं समेत्य लब्धेहा आसँल्लब्धमनोरथाः ॥१५॥ रामश्चाच्युतमालिङ्ग्य जहासास्यानुभाववित् ॥ नगा गावो वृषा वत्सा लेभिरे परमां मुदम् ॥ १६ ॥ नन्दं विप्राः समागत्य गुरवः सकलत्रकाः ॥ ऊचुस्ते कालियग्रस्तो दिष्ट्या मुक्तस्तवात्मजः ॥ १७ ॥ देहि दानं द्विजातीनां कृष्णनिर्मुक्तिहेतवे ॥ नन्दः प्रीतमना राजन् गाः सुवर्णं तदादिशत् ॥ १८ ॥ यशोदापि महाभागा नष्टलब्धप्रजा सती ॥ परिष्वज्याङ्कमारोप्य मुमोचाश्रुकलां मुहुः ॥ १९ ॥ तां रात्रिं तत्र राजेन्द्र क्षुत्तृड्भ्यां श्रमकर्षिताः ॥ ऊषुर्व्रजौकसो गावः कालिन्द्या उपकूलतः ॥ २० ॥ तदा शुचिवनोद्भूतो दावाग्निः सर्वतो व्रजम् ॥ सुप्तं निशीथ आवृत्य प्रदग्धुमुपचक्रमे ॥ २१ ॥ तत उत्थाय संभ्रान्ता दह्यमाना व्रजौकसः ॥ कृष्णं ययुस्ते शरणं मायामनुजमीश्वरम् ॥ २२ ॥ कृष्ण कृष्ण महाभाग हे रामामितविक्रम ॥ एष घोरतमो वह्निस्तावकान् ग्रसते हि नः ॥ २३ ॥ सुदुस्तरान्नः स्वान्पाहि कालाग्नेः सुहृदः प्रभो ॥ न शक्नुमस्त्वच्चरणं संत्यक्तुमकुतोभयम् ॥ २४ ॥ इत्थं स्वजनवैक्लव्यं निरीक्ष्य जगदीश्वरः ॥ तमग्निमपिबत्तीव्रमनन्तोऽनन्तशक्तिधृक् ॥ २५ ॥ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे दावाग्निमोचनं नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ छ ॥ ॥

किंतु त्वच्चरणवियोगादित्याहुः—न शक्नुम इति ॥ २४ ॥ २५ ॥ विमोहानहिदण्डेन ततः स्वं शरणागतान् ॥ गोपानपादनन्तोऽसावनन्तवनवह्नितः ॥ १ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे भावार्थदीपिकायां टीकायां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

१ तत्रत्यानां प्राणिनां क्षेममाचरन् । २ मत्स्यानित्युपलक्षणं प्राणिमात्रस्य प्राण्यन्तरग्रहणाप्रतिबन्धने कालियस्य निर्भयत्वानुपपत्तेः । ३ 'बहिःक्रान्तम्' इति पाठः । ४ उपलभ्य दृष्ट्वा । ५ कौरवेति हे कुरुतन्तो । ६ 'आसन्शुष्का नगा अपि' इति पाठः । ७ 'गावो वृषा वत्सतराः' इति पाठः । ८ एतदग्रे विजयध्वज्यां—'ततश्चास्तंगते भानौ कृष्णो वासमकल्पयत् ॥ सरामः सहगोपालैर्मात्रा पित्रा सगोधनैः ॥' इत्यधिकः श्लोकः । ९ शुचिर्ग्रीष्मः । १० 'कालियदमनो नाम' इति पाठः ।

अष्टादशे ततो ग्रीष्मे वसन्तगुणलक्षिते ॥ अघातयद्बलेनालं प्रलम्बं लीलया हरिः ॥ १ ॥ कृत्वा नृत्यं फणाग्रेषु कालियस्य सकौतुकम् ॥ बलं प्रलम्बतुङ्गांसमारोहयदरातिहा ॥ २ ॥ १ ॥ गोपालच्छद्ममायया गोपालनमेव च्छद्म यस्यां तया मायया ॥ २ ॥ ३ ॥ वसन्तसाम्यमाह चतुर्भिः—यत्र ग्रीष्मेऽपि निर्झराणां निर्ह्रादेन घोषेण निवृत्तस्वनाच्छन्नध्वनयो झिल्लिकाः कठोरध्वनिसूक्ष्मकीटा यस्मिंस्तथाभूतं वृन्दावनं भवति । किंच शश्वत्तेषां निर्झराणां शीकरैरम्बुकणैर्ऋजीषाः स्निग्धा ये द्रुमास्तेषां मण्डलैर्मण्डितम् ॥ ४ ॥ यत्र ग्रीष्मे वने वा । निदाघो ग्रीष्मस्तेन तत्कालीनवह्न्यर्काभ्यां च भवति यो दवस्तापः । अतिशा-

॥ श्रीशुक उवाच ॥ अथ कृष्णः परिवृतो ज्ञातिभिर्मुदितात्मभिः ॥ अनुगीयमानो न्यविशद्व्रजं गोकुलमण्डितम् ॥ १ ॥
व्रजे विक्रीडतोरेवं गोपालच्छद्ममायया ॥ ग्रीष्मो नामर्तुरभवन्नातिप्रेयाञ्छरीरिणाम् ॥ २ ॥ स च वृन्दावनगुणैर्वसन्त इव
लक्षितः ॥ यत्रास्ते भगवान्साक्षाद्रामेण सह केशवः ॥ ३ ॥ यत्र निर्झरनिर्ह्रादनिवृत्तस्वनझिल्लिकम् ॥ शश्वत्तच्छीकरर्जी-
षद्रुममण्डलमण्डितम् ॥ ४ ॥ सरित्सरःप्रस्रवणोर्मिवायुना कह्लारकञ्जोत्पलरेणुहारिणा ॥ न विद्यते यत्र वनौकसां दवो
निदाघवह्न्यर्कभवोऽतिशाद्वले ॥ ५ ॥ अगाधतोयह्रदिनीतटोर्मिभिर्द्रवत्पुरीष्याः पुलिनैः समन्ततः ॥ न यत्र चण्डांशुकरा
विषोल्बणा भुवो रसं शाद्वलितं च गृह्णते ॥ ६ ॥ वनं कुसुमितं श्रीमन्नदच्चित्रमृगद्विजम् ॥ गायन्मयूरभ्रमरं कूजत्कोकि-
लसारसम् ॥ ७ ॥ क्रीडिष्यमाणस्तत्कृष्णो भगवान्बलसंयुतः ॥ वेणुं विरणयन् गोपैर्गोधनैः संवृतोऽविशत् ॥ ८ ॥ प्रवाल-
बर्हस्तबकस्रग्धातुकृतभूषणाः ॥ रामकृष्णादयो गोपा ननृतुर्युयुधुर्जगुः ॥ ९ ॥ कृष्णस्य नृत्यतः केचिज्जगुः केचिदवाद-
यन् ॥ वेणुपाणितलैः शृङ्गैः प्रशशंसुरथापरे ॥ १० ॥ गोपजातिप्रतिच्छन्ना देवा गोपालरूपिणः ॥ ईडिरे कृष्णरामौ च
नटा इव नटं नृप ॥ ११ ॥ भ्रामणैर्लङ्घनैः क्षेपैरास्फोटनविकर्षणैः ॥ चिक्रीडतुर्नियुद्धेन काकपक्षधरौ क्वचित् ॥ १२ ॥ क्वचि-
न्नृत्यत्सु चान्येषु गायकौ वादकौ स्वयम् ॥ शशंसतुर्महाराज साधु साध्विति वादिनौ ॥ १३ ॥ ॥

द्वलेऽतिहरिततृणाकीर्णे । यद्वा अतिक्रान्तशाद्वलेऽपि स्थाने ॥ ५ ॥ ननु शाद्वलमेव कुतस्त्यं तत्राह—अगाधेति । अगाधानि तोयानि यासां तासां ह्रदिनीनां तटस्पर्शिभिरूर्मिभिः पुलिनैः सह द्रवत्पुरीषं पङ्को यस्यास्तस्या भुवः रसं शाद्वलितं शाद्वलरूपतां च विषवदुल्बणा अपि सूर्यरश्मयो न गृह्णते न हरन्ति ॥ ६ ॥ तद्वनम् । नदन्तश्चित्रा मृगा द्विजाश्च यस्मिन् । गायन्तो मयूरा भ्रमराश्च यस्मिन् । कूजन्तः कोकिलाः सारसाश्च यस्मिंस्तदविशत् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ॥ ११ ॥ काकपक्षाश्चूडाकरणात्प्राक्तनकेशाः । भ्रामणादिप्रकारैर्नियुद्धेन बाहुयुद्धेन चिक्रीडतुः ॥ १२ ॥ १३ ॥ ॥ ॥ ॥

१ गोकुलेति प्राग्गोप्रवेशात् । क्रियाविशेषणं वा । २ गोपालनं छद्ममात्रं, वस्तुतस्तु तया मायया दीनजनकृपयैवेति तोष० । ३ आस्ते इति वर्तमानप्रयोगो मुनेः स्कान्दोक्तनित्यविहरणस्फूर्त्यनुसारेणेति तोष० । ४ द्रवत्पुरीषीत्यत्र गौरादित्वान्ङीष् । ५ शाद्वलितमित्याचारक्विपि भावे क्तः । ६ वनं अविशदित्युत्तरश्लोकस्थेनान्वयः । ७ बलेन बलरामेण युतः । ८ पाणितलैः शृङ्गैरिति तृतीया द्वितीयार्थे । ९ गोपालरूपिण इति नित्ययोगे इनिः । १० भ्रामणैरन्योन्यं हस्तग्रहादिना, लङ्घनैरधो निपात्यारोहैः, क्षेपैर्दूरतः प्रक्षेपैः, आस्फोटनैर्भुजाघातैः, आकर्षणैर्बाहुयुद्धादिनेति तोष० । ११ केचन केशगुम्फितवेणीत्रयमित्याहुः ।

कुम्भैः कुम्भवृक्षफलैः अस्पृश्यत्वं नेत्रबन्धश्च तदाद्यैः । मृगाणां खगाणां च चेष्टया ॥ १४ ॥ दर्दुरप्लावैर्मण्डूकप्लुतिभिः । स्पन्दोलिकया दोलालम्बनेन । नृपाणामिव लीलया ॥ १५ ॥ नद्योऽद्रिद्रोण्यः कुञ्जानि च एतेषु ॥ १६ ॥ चारयतोः सतोः तद्वने तस्मिन्वने । तयोर्जिहीर्षया ॥ १७ ॥ १८ ॥ यथायथं वयोबलाद्यनुरूपं द्वन्द्वीभूय ॥ १९ ॥ परिवृढौ नायकौ । तत्र केचन कृष्णसंघट्टिनः कृष्णपक्षीयाः ॥ २० ॥ २१ ॥ वाह्यमानाः पृष्ठेनोह्यमानाः ॥ २२ ॥ २३ ॥ ॥ २४ ॥ कृष्णदृष्टिवञ्चनाय अवरुह्यतेऽस्मिन्नित्यवरोहणं मर्यादा ततः परं दूरमगात् ॥ २५ ॥ धरणिधरेन्द्रवद्गौरवं यस्य तन्निजमासुरं वपुरास्थितः । पुरट-

क्वचिद्बिल्वैः क्वचित्कुम्भैः क्व चामलकमुष्टिभिः ॥ अस्पृश्यनेत्रबन्धाद्यैः क्वचिन्मृगखगेहया ॥ १४ ॥ क्वचिच्च दर्दुरप्लावैर्वि-
विधैरुपहासकैः ॥ कदाचित्स्पन्दोलिकया कर्हिचिन्नृपचेष्टया ॥ १५ ॥ एवं तौ लोकसिद्धाभिः क्रीडाभिश्चेरतुर्वने ॥ नद्य-
द्रिद्रोणिकुञ्जेषु काननेषु सरस्सु च ॥ १६ ॥ पशूंश्चारयतो गोपैस्तद्वने रामकृष्णयोः ॥ गोपरूपी प्रलम्बोऽगादसुरस्तज्जि-
हीर्षया ॥ १७ ॥ तं विद्वानपि दाशार्हो भगवान्सर्वदर्शनः ॥ अन्वमोदत तत्सख्यं वधं तस्य विचिन्तयन् ॥ १८ ॥ तत्रोपा-
हूय गोपालान्कृष्णः प्राह विहारवित् ॥ हे गोपा विहरिष्यामो द्वन्द्वीभूय यथायथम् ॥ १९ ॥ तत्र चक्रुः परिवृढौ गोपा
रामजनार्दनौ ॥ कृष्णसंघट्टिनः केचिदासन्रामस्य चापरे ॥ २० ॥ आचेरुर्विविधाः क्रीडा वाह्यवाहकलक्षणाः ॥ यत्रारो-
हन्ति जेतारो वहन्ति च पराजिताः ॥ २१ ॥ वहन्तो वाह्यमानाश्च चारयन्तश्च गोधनम् ॥ भाण्डीरकं नाम वटं जग्मुः
कृष्णपुरोगमाः ॥ २२ ॥ रामसंघट्टिनो यर्हि श्रीदामवृषभादयः ॥ क्रीडायां जयिनस्तांस्तानूहुः कृष्णादयो नृप ॥ २३ ॥
उवाह कृष्णो भगवान् श्रीदामानं पराजितः ॥ वृषभं भद्रसेनस्तु प्रलम्बो रोहिणीसुतम् ॥ २४ ॥ अविषह्यं मन्यमानः
कृष्णं दानवपुङ्गवः ॥ वहन्द्रुततरं प्रागादवरोहणतः परम् ॥ २५ ॥ तमुद्वहन्धरणिधरेन्द्रगौरवं महासुरो विगतरयो निजं
वपुः ॥ स आस्थितः पुरटपरिच्छदो बभौ तडिद्द्युमानुडुपतिवाडिवाम्बुदः ॥ २६ ॥ निरीक्ष्य तद्वपुरलमम्बरे चरत्प्रदी-
प्तदृग्भ्रुकुटितटोग्रदंष्ट्रकम् ॥ ज्वलच्छिखं कटककिरीटकुण्डलत्विषाद्भुतं हलधर ईषदत्रसत् ॥ २७ ॥ ॥

परिच्छदः सुवर्णालंकारः । तडिद्द्युमान्विद्युद्दीप्तिमानित्यलंकारोपमा । उडुपतिवाडिति रामोपमा । उडुपतिं वहतीत्युडुपतिवाट् । यदि यथोचितस्थानेषु स्थिता विद्युतो भवन्त्युपरि चोडुपतिस्तदा सोऽम्बुदो यथा भाति तद्वद्बभावित्यर्थः ॥ २६ ॥ अलमतिवेगेन । प्रदीप्ते दृशौ यस्मिन्वपुषि तत् । भ्रुकुटितटसँल्लग्ना उग्रा दंष्ट्रा यस्मिंस्तत् । प्रदीप्तदृक् भ्रुकुटितटं यस्मिन्, उग्रा दंष्ट्रा यस्मिंस्तच्च तच्चेति वा । ज्वलन्त्यः शिखाः केशा यस्मिंस्तत् ॥ २७ ॥ ॥

१ द्रोण्योऽद्रिसंधयः । २ बिल्वैर्बिल्वादिभिर्याः क्रीडास्ताभिः । एवमन्याभिश्च चेरतुरित्यग्रिमेणान्वयः । ३ नृपचेष्टा उच्चशिलासिंहासनकौसुमच्छत्रचामरादिमयीति तोष० । ४ रोहिणीसुतं वहन्दानवपुङ्गवः प्रलम्बः कृष्णमविषह्यं मन्यमानः सन्नर्थात्तद्दृष्टिवञ्चनार्थमवरोहणतः परं द्रुततरमगादित्यन्वयः ।

आगतस्मृतिरभय इवात्मनः सार्थं गोपसमूहं विहाय हरन्तं रिपुमहनत् । यद्वा विहायसाऽऽकाशमार्गेणात्मनः प्रासमर्थमिव हरन्तमिति । वज्ररंहसा वज्रवेगेन मुष्टिना ॥२८॥ अपस्मृतो गतस्मृतिः । महारवं समीरयन् ॥ २९ ॥ ३० ॥ तदर्हणं प्रशंसार्हम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ॥ इति श्रीमद्भा० म० पु० दशमस्कन्धे पूर्वार्धे भावार्थदीपिकायां टीकायामष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ ऊनविंशे निविष्टं तु गोपगोकुलमच्युतः ॥ मुञ्जारण्यमरण्याग्ने ररक्ष तन्निपानतः ॥ १ ॥

अथागतस्मृतिरभयो रिपुं बलो विहाय सार्थमिव हरन्तमात्मनः ॥ रुषाहनच्छिरसि दृढेन मुष्टिना सुराधिपो गिरिमिव वज्ररंहसा ॥२८॥ स आहतः सपदि विशीर्णमस्तको मुखाद्वमन्रुधिरमपस्मृतोऽसुरः ॥ महारवं व्यसुरपतत्समीरयन् गिरिर्यथा मघवत आयुधाहतः ॥ २९ ॥ दृष्ट्वा प्रलम्बं निहतं बलेन बलशालिना ॥ गोपाः सुविस्मिता आसन्साधु साध्विति वादिनः ॥ ३० ॥ आशिषोऽभिगृणन्तस्तं प्रशशंसुस्तदर्हणम् ॥ प्रेत्यागतमिवालिङ्ग्य प्रेमविह्वलचेतसः ॥ ३१ ॥ पापे प्रलम्बे निहते देवाः परमनिर्वृताः ॥ अभ्यवर्षन्बलं माल्यैः शशंसुः साधु साध्विति ॥ ३२ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे प्रलम्बवधो नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ क्रीडासक्तेषु गोपेषु तद्गावो दूरचारिणीः ॥ स्वैरं चरन्त्यो विविशुस्तृणलोभेन गह्वरम् ॥१॥ अजा गावो महिष्यश्च निर्विशन्त्यो वनाद्वनम् ॥ इषीकाटवीं निर्विविशुः क्रन्दन्त्यो दावतर्षिताः ॥ २ ॥ तेऽपश्यन्तः पशून्गोपाः कृष्णरामादयस्तदा ॥ जातानुतापा न विदुर्विचिन्वन्तो गवां गतिम् ॥ ३ ॥ तृणैस्तत्खुरदच्छिन्नैर्गोष्पदैरङ्कितैर्गवाम् ॥ मार्गमन्वगमन्सर्वे नष्टाजीव्या विचेतसः ॥४॥ मुञ्जाटव्यां भ्रष्टमार्गं क्रन्दमानं स्वगोधनम् ॥ संप्राप्य तृषिताः श्रान्तास्ततस्ते संन्यवर्तयन् ॥ ५ ॥ ता आहूता भगवता मेघगम्भीरया गिरा ॥ स्वनाम्नां निनदं श्रुत्वा प्रतिनेदुः प्रहर्षिताः ॥ ६ ॥ ततः समन्ताद्वनधूमकेतुर्यदृच्छयाऽभूत्क्षयकृद्वनौकसाम् ॥ समीरितः सारथिनोल्बणोल्मुकैर्विलेलिहानः स्थिरजङ्गमान्महान् ॥ ७ ॥ ॥ ॥

दूरचारिणीः दूरचारिण्यः ॥ १ ॥ वनाद्वनान्तरं निर्विशन्त्यो दावेन तर्षितास्तृषिताः क्रन्दन्त्य इषीकाटवीमत्युच्छ्रितघनतृणविशेषारण्यं निर्विविशुः ॥ २ ॥ कृष्णरामावादी येषां ते न तु तौ ॥ ३ ॥ तासां गवां खुरैर्दद्भिश्च च्छिन्नैस्तृणैर्गोष्पदैरङ्कितैश्च भूप्रदेशैस्तृणैर्वा गवां मार्गमन्वगमन् । नष्टाजीव्या गतजीविकासाधनाः ॥ ४ ॥ मुञ्जाटव्यपि सैव इषीकाटवी ॥ ५ ॥ ६ ॥ गोगोपानां नाशहेतुर्वनवह्निः सर्वतः प्रादुरभूत् । सारथिना वायुना ॥ ७ ॥ ॥ ॥

१ अपस्मृतोऽपस्मारव्याधिग्रस्त इवेति तोष० । २ विस्मयस्तत्कपटवेषादिना । ३ आशिषः—इत्थं चिरं सानुजः सुखं विहरन् नः पाहीत्यादिकाः । ४ तद्गावः तेषां, ताः असंख्या वा गावः । अनित्यत्वात्समासान्ताभावः । ५ अक्षराधिक्यमार्षम् । ६ 'अप्राप्य' इति विज० पाठः । ७ निवर्तयामासुः । ८ एतदग्रे—'कृष्णस्तुङ्गं समारुह्य वृक्षं मेघनिभच्छविः ॥ आत्मानमाह्वयामास दर्शयन् गाः स्वनामतः ॥' इत्ययमधिकः श्लोकश्चक्रवर्तिसंमतः । ९ उल्मुकैरुल्कासदृशस्फुलिङ्गैः । १० अतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिसमासोऽत्र । तद्गुणसंविज्ञानपक्षे तु—'उभावपि वने कृष्णो विचिकाय समंततः' इतिवद्द्वावादिस्नेहव्यञ्जिका लीलेति ज्ञेयमिति तोष० ।

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ कृच्छ्राद्दुर्हरप्रवेशक्षुत्तृड्श्रमादिजनितात् ॥ १२ ॥ क्षणेनैव भाण्डीरं प्रापिताः । ततोऽक्षीण्युन्मील्य विस्मिताः ॥ १३ ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥ १६ ॥ 'श्रीदामादिस्वगोपानां स्वाङ्गमारुह्य हृष्यताम् ॥ स्वैश्वर्यमाविरकरोद्वनवह्निनिपानतः' ॥ १ ॥ ॥ इति श्रीमद्भा० म० पु० दशमस्कन्धे पूर्वार्धे भावार्थदीपिकायां टीकायां एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ विंशे प्रावृट्शरच्छोभावर्णनेन वनोचिताः ॥ प्रावृट्क्रीडा निरूप्यन्ते गोपरामयुजो हरेः

तमापतन्तं परितो दवाग्निं गोपाश्च गावः प्रसमीक्ष्य भीताः ॥ ऊचुश्च कृष्णं सबलं प्रपन्ना यथा हरिं मृत्युभयार्दिता जनाः ॥ ८ ॥ कृष्ण कृष्ण महावीर हे रामामितविक्रम ॥ दावाग्निना दह्यमानान्प्रपन्नांस्त्रातुमर्हथः ॥ ९ ॥ नूनं त्वद्बान्धवाः कृष्ण न चार्हन्त्यवसीदितुम् ॥ वयं हि सर्वधर्मज्ञ त्वन्नाथास्त्वत्परायणाः ॥१०॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ वचो निशम्य कृपणं बन्धूनां भगवान्हरिः ॥ निमीलयत मा भैष्ट लोचनानीत्यभाषत ॥ ११ ॥ तथेति मीलिताक्षेषु भगवानग्निमुल्बणम् ॥ पीत्वा मुखेन तान्कृच्छ्राद्योगाधीशो व्यमोचयत् ॥ १२ ॥ ततश्च तेऽक्षीण्युन्मील्य पुनर्भाण्डीरमापिताः ॥ निशाम्य विस्मिता आसन्नात्मानं गाश्च मोचिताः ॥ १३ ॥ कृष्णस्य योगवीर्यं तद्योगमायाऽनुभावितम् ॥ दावाग्नेरात्मनः क्षेमं वीक्ष्य ते मेनिरेऽमरम् ॥१४॥ गाः संनिवर्त्य सायाह्ने सहरामो जनार्दनः ॥ वेणुं विरणयन्गोष्ठमगाद्गोपैरभिष्टुतः ॥ १५ ॥ गोपीनां परमानन्द आसीद्गोविन्ददर्शने ॥ क्षणं युगशतमिव यासां येन विनाभवत् ॥ १६ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे दावाग्निपानं नामैकोनविंशोध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ तयोस्तदद्भुतं कर्म दावाग्नेर्मोक्षमात्मनः ॥ गोपाः स्त्रीभ्यः समाचख्युः प्रलम्बवधमेव च ॥ १ ॥ गोपवृद्धाश्च गोप्यश्च तदुपाकर्ण्य विस्मिताः ॥ मेनिरे देवप्रवरौ कृष्णरामौ व्रजं गतौ ॥ २ ॥ ततः प्रावर्तत प्रावृट् सर्वसत्त्वसमुद्भवा ॥ विद्योतमानपरिधिर्विस्फूर्जितनभस्तला ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ १ ॥ हेयादेयोपमानेन प्रावृट्शरदृतुश्रियोः ॥ वर्णनं त्वद्भुतैश्वर्यकृष्णलीलाविवक्षया ॥ २ ॥ १ ॥ २ ॥ तत्र प्रावृड्वर्णनं—तत इत्यादि द्वाविंशत्या । सर्वेषां प्राणिनां समुद्भव उत्पत्तितो जीवनतश्च यस्यां सा प्रावृट् । विद्योतमानाः परिधयः परिवेषादिशोभा यस्यां सा । विस्फूर्जितं संक्षुभितं नभस्तलं यस्यां सा ॥३॥

१ 'रामामोघविक्रम' इति पाठः । २ दुःखमनुभवितुम् । छान्दसोऽयं प्रयोगः । 'अवसादितुम्' इति पाठश्चक्रवर्ति-तोषण्योः संमतः । अव समन्तात् सादो येषां तेऽवसादास्तद्वदाचरितुमपि नार्हन्तीत्याचारक्विबन्तात्तुमुनिति तट्टीका । ३ बन्धूनां स्वैकमित्राणाम् । ४ निशाम्य दृष्ट्वा । ५ क्षेमं क्षेमशब्दात्तत्करोतीति णिजन्तात्पचाद्यचि ज्ञेयं । ६ 'तं मेनिरे' इति पाठः । ७ नास्ति मरो मरणं यस्मात्तम् । ८ क्षणमिति क्लीबत्वमार्षम् । ९ स्त्रीभ्यः स्वमात्रादिभ्यः । ताः श्रावयितुमित्यर्थः । तुमुनः कर्मणि चतुर्थी । १० तत इत्यारभ्यैवाध्यायारम्भः, तयोरित्यादिश्लोकद्वयं तु पूर्वाध्यायान्तेऽपेक्षितमिति भाति । हेयादेयोपमानेनेत्यादिश्लोकेनाध्यायार्थं निरूप्याग्रे तत्र प्रावृड्वर्णनमिति श्रीधरस्वामिकृतव्याख्यानस्वरसात् । तोषण्यां च क्रमप्राप्तां वर्षाशरत्क्रीडां वक्तुं ग्रीष्मवत्तदृतोः श्रियं वर्णयन् तत्रालंकाराय हेयोपादेयोपमां दर्शयतीत्यवतरणाच्च ।

सान्द्रैर्निबिडैर्नीलाम्बुदैर्विद्युद्गर्जितसहितैराच्छन्नम् । सगुणं गुणैराच्छन्नं जीवाख्यम् । विद्युद्गर्जिताम्बुदानां सत्त्वरजस्तमोभिरुपमा ॥ ४ ॥ पर्जन्यः सूर्यः। स्वगोभिर्निजरश्मिभिः । काले यथोचितसमये । अत्र राजोपमा करादानतः समये पुनर्दानतश्च सूचिता ॥ ५ ॥ अस्य विश्वस्य प्रीणनमाप्यायनकरं जीवनमुदकं मुमुचुः । कृपालवो यथा तप्तं जनं निरीक्ष्यानुकम्पमानास्तदाप्यायनाय स्वजीवनमपि त्यजन्ति तद्वन्महान्तो मेघास्तडिन्नेत्रैर्विश्वं तप्तं निरीक्ष्य वायुभिर्वेपिता जीवनं मुमुचुरिति ॥६॥ तपसा ग्रीष्मेण कृशा । देवमीढा पर्जन्यसिक्ता । वर्षीयसी उच्छूना पुष्टा । काम्यं तपो यस्य तस्य तनुः कामान्संप्राप्य यथेति ॥ ७ ॥ ॥८॥ नित्यकर्मावसाने आचार्यनिनदं श्रुत्वा तच्छिष्या यथाऽधीयते तद्वदिति ॥ ९ ॥ अनुशुष्यतीरनुशुष्यन्त्यः । अस्वतन्त्रस्येन्द्रियपरतन्त्रस्य । स्वतन्त्रस्य

सान्द्रनीलाम्बुदैर्व्योम सविद्युत्स्तनयित्नुभिः ॥ अस्पष्टज्योतिराच्छन्नं ब्रह्मेव सगुणं बभौ ॥ ४ ॥ अष्टौ मासान्निपीतं यद्भूम्याश्चोदमयं वसु ॥ स्वगोभिर्मोक्तुमारेभे पर्जन्यः काल आगते ॥५॥ तडित्वन्तो महामेघाश्चण्डश्वसनवेपिताः ॥ प्रीणनं जीवनं ह्यस्य मुमुचुः करुणा इव ॥ ६ ॥ तपःकृशा देवमीढा आसीद्वर्षीयसी मही ॥ यथैव काम्यतपसस्तनुः संप्राप्य तत्फलम् ॥७॥ निशामुखेषु खद्योतास्तमसा भान्ति न ग्रहाः ॥ यथा पापेन पाखण्डा नहि वेदाः कलौ युगे ॥८॥ श्रुत्वा पर्जन्यनिनदं मण्डूका व्यसृजन्गिरः ॥ तूष्णीं शयानाः प्राग्यद्वद्ब्राह्मणा नियमात्यये ॥ ९ ॥ आसन्नुत्पथवाहिन्यः क्षुद्रनद्योऽनुशुष्यतीः ॥ पुंसो यथाऽस्वतन्त्रस्य देहद्रविणसम्पदः ॥१०॥ हरिता हरिभिः शष्पैरिन्द्रगोपैश्च लोहिता ॥ उच्छिलीन्ध्रकृतच्छाया नृणां श्रीरिव भूरभूत् ॥ ११ ॥ क्षेत्राणि सस्यसम्पद्भिः कर्षकाणां मुदं ददुः ॥ धनिनामुपतापं च दैवाधीनमजानताम् ॥१२॥ जलस्थलौकसः सर्वे नववारिनिषेवया ॥ अबिभ्रद्रुचिरं रूपं यथा हरिनिषेवया ॥१३॥ सरिद्भिः सङ्गतः सिन्धुश्चुक्षुभे श्वसनोर्मिमान् ॥ अपक्वयोगिनश्चित्तं कामाक्तं गुणयुग्यथा ॥ १४ ॥ ॥ ॥

निरङ्कुशस्येति वा ॥ १० ॥ हरिभिर्नीलैः शष्पैर्बालतृणैर्नीलवर्णा । क्वचिदिन्द्रगोपैः कीटविशेषैर्लोहिता । तत्र तत्रोच्छिलीन्ध्रैश्छत्राकारैरुद्भिदैः कृतच्छाया नृणां राज्ञां श्रीः सेनासम्पदिव ॥ ११ ॥ क्षेत्राणीति । तदा हि वृष्टेरविच्छेदे लसन्तः प्रियंग्वादयो मुदं ददति, विच्छेदे शुष्यन्तोऽनुतापं चेति ॥ १२ ॥ अबिभ्रदबिभरुः यथा हरिनिषेवयेति । हरिसेवायां प्रवृत्ता हि सद्य एव सर्वे रुचिरा भवन्ति । तस्याः परमधर्मत्वात्परमसुखत्वाच्च तद्वदिति ॥ १३ ॥ कामाक्तं कामवासनायुक्तमिति श्वसनोर्मिसाम्यम् । गुणैर्विषयैर्युज्यत इति सरित्सङ्गतिसाम्यम् ॥ १४ ॥ ॥ ॥ ॥

१ जीवाख्यमिति नभोवल्लेपशून्यं ब्रह्मोपास्यमित्यादेयोपमा । २ राजोपमेति स हि वसु आदत्ते काले ददाति च । ३ इयं दानशूरैरादेयोपमा । ४ 'प्राणनम्' इति पाठः तत्रापि स एवार्थः । ५ भोगार्थं तपसा वृथाऽऽयुर्व्ययो न कार्य इति हेयोपमा । ६ पाखण्डशास्त्रं नादेयमिति हेयोपमा । ७ नित्यकर्मसमाप्त्यनन्तरमध्येतव्यमित्यादेयोपमा । एवमग्रेऽपि हेयोपादेयत्वं विभावनीयं टीकान्तरतो वा ज्ञेयम् । ८ 'मानिनामुपतापं वै' इति पाठः । तत्र वै समुच्चये । यतो मानिनां तदभिमानवतामिति तोष० । श्लेषेण यथा क्षेत्राणि देहाः अन्नादिसंपद्भिः । ९ 'अबिभ्रन् रुचिरम्' इत्यपि पाठः । उभयत्राप्यार्षत्वं समानम् । १० श्वसनेन वायुनोर्मिमान् । ११ साधनावस्थायां तस्याः सुखावहपरमधर्मत्वात् साध्यावस्थायां परमसुखरूपत्वाच्च ।

अधोक्षज एव चेतो येषां ते ॥१५॥ असंस्कृता अक्षुण्णा नाभ्यस्यमाना इत्यसंस्कृतसाम्यम् । कालेन चाहता इति तृणाच्छादनसाम्यम् ॥ १६ ॥ यथा कामिन्यः पुंश्चल्यः ॥१७॥ निर्गुणं ज्यारहितमपि गुणिनि गर्जितशब्दवति अभादशोभत । गुणव्यतिकरात्मके व्यक्ते प्रपञ्चेऽगुणवान्निर्गुणः पुरुषो यथेति ॥१८॥ स्वभासा भासितयाऽहंमत्येति स्वचैतन्येनैव प्रकाशितेनाहंकारेण च्छन्नो जीवो यथा । यद्वा अहं विद्वान् दाता वेत्ता शूर इति स्वप्रतीत्यैवारोपितया इति ॥ १९ ॥ मेघागमेनोत्सवो येषामतो हृष्टाः ॥ २० ॥ नानात्ममूर्तयः अनेकरूपदेहाः ॥ २१ ॥ अशान्तानि पङ्ककण्टकादियुक्तानि रोधांसि तटानि येषां तेष्वपि न्यूषुर्नितरामवसन् । सारसाश्चक्रवाकाः । अशान्तानि घोराण्यनुपरतानि वा कृत्यानि येषु तेष्वपि गृहेषु ॥ २२ ॥ ईश्वरे इन्द्रे ॥ २३ ॥ नुन्नाः प्रेरिताः । आशिषः

गिरयो वर्षधाराभिर्हन्यमाना न विव्यथुः ॥ अभिभूयमाना व्यसनैर्यथाऽधोक्षजचेतसः ॥ १५ ॥ मार्गा बभूवुः संदिग्धास्तृणैश्छन्ना ह्यसंस्कृताः ॥ नाभ्यस्यमानाः श्रुतयो द्विजैः कालहता इव ॥ १६ ॥ लोकबन्धुषु मेघेषु विद्युतश्चलसौहृदाः ॥ स्थैर्यं न चक्रुः कामिन्यः पुरुषेषु गुणिष्विव ॥ १७ ॥ धनुर्वियति माहेन्द्रं निर्गुणं च गुणिन्यभात् ॥ व्यक्ते गुणव्यतिकरेऽगुणवान्पुरुषो यथा ॥ १८ ॥ न रराजोडुपश्छन्नः स्वज्योत्स्नाराजितैर्घनैः ॥ अहंमत्या भासितया स्वभासा पुरुषो यथा ॥१९॥ मेघागमोत्सवा हृष्टाः प्रत्यनन्दन् शिखण्डिनः ॥ गृहेषु तप्ता निर्विण्णा यथाच्युतजनागमे ॥२०॥ पीत्वापः पादपाः पद्भिरासन्नानात्ममूर्तयः ॥ प्राक्क्षामास्तपसा श्रान्ता यथा कामानुसेवया ॥ २१ ॥ सरस्स्वशान्तरोधस्सु न्यूषुरङ्गापि सारसाः ॥ गृहेष्वशान्तकृत्येषु ग्राम्या इव दुराशयाः ॥ २२ ॥ जलौघैर्निरभिद्यन्त सेतवो वर्षतीश्वरे ॥ पाखण्डिनामसद्वादैर्वेदमार्गाः कलौ यथा ॥२३॥ व्यमुञ्चन्वायुभिर्नुन्ना भूतेभ्योऽथामृतं घनाः ॥ यथाशिषो विश्पतयः काले काले द्विजेरिताः ॥ २४ ॥ एवं वनं तद्वर्षिष्ठं पक्वखर्जूरजम्बुमत् ॥ गोगोपालैर्वृतो रन्तुं सबलः प्राविशद्धरिः ॥ २५ ॥ धेनवो मन्दगामिन्य ऊधोभारेण भूयसा ॥ ययुर्भगवताहूता द्रुतं प्रीत्या स्नुतस्तनीः ॥ २६ ॥ वनौकसः प्रमुदिता वनराजीर्मधुच्युतः ॥ जलधारा गिरेर्नादानासन्ना ददृशे गुहाः ॥ २७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कामान् । विश्पतयो राजानः, वणिजां पतयो वा । द्विजेरिताः पुरोहितैरुक्ताः ॥ २४ ॥ प्रावृषि कृतां क्रीडां वर्णयति—एवं वनमिति सप्तभिः । वर्षिष्ठं समृद्धम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ वनौकसः पुलिन्दीः प्रमुदिता भगवान्ददृशे । तथा वनराजीर्मधुच्युतो मधुस्रवा ददृशे । गिरेः सकाशाज्जलधाराश्च तासां नादानासन्ना निकटवर्तिनीर्गुहाश्च । यद्वा वनौकसः प्रमुदिता आसन् । तथा वनराजीर्वनराजयो वनपरम्परा मधुच्युत आसन् । गिरेर्जलधारा आसन् । तानेवंभूतानाददृशे सर्वतो ददर्श भगवान् । तथा धाराणां नादान्गुहाश्चेति ॥ २७ ॥ ॥ ॥ ॥

१ स्थूलवामनादिप्रकारकदेहा इत्यर्थः । २ व्यसनै रोगादिविघ्नैर्देवादिकृतैर्बह्वन्तरायैश्च । ३ गुणिषु वैदग्ध्यादियुक्तेष्वपि । ४ वृक्षपक्षे—तपसा ग्रीष्मतापेन, पुरुषपक्षे क्षुदादिदुःखेन । ५ पुण्यवशात्प्राप्तानां कामानामनुसेवया । ६ ईश्वरे देवेन्द्रे इति स्वैरतयाविसृष्टा सेतुभङ्गाद्धर्ममर्यादाभङ्गकृतपाखण्डिसाम्यम् । ७ स्तनीः स्तन्यः । 'स्नुतस्तनाः' इति तोषणीपाठः ।

॥२८॥२९॥३०॥३१॥ शरदं वर्णयति—एवं निवसतोरित्यष्टादशभिः। विगतान्यभ्राणि यस्यां सा, स्वच्छान्यम्बूनि यस्यां सा, अपरुषः शान्तोऽनिलो यस्यां सा च सा च ॥३२॥ नीरजानामुत्पत्तिर्यया तया शरदा कृत्वा। नीरजानामुत्पत्त्या वा ॥३३॥ व्योम्नोऽब्दमिति व्योमादीनां चतुर्णां चतुरो मलान् शरदहरत्, आश्रमिणां चतुर्णां कृष्णे जाता भक्तिर्यथाऽशुभमसुखं हरति। तथा हि—ब्रह्मचारिणो गुर्वर्थोदकाहरणादिकष्टं यथा भक्तिर्हरति। तया पूर्णस्य तेनानुपयोगात्। गुरुभिरपि कृतार्थस्य तस्यानियोगात्। एवं व्योम्नोऽब्दं शरज्जहार। यथा च गृहिणोऽपत्यादिसांकर्यं भक्तिर्हरति, विविक्तवासरुच्युत्पत्तेः। तथा भूतानां शाबल्यं सांकर्यं शरत्। वर्षासु वृष्टिभिया संकुलानि वसन्ति। यथा च वनस्थस्य मलधारणक्लेशं भक्तिर्हरति एवं भुवः पङ्कं शरत्। यथाच यतीनां कामादि-

क्वचिद्वनस्पतिक्रोडे गुहायां चाभिवर्षति ॥ निर्विश्य भगवान्रेमे कन्दमूलफलाशनः ॥ २८ ॥ दध्योदनं समानीतं शिलायां सलिलान्तिके ॥ संभोजनीयैर्बुभुजे गोपैः संकर्षणान्वितः ॥ २९ ॥ शाद्वलोपरि संविश्य चर्वतो मीलितेक्षणान् ॥ तृप्तान्वृषान्वत्सतरान्गाश्च स्वोधोभरश्रमाः ॥ ३० ॥ प्रावृट्श्रियं च तां वीक्ष्य सर्वभूतमुदावहाम् ॥ भगवान्पूजयांचक्रे आत्मशक्त्युपबृंहिताम् ॥ ३१ ॥ एवं निवसतोस्तस्मिन्रामकेशवयोर्व्रजे ॥ शरत्समभवद्व्यभ्रा स्वच्छाम्ब्वपरुषानिला ॥ ३२ ॥ शरदा नीरजोत्पत्त्या नीराणि प्रकृतिं ययुः ॥ भ्रष्टानामिव चेतांसि पुनर्योगनिषेवया ॥ ३३ ॥ व्योम्नोऽब्दं भूतशाबल्यं भुवः पङ्कमपां मलम् ॥ शरज्जहाराश्रमिणां कृष्णे भक्तिर्यथाऽशुभम् ॥ ३४ ॥ सर्वस्वं जलदा हित्वा विरेजुः शुभ्रवर्चसः ॥ यथा त्यक्तैषणाः शान्ता मुनयो मुक्तकिल्बिषाः ॥ ३५ ॥ गिरयो मुमुचुस्तोयं क्वचिन्न मुमुचुः शिवम् ॥ यथा ज्ञानामृतं काले ज्ञानिनो ददते न वा ॥३६॥ नैवाविन्दन्क्षीयमाणं जलं गाधजलेचराः ॥ यथायुरन्वहं क्षय्यं नरा मूढाः कुटुम्बिनः ॥ ३७ ॥ गाधवारिचरास्तापमविन्दन् शरदर्कजम् ॥ यथा दरिद्रः कृपणः कुटुम्ब्यविजितेन्द्रियः ॥३८॥ शनैः शनैर्जहुः पङ्कं स्थलान्यामं च वीरुधः ॥ यथाहंममतां धीराः शरीरादिष्वनात्मसु ॥ ३९ ॥ निश्चलाम्बुरभूत्तूष्णीं समुद्रः शरदागमे ॥ आत्मन्युपरते सम्यङ्मुनिर्व्युपरतागमः ॥ ४० ॥ ॥ ॥

वासनामलं श्रीकृष्णभक्तिर्हरति एवमपां मलं शरदिति ॥ ३४ ॥ त्यक्तैषणाः त्यक्ताः पुत्रवित्तलोकैषणा यैस्ते ॥ ३५ ॥ गिरय इति। अयं भावः—नह्युपाध्यायाः कर्मविद्यामिव ज्ञानिनो ज्ञानामृतं सर्वतो वितरन्ति, अपितु कृपया क्वचिदेव। एवं गिरयः शिवं निर्मलं तोयं क्वचिन्मुमुचुः क्वचिन्न। न पुनः प्रावृषीव सर्वत इति ॥ ३६ ॥ गाधे क्षुद्रे जले चरन्तीति तथा ते मीनादयः ॥ ३७ ॥ अविन्दन् लेभिरे ॥ ३८ ॥ शनैः शनैरिति। तत्र ममतामिव पङ्कमहन्तामिव आमतामपक्वतां जहुरिति ॥ ३९ ॥ आत्मन्युपरते त्यक्तक्रिये मुनिरिव निश्चलाम्बुः स एव व्युपरतागमो निवृत्तवेदघोष इव तूष्णीमभूदिति ॥ ४० ॥ ॥

१ मेघे वर्षति सति। २ 'निर्विश्यन' इति पाठः। ३ चर्वतः रोमन्थायमानान्। ४ पूजयांचक्रे साधु अमन्यत। ५ मुक्तं किल्बिषं संसारहेतुः कर्म यैः। ६ ममताया बाह्यत्वात्पङ्केन साम्यं अहंतायाश्चान्तरत्वात् आमेन अपक्वतयेति ज्ञेयम्। ७ आत्मनि मनसि।

केदारेभ्यो बद्धे सेतुशालिक्षेत्रेभ्यो दृढैः सेतुभिरपोऽगृह्णन्। ततः परं वृष्ट्यभावात्। प्राणैरिन्द्रियैः। तन्निरोधेनेन्द्रियप्रत्याहारेण ॥४१॥ देहाभिमानजं बोध इव व्रजयोषितां मुकुन्द इव चेत्यर्थः ॥ ४२ ॥ शरदा विमलास्तारका यस्मिंस्तत्। शब्दब्रह्मणो वेदस्यार्थान् पूर्वोत्तरमीमांसानिर्णीतान्दर्शयतीति तथा तद्वत् ॥४३॥ ॥ ४४ ॥ समोऽन्यूनाधिकः शीतश्चोष्णश्च तम्, नतु गोप्यः। कृष्णापहृतचेतस्त्वेन तासां संतापो दुःसह इति। यद्वा नकार उपमार्थः। तदा कृष्णहृतचेतस इति चेतसा कृष्णमाश्लिष्य यथेत्यर्थः ॥ ४५ ॥ पुष्पिण्यो गर्भिण्यः। अन्वीयमानाः स्ववृषैः स्वपतिभिरनिच्छन्त्योऽपि बलादनुगम्यमानाः। ईश्वराराधनार्थाः क्रियाः बलात्फलैरनुगम्यमानाः समस्तभोगगर्भा यथेति ॥ ४६॥ कुमुत् कुमुदम्। कुत्सिता मुत् यस्येति दस्युसाम्यम् ॥४७॥ आग्रयणैर्नवान्नप्राशनार्थैर्वैदिकैरै-

केदारेभ्यस्त्वपोऽगृह्णन्कर्षका दृढसेतुभिः ॥ यथा प्राणैः स्रवज्ज्ञानं तन्निरोधेन योगिनः ॥४१॥ शरदर्कांशुजांस्तापान्भूतानामुडुपोऽहरत् ॥ देहाभिमानजं बोधो मुकुन्दो व्रजयोषिताम् ॥ ४२ ॥ खमशोभत निर्मेघं शरद्विमलतारकम् ॥ सत्त्वयुक्तं यथा चित्तं शब्दब्रह्मार्थदर्शनम् ॥ ४३ ॥ अखण्डमण्डलो व्योम्नि रराजोडुगणैः शशी ॥ यथा यदुपतिः कृष्णो वृष्णिचक्रावृतो भुवि ॥ ४४ ॥ आश्लिष्य समशीतोष्णं प्रसूनवनमारुतम् ॥ जनास्तापं जहुर्गोप्यो न कृष्णहृतचेतसः ॥४५॥ गावो मृगाः खगा नार्यः पुष्पिण्यः शरदाभवन् ॥ अन्वीयमानाः स्ववृषैः फलैरीशक्रिया इव ॥४६॥ उदहृष्यन्वारिजानि सूर्योत्थाने कुमुद्विना ॥ राज्ञा तु निर्भया लोका यथा दस्यून्विना नृप ॥ ४७ ॥ पुरग्रामेष्वाग्रयणैरैन्द्रियैश्च महोत्सवैः ॥ बभौ भूः पक्वसस्याढ्या कलाभ्यां नितरां हरेः ॥४८॥ वणिङ्मुनिनृपस्नाता निर्गम्यार्थान्प्रपेदिरे ॥ वर्षरुद्धा यथा सिद्धाः स्वपिण्डान्काल आगते ॥४९॥ ॥ इति श्रीमद्भा० म० पु० द० पूर्वार्धे शरद्वर्णनं नाम विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्थं शरत्स्वच्छजलं पद्माकरसुगन्धिना ॥ न्यविशद्वायुना वातं स गोगोपालकोऽच्युतः ॥ १ ॥ कुसुमितवनराजिशुष्मिभृङ्गद्विजकुलघुष्टसरःसरिन्महीध्रम् ॥ मधुपतिरवगाह्य चारयन्गाः सहपशुपालबलश्चुकूज वेणुम् ॥२॥

न्द्रियैरिन्द्रियार्थैर्लौकिकैश्च महोत्सवैः। कलाभ्यां रामकृष्णाभ्यां दर्शनादिमहोत्सवाभ्याम् ॥४८॥ वणिजो यतयो नृपाः स्नातकाश्च दृष्टादृष्टाभ्यां वर्षरुद्धाः सन्तो निर्गम्यार्थान्वाणिज्यस्वाच्छन्द्यदिग्विजयविद्यादीन्प्रपेदिरे प्रापद्यन्त। यथा मन्त्रयोगादिसिद्धाः। आयुषा रुद्धाः काले आगते स्वपिण्डान्योगादिप्राप्यान्देवादिदेहानिति ॥४९॥ इति श्रीमद्भा० म० पु० दशमस्कन्धे पूर्वार्धे भा० दी० टीकायां विंशतितमोऽध्यायः ॥२०॥ ॥ एकविंशे शरद्रम्यवृन्दावनगते हरौ ॥ तद्वेणुस्वनमाकर्ण्य गोपीभिर्गीतमीर्यते ॥ १ ॥ इत्थमेवंभूतं वनम्। तदेवाह—शरदा स्वच्छानि जलानि यस्मिंस्तत्। वायुना वातमनुगतं तदेकव्याप्तमित्यर्थः ॥१॥ ततश्च कुसुमितवनराजिषु शुष्मिणो मत्ता भृङ्गा द्विजाः खगाश्च तेषां कुलानि तैर्घुष्टाः सरांसि सरितो महीध्राश्च यस्मिंस्तद्वनं कृष्णोऽवगाह्य प्रविश्य वेणुमवादयत् ॥ २ ॥

१ 'कुत्सिते मुद्यस्य' इत्यपि पाठः। २ मृगाः खगा इत्यार्षम्। मृग्यः खग्यः इत्यर्थः। ३ 'न्यविशत्पालको वनं' इति पाठः। 'अच्युत' इति पाठे वनमिति शेषः। ४ मधुपतिर्गोपपतिः श्लेषेण मधोर्वसन्तस्यापि पतिरिति वनशोभातिशयः। ५ चुकूजेत्यन्तर्भूतण्यर्थः, वादयांचक्र इत्यर्थः। ६ दृष्टं पङ्कादिना मार्गरोधादि, अदृष्टं प्राणिहिंसादि।

तत्कृष्णवेणुगीतं स्मरस्योदयो यस्मात्तदाश्रुत्य श्रुत्वा परोक्षं यथा भवति तथा, व्रजे स्थितत्वात् ॥ ३ ॥ विक्षिप्तमनसो व्याकुलचित्ताः ॥ ४ ॥ यादृशं कृष्णस्मरणं तासां मनसः क्षोभकं जातं तदाह—बर्हापीडमिति । नटवद्वरं वपुर्बिभ्रद्वृन्दावनं प्राविशत् । कथंभूतं वनम् । स्वपदैरङ्कितै रमणं रतिजनकम् । गोपवृन्दैर्गीतकीर्तिः । तथा बर्हमयमापीडं शिरोभूषणं बिभ्रत् । बर्हमापीडो यस्मिन्निति वपुषो विशेषणं वा । वेणुवादनमुत्प्रेक्षते—रन्ध्रान्वेणोरिति । अतो नूनमधरसुधैव पूर्णाद्वेणोरुच्चलन्ती गीतवत्प्रसर्पितुमर्हतीति भावः ॥ ५ ॥ अभिरेभिरे वर्णयन्त्यः पदे पदे परमानन्दमूर्तिं कृष्णं परिरब्धवत्यः ॥ ६ ॥ अनुवर्णनमेवाह—अक्षण्वतामिति त्रयोदशभिः । अक्षण्वतां चक्षुष्मतां तावदिदमेव फलं प्रियदर्शनं परमन्यन्न विदामः, न विद्म इत्यर्थः । तच्च फलं सखिभिः सह

तद्व्रजस्त्रिय आश्रुत्य वेणुगीतं स्मरोदयम् ॥ काश्चित्परोक्षं कृष्णस्य स्वसखीभ्योऽन्ववर्णयन् ॥ ३ ॥ तद्वर्णयितुमारब्धाः स्मरन्त्यः कृष्णचेष्टितम् ॥ नाशकन्स्मरवेगेन विक्षिप्तमनसो नृप ॥४॥ बर्हापीडं [2]नटवरवपुः कर्णयोः कर्णिकारं बिभ्रद्वासः कनककपिशं वैजयन्तीं च मालाम् ॥ रन्ध्रान्वेणोरधरसुधया पूरयन् गोपवृन्दैर्वृन्दारण्यं [3]स्वपदरमणं प्राविशद्गीतकीर्तिः ॥५॥ इति वेणुरवं राजन्सर्वभूतमनोहरम् ॥ श्रुत्वा व्रजस्त्रियः सर्वा वर्णयन्त्योऽभिरेभिरे ॥६॥ ॥ गोप्य ऊचुः ॥ अक्षण्वतां फलमिदं न परं विदामः सख्यः पशूननुविवेशयतोर्वयस्यैः ॥ वक्त्रं व्रजेशसुतयोरनुवेणु जुष्टं यैर्वा निपीतमनुरक्तकटाक्षमोक्षम् ॥ ७ ॥ चूतप्रवालबर्हस्तबकोत्पलाब्जमालानुपृक्तपरिधानविचित्रवेषौ ॥ मध्ये विरेजतुरलं पशुपालगोष्ठ्यां रङ्गे यथा नटवरौ क्वच [4]गायमानौ ॥ ८॥ गोप्यः किमाचरदयं कुशलं [5]स्म वेणुर्दामोदराधरसुधामपि गोपिकानाम् ॥ भुङ्क्ते स्वयं यदवशिष्टरसं ह्रदिन्यो हृष्यत्त्वचोऽश्रु मुमुचुस्तरवो यथार्याः ॥ ९ ॥

पशून्वनं प्रवेशयतो रामकृष्णयोर्वक्त्रं यैर्निपीतं तैरेव जुष्टं सेवितं, नान्यैरित्यर्थः । कथंभूतं वक्त्रम् । अनुवेणु वेणुमनुवर्तमानं तं वादयत् । तथाऽनुरक्तकटाक्षमोक्षं स्निग्धकटाक्षविसर्गम् । अथवा यैर्निपीतं तयोर्वक्त्रं तैर्यज्जुष्टमिदमेवाक्षण्वतामक्ष्णोः फलमिति ॥ ७ ॥ अन्या आहुः—चूतेति । चूतप्रवालादीनां चित्राभिर्मालाभिरनुपृक्ते ईषदन्तरान्तरतः संयुक्ते परिधाने नीलपीताम्बरे ताभ्यां विचित्रो वेषो ययोस्तौ क्वच कदाचित्पशुपालगोष्ठ्यां गोपालसभायां मध्ये अलमत्यर्थं विरेजतुः । अहो गोपानां पुण्यमिति भावः ॥ ८ ॥ अन्या ऊचुः—हे गोप्यः, अयं वेणुः किं स्म पुण्यमाचरत्कृतवान् । कथम् । यद्यस्माद्गोपिकानामेव भोग्यां सतीमपि दामोदराधरसुधां स्वयं स्वातन्त्र्येण यथेष्टं भुङ्क्ते । कथम् । अवशिष्टरसं केवलमवशिष्टं रसमात्रं यथा भवति तथा । यतो यासां ह्रदि-

१ यद्वा तन्मयतयान्योन्यं कृष्णं मत्वालिङ्गितवत्यः । २ नटवरेति बहुव्रीहिरभेदेऽपि भेदोपचारात्, यद्वा तद्वपुः बिभ्रत् शोभाभिः पुष्णन् । ३ स्वपदैः सर्वत्राङ्कितैः सर्वेषां सुखकरं, यद्वा स्वपदयो रमणं परागपत्रादिसमयत्वेन रञ्जकम् । ४ गायेन गानेन मानः पूजा ययोरितिवार्थः, यद्वा गाने मानः गर्वः अस्मत्समो युष्मासु को गायकोऽस्ति सोऽत्रागत्य गायत्वित्यादिरूपो ययोस्तौ । ५ यत एतादृशो वेणुः अतोऽयं गोप्यः क्वापि संगोप्य रक्षणीयः । अत्र—'स्ववेणुः' इति पाठः, स च श्रीधरीटीकाननुगुणत्वान्नादृतः । ६ अनु ज्येष्ठभ्रातुः पश्चात् स्थितं वेणुजुष्टं । ७ अनुरक्तजनानां कटाक्षमोक्षो यत्र, अनुरक्तजनेषु वा कटाक्षमोक्षो यस्य । तेषामिन्द्रियवतां इदं निदानं सर्वेन्द्रियसाफल्यं विद्मः नान्यत् । यद्वा प्रीत्या जुष्टं दृष्टं यत् इदमेव परं केवलं फलं न विद्मः किं तर्हि अधरामृतपानद्वारा यैर्निपीतं तेषां यन्निपानरूपं फलं इदमेवेति । यद्वा दृष्टं यत् इदमेव चक्षुःफलं इत्येतावद्विद्मः यैस्तु निपीतं तेषां फलं वक्तुं न पार्यते इति शेष इति तोष० । ८ यद्वाऽवशिष्टो रसो रागो यत्र । सुधा भुक्तैव द्रवमात्रमवशिष्टमित्यर्थः । चक्रवर्ती तु न वशिष्टः अवशिष्टो रसः किंचिन्मात्रोपि यत्र तद्यथा भवति तथेति त्याचख्यौ । यद्वा यदवशिष्टरसं यस्य वेणोरवशिष्ट उच्छिष्टो यो रसो नादरूपस्तं ह्रदिन्योऽपि भुञ्जते । यतो हृष्यत्त्वचः ।

नीनां पयसा पुष्टस्ता मातृतुल्या ह्रदिन्यो हृष्यत्त्वचो विकसितकमलवनमिषेण रोमाञ्चिता लक्ष्यन्ते । येषां वंशे जातास्ते तरवो मधुधारामिषेणानन्दाश्रु मुमुचुः । यथा आर्याः कुलवृद्धाः स्ववंशे भगवत्सेवकं दृष्ट्वा हृष्यत्त्वचोऽश्रु मुञ्चन्ति तद्वदिति ॥ ९ ॥ काश्चिदाहुः—हे सखि, वृन्दावनं भुवः कीर्तिं स्वर्गादपि विशेषेण वितनोति । कथंभूतम् । यद्देवकीसुतस्य पदाम्बुजाभ्यां लब्धा लक्ष्मीः शोभासंपद्येन तत् । किंच गोविन्दस्य वेणुमनु वेणुनिनादं श्रुत्वाऽनन्तरं मन्दगर्जितं नीलमेघं तं मत्वा मत्ता ये मयूरास्तेषां नृत्यं प्रेक्ष्य सङ्घशस्तत्र तत्राद्रिसानुष्वपरतान्युपरतक्रियाण्यन्यानि समस्तानि सत्त्वानि यस्मिंस्तत् । नैतदन्येषु लोकेषु विद्यते । अतो भुवः कीर्तिं वितनोतीत्यर्थः ॥ १० ॥ अपरा आहुः—हे सखि, मूढमतयस्तिर्यग्जातयोऽप्येता हरिण्यो धन्याः कृतार्थाः । या वेणुरणितं वेणुनादमाकर्ण्य नन्दनन्दनं प्रति प्रणयसहितैरवलोकनैर्विरचितां पूजां संमानं दधुः कृतवत्यः । किंच कृष्णसारैः स्वपतिभिः सहिता एव दधुः । अस्मत्पतयस्तु गोपाः क्षुद्राः समक्षं तन्न सहन्त इति भावः ॥११॥ अन्या ऊचुः—हे गोप्यः, आश्चर्यं शृणुत । वनितानामुत्सवो यस्मात्तद्रूपं शीलं च यस्य तं कृष्णं निरीक्ष्य

वृन्दावनं सखि भुवो वितनोति कीर्तिं यद्देवकीसुतपदाम्बुजलब्धलक्ष्मि ॥ गोविन्दवेणुमनुमत्तमयूरनृत्यं प्रेक्ष्याद्रिसान्व[3]परतान्यसमस्तसत्त्वम् ॥१०॥ धन्याः स्म मूढमतयोऽपि हरिण्य एता या नन्दनन्दनमुपात्तविचित्रवेषम् ॥ आकर्ण्य [4]वेणुरणितं सहकृष्णसाराः पूजां दधुर्विरचितां प्रणयावलोकैः ॥ ११ ॥ कृष्णं निरीक्ष्य वनितोत्सवरूपशीलं श्रुत्वा च तत्क्वणितवेणुविचित्रगीतम् ॥ देव्यो विमानगतयः स्मरनुन्नसारा भ्रश्यत्प्रसूनकबरा मुमुहुर्विनीव्यः ॥ १२॥ गावश्च कृष्णमुखनिर्गतवेणुगीतपीयूषमुत्तभितकर्णपुटैः पिबन्त्यः ॥ शावाः स्नुतस्तनपयःकवलाः स्म तस्थुर्गोविन्दमात्मनि [6]दृशाश्रुकलाः स्पृशन्त्यः ॥१३॥ प्रायो बताम्ब विहगा मुनयो वनेऽस्मिन्कृष्णेक्षितं तदुदितं कलवेणुगीतम् ॥ आरुह्य ये द्रुमभुजान्रुचिरप्रवालान् शृण्वन्त्यमीलितदृशो विगतान्यवाचः ॥ १४ ॥

तेन वादितवेणोरसंकीर्णं गीतं च श्रुत्वा विमानैर्गच्छन्त्यो देव्यो देवानामङ्केषु स्थिता अपि स्मरेण नुन्नसाराः परिक्षिप्तधैर्या मुमुहुः । मोहे लिङ्गमाहुः—भ्रश्यत्प्रसूनाः कबराश्चूडा यासां ताः । विगता नीव्यो यासां ताः । अत्र सर्वत्र वक्तृभेदान्नातीव सङ्गतिर्वक्तव्या ॥ १२ ॥ क्षरणशङ्कयैवोत्तम्भितैरुन्नमितैः कर्णपुटैः पिबन्त्यः सत्यः । तथा शावाश्च वत्साश्च स्तनपाने प्रवृत्ताः । समनन्तरमेव गीतं श्रुत्वा तदेव पीयूषमुत्तम्भितकर्णपुटैः पिबन्तः स्नुतस्तनपयःकवलाः केवलं स्तनेभ्यः क्षरितक्षीरग्रासा मुखेषु येषां ते तस्थुः, विस्मृतक्रिया बभूवुरित्यर्थः । तत्र हेतुः—गोविन्दं दृशा मार्गेणात्मनि मनसि स्पृशन्त्य आलिङ्गन्त्यः । अत एवाश्रूणां कला लेशा लोचनयोर्यासां ता गावस्ते च शावाः ॥ १३ ॥ भो अम्ब मातः, अस्मिन्वने ये विहगाः पक्षिणस्ते प्रायेण मुनयो भवितुमर्हन्ति । कुतः । कृष्णेक्षितं कृष्णदर्शनं पुष्पफलाद्यन्तरं विना यथा भवति तथा रुचिराः प्रवाला येषां तान्द्रुमभुजान् वृक्षाणां शाखा आरुह्य तेन श्रीकृष्णेनोदितं प्रकटितं कल-

१ यद्वा गोविन्दस्य वेणोर्मनुर्नादात्मको मोहनमन्त्रस्तेन मत्तानामित्यादि । यद्वा मयूराणां नृत्यं यस्मिन् तत्प्रेक्ष्या दर्शनीया ये सानव इत्यादि । यद्वा स्वदर्शनहृष्टमयूरनृत्यं प्रेक्ष्य हर्षेण यो गोविन्दवेणुस्तद्वादनं तमनु सानुषु अवरतानि अन्यानि तद्दर्शनातिरिक्तप्रयोजनानि येषामिति तोष० । २ तेन कृष्ण एव सार उपादेयो येषामिति श्लेषेण च स्वपतिन्यूनता, तेन स्वभाग्यन्यूनत्वमिति तोष० । ३ 'अवरतान्य' इति पाठः । ४ 'वेणुरिफितं' इति पाठः । ५ 'रूपवेषम्' इति पाठः । ६ दृशा नेत्रेणाश्रूणि कलयन्ति वर्षन्ति ताः । ७ स्नुताः गलिताः स्तनपयांसि तृणकवलाश्च मुखेभ्यो येषामिति वा । ८ अश्रुभिर्दृक्ष्याच्छादनान्मनसा पश्यन्त्य इत्यर्थः । ९ कृष्णेक्षितं कृष्णकर्तृकं कृष्णकर्मकं वा दर्शनम् ।

वेणुगीतं केनापि सुखेनाऽमीलितदृशस्त्यक्तान्यवाचश्च सन्तो ये शृण्वन्तीति । तथा हि—मुनयः श्रीकृष्णदर्शनं यथा भवति तथा वेदोक्तकर्मफलपरित्यागेन वेदद्रुमशाखारूढा रुचिरप्रवालस्थानीयानि कर्माण्येवोपाददानाः सुखिनः सन्तः श्रीकृष्णगीतमेव शृण्वन्ति । अतस्त एवैते भवितुमर्हन्तीति भावः ॥ १४ ॥ वार्ता चेतनानां कथा, नद्योऽप्यावर्तैः परिभ्रमैर्लक्षितेन सूचितेन मनोभवेन कामेन भग्नो वेगो यासां ता आलिङ्गनेन स्थगितमाच्छादितं यथा भवति तथा ऊर्मय एव भुजास्तैः कमलोपहारा कमलान्युपहरन्त्यो मुरारेः पादयुगलं गृह्णन्ति धारयन्ति ॥ १५ ॥ लोकार्तिहरणशीलत्वादिसाम्यात्सख्युः श्रीकृष्णस्याम्बुदस्त- दुदितः पुनः प्रेम्णा प्रवृद्धः सन् कुसुमावलीभिः पुष्पसमूहैस्तत्तुल्यैस्तुषारैर्वा सह स्ववपुषा छत्रं विहितवान् ॥१६॥ साहंकारमाहुः—पूर्णाः कृतार्थाः । पुलिन्द्यः शबराङ्गनाः । कथमित्यत आहुः—प्रथमं दयितानां स्तनेषु मण्डितेनानुलिप्तेन पुनश्च रतिसमये उरुगायस्य श्रीकृष्णस्य पदाब्जयो रागेणारुण्येन श्रीः कान्तिर्यस्य तेन कुङ्कुमेन पुनस्तस्य वनस्थलीषु चंक्रमणेन तृणेषु रूषितेन लग्नेन तद्दर्शनेन तथाभूतस्य कुङ्कुमस्य दर्शनेन स्मरकृता रुक् तापो यासां तास्तेन कुङ्कुमेनाननेषु कुचेषु

नद्यस्तदा तदुपधार्य मुकुन्दगीतमावर्तलक्षितमनोभवभग्नवेगाः ॥ आलिङ्गनस्थगितमूर्मिभुजैर्मुरारेर्गृह्णन्ति पादयुगलं कमलोपहाराः ॥ १५ ॥ दृष्ट्वा[2]ऽऽतपे व्रजपशून्सह रामगोपैः संचारयन्तमनुवेणुमुदीरयन्तम् ॥ प्रेमप्रवृद्ध उदितः कुसुमावलीभिः सख्युर्व्यधात्स्ववपुषाम्बुद आतपत्रम् ॥ १६ ॥ पूर्णाः पुलिन्द्य उरुगायपदाब्जरागश्रीकुङ्कुमेन दयितास्तनमण्डितेन ॥ तद्दर्शनस्मररुजस्तृणरूषितेन लिम्पन्त्य आननकुचेषु जहुस्तदाधिम् ॥ १७ ॥ हन्तायमद्रिरबला हरिदासवर्यो यद्रामकृष्णचरणस्पर्शप्रमोदः ॥ मानं तनोति सहगोगणयोस्तयोर्यत्पानीयसू[3]यवसकन्दरकन्दमूलैः ॥ १८ ॥ गा गोप[4]कैरनुवनं नयतोरुदारवेणुस्वनैः कलपदैस्तनुभृत्सु सख्यः ॥ अस्पन्दनं गतिमतां पुलकस्तरूणां निर्योगपाशकृतलक्षणयोर्विचित्रम् ॥ १९ ॥ ॥ ॥

च कामतप्तेषु लिम्पन्त्यस्तदाधिं कामव्यथां जहुः । अतस्ताः कृतार्थाः, धिगन्या मादृश्यो या एवंभूतमप्याधिशमनं न लभन्त इति भावः ॥ १७ ॥ हन्तेति हर्षे । हे सख्यः, अयमद्रिर्गोवर्धनो ध्रुवं हरिदासेषु श्रेष्ठः । कुत इत्यत आहुः—यस्माद्रामकृष्णयोश्चरणस्पर्शेन प्रमोदो[5] यस्य सः । तृणाद्युद्गमनि[6]भेन रोमहर्षदर्शनात् । किंच यद्यस्मान्मानं तनोति सह गोभिर्गणेन सखिसमूहेन च वर्तमानयोस्तयोः । कैः । पानीयैः सूयवसैः[3] शोभनतृणैः कन्दरैश्च कन्दमूलैश्च यथोचितम् । अतोऽयमतिधन्य इत्यर्थः ॥ १८ ॥ हे सख्यः, इदं त्वतिचित्रम् । गोपैः सह वने वने गाः संचारयतोस्तयो रामकृष्णयोर्मधुरपदैर्महावेणुनादैः । शरीरिषु ये गतिमन्तस्तेषामस्पन्दनं स्थावरधर्मः, तरूणां पुलको जङ्गमधर्म इति । निर्युज्यन्ते गाव आभिरिति निर्योगाः पादबन्धरज्जवोऽधृष्यगवां कर्षणार्थाः पाशाश्च तैः कृतं लक्षणं चिह्नं ययोः । शिरसि निर्योगवेष्टनेन स्कन्धस्थपाशेन च गोपपरिवृढश्रिया विराजमानयोरित्यर्थः ॥ १९ ॥ ॥ ॥ ॥

१ कृष्णदर्शनार्थं निर्निमेषदृश इत्यर्थः । 'शृण्वन्ति मीलितदृशः' इति पाठः । २ दृष्ट्वेति मेघकर्तृकं दर्शनं तु विद्युच्चक्षुषेति ज्ञेयम् । ३ सूयवस इत्यत्र छन्दोनुरोधाद्दीर्घ आर्षः । यद्वा पानीयं सुवते क्षरतीति तत्सुवः निर्झरः । 'पानीयभू' इति पाठे उपवेशस्थानम् । ४ गोपकैरिति तत्परिवारत्वेनानुकम्पाविषयत्वात्कन् । ५ प्रमोदो रोमाञ्चस्वेदाश्रुस्थानीयतृणोद्गमार्द्रताजलस्रावलक्षणः । ६ निभेन मिषेण । 'निभस्तु कथितो व्याजे' इति मेदिनी । क्वचित्तु 'मिषेण' इत्येव पाठः ।

॥ २० ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे भावार्थदीपिकायां टीकायां एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ गोपीनां कामतः कृष्णे निःसीमप्रेमसङ्क्रमः ॥ कात्यायन्यर्चनोद्भूततत्प्रसादमहोदयः ॥ १ ॥ द्वाविंशे गोपकन्यानां वस्त्राहरणलीलया ॥ वरं दत्त्वा गतः कृष्णो यज्ञशालामितीर्यते ॥ २ ॥ प्रथमे मासि मार्गशीर्षे ॥१॥२॥३॥ महामाये इत्यादिसंबोधनैस्तव न किंचिदशक्यमिति सूचयन्त्यः प्रत्येकं प्रार्थयन्ते ॥४॥ कृष्णचेतस्त्वमाह—भूयान्नन्दसुतः

एवंविधा भगवतो या वृन्दावनचारिणः ॥ वर्णयन्त्यो मिथो गोप्यः क्रीडास्तन्मयतां[1] ययुः ॥२०॥ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे एकविंशतितमोऽध्यायः ॥२१॥ ॥छ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ हेमन्ते प्रथमे मासि नन्द[2]व्रजकुमारिकाः ॥ चेरुर्हविष्यं भुञ्जानाः कात्यायन्यर्चनं[3]व्रतम् ॥ १ ॥ आप्लुत्याम्भसि कालिन्द्या जलान्ते चोदितेऽरुणे ॥ कृत्वा प्रतिकृतिं देवीमानर्चुर्नृप सैकतीम्[4] ॥ २ ॥ गन्धैर्माल्यैः सुरभिभिर्बलिभिर्धूपदीपकैः ॥ उच्चावचैश्चोपहारैः प्रवालफलतण्डुलैः ॥ ३ ॥ कात्यायनि महामाये महायोगिन्यधीश्वरि ॥ नन्दगोपसुतं देवि पतिं मे कुरु ते नमः ॥ इति मन्त्रं जपन्त्यस्ताः पूजां चक्रुः कुमारिकाः ॥४॥ एवं मासं व्रतं चेरुः कुमार्यः कृष्णचेतसः ॥ भद्रकालीं समानर्चुर्भूया[5]न्नन्दसुतः पतिः ॥५॥ उषस्युत्थाय गोत्रैः स्वैरन्योन्याबद्धबाहवः ॥ कृष्णमुच्चैर्जगुर्यान्त्यः कालिन्द्यां स्नातुमन्वहम् ॥६॥ नद्यां कदाचिदागत्य तीरे निक्षिप्य पूर्ववत् ॥ वासांसि कृष्णं गायन्त्यो विजह्रुः सलिले मुदा ॥७॥ भगवांस्तदभिप्रेत्य कृष्णो योगेश्वरेश्वरः ॥ वयस्यैरावृ[6]तस्तत्र गतस्तत्कर्मसिद्धये ॥८॥ तासां वासांस्युपादाय नीपमारुह्य सत्वरः ॥ हसद्भिः प्रहसन्बालैः परिहासमुवाच ह ॥ ९ ॥ अत्रागत्याबलाः कामं स्वं स्वं वासः प्रगृह्यताम् ॥ सत्यं ब्रवाणि नो नर्म यद्यूयं व्रतकर्शिताः ॥ १० ॥ न मयोदितपूर्वं वा अनृतं तदिमे विदुः ॥ एकैकशः प्रतीच्छध्वं सहैवोत सुमध्यमाः ॥११॥ तस्य[7] तत्क्ष्वेलितं दृष्ट्वा गोप्यः प्रेमपरिप्लुताः ॥ व्रीडिताः प्रेक्ष्य चान्योन्यं जातहासा न निर्ययुः ॥ १२ ॥ ॥

पतिरित्यानर्चुरिति ॥५॥ व्रतस्य पूर्वाङ्गमाह—उषसीति । गोत्रैर्नामभिः । अन्योन्याबद्धबाहवः परस्परं गृहीतपाणयः ॥६॥७॥ योगेश्वराणामीश्वर इति प्रत्येकं तादृङ्मनोरथपूरणसामर्थ्यं दर्शयति—तासां कर्मणः सिद्धये फलदानायेति ॥८॥ नीपं कदम्बम् । बालैः सह ॥ ९ ॥ हे अबलाः, नो नर्म न परिहासः । यस्माद्यूयं व्रतश्रान्ताः ॥१०॥ एकैकशो वा आगत्य स्वीकुरुत सहैव वा, न तत्रास्माकमाग्रह इत्यर्थः ॥११॥ क्ष्वेलितं परिहासः । प्रेमपरिप्लुताः प्रेमरसनिमग्नाः ॥१२॥ ॥

१ तन्मयतां क्रीडाविष्टतां ययुः । २ नन्दस्य व्रजे याः कुमारिकाः । बाल्यविवक्षया अल्पार्थे कन् । 'नन्दगोपकुमारिकाः' इति पाठः । ३ अर्चनरूपमेव व्रतम् । ४ वालुकामयीम् । ५ भूयादिति श्रीकृष्णपतिप्राप्त्यर्थं व्रतं करिष्य इत्येवं पूजादौ संकल्प्य देवीमानर्चुरित्यर्थः । ६ 'वयस्यैरागतस्तत्र वृतः' इति पाठः । ७ तस्येत्यादि शुकवाक्यम् । अत्र शुक उवाचेति कचित् ।

॥ १३ ॥ तत्र मुग्धा ऊचुः—अङ्ग भोः कृष्ण, अनयमन्याय्यं मा कृथाः ॥१४॥ प्रौढा ऊचुः—नो चेद्राज्ञे नन्दाय कंसाय वा ब्रुवाम ब्रवाम । हे कृष्णेति ॥१५
॥ १६ ॥ प्रोत्तेरुर्निर्गताः ॥ १७ ॥ आहताः ईषदक्षतयोनीर्वीक्ष्य ॥ १८ ॥ धृतव्रताः सत्यो विवस्त्रा अपो व्यगाहताप्सु स्नाता इति यत्तदेतत् उ एव देवहेलनं, अपरा
एवेत्यर्थः । व्रतवैगुण्यभीतानां प्रायश्चित्तमिवाह—अस्यांहसः पापस्य निवृत्तये मूर्ध्न्यञ्जलिं बद्ध्वाऽधो नमः प्रणामं कृत्वेति ॥ १९ ॥ इति दोषत्वेनाच्युतेनाभिहि
विवस्त्राप्लवनं व्रतस्य च्युतिहेतुं मत्वा तस्य पूर्तिकामास्तदशेषकर्मणां तस्य व्रतस्यान्येषामशेषकर्मणां च साक्षात्कृतं फलभूतं तमेव नेमुः । स एवावद्यमृक् पापमार्ज

एवं ब्रुवति गोविन्दे नर्मणा क्षिप्तचेतसः ॥ आकण्ठमग्नाः शीतोदे वेपमानास्तमब्रुवन् ॥१३॥ माऽनयं भोः कृथास्त्वां तु नन्दगोपसुतं प्रियम् ॥ जानीमोऽङ्ग व्रजश्लाघ्यं देहि वासांसि वेपिताः ॥१४॥ श्यामसुन्दर ते दास्यः करवाम तवोदितम् ॥ देहि वासांसि धर्मज्ञ नो चेद्राज्ञे ब्रुवाम हे ॥ १५ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ भवत्यो यदि मे दास्यो मयोक्तं वा करिष्यथ ॥ अत्रागत्य स्ववासांसि प्रतीच्छन्तु शुचिस्मिताः ॥१६॥ ततो जलाशयात्सर्वा दारिकाः शीतवेपिताः ॥ पाणिभ्यां योनिमाच्छाद्य प्रोत्तेरुः शीतकर्शिताः ॥ १७ ॥ भगवानाहता वीक्ष्य शुद्धभावप्रसादितः ॥ स्कन्धे निधाय वासांसि प्रीतः प्रोवाच सस्मितम् ॥ १८ ॥ यूयं विवस्त्रा यदपो धृतव्रता व्यगाहतैतत्तदु देवहेलनम् ॥ बद्ध्वाञ्जलिं मूर्ध्न्यपनुत्तयेंऽहसः कृत्वा नमोऽधो वसनं प्रगृह्यताम् ॥ १९ ॥ इत्यच्युतेनाभिहितं व्रजाबला मत्वा विवस्त्राप्लवनं व्रतच्युतिम् ॥ तत्पूर्तिकामास्तदशेषकर्मणां साक्षात्कृतं नेमुरवद्यमृग्यतः ॥ २० ॥ तास्तथाऽवनता दृष्ट्वा भगवान्देवकीसुतः ॥ वासांसि ताभ्यः प्रायच्छत्करुणस्तेन तोषितः ॥ २१ ॥ दृढं प्रलब्धास्त्रपया च हापिताः प्रस्तोभिताः क्रीडनवच्च कारिताः ॥ वस्त्राणि चैवापहृतान्यथाप्यमुं ता नाभ्यसूयन्प्रियसङ्गनिर्वृताः ॥२२॥ परिधाय स्ववासांसि प्रेष्ठसंगमसज्जिताः ॥ गृहीतचित्ता नो चेलुस्तस्मिँल्लज्जायितेक्षणाः ॥ २३ ॥ ॥ ॥

॥२०॥२१॥ दृढमत्यर्थं प्रलब्धा वञ्चिताः 'यूयं विवस्त्राः' इत्यादिना, त्रपया लज्जया हापितास्त्याजिताः 'अत्रागत्य स्ववासांसि' इत्याग्रहेण प्रस्तोभिता उपहसिताः 'सत्यं ब्रवाणि नो नर्म' इत्यादिना, क्रीडनवत्कारिताश्च 'बद्ध्वाञ्जलिं' इत्यादिप्रायश्चित्तच्छलेन । ता नाभ्यसूयन् दोषदृष्ट्या नापश्यन् ॥ २२ ॥ प्रेष्ठसङ्गमेन सज्जिता वशीकृता अतो गृहीतचित्ताः सत्यो नो चेलुः । गृहीतचित्तत्वमाह—तस्मिन्कृष्णे लज्जायितेक्षणाः—लज्जाविलसितमीक्षणं यासां ता इत्यर्थः ॥ २३ ॥

१ हन्तेर्गत्यर्थत्वात्समीपमागता इत्यर्थमाहुर्बालबोधिनीकाराः । चक्रवर्ती तु कुलवधूनां लज्जात्यागस्य मरणतुल्यत्वान्मृततुल्या इत्यर्थमाह । २ व्रजे व्रजेन वा श्लाघ्यं जानीम इति निन्द्यमेतन्न युक्तं । यद्वा अङ्गव्रजश्लाघ्यमित्येकपदम् । अङ्गैरेव व्रजे श्लाघ्यं नतु गुणैरित्यर्थः । ३ यतः वेपिताः, वेपिताः प्रतीति वा । ४ 'स्याम सुन्दर' इति चित्सुखपाठस्तत्र दास्यः स्याम भवामेत्यर्थः । ५ एतदग्रे—''नो चेन्नाहं प्रदास्ये किं वृद्धो राजा करिष्यति' विजयध्वजचक्रवर्तिनोः पाठेऽर्धमधिकम् । ६ 'व्रतकर्शिताः' इति पाठः । ७ बद्ध्वाञ्जलिं मूर्ध्नीत्यनेनैकहस्तनमस्कारस्य निषिद्धत्वात्केवलेन शिरसा नमनस्य गौणत्वादधोऽञ्जलिकरणस्यापि तथात्वान्मूर्ध्न्यञ्जलिविधानपूर्वकनमस्करणमेवांहोनिवर्तकमिति बोधितमिति चक्रवर्ती । ८ अधोवसनं परिधानीयवस्त्रमिति वा । ९ क्रीडनं काष्ठपुत्रिका तद्वत् कारिताः ।

दामोदर इति भक्तवात्सल्यं दर्शयति—अबलाः प्रति ॥ २४ ॥ भोः साध्व्यः, भवतीनां मदर्चनमेव संकल्पो मनोरथः, स च लज्जया युष्माभिरकथितोऽपि मया विदितः, स मयानुमोदितः । अतः सत्यो भवितुमर्हति । अर्हतीति संभावनोक्त्या आत्यन्तिको न भविष्यतीति सूचितम् ॥ २५ ॥ तत्कुत इत्यत आह—न मयीति । कामाय पुनः कामभोगाय । विषयमहिम्ना कामस्यापि शान्तिहेतुत्वादिति भावः । कामाप्ररोहे दृष्टान्तः—भर्जिता दग्धा क्वथिता पक्वा धाना यवादिबीजायाङ्कुरोद्गमाय । प्राय इति स्वेच्छया पुनः प्ररोहमपि सूचयति—ध्रुवादीनां तथा दर्शनात् ॥२६॥ सिद्धाः पूर्णमनोरथाः । तदाह—इमा आगामिनी

तासां विज्ञाय भगवान्स्वपादस्पर्शकाम्यया ॥ धृतव्रतानां संकल्पमाह दामोदरोऽबलाः ॥ २४ ॥ संकल्पो विदितः साध्व्यो भवतीनां मदर्चनम् ॥ मयानुमोदितः सोऽसौ सत्यो भवितुमर्हति ॥ २५ ॥ न मय्यावेशितधियां कामः कामाय कल्पते ॥ भर्जिता क्वथिता धाना प्रायो बीजाय नेशते ॥ २६ ॥ याताबला व्रजं सिद्धा मयेमा रंस्यथ क्षपाः ॥ यदुद्दिश्य व्रतमिदं चेरुरार्यार्चनं सतीः ॥ २७ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्यादिष्टा भगवता लब्धकामाः कुमारिकाः ॥ ध्यायन्त्यस्तत्पदाम्भोजं कृच्छ्रान्निर्विविशुर्व्रजम् ॥ २८ ॥ अथ गोपैः परिवृतो भगवान्देवकीसुतः ॥ वृन्दावनाद्गतो दूरं चारयन्गाः सहाग्रजः ॥ २९ ॥ निदाघार्कातपे तिग्मे छायाभिः स्वाभिरात्मनः ॥ आतपत्रायितान्वीक्ष्य द्रुमानाह व्रजौकसः ॥ ३० ॥ हे स्तोककृष्ण हे अंशो श्रीदामन्सुबलार्जुन ॥ विशालर्षभ तेजस्विन्देवप्रस्थ वरूथप ॥ ३१ ॥ पश्यतैतान्महाभागान्परार्थैकान्तजीवितान् ॥ वातवर्षातपहिमान्सहन्तो वारयन्ति नः ॥ ३२ ॥ अहो एषां वरं जन्म सर्वप्राण्युपजीवनम् ॥ सुजनस्येव येषां वै विमुखा यान्ति नार्थिनः ॥ ३३ ॥ पत्रपुष्पफलच्छायामूलवल्कलदारुभिः ॥ गन्धनिर्यासभस्मास्थितोक्मैः कामान्वितन्वते ॥ ३४ ॥ एतावज्जन्मसाफल्यं देहिनामिह देहिषु ॥ प्राणैरर्थैर्धिया वाचा श्रेय एवाचरेत्सदा ॥ ३५ ॥ इति प्रवालस्तबकफलपुष्पदलोत्करैः ॥ तरूणां नम्रशाखानां मध्येन यमुनां गतः ॥ ३६ ॥ ॥ ॥

रात्रीर्मया रंस्यथेति । आर्या कात्यायनी । सतीः सत्यः ॥२७॥२८॥२९॥३०॥३१॥ 'भक्त्यानुकम्प्य कन्यास्तास्तद्विवर्जितयज्वनाम् ॥ पत्न्यनुग्रहतस्तेषामहन्कर्ममहामदम्' ॥१॥ विप्रभार्यानुग्रहाय यज्ञवाटं गच्छन्विप्राणां काठिन्यमभिप्रेत्य तेभ्योऽपि द्रुमाः श्रेष्ठा इति तानभिनन्दति चतुर्भिः—पश्यतेति । हे स्तोककृष्णादयो गोपाः, एतान् द्रुमान्पश्यत । परार्थमेवैकान्तेन जीवितं येषां तान् । तदाह—वातवर्षादीन्स्वयं सहन्तः सहमाना अस्माकं वारयन्ति ॥३२॥ सुजनस्य कृपालोरर्थिन इव ॥ ३३ ॥ निर्यासो घनरसः । तोक्माः पल्लवाद्यङ्कुराः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ इत्यभिनन्दन् प्रवालादिसमूहैर्नतशाखानां तरूणां मध्येन यमुनां प्राप्तः ॥ ३६ ॥

१ स्वपादस्पर्शः पत्नीत्वेन स्वसांनिध्यं तदिच्छया । २ 'भर्जिताः क्वथिता धानाः प्रायो बीजाय नेशते' इति चक्र० पाठः । ३ 'नेष्यते' इति चित्सुखपाठः । ४ अयेति लीलान्तरारम्भे नत्वानन्तर्ये । ५ स्तोककृष्ण एकः अंश्वादयश्च नव । ६ 'प्राण्युपजीविनां' इति पाठस्तत्र ण्यन्ताण्णिनिः । ७ अस्थि सारांशः । ८ प्राणैः प्राणानादरेणोपकारैः धिया सदुपायचिन्तनादिना, वाचा परोपदेशैः । ९ 'श्रेय आचरणं सदा' इति पाठः ।

॥ ३७ ॥ कुमारिकाभ्यः पूर्वमेव तन्नर्माकुलतया अगृहीतभोज्यानामेव निर्गमात्क्षुधार्तो इत्युक्तम् ॥३८॥ ॥ इति श्रीमद्भागवते म० पु० दशमस्कन्धे पूर्वार्धे भावार्थदीपिकायां टीकायां द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ ॥ त्रयोविंशे ततो गोपैरन्नयाञ्चापदेशतः ॥ तत्पत्न्यनुग्रहात्कृष्णो दीक्षितानन्वतापयत् ॥ १ ॥ १ ॥ भक्ताया इत्येकवचनं सद्यः सायुज्याभिप्रायेण ॥ २ ॥ ३ ॥ अस्मद्विसर्जिता आवाभ्यां प्रहिताः सन्तो याचध्वम् । युष्माकं का तत्र लज्जा । ननु तथाप्यपात्रत्वादस्मभ्यं किमिति दास्यन्तीति चेत्तत्राह—कीर्तयन्त इति ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ अविदूरे वर्तमानौ सन्तौ वो यदन्नं तल्लषतोऽभिलषतः । वः ओदनं श्रद्धा

तत्र गाः पाययित्वाऽपः सुमृष्टाः[2] शीतलाः शिवाः ॥ ततो नृप स्वयं गोपाः कामं स्वादु पपुर्जलम् ॥ ३७ ॥ तस्या उपवने कामं चारयन्तः पशून्नृप ॥ कृष्णरामावुपागम्य क्षुधार्ता इदमब्रुवन्[3] ॥ ३८ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे[4] द्वाविंशोऽध्यायः ॥२२॥ ॥ गोपा ऊचुः ॥ राम राम महावीर्य कृष्ण दुष्टनिबर्हण ॥ एषा वै बाधते क्षुन्नस्तच्छान्तिं कर्तुमर्हथः ॥१॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति विज्ञापितो गोपैर्भगवान्देवकीसुतः ॥ भक्ताया विप्रभार्यायाः प्रसीदन्निदमब्रवीत् ॥ २ ॥ प्रयात देवयजनं ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः[5] ॥ सत्रमाङ्गिरसं नाम ह्यासते स्वर्गकाम्यया ॥ ३ ॥ तत्र गत्वौदनं गोपा याचतास्मद्विसर्जिताः ॥ कीर्तयन्तो भगवत आर्यस्य मम चाभिधाम् ॥ ४ ॥ इत्यादिष्टा भगवता गत्वाऽयाचन्त ते तथा ॥ कृताञ्जलिपुटा विप्रान्दण्डवत्पतिता भुवि ॥ ५ ॥ हे भूमिदेवाः शृणुत कृष्णस्यादेशकारिणः ॥ प्राप्तान् जानीत भद्रं वो गोपान्नो रामचोदितान् ॥ ६ ॥ गाश्चारयन्तावविदूर ओदनं रामाच्युतौ वो लषतो बुभुक्षितौ ॥ तयोर्द्विजा ओदनमर्थिनोर्यदि श्रद्धा च वो यच्छत धर्मवित्तमाः ॥ ७ ॥ दीक्षायाः पशुसंस्थायाः सौत्रामण्याश्च सत्तमाः ॥ अन्यत्र दीक्षितस्यापि नान्नमश्नन् हि दुष्यति ॥ ८ ॥ इति ते भगवद्याच्ञां शृण्वन्तोऽपि न शुश्रुवुः ॥ क्षुद्राशा भूरिकर्माणो बालिशा वृद्धमानिनः ॥ ९ ॥ देशः कालः पृथग्द्रव्यं मन्त्रतन्त्रर्त्विजोऽग्नयः ॥ देवता यजमानश्च क्रतुर्धर्मश्च यन्मयः ॥ १० ॥ ॥ ॥ ॥

च यद्यस्ति तर्हि यच्छतेति ॥७॥ दीक्षिता वयमभोज्यान्ना इति वदिष्यन्तीति स्वयमेवाशङ्क्याहुः—दीक्षाया आरभ्याग्नीषोमीयपश्वालम्भनात्पूर्वं दोषः । न ततोऽन्यत्र । तथा सौत्रामण्याश्चान्यत्रान्यदा ॥८॥ क्षुद्रे स्वर्गादावाशामात्रं येषाम् । भूरीणि क्लेशाधिकानि कर्माणि येषाम् । अतोऽज्ञा वृथा ज्ञानवृद्धा इति मानवन्तः ॥९॥ ननु कर्मक्रममुल्लङ्घ्य आदेशकालेऽन्यार्थमन्नमन्यस्मै कथं देयं तत्राह—देश इति । पृथक् चरुपुरोडाशादिद्रव्यम् । तन्त्रं प्रयोगः । धर्मोऽपूर्वम् ॥ १० ॥ ॥

---

१ अथवा जातावेकवचनं । ताः प्रति प्रसीदन्नित्यर्थः । २ मृष्टाः स्वच्छाः । ३ अत्रानवसरेऽध्यायसमाप्तिः उत्तरलीलां स्मृत्वा क्षणं शुकाचार्याणां स्तब्धीभावेन कथाविच्छेदादिति तोष० । ४ 'कृष्णयमुनागमनं नाम' इति पाठः । ५ ब्रह्मवादिन इति वेदवादिन एव नतु वेदविद इति व्यङ्ग्यम् । ६ अङ्गिरसा कथितं बृहस्पतिसवमित्यर्थ इति विज० ।

मनुष्योऽयमिति दृष्ट्या मर्त्यात्मानो ब्राह्मणा वयं महान्त इति मन्यमानाः ॥ ११ ॥ १२ ॥ लौकिकीं गतिं नहि कार्यार्थिनो निर्विद्यन्ते को वा याचको न पराभूयत इत्यादि लोकस्थितिं दर्शयन् ॥ १३ ॥ केवलं देहेन गृहे वसन्ति धिया च मय्येवोषिताः । यतो मयि स्निग्धा अतो दास्यन्तीति ॥ १४ ॥ १५ ॥ ईषिताः प्रेषिताः ॥ १६ ॥ स कृष्णो गोपालैः सह ॥ १७ ॥ तत्कथाक्षिप्तमनस्त्वात्तद्दर्शनोत्सुकाः । अत एव तमुपागतं श्रुत्वा जातसंभ्रमा बभूवुः ॥ १८ ॥ भक्ष्यभोज्यलेह्यचोष्यभेदैश्चतुर्विधम् । बहुगुणं संस्कारविशेषैर्बहवो गुणा रससौरभ्यादयो यस्मिंस्तत् । भाजनैरमत्रैर्भाण्डैर्वा । पत्यादिभिर्वार्यमाणा अपि प्रियं

तं ब्रह्म परमं साक्षाद्भगवन्तमधोक्षजम् ॥ मनुष्यदृष्ट्या दुष्प्रज्ञा मर्त्यात्मानो न मेनिरे ॥ ११ ॥ न ते यदोमिति प्रोचुर्न नेति च परन्तप ॥ गोपा निराशाः प्रत्येत्य तथोचुः कृष्णरामयोः ॥ १२ ॥ तदुपाकर्ण्य भगवान्प्रहस्य जगदीश्वरः ॥ व्याजहार पुनर्गोपान्दर्शयँल्लौकिकीं गतिम् ॥ १३ ॥ मां ज्ञापयत पत्नीभ्यः ससंकर्षणमागतम् ॥ दास्यन्ति काममन्नं वः स्निग्धा मय्युषिता धिया ॥ १४ ॥ गत्वाथ पत्नीशालायां दृष्ट्वासीनाः स्वलंकृताः ॥ नत्वा द्विजसतीर्गोपाः प्रश्रिता इदमब्रुवन् ॥ १५ ॥ नमो वो विप्रपत्नीभ्यो निबोधत वचांसि नः ॥ इतोऽविदूरे चरता कृष्णेनेहेषिता वयम् ॥ १६ ॥ गाश्चारयन्स गोपालैः सरामो दूरमागतः ॥ बुभुक्षितस्य तस्यान्नं सानुगस्य प्रदीयताम्[2] ॥ १७ ॥ श्रुत्वाच्युतमुपायान्तं नित्यं तद्दर्शनोत्सुकाः ॥ तत्कथाक्षिप्तमनसो[3] बभूवुर्जातसंभ्रमाः ॥१८॥ चतुर्विधं बहुगुणमन्नमादाय भाजनैः[1] ॥ अभिसस्रुः[4] प्रियं सर्वाः समुद्रमिव निम्नगाः ॥ १९ ॥ निषिध्यमानाः पतिभिर्भ्रातृभिर्बन्धुभिः सुतैः ॥ भगवत्युत्तमश्लोके दीर्घश्रुतधृताशयाः ॥ २० ॥ यमुनोपवनेऽशोकनवपल्लवमण्डिते ॥ विचरन्तं वृतं गोपैः साग्रजं ददृशुः स्त्रियः ॥ २१ ॥ श्यामं हिरण्यपरिधिं वनमाल्यबर्हधातुप्रवालनटवेषमनुव्रतांसे ॥ विन्यस्तहस्तमितरेण धुनानमब्जं कर्णोत्पलालककपोलमुखाब्जहासम् ॥ २२ ॥ ॥ ॥

श्रीकृष्णमभिसस्रुरभिजग्मुः । अप्रतिबन्धे दृष्टान्तः—समुद्रं निम्नगा नद्य इवेति ॥ १९ ॥ अत्र हेतुः—भगवतीति । दीर्घं बहुकालं श्रुतेन श्रवणेन धृत आशयो याभिस्ताः ॥ २० ॥ तथागताः सत्यो ददृशुः ॥ २१ ॥ हिरण्यवत्परिधिः परिधानं यस्य तं पीताम्बरमित्यर्थः । वनमाल्यैर्बर्हैर्धातुभिः प्रवालैश्च नटवद्वेषो यस्य तम् । अनुव्रतस्य सख्युरंसे विन्यस्तो निहितो हस्तो येन तम् । इतरेण हस्तेन लीलयाऽब्जं धुनानं भ्रामयन्तम् । कर्णयोरुत्पले यस्य, अलकाः कपोलयोर्यस्य, मुखाब्जे हासो यस्य, तं च तं च तं च ॥ २२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

---

१ अमत्रैः पत्रादिनिर्मितैः, यद्वा संभ्रमेण पाकपात्रैरेव पत्यादिभिर्वार्यमाणा अपि । २ प्रकर्षेण पात्रादिषु निधाय दीयताम् । ३ तत्कथया बुभुक्षावार्तया क्षिप्तं मनो यासाम् । ४ अभिसस्रुरभिजग्मुः । तासां तदानीं कृष्णं प्रति नायिकात्वाभिमानमालक्ष्याभिसस्रुरित्युक्तमिति चक्र० ।

वृत्तेरपि लयेन सामरस्यमाह—प्राय इति । बहुशः श्रुता ये प्रियतमस्योदया उत्कर्षास्त एव कर्णपूराः कर्णौ पूरयन्ति कृतार्थौ कुर्वन्तीति तथा तैः, कर्णाभ[1]रणैरिति वा । यस्मिन्कृष्णे निमग्नमनस आविष्टचेतसस्तं लोचनद्वारैरन्तः प्रवेश्य सुचिरमुपगुह्य तापं जहुः । अभि[2]मतयोऽहंवृत्तयः प्राज्ञं सुषुप्तिसाक्षिणं परिरभ्य तस्मिन् लयं प्राप्य यथेति ॥ २३ ॥ अखिलदृग्द्रष्टा सर्वबुद्धिसाक्षी । तास्तथा प्राप्ता विज्ञायापि । तथेत्येतद्विवृणोति—त्यक्तसर्वाशास्त्यक्ताः सर्वा आशा याभिस्ताः । केवलमात्मनः स्वस्यैव दिदृक्षयेति ॥ २४ ॥ हे महाभागाः, वः स्वागतं शुभमागमनम् । तदेवाह—यद्यस्मात्प्रतिबन्धतिरस्कारेणास्माकं दिदृक्षया प्राप्ता इति । इदं व उपपन्नं संपन्नं युक्तमिति वा ॥२५॥ युक्तत्वमाह—नन्विति । आत्म[3]प्रिये आत्मा च प्रियश्च तस्मिन्मयि कुशला विवेकिनोऽत एव स्वस्यात्मनोऽर्थं पुरुषार्थं पश्यन्ति ये ते यथा यथावद्भक्तिं कुर्वन्ति । यथावत्त्वमाह—अद्धा साक्षात् । अत्र हेतुः—अहै[4]तुक्यव्यवहितां फला-

प्रायः श्रुतप्रियतमोदयकर्णपूरैर्यस्मिन्निमग्नमनसस्तमथाक्षिरन्ध्रैः ॥ अन्तः प्रवेश्य सुचिरं परिरभ्य तापं प्राज्ञं
यथाभिमतयो विजहुर्नरेन्द्र ॥ २३ ॥ तास्तथा त्यक्तसर्वाशाः प्राप्ता आत्मदिदृक्षया ॥ विज्ञायाखिलदृग्द्रष्टा प्राह
प्रहसिताननः ॥ २४ ॥ स्वागतं वो महाभागा आस्यतां करवाम किम् ॥ यन्नो दिदृक्षया प्राप्ता उपपन्नमिदं हि वः
॥ २५ ॥ नन्वद्धा मयि कुर्वन्ति कुशलाः स्वार्थदर्शनाः ॥ अहैतुक्यव्यवहितां भक्तिमात्मप्रिये यथा ॥ २६ ॥ प्राण-
बुद्धिमनःस्वात्मदारापत्यधनादयः ॥ यत्संपर्कात्प्रिया आसंस्ततः को न्वपरः प्रियः ॥ २७ ॥ तद्यात देवयजनं
पतयो वो द्विजातयः ॥ स्वसत्रं पारयिष्यन्ति युष्माभिर्गृहमेधिनः ॥२८॥ ॥ पत्न्य ऊचुः ॥ मैवं विभोऽर्हति भवान्
गदितुं नृशंसं सत्यं कुरुष्व निगमं तव पादमूलम् ॥ प्राप्ता वयं तुलसिदाम पदावसृष्टं केशैर्निवोढुमतिलङ्घ्य
समस्तबन्धून् ॥ २९ ॥ गृह्णन्ति नो न पतयः पितरौ सुता वा न भ्रातृबन्धुसुहृदः कुत एव चान्ये ॥ तस्माद्भ-
वत्प्रपदयोः पतितात्मनां नो नान्या भवेद्गतिररिन्दम तद्विधेहि ॥ ३० ॥ ॥ ॥

भिसंधिरहितामत एवाव्यवहितां निरन्तराम् ॥ २६ ॥ आत्मनः सर्वतः प्रेष्ठत्वमुपपादयति—प्राणेति । स्वा ज्ञातयः आत्मा देहः । एते सर्वे यत्संपर्काद्यस्याध्यासेनोपकरणत्वेन वा ॥ २७ ॥ तत्तस्मात्कृतार्था यूयं देवयजनं यज्ञवाटं यात गच्छत । ननु कृतार्थाः किमिति यास्याम इति चेदत आह—पतय इति । पारयिष्यन्ति समापयिष्यन्ति । पतीनामनुग्रहायेत्यर्थः ॥ २८ ॥ नृशंसं परुषम् । निगमं प्रतिज्ञां—'न मे भक्तः प्रणश्यति' इति । वेदं वा—'न स पुनरावर्तते' इति । पदावसृष्टमवज्ञयापि दत्तम् । बहुमानेन केशैर्निवोढुं दासीभवितुम् ॥ २९ ॥ किंच न गृह्णन्ति नोऽस्मान् । हे अरिन्दम कामलोभपापादिदमन, भवतः प्रपदयोः पादाग्रयोः पतितदेहानामन्या स्वर्गादिगतिरपि न भवेन्मा भूत् । तत्तस्माद्दास्यमेव विधेहीति ॥ ३० ॥ ॥ ॥

१ यद्वा उदयानां कर्णेषु पूराः प्रवाहास्तैरिति वा । २ अभिमतयः अभि परिरम्भणायाभिमुखी मतिर्येषां ते प्राज्ञं भागवतमालिङ्ग्य यथेति तोष० । ३ आत्मनः सकाशादपि प्रिये इति वा । ४अहैतुकी चासावव्यवहिता चेति समासः।'न कोपधायाः' इति पुंवद्भावनिषेधः।'इयमेवाव्यभिचारिणी भक्ति'रुच्यते।५'प्रयात साध्व्यो यजनं' इति पाठः।६ अथवा करवाम किं इति वा प्रतिज्ञां।

मयोपेता अनुज्ञाताः । प्रत्यक्षं देवान् प्रदर्श्याह—देवा अपीति ॥ ३१ ॥ तथापि त्वां त्यक्तुं न शक्नुम इति चेत्तत्राह—नेति । प्रीतये सुखाय अनुरागाय स्नेहवृद्धये । अङ्गसङ्गोऽङ्गाभ्यां सङ्गः ॥३२॥ अनसूयवः अदोषदृष्टयः ॥३३॥ देहमिति । तदीयं देहं तत्र विहाय चैतन्येन भगवन्तं प्रापेत्यर्थः ॥३४॥३५॥ अनुशीलयन्ननुकुर्वन् । गोगोपगोपीनामिति कर्मणि षष्ठी । रूपवाक्कृतैः रूपेण वाचा कृतैश्चरित्रैश्च रमयन् । ता रमयितुं रेम इत्यर्थः ॥३६॥ अनुस्मृतिप्रकारमाह—नरानुकरणवतोर्विश्वेश्वरयोर्याञ्चां यदहन्म हतवन्तस्तत्कृतागसो वयमित्यनुस्मृत्येति ॥ ३७ ॥ तदा च भार्या गुरूनिव मानयन्तो भगवद्भक्तिरहितमात्मानं

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ पतयो नाभ्यसूयेरन्[1]पितृभ्रातृसुतादयः ॥ लोकाश्च वो मयोपेता देवा अप्यनुमन्वते ॥ ३१ ॥ न
प्रीतयेऽनुरागाय ह्यङ्गसङ्गो नृणामिह॥तन्मनो मयि युञ्जाना अचिरान्मामवाप्स्यथ॥३२॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्युक्ता
मुनिपत्न्यस्ता यज्ञवाटं पुनर्गताः ॥ ते चानसूयवः स्वाभिः स्त्रीभिः सत्रमपारयन् ॥३३॥ तत्रैका विधृता भर्त्रा भग-
वन्तं यथाश्रुतम् ॥ हृदोपगुह्य विजहौ देहं कर्मानुबन्धनम् ॥३४॥ भगवानपि गोविन्दस्तेनैवान्नेन गोपकान् ॥ चतु-
र्विधेनाशयित्वा स्वयं च बुभुजे प्रभुः ॥३५॥ एवं लीलानरवपुर्नृलोकमनुशीलयन् ॥ रेमे गोगोपगोपीनां रमयन्
रूपवाक्कृतैः ॥ ३६ ॥ अथानुस्मृत्य विप्रास्ते अन्वतप्यन्कृतागसः ॥ यद्विश्वेश्वरयोर्याच्ञामहन्म नृविडम्बयोः ॥ ३७ ॥
दृष्ट्वा स्त्रीणां भगवति कृष्णे भक्तिमलौकिकीम् ॥ आत्मानं च तया हीनमनुतप्ता व्यगर्हयन् ॥३८॥ धिग्जन्म नस्त्रि-
वृद्विद्यां धिग्व्रतं धिग्बहुज्ञताम् ॥ धिक्कुलं धिक् क्रियादाक्ष्यं विमुखा ये त्वधोक्षजे ॥३९॥ नूनं भगवतो माया योगि-
नामपि मोहिनी ॥ यद्वयं गुरवो नृणां स्वार्थे मुह्यामहे द्विजाः ॥ ४० ॥ अहो पश्यत नारीणामपि कृष्णे जगद्गुरौ ॥ दुर-
न्तभावं योऽविध्यन्मृत्युपाशान्गृहाभिधान् ॥ ४१ ॥ नासां द्विजातिसंस्कारो न निवासो गुरावपि ॥ न तपो नात्ममी-
मांसा न शौचं न क्रियाः शुभाः ॥४२॥ अथापि ह्युत्तमश्लोके कृष्णे योगेश्वरेश्वरे ॥ भक्तिर्दृढा न चास्माकं संस्कारादि-
मतामपि ॥ ४३ ॥ ननु स्वार्थविमूढानां प्रमत्तानां गृहेहया ॥ अहो नः स्मारयामास गोपवाक्यैः सतां गतिः ॥४४॥

व्यनिन्दन्नित्याह—दृष्ट्वेति । अलौकिकीं लोकातीताम् ॥३८॥ त्रिवृत् शौक्रं सावित्रं दैक्षमिति त्रिगुणितं जन्म । व्रतं ब्रह्मचर्यम् । क्रियाः कर्माणि दाक्ष्यं च । क्रियादाक्ष्यमित्येकं वा पदम् । धिगित्यधिक्षेपे । ये वयं त्वधोक्षजे विमुखास्तेषां जन्मादि तत्सर्वं धिगिति व्यगर्हन्नित्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ योऽविध्यदच्छिनत्तं दुरन्तं भावं भक्तिं पश्येति ॥ ४१ ॥ द्विजातिसंस्कार उपनयनम् । क्रियाः सन्ध्योपासनादयः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ॥ ॥

१ नाभ्यसूयेरन् दोषदृष्टिमपि न कुर्युः । २ एतदग्रे—'श्रवणान्मदनुध्यानान्मयि भावोऽनुकीर्तनात् । न तथा संनिकर्षेण प्रतियात ततो गृहान् ॥' इत्येकः श्लोकोऽधिकः क्वचित् । ३ 'ताभिः' इति पाठः । ४ विशब्दः पुनरावृत्तिनिषेधार्थः । ५ 'धिग्जन्म नस्तत्त्रिवृतम्' इति पाठः । ६ योगिनां कर्मयोगिनां अष्टाङ्गयोगिनां च । ७ योगेश्वरा भक्तियोगवन्तस्तेषामीश्वरे सेव्ये ।

॥ ४५ ॥ आत्मनो दोषापवर्गेण चाञ्चल्यगर्वादित्यागेन ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ इत्यश्रृण्म एवं सर्वत्र श्रुतवन्तो वयं हि तथाऽपीति ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥५१॥ न चाचलन् तयोर्दर्शनाय न जग्मुः ॥ ५२ ॥ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे भावार्थदीपिकायां टीकायां त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥
चतुर्विंशे महेन्द्रस्य मखं व्यावर्त्य हेतुभिः ॥ कृष्णः प्रवर्तयामास गोवर्धनमखोत्सवम्[1] ॥१॥ भूसुराणां क्रियागर्वं निरस्य स्वःसुरेषु च ॥ मघवन्मदभङ्गाय तन्मखं

अन्यथा पूर्णकामस्य कैवल्याद्याशिषां पतेः ॥ ईशितव्यैः किमस्माभिरीशस्यैतद्विडम्बनम्[2] ॥४५॥ हित्वान्यान्भजते यं श्रीः पादस्पर्शाशयासकृत् ॥ आत्मदोषापवर्गेण[3] तद्याच्ञा[4] जनमोहिनी ॥४६॥ देशः कालः पृथग्द्रव्यं मन्त्रतन्त्रर्त्विजोऽग्नयः ॥ देवता यजमानश्च क्रतुर्धर्मश्च यन्मयः ॥ ४७ ॥ स एष[5] भगवान्साक्षाद्विष्णुर्योगेश्वरेश्वरः ॥ जातो यदुष्वित्यश्रृण्म ह्यपि मूढा न विद्महे ॥ ४८ ॥ अहो वयं धन्यतमा येषां नस्तादृशीः स्त्रियः ॥ भक्त्या यासां मतिर्जाता अस्माकं निश्चला हरौ ॥४९॥ नमस्तुभ्यं भगवते कृष्णायाकुण्ठमेधसे ॥ यन्मायामोहितधियो भ्रमामः कर्मवर्त्मसु ॥ ५० ॥ स वै न आद्यः पुरुषः स्वमायामोहितात्मनाम् ॥ अविज्ञातानुभावानां क्षन्तुमर्हत्यतिक्रमम् ॥५१॥ इति स्वाघम्[6] अनुस्मृत्य कृष्णे ते कृतहेलनाः ॥ दिदृक्षवोऽप्यच्युतयोः कंसाद्भीता न चाचलन् ॥५२॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे यज्ञपत्न्युद्धरणं नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ॥ ७६ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ भगवानपि तत्रैव बलदेवेन संयुतः अपश्यन्निवसन्गोपानिन्द्रयागकृतोद्यमान् ॥ १ ॥ तदभिज्ञोऽपि भगवान्सर्वात्मा सर्वदर्शनः ॥ प्रश्रयावनतोऽपृच्छद्वृद्धान्नन्दपुरोगमान् ॥२॥ कथ्यतां मे पितः कोऽयं संभ्रमो[7] व उपागतः ॥ किं फलं कस्य चोद्देशः केन वा साध्यते मखः ॥ ३ ॥ एतद्ब्रूहि महान्कामो मह्यं[8] शुश्रूषवे पितः ॥ नहि गोप्यं हि साधूनां कृत्यं सर्वात्मनामिह ॥ ४ ॥ ॥

समवारयत् ॥२॥ ब्राह्मणाः कंसाद्भीताः स्वाश्रमस्था एव भगवन्तमभजन् । भगवानपि तत्रैव[9] निवसन्निन्द्रयागकृतोद्यमान्गोपानपश्यदिति संबन्धः ॥ १ ॥ २ ॥ वृथासंभ्रमो न भवति । मखोऽयमित्येवं चेत् किमत्र फलं, का देवता, केनाधिकारिणा, केन वा साधनेन साध्यते ॥ ३ ॥ एतद्ब्रूहि महान्कामो मम श्रवणे वर्तते । यद्वा तव महान्कामो दृश्यत इति । तूष्णीं स्थितं प्रत्याह—नेति । सर्वात्मनां सर्वत्रात्मदृष्टीनाम् ॥ ४ ॥ ॥ ॥

१ 'महोत्सवम्' इति पाठः । २ ईशस्य समर्थस्याप्येतदन्नयाचनादिकं विडम्बनमस्मदनुग्रहार्थमनुकरणमात्रमेवेत्यर्थः । ३ 'स्वात्मदोषापवर्गेण' इति पाठः । ४ तस्य याच्ञा अस्मद्विधानां विदुषां जनानामपि मोहिनी । 'यद्याच्ञा' इत्यपि पाठः । ५ 'स एव' इति पाठः । ६ अघं अपराधम् । ७ वः युष्माकं संभ्रमो वैयग्र्यम् । श्लेषेण सम्यक् भ्रम एव दूरे स्थातुं योग्योऽपि उप समीप आगतः । ८ मह्यं मां प्रीणयितुम् । ९ तत्रैव वृन्दावन एव ।

अत एव न विद्यते स्वः पर इति दृष्टिर्येषामिति । स्वपरदृष्ट्यभावादेव तत्तद्भेदा अमित्रादयोऽपि तेषां न सन्तीत्याह—अमित्रेति । न मित्रमुदास्त उदासीनो विद्विड्येषां तेषां कृत्यं सर्वं कर्म न गोपनीयं किंचिदस्तीत्यर्थः । सत्यपि भेददर्शने उदासीनः शत्रुवद्वर्ज्य आत्मतुल्यत्वात्सुहृन्मन्त्रेषु न वर्जनीय इत्याह—उदासीन इति ॥ ५ ॥ किंच सुहृद्भिः सह विचार्य ज्ञात्वैव कर्म कर्तव्यं, नतु गतानुगतिकत्वमात्रेणेत्याह—ज्ञात्वेति । अज्ञात्वा च । तत्र विदुषो यथा तत्कर्मफलं स्यात्तथा नाविदुषः ॥६॥ भवतामयं क्रियायोगः शास्त्रतोऽपि किंविचारितः प्रवृत्तो लौकिकाचारप्राप्तो वेति साधु सोपपत्तिकं भण्यतां कथ्यतामिति ॥ ७ ॥ आचारप्राप्त एवेति सहेतुकमाह—पर्जन्य इति । आत्ममूर्तयः प्रियमूर्तयः ॥ ८ ॥ ततः किमित्यत आह—तमिति । तमिन्द्रं वार्मुचां मेघानां पतिं स्वामिनमीश्वरं नियन्तारम् । तद्रेतसा तद्वृष्टिपयसा ॥ ९ ॥ उपजीवन्त्युपजीविकां कल्पयन्ति । धर्मार्थकामसिद्धये । ननु कृष्यादिभिर्जीवन्ति, किमिन्द्रेण तत्राह—

अस्त्य[1]स्वपरदृष्टीनाममित्रोदास्तविद्विषाम् ॥ उदासीनोऽरिवद्वर्ज्य आत्मवत्सुहृदुच्यते ॥ ५ ॥ ज्ञात्वाऽज्ञात्वा च कर्माणि जनोऽयमनुतिष्ठति ॥ विदुषः कर्मसिद्धिः स्यात्तथा नाविदुषो भवेत् ॥ ६ ॥ तत्र तावत्क्रियायोगो भवतां किंविचारितः ॥ अथवा लौकिकस्तन्मे पृच्छतः साधु भण्यताम् ॥७॥ ॥ नन्द उवाच ॥ पर्जन्यो भगवानिन्द्रो मेघास्तस्यात्ममूर्तयः ॥ तेऽभिवर्षन्ति भूतानां प्रीणनं[2] जीवनं पयः ॥ ८ ॥ तं तात[3] वयमन्ये च वार्मुचां पतिमीश्वरम् ॥ द्रव्यैस्तद्रेतसा सिद्धैर्यजन्ते[4][5] क्रतुभिर्नराः ॥ ९ ॥ तच्छेषेणोपजीवन्ति[6] त्रिवर्गफलहेतवे ॥ पुंसां पुरुषकाराणां पर्जन्यः फलभावनः ॥ १० ॥ य एवं विसृजेद्धर्मं पारम्पर्यागतं नरः ॥ कामाल्लोभाद्भयाद्द्वेषात्स[7] वै नाप्नोति शोभनम् ॥ ११ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ वचो निशम्य नन्दस्य तथान्येषां व्रजौकसाम् ॥ इन्द्राय मन्युं जनयन्पितरं प्राह केशवः ॥१२॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ कर्मणा जायते जन्तुः कर्मणैव[8] निलीयते ॥ सुखं दुःखं भयं क्षेमं कर्मणैवाभिपद्यते ॥१३॥ अस्ति चेदीश्वरः कश्चित्फलरूप्यन्यकर्मणाम् ॥ कर्तारं भजते सोऽपि नह्यकर्तुः[9] प्रभुर्हि सः ॥ १४ ॥ ॥

पुंसामिति । फलभावनः फलसाधकः । पर्जन्यं विना कृष्यादिवैफल्यादित्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ इन्द्राय मन्युं जनयन्निति । कोपजननद्वारा गर्वपर्वतादिन्द्रमवतारयितुं देवतानिराकरणं न त्वयमेवाभिप्राय इत्यर्थः ॥ १२ ॥ प्रथमं तावत्कर्मवादेन देवान्निराकरोति—कर्मणेति । ननु जडात्कर्मणः केवलात्कथं फलसिद्धिः स्यादिति चेत्, अहो अशीलितमीमांसानां स्वमतिविलसिता श्रद्धा । कर्मणां फलकारणत्वे वचनतोऽवगते किं ततोऽनुपपन्नं नाम ॥ १३ ॥ केचित्पुनरतिसाहसभीताः कर्मपरतन्त्रमीश्वरं मन्यन्ते तन्मतमनूद्य निराकरोति—अस्ति चेदिति । स्वयं कर्मभिरलिप्तोऽन्येषां जीवानां कर्मणां फलरूपी[10] फलदाता कर्तारं भजते तत्तत्कर्मफलदानेन ॥ १४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

१ अस्य गोप्यं नास्तीति पूर्वेणान्वयः । २ 'प्राणनम्' इति पाठः । ३ तातेति संप्रीणनं स्वोक्तौ श्रद्धार्थं । ४ संपादितैरिति शेषः । ५ यजन्त इति प्रथमपुरुष आर्षः । यजाम इत्यर्थः । यद्वा निजाग्रहपरिहारायान्येषां प्राधान्यविवक्षया प्रथमपुरुषः । ६ यज्ञशिष्टेन । ७ कामाददृष्टविषयात्, लोभाद्दृष्टविषयात्, भयाद्विरोधिजनहेतुकात्, द्वेषाद्देवतादिविषयात्, वाशब्दोऽत्राध्याहार्य इति तोष० । ८ 'हि लीयते' 'प्रमीयते' इति पाठौ । ९ व्यतिरेकेणाह—नहीति । १० फलं रूपयति ददातीति फलरूपी ।

अतः कर्मण एव फलसिद्धेस्तत्पारतन्त्र्ये चाजागलस्तनतुल्यत्वान्न देवतया कृत्यमित्याह—किमिन्द्रेणेति । ननु कर्मणोऽपि प्रवृत्तिरन्तर्याम्यपेक्षैव कथं सर्वथा देवताया अनुपयोग इत्याशङ्क्याह—स्वभावविहितमिति । स्वभावेन प्राक्तनसंस्कारेणैव विहितं यत्कर्म तदन्यथाकर्तुमनीशेन ॥ १५ ॥ एतद्विवृणोति—स्वभावतन्त्र इति । प्रवृत्तेः संस्काराधीनत्वात्किमन्तर्यामिणेत्यर्थः ॥१६॥ तस्मात्स्वभावतो निष्पन्नस्य कर्मण एव सर्वकारणत्वात्कर्मैव पूज्यमित्याह—देहानिति सार्धेन ॥ १७ ॥ संपूजयेत्संमानयेत् । ननु देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागात्मकत्वात्कर्मणः कथं देवतां विना सिद्धिरित्याशङ्क्य कर्माङ्गमात्रं देवतेति पक्षमुपसंहरन्निव हेतुवादमाश्रित्यान्यामेव देवतां समर्थयते—अञ्जसेति ॥ १८ ॥ हेतुबलेनैव विपक्षे दोषमाह—आजीव्येति । उपजीवति सेवते ॥ १९ ॥ स्ववृत्तिं वक्तुं दृष्टान्तत्वेन

किमिन्द्रेणेह भूतानां स्वस्वकर्मानुवर्तिनाम् ॥ अनीशेनान्यथा कर्तुं स्वभावविहितं नृणाम् ॥१५॥ स्वभावतन्त्रो हि जनः स्वभावमनुवर्तते ॥ स्वभावस्थमिदं सर्वं सदेवासुरमानुषम् ॥१६॥ देहानुच्चावचान् जन्तुः प्राप्योत्सृजति कर्मणा ॥ शत्रुर्मित्रमुदासीनः कर्मैव गुरुरीश्वरः ॥१७॥ तस्मात्संपूजयेत्कर्म स्वभावस्थः स्वकर्मकृत् ॥ अञ्जसा येन वर्तेत तदेवास्य हि दैवतम् ॥ १८ ॥ आजीव्यैकतरं भावं यस्त्वन्यमुपजीवति ॥ न तस्माद्विन्दते क्षेमं जारं नार्यसती यथा ॥१९॥ वर्तेत ब्रह्मणा विप्रो राजन्यो रक्षया भुवः ॥ वैश्यस्तु वार्तया जीवेच्छूद्रस्तु द्विजसेवया ॥२०॥ कृषिवाणिज्यगोरक्षा कुसीदं तुर्यमुच्यते ॥ वार्ता चतुर्विधा तत्र वयं गोवृत्तयोऽनिशम् ॥२१॥ सत्त्वं रजस्तम इति स्थित्युत्पत्त्यन्तहेतवः ॥ रजसोत्पद्यते विश्वमन्योन्यं विविधं जगत् ॥ २२ ॥ रजसा चोदिता मेघा वर्षन्त्यम्बूनि सर्वतः ॥ प्रजास्तैरेव सिध्यन्ति महेन्द्रः किं करिष्यति ॥ २३ ॥ न नः पुरो जनपदा न ग्रामा न गृहा वयम् ॥ वनौकसस्तात नित्यं वनशैलनिवासिनः ॥ २४ ॥ तस्माद्गवां ब्राह्मणानामद्रेश्चारभ्यतां मखः ॥ य इन्द्रयागसंभारास्तैरयं साध्यतां मखः ॥ २५ ॥ ॥

वर्णानां वृत्तिभेदमाह—वर्तेतेति । ब्रह्मणा वेदाध्यापनादिना ॥ २० ॥ वैश्यवृत्तेश्चातुर्विध्यमाह—कृषीति । कृषिवाणिज्यसहिता गोरक्षा एवं त्रयम् । कुसीदं वृद्धिजीवनं चतुर्थम् ॥ २१ ॥ ननु गवामपि वृत्तिर्महेन्द्राधीनैवेत्याशङ्क्य निरीश्वरसांख्यमताश्रयेण निराकरोति—सत्त्वमिति श्लोकद्वयेन । अन्योन्यं स्त्रीपुरुषयोगेन ॥ २२ ॥ सर्वत इति । समुद्रशिलोषरादिष्वपि वृष्टिदर्शनान्न प्रेक्षावत्पूर्वकत्वं वृष्टेरिति भावः । तैरेव मेघैरेव । सिध्यन्ति जीवन्ति ॥ २३ ॥ तथापि योगक्षेमार्थं देवतापेक्षेति चेदत आह—न नः पुर इति । पुरः पत्तनानि । जनपदा देशाः । अस्माकं योगक्षेमहेतुर्वनशैलादय एवेति भावः ॥ २४ ॥ ब्राह्मणानपि संगृह्णन्निगमयति—तस्मादिति । स्वयमुत्प्रेक्षितयागप्रयोगकल्पनामाह—य इन्द्रयागसंभारा इति सार्धपञ्चभिः संभाराः साधनानि ॥ २५ ॥ ॥

१ अन्यामेव वक्ष्यमाणशैलगवादिरूपाम् । २ शत्रुमित्रादिरूपोपि कर्मैकः एकस्यैव शत्रुमित्रादिरूपतादर्शनात् । कर्मज्ञानार्थं गुरुरावश्यकत्वात्पूज्यस्तत्राह गुरुरिति । अदृष्टं विनोपदेशाद्यप्राप्तेः । ३ स्वभावस्थः संस्कारत एव कर्मोत्पद्यते इत्येव तद्दृष्टिः सन् स्वकर्मानुतिष्ठंश्च सन् कर्मैव पूजयेद्बहु मानयेत् । यद्वा कर्म आजीव्यमेव पूजयेत् न बहिरङ्गं दैवादीत्यर्थः । ४ अञ्जसा सुखेन । वर्तेत आजीव्येत । ५ एकतरं भावं देवताविशेषमाजीव्य जीवनोपायत्वेनोपसेव्य जीवनोपायं कृत्वेत्यर्थः । ६ कृषिवाणिज्यसहिता गोरक्षेति मध्यमपदलोपी समासः । ७ 'य इन्द्रमखसंभाराः' इति पाठः ।

सूपं मौद्गम् । पायसं केवले पयसि पक्कम् । संयावादयो गोधूमादिविक्रियाः । क्रमश्च सूपपायसयोः श्रुत्या दोहस्यार्थतोऽन्येषां पाठतः ॥ २६ ॥ यागशोभार्थं श्रद्धोत्पादनार्थं चाह—हूयन्तामिति । धेनुदक्षिणाः धेनुसहिता दक्षिणाः, ता एव वा दक्षिणाः । वो युष्माभिः ॥ २७ ॥ यवसं तृणम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ सर्वान् शिरःकम्पेनानुमोदयन्नाह—गोब्राह्मणाद्रीणामिति । मह्यं मम च ॥ ३० ॥ ३१ ॥ तद्द्रव्येण तेन महेन्द्रमखद्रव्येण गिरिं द्विजान्प्रति यथायथम् ॥३२॥ बलीनुपहृत्य दत्त्वा । आदृताः सादराः ॥ ३३ ॥ अनडुद्युक्तान्युत्तमानडुद्भिर्युक्तानि । सद्विजाशिषो द्विजाशीर्भिः सहिताः ॥ ३४ ॥ गोपविश्रम्भणं गोपानां

पच्यन्तां विविधाः पाका सूपान्ताः पायसादयः ॥ संयावापूपशष्कुल्यः सर्वदोहश्च गृह्यताम् ॥ २६ ॥ हूयन्तामग्नयः सम्यक् ब्राह्मणैर्ब्रह्मवादिभिः ॥ अन्नं बहुविधं तेभ्यो देयं वो धेनुदक्षिणाः ॥२७॥ अन्येभ्यश्चाश्वचाण्डालपतितेभ्यो यथार्हतः ॥ यवसं च गवां दत्त्वा गिरये दीयतां बलिः ॥२८॥ स्वलंकृता भुक्तवन्तः स्वनुलिप्ताः सुवाससः ॥ प्रदक्षिणं च कुरुत गोविप्रानलपर्वतान् ॥२९॥ एतन्मम मतं तात क्रियतां यदि रोचते ॥ अयं गोब्राह्मणाद्रीणां मह्यं च दयितो मखः ॥३०॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ कालात्मना भगवता शक्रदर्पं जिघांसता ॥ प्रोक्तं निशम्य नन्दाद्या साध्वगृह्णन्त तद्वचः ॥३१॥ तथा च व्यदधुः सर्वं यथाह मधुसूदनः ॥ वाचयित्वा स्वस्त्ययनं तद्द्रव्येण गिरिद्विजान् ॥ ३२ ॥ उपहृत्य बलीन्सर्वानादृता यवसं गवाम् ॥ गोधनानि पुरस्कृत्य गिरिं चक्रुः प्रदक्षिणम् ॥३३॥ अनांस्यनडुद्युक्तानि ते चारुह्य स्वलंकृताः ॥ गोप्यश्च कृष्णवीर्याणि गायन्त्यः सद्विजाशिषः ॥३४॥ कृष्णस्त्वन्यतमं रूपं गोपविश्रम्भणं गतः ॥ शैलोऽस्मीति ब्रुवन्भूरि बलिमादद्बृहद्वपुः ॥३५॥ तस्मै नमो व्रजजनैः सह चक्रेऽऽत्मनात्मने ॥ अहो पश्यत शैलोऽसौ रूपी नोऽनुग्रहं व्यधात् ॥३६॥ एषोऽवजानतो मर्त्यान्कामरूपी वनौकसः ॥ हन्ति ह्यस्मै नमस्यामः शर्मणे आत्मनो गवाम् ॥३७॥ इत्यद्रिगोद्विजमखं वासुदेवप्रणोदिताः ॥ यथा विधाय ते गोपाः सहकृष्णा व्रजं ययुः ॥३८॥ इति श्रीमद्भा० महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे चतुर्विंशतितमोऽध्यायः ॥२४॥

विश्वासजनकं रूपं गतः प्राप्तः सन् बलिमुपहारमाददभक्षयत् ॥ ३५ ॥ तस्मै आत्मने आत्मना स्वयं व्रजजनैः सह नमश्चक्रे । अहो इति सार्धश्लोकं पठन् ॥ ३६ ॥ कामरूपी सर्पादिरूपः । अस्मै अद्रये । शर्मणे क्षेमाय ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ 'कर्मैवालं प्राक् स्वभावो गुणो वा कर्माङ्गं वा तद्वशो वा महेशः ॥ वार्ताकर्त्री देवतेतीयमुक्ता देवक्षोभे षण्मती नत्वभीष्टा' ॥ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे भावार्थदीपिकायां टीकायां चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

१ अग्नय इति बहुत्वं गार्हपत्यादित्रयापेक्षं । सम्यगिति ब्राह्मणानां होमस्य वा विशेषणं' । २ 'बहुगुणं' इति पाठः । ३ देयमित्यनुषङ्गः । अन्येभ्य ऋत्विगितरेभ्यः श्वादीनभिव्याप्य यथा योग्यमन्नादि देयम्, केवलमिन्द्रो वर्ज्य इति भावः । ४ गवां गोभ्यः । बलिः गन्धादि पूजान्नकूटश्च । ५ कालस्याप्यात्मना प्रवर्तकेन, यद्वा कालयति चित्तमाकर्षति स आत्मा स्वभावो यस्येति अनेन इन्द्रदर्पहानिः सुकरेति सूचितम् । ६ 'शक्रदर्पजिघांसया' इति पाठः । ७ सह चक्रेऽऽत्मनेत्यत्र सन्धिरार्षः । 'स चक्रे आत्मनात्मने' इति पाठः । ८ रूपी प्रत्यक्षः । अनुग्रहं बल्यदनादिना । ९ अवजानतः एतद्यागमकुर्वत इत्यर्थः । १० वनौकस इति मर्त्यविशेषणं संबुद्धिर्वा । ११ 'गताः' इति क्वचित्पाठः ।

व्वर्विशे रुषा शक्रे व्रजनाशाय वर्षति ॥ उद्धृत्य गिरिमासारादरक्षद्गोकुलं प्रभुः ॥ १॥ कृष्णो नाथो येषां तेभ्यः ॥ १ ॥ क्रुद्धः सन्निन्द्रः सांवर्तकं नाम संवर्तः
प्रलयस्तत्कर्तारं मेघानां प्रसिद्धं गणं प्राचोदयत्प्रेषयामास । ननु कृष्णनाथानां घाते कथं प्रवृत्त इत्याशङ्क्य आत्मसंभावनया निरस्तविवेकत्वादित्याशयेनाह—वाक्यं
चाहेत्यादिपञ्चभिः—ईशमानी अहमेवेश्वर इति गर्ववान् ॥ २ ॥ देवहेलनं देवस्य ममावज्ञाम् ॥ ३ ॥ अदृढैरसमर्थैः कर्ममयैः क्रियानिर्वर्त्यैरत एव नाममनौनिभैर्ना-
ममात्रेण या नौरिति व्यवह्रियते तत्सदृशैः । आन्वीक्षिकीमात्मानुस्मृतिरूपाम् ॥४॥ तथा वाचालं बहुभाषिणं बालिशं शिशुं, पण्डितमानिनं पण्डितंमन्यम्, अतः
स्तब्धमविनीतमिति निन्दायां योजितापीन्द्रस्य भारती कृष्णं स्तौति । तथा हि—वाचालं शास्त्रयोनिम् । बालिशमेवमपि शिशुवन्निरभिमानिनम् । स्तब्धमन्यस्य

॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ इन्द्रस्तदात्मनः पूजां विज्ञाय विहतां नृप ॥ गोपेभ्यः कृष्णनाथेभ्यो नन्दादिभ्यश्चुकोप सः
॥ १ ॥ गणं सांवर्तकं नाम मेघानां चान्तकारिणाम् ॥ इन्द्रः प्राचोदयत्क्रुद्धो वाक्यं चाहेशमान्युत ॥ २ ॥ अहो
श्रीमदमाहात्म्यं गोपानां काननौकसाम् ॥ कृष्णं मर्त्यमुपाश्रित्य ये चक्रुर्देवहेलनम् ॥ ३ ॥ यथाऽदृढैः कर्ममयैः
क्रतुभिर्नामनौनिभैः ॥ विद्यामान्वीक्षिकीं हित्वा तितीर्षन्ति भवार्णवम् ॥ ४ ॥ वाचालं बालिशं स्तब्धमज्ञं पण्डित-
मानिनम् ॥ कृष्णं मर्त्यमुपाश्रित्य गोपा मे चक्रुरप्रियम् ॥ ५ ॥ एषां श्रियाऽवलिप्तानां कृष्णेनाध्मायितात्मनाम् ॥
धुनुत श्रीमदस्तम्भं पशून्नयत संक्षयम् ॥ ६ ॥ अहं चैरावतं नागमारुह्यानुव्रजे व्रजम् ॥ मरुद्गणैर्महावीर्यैर्नन्दगो-
ष्ठजिघांसया ॥७॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्थं मघवताज्ञप्ता मेघा निर्मुक्तबन्धनाः ॥ नन्दगोकुलमासारैः पीडयामा-
सुरोजसा ॥ ८ ॥ विद्योतमाना विद्युद्भिः स्तनन्तः स्तनयित्नुभिः ॥ तीव्रैर्मरुद्गणैर्नुन्ना ववृषुर्जलशर्कराः ॥ ९ ॥
स्थूणास्थूला वर्षधारा मुञ्चत्स्वभ्रेष्वभीक्ष्णशः ॥ जलौघैः प्लाव्यमाना भूर्नादृश्यत नतोन्नतम् ॥ १० ॥ ॥

वन्यस्याभावादनम्रम् । अज्ञं नास्ति ज्ञो यस्मात्तं । सर्वज्ञमित्यर्थः । पण्डितमानिनं ब्रह्मविदां बहुमाननीयम् । कृष्णं सदानन्दरूपं परं ब्रह्म । मर्त्यं तथापि भक्त-
वात्सल्येन मनुष्यतया प्रतीयमानमिति ॥ ५ ॥ अवलिप्तानां मत्तानाम् । आध्मायितात्मनां बृंहितदेहानाम् । धुनुतापनयत । श्रीमदेन यः स्तम्भो गर्वस्तम् ॥६॥
विभ्यतस्तान्प्रत्याह—अहं चेति । अनुव्रजे अन्वनन्तरमेवागमिष्यामि । मरुद्गणैर्देवगणैः सह ॥ ७ ॥ मघवता इन्द्रेण निर्मुक्तं बन्धनं येषां ते । प्रलयाभिप्रायेण
बद्धा आसन् । तदा निर्मुक्तबन्धनाः सन्त आसारैर्धारासंपातैः पीडयामासुः ॥ ८ ॥ स्तनयित्नुभिरशनिभिः । स्तनन्तो गर्जन्तः । मरुद्गणैरावहप्रवहादिवायुसमूहै-
र्नुन्नाः प्रेरिताः । जलशर्करा जलोपलान् ॥ ९ ॥ स्थूणावत्स्थूलाः । अभ्रेषु मुञ्चत्सु सत्सु । नतोन्नतं निम्नमुन्नतं तद्विपरीतं यथा भवति तथा भूर्नादृश्यत ॥१०॥

१ 'चुकोप ह' इति पाठः । २ उतेति पादपूरणे । ३ अन्वीक्षा=अनुस्मृतिः प्रयोजनं अस्या अस्तीति तथोक्ता । तथा चोक्तं कामन्दकीयनीतिसारे–'आन्वीक्षिक्यात्मविद्या स्यादी-
क्षणात्सुखदुःखयोः । ईक्षमाणस्तया तत्त्वं हर्षशोकौ व्युदस्यति" । ४ अस्य वास्तवोऽर्थस्तु—भक्तिलक्ष्म्यावलिप्तानां समृद्धानां 'लिप उपदेहे' धातुः । उज्ज्वलचित्तानामित्यर्थः । भक्तिलक्ष्म्या
मदः भुक्तिमुक्त्यनादरहेतुगर्वः स एव स्तम्भो निश्चलत्वात् । तं धुनुत वृष्ट्यादिद्वारा सस्यादिसंपत्त्या चालयत, तृणादिवृद्ध्या पशून्स्वास्थ्यं नयत इति तोष० । ५ वास्तवेऽर्थे जिघांसया
जिगमिषयेति ज्ञेयम् । ६ पण्डितानां मानः पण्डितमानः पण्डितकर्तृकः संमानः सोऽस्यास्तीति तथा तमिति विग्रहः । ७ तदा स्वावमानसमये । ८ अशब्दा विद्युतः, सशब्दाः स्तनयित्नवः ।

जातवेपना जातकम्पाः ॥ ११ ॥ तत्र पशूनां यानं विशिनष्टि—शिर इति ॥ १२ ॥ गोपगोपीनां प्रार्थनामाह—कृष्ण कृष्णेति । त्वमेव नाथो यस्य तद्गो-
कुलं गवां कुलं वंशं नोऽस्मांश्च देवादिन्द्रात्त्रातुं रक्षितुमर्हसि ॥ १३ ॥ विज्ञापनात्पूर्वमेव कुपितेनेन्द्रेण कृतं तद्वर्षं मेने ॥ १४ ॥ कथं मेने तदाह—अप-
र्त्विति । अपगत ऋतुर्यस्य तद्वर्षमतिशयितो वातो यस्मिंस्तदतिवातम् । शिलामयं शिलाप्रचुरम् ॥ १५ ॥ तत्र प्रतिज्ञापूर्वं गोवर्धनोद्धरणमाह—तत्रेति ।
तत्र प्रतिविधिं प्रतीकारं स्वसामर्थ्येन साधयिष्यामि । तेन च मौढ्याल्लोकेशमानिनां श्रीमदलक्षणं तमो हरिष्यामि । बहुवचनेन वरुणादीनभिप्रैति ॥ १६ ॥

अत्यासारातिवातेन पशवो जातवेपनाः ॥ गोपा गोप्यश्च शीतार्ता गोविन्दं शरणं ययुः ॥ ११ ॥ शिरः सुतांश्च कायेन
प्रच्छाद्यासारपीडिताः ॥ वेपमाना भगवतः पादमूलमुपाययुः ॥ १२ ॥ कृष्ण कृष्ण महाभाग त्वन्नाथं गोकुलं प्रभो ॥
त्रातुमर्हसि देवान्नः कुपिताद्भक्तवत्सल ॥ १३ ॥ शिलावर्षनिपातेन हन्यमानमचेतनम् ॥ निरीक्ष्य भगवान्मेने कुपि-
तेन्द्रकृतं हरिः ॥ १४ ॥ अपर्त्वत्युल्बणं वर्षमतिवातं शिलामयम् ॥ स्वयागे निहतेऽस्माभिरिन्द्रो नाशाय वर्षति
॥ १५ ॥ तत्र प्रतिविधिं सम्यगात्मयोगेन साधये ॥ लोकेशमानिनां मौढ्याद्धरिष्ये श्रीमदं तमः ॥ १६ ॥ न हि सद्भा-
वयुक्तानां सुराणामीशविस्मयः ॥ मत्तोऽसतां मानभङ्गः प्रशमायोपकल्पते ॥ १७ ॥ तस्मान्मच्छरणं गोष्ठं मन्नाथं
मत्परिग्रहम् ॥ गोपाये स्वात्मयोगेन सोऽयं मे व्रत आहितः ॥ १८ ॥ इत्युक्त्वैकेन हस्तेन कृत्वा गोवर्धनाचलम् ॥
दधार लीलया कृष्णश्छत्राकमिव बालकः ॥ १९ ॥ अथाह भगवान्गोपान् हेऽम्ब तात व्रजौकसः ॥ यथोपजोषं विशत
गिरिगर्तं सगोधनाः ॥ २० ॥ न त्रास इह वः कार्यो मद्धस्ताद्रिनिपातने ॥ वातवर्षभयेनालं तत्त्राणं विहितं हि वः ॥२१॥
तथा निर्विविशुर्गर्तं कृष्णाश्वासितमानसाः ॥ यथावकाशं सधनाः सव्रजाः सोपजीविनः ॥ २२ ॥ क्षुत्तृड्व्यथां
सुखापेक्षां हित्वा तैर्व्रजवासिभिः ॥ वीक्ष्यमाणो दधावद्रिं सप्ताहं नाचलत्पदात् ॥ २३ ॥ कृष्णयोगानुभावं तं निशा-
म्येन्द्रोऽतिविस्मितः ॥ निस्तम्भो भ्रष्टसंकल्पः स्वान्मेघान्संन्यवारयत् ॥ २४ ॥ ॥ ॥

ननु देवाः सात्त्विकास्त्वद्भक्ताश्च कुतस्तेषां तमस्तत्राह—न हीति । सद्भावः सत्त्वं मद्भक्तिर्वा तद्युक्तानां सुराणामीशा वयमिति विस्मयो गर्वो हि यस्मान्न
घटतेऽतोऽसन्तस्ते । किंच तेषां मानभङ्गोऽनुग्रह एवेत्याह—मत्त इति ॥१७॥ गोपाये रक्षिष्यामि । किंच सोऽयं मे मया व्रतो नियमः संकल्पो वा आहितो
धृत इत्यर्थः ॥ १८ ॥ कृत्वा उत्कृत्य । छत्राकमुच्छिलीन्ध्रम् ॥ १९ ॥ यथोपजोषं यथासुखम् ॥ २० ॥ २१ ॥ सव्रजाः शकटमण्डलसहिताः सोपजीविनो
भृत्यपुरोहितादिसहिताः ॥ २२ ॥ पदात्स्थानात् ॥ २३ ॥ २४ ॥ ॥ ॥ ॥

१ 'शिलावर्षातिवातेन' इति पाठः । तत्र शिलावर्षयुक्तेन अतिवातेनेत्यर्थः । २ मत्परिग्रहं मम कुटुंबं, यद्वा अहमेव परिग्रहः पुत्रधनादि सर्वं यस्य । ३ 'विष्णुः' इति पाठः ।
४ सुखापेक्षां निद्रादिसुखेच्छाम् ।

॥ २५ ॥ व्युदप्राया विगतोदकप्रायाः । स्वल्पजला इत्यर्थः ॥ २६ ॥ शकटोढोपकरणं शकटैरूढमुपकरणं यथा भवति तथा ॥ २७ ॥ २८ ॥ निभृताः पूर्णाः यथा यथोचितं परिरम्भणादिभिः समीयुरुपजग्मुः । सदाशिषः श्रेष्ठानाशीर्वादान् ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ततो गोवर्धनस्थानात् । अस्य श्रीकृष्णस्य तथाविधानि गोवर्धनोद्धरणादिरूपाणि कृतानि कर्माणि गायन्त्य ईयुर्ययुः । कथंभूताः । एवं प्रेम्णा हृदि स्पृशन्तीति हृदिस्पृशस्ताः । यद्वा कथंभूतस्य प्रेष्ठत्वेन तासां हृदि स्पृशतीति हृदिस्पृक् तस्य ॥ ३३ ॥ ॥ इति श्रीमद्भा०म०पु० दशमस्कन्धे पूर्वार्धे भावार्थदीपिकायां टीकायां पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

खं व्यभ्रमुदितादित्यं वातवर्षं च दारुणम् ॥ निशाम्योपरतं गोपान्गोवर्धनधरोऽब्रवीत् ॥ २५ ॥ निर्यात त्यजत त्रासं गोपाः सस्त्रीधनार्भकाः ॥ उपारतं वातवर्षं व्युदप्रायाश्च निम्नगाः ॥ २६ ॥ ततस्ते निर्ययुर्गोपाः स्वं स्वमादाय गोधनम् ॥ शकटोढोपकरणं स्त्रीबालस्थविराः शनैः ॥२७ ॥ भगवानपि तं शैलं स्वस्थाने पूर्ववत्प्रभुः ॥ पश्यतां सर्वभूतानां स्थापयामास लीलया ॥ २८ ॥ तं प्रेमवेगान्निभृता व्रजौकसो यथा समीयुः परिरम्भणादिभिः ॥ गोप्यश्च सस्नेहमपूजयन्मुदा दध्यक्षताद्भिर्युयुजुः सदाशिषः ॥ २९ ॥ यशोदा रोहिणी नन्दो रामश्च बलिनां वरः ॥ कृष्णमालिङ्ग्य युयुजुराशिषः स्नेहकातराः ॥ ३० ॥ दिवि देवगणाः साध्याः सिद्धगन्धर्वचारणाः ॥ तुष्टुवुर्मुमुचुस्तुष्टाः पुष्पवर्षाणि पार्थिव ॥३१॥ शङ्खदुन्दुभयो नेदुर्दिवि देवप्रणोदिताः ॥ जगुर्गन्धर्वपतयस्तुम्बुरुप्रमुखा नृप ॥ ३२ ॥ ततोऽनुरक्तैः पशुपैः परिश्रितो राजन्स्वगोष्ठं सबलोऽव्रजद्धरिः ॥ तथाविधान्यस्य कृतानि गोपिका गायन्त्य ईयुर्मुदिता हृदिस्पृशः ॥ ३३ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवंविधानि कर्माणि गोपाः कृष्णस्य वीक्ष्य ते ॥ अतद्वीर्यविदः प्रोचुः समभ्येत्य सुविस्मिताः ॥१॥ बालकस्य यदेतानि कर्माण्यत्यद्भुतानि वै ॥ कथमर्हत्यसौ जन्म ग्राम्येष्वात्मजुगुप्सितम् ॥ २ ॥ यः सप्तहायनो बालः करेणैकेन लीलया ॥ कथं बिभ्रद्गिरिवरं पुष्करं गजराडिव ॥ ३ ॥ तोकेनामीलिताक्षेण पूतनाया महौजसः ॥ पीतः स्तनः सह प्राणैः कालेनेव वयस्तनोः ॥ ४ ॥

षड्विंशे विस्मितान्गोपान्कृष्णस्याद्भुतकर्मभिः । नन्दो गर्गोक्तिमाश्राव्य तदैश्वर्यमवर्णयत् ॥ १ ॥ समभ्येत्य नन्दमभिगम्य ॥ १ ॥ यदूचुस्तदाह—बालकस्येति । यद्यस्मादद्भुतानि कर्माणि तस्माद्ग्राम्येषु गोपालेषु कथं जन्मार्हति । आत्मजुगुप्सितमात्मानर्हम् ॥२॥ अद्भुतानि कर्माण्याहुः—यः सप्तहायन इति । कथं बिभ्रत्स्थित इति । पुष्करं पद्मं गजराण्महागज इव ॥ ३ ॥ महौजसो महाबलायाः तनोर्वय आयुर्यौवनं वा कालेन यथा पीयते तद्वत् । कथमित्यनुवर्तते ॥ ४ ॥

१ निशाम्य स्वयमेव दृष्ट्वा । २ पश्यतां सप्तम्यर्थे षष्ठी । सर्वभूतेषु पश्यत्स्वित्यर्थः । ३ सस्नेहं तं, सस्नेहं यथा तथेति वा । ४ कातरा व्याकुलमनसः । ५ 'स्वगोष्ठं' इति पाठः । ६ 'अद्भुतानि च' इति पाठस्तत्र अप्यर्थे चकारः ।

अनसोऽधः शयानस्य । मास्यस्य मासास्त्रयः परिच्छेदका यस्य । उदगूर्ध्वं चरणौ हिन्वतश्चालयतः । प्रपदेन पादाग्रेण हतं विपर्यस्तमनः कथमपतत् ॥५॥ यः कृष्णो दैत्येन ह्रियमाणः संस्तं तृणावर्तं दैत्यं कथमहन्निल्यर्थः ॥ ६ ॥ हैयंगवस्तैन्ये नवनीतचौर्ये । बाहुभ्यां गच्छन् रिङ्गन्नित्यर्थः ॥ ७ ॥ मुखतो हन्तुं कामो यस्य तं बकवेषमरिं बाहुभ्यां मुखतः कथमपाटयत् ॥८॥९॥१०॥११॥ आशीविषतमोऽतिक्रूरविषश्चासावहीन्द्रश्च तम् ॥ १२ ॥ औत्पत्तिकः स्वाभाविकः कथमिति किं सर्वेषामा-

हिन्वतोऽधः शयानस्य मास्यस्य चरणावुदक् ॥ अनोऽपतद्विपर्यस्तं रुदतः प्रपदाहतम् ॥ ५ ॥ एकहायन आसीनो ह्रियमाणो विहायसा ॥ दैत्येन यस्तृणावर्तमहन्कण्ठग्रहातुरम् ॥ ६ ॥ क्वचिद्धैयंगवस्तैन्ये मात्रा बद्ध उलूखले ॥ गच्छन्नर्जुनयोर्मध्ये बाहुभ्यां तावपातयत् ॥७॥ वने संचारयन्वत्सान्सरामो बालकैर्वृतः ॥ हन्तुकामं बकं दोर्भ्यां मुखतोऽरिमपाटयत् ॥८॥ वत्सेषु वत्सरूपेण प्रविशन्तं जिघांसया ॥ हत्वा न्यपातयत्तेन कपित्थानि च लीलया ॥९॥ हत्वा रासभदैतेयं तद्बन्धूंश्च बलान्वितः ॥ चक्रे तालवनं क्षेमं परिपक्वफलान्वितम् ॥ १० ॥ प्रलम्बं घातयित्वोग्रं बलेन बलशालिना ॥ अमोचयद्व्रजपशून्गोपांश्चारण्यवह्नितः ॥ ११ ॥ आशीविषतमाहीन्द्रं दमित्वा विमदं ह्रदात् ॥ प्रसह्योद्वास्य यमुनां चक्रेऽसौ निर्विषोदकाम् ॥ १२ ॥ दुस्त्यजश्चानुरागोऽस्मिन्सर्वेषां नो व्रजौकसाम् ॥ नन्द ते तनयेऽस्मासु तस्याप्यौत्पत्तिकः कथम् ॥१३॥ क्व सप्तहायनो बालः क्व महाद्रिविधारणम् ॥ ततो नो जायते शङ्का व्रजनाथ तवात्मजे ॥१४॥ ॥ नन्द उवाच ॥ श्रूयतां मे वचो गोपा व्येतु शङ्का च वोऽर्भके ॥ एनं कुमारमुद्दिश्य गर्गो मे यदुवाच ह ॥ १५ ॥ वर्णास्त्रयः किलास्यासन् गृह्णतोऽनुयुगं तनूः ॥ शुक्लो रक्तस्तथा पीत इदानीं कृष्णतां गतः ॥ १६ ॥ प्रागयं वसुदेवस्य क्वचिज्जातस्तवात्मजः ॥ वासुदेव इति श्रीमानभिज्ञाः संप्रचक्षते ॥ १७ ॥ बहूनि सन्ति नामानि रूपाणि च सुतस्य ते ॥ गुणकर्मानुरूपाणि तान्यहं वेद नो जनाः ॥ १८ ॥ एष वः श्रेय आधास्यद्गोपगोकुलनन्दनः ॥ अनेन सर्वदुर्गाणि यूयमञ्जस्तरिष्यथ ॥ १९ ॥ पुरानेन व्रजपते साधवो दस्युपीडिताः ॥ अराजके रक्ष्यमाणा जिग्युर्दस्यून्समेधिताः ॥ २० ॥ य एतस्मिन्महाभागाः प्रीतिं कुर्वन्ति मानवाः ॥ नारयोऽभिभवन्त्येतान्विष्णुपक्षानिवासुराः ॥ २१ ॥ ॥

त्मायं स्यादिति शङ्का ॥१३॥ उक्तमप्यतिविस्मयेनाभिनयेन वदन्ति—क्व सप्तहायन इति ॥ १४ ॥ प्राक्श्रुतमेव गर्गाचार्यवाक्यं तच्चरितपरिशीलनेन निवृत्तासंभावनस्य नन्दस्य कृष्णतत्त्वावबोधकं जातं स इदानीं तेनैव वाक्येन गोपानुपदिशति—श्रूयतामिति ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ ॥

१ मास्यस्येति कृतैकशेषान्मासशब्दात्तमधीष्ट इत्यधिकारे 'मासाद्वयसि यत्खञौ' इति यत् । मासत्रयवयस्कस्येत्यर्थः । 'त्रैमासिकस्य च पदा' इति द्वितीयोक्तेः । २ बाहुभ्यां तदग्राभ्यां कराभ्यामित्यर्थः । ३ क्षेमं सर्वोपभोग्यम् । ४ 'मिथः' इति पाठः । ५ गर्गोक्तिमेवाह वर्णा इत्यादिना न विस्मय इत्यन्वेन । ६ आधास्यत् करिष्यति ।

तस्मात्तस्य कर्मसु विस्मयो नास्तीति नन्दस्योक्तिः ॥ २२ ॥ इत्यद्धा साक्षान्मां प्रति समादिश्य गर्गे च स्वगृहं गते सति तदानीं तथा मन्यमानोऽपि इदानीं कृष्णं नारा-
यणस्यांशं मन्ये[1]। अत्र हेतुः—अक्लिष्टकारिणमिति ॥२३॥२४॥ गोवर्धनोद्धरणं सपरिकरमनुस्मरन् प्रकटितैश्वर्यस्य श्रीकृष्णस्य प्रीतिं प्रार्थयते—देव इति। यज्ञविप्लवेन
या रुट् तया देवे इन्द्रे वर्षति सति । वज्राश्मपर्[2]षानिलैरशनिजलशर्करातीव्रवायुभिः सीदत्पालपशुस्त्रि आत्मशरणं सीदन्तः पालाः पशवः स्त्रियश्च यस्मिंस्तत्तथा,
आत्मा स्वयमेव शरणं यस्य तद्गोष्ठं दृष्ट्वा अनुकम्पी उत्स्मयन् हसन्प्रौढिमाविष्कुर्वन् शैलमुत्पाट्याबलो बालो लीलार्थमुच्छिलीन्ध्रं यथा तथैकेन करेण बिभ्रद्धद्गोष्ठ-
मपात्पालितवान्। एवं महेन्द्रमदभित् गवामिन्द्र इत्युत्तराध्यायार्थं च स्मरति। स एवंभूतः श्रीकृष्णो नः प्रीयात् प्रीयतामिति । 'षड्विंशे दशमे व्यक्तः षड्विंशो दशमो
हरिः ॥ व्यनकु पञ्चविंशं मां चतुर्विंशतितः पृथक्' ॥२५॥ ॥ इति श्रीमद्भा० म० पु० द० पू० भा० दी० टीकायां षड्विंशोऽध्यायः ॥२६॥ ॥ सप्तविंशे तदालक्ष्य

तस्मान्[3]नन्द कुमारोऽयं नारायणसमो गुणैः ॥ श्रिया कीर्त्याऽनुभावेन तत्कर्मसु न विस्मयः ॥२२॥ इत्यद्धा मां समा-
दिश्य गर्गे च स्वगृहं गते ॥ मन्ये नारायणस्यांशं कृष्णमक्लिष्टकारिणम् ॥२३॥ इति नन्दवचः श्रुत्वा गर्गगीतं व्रजौ-
कसः ॥ (दृष्ट[4]श्रुतानुभावास्ते कृष्णस्यामिततेजसः ॥) मुदिता नन्दमानर्चुः कृष्णं च गतविस्मयाः ॥२४॥ देवे वर्षति
यज्ञविप्लवरुषा वज्राश्मपर्षानिलैः सीदत्पालपशुस्त्रि आत्मशरणं दृष्ट्वानुकम्प्युत्स्मयन् ॥ उत्पाट्यैककरेण शैलमबलो
लीलोच्छिलीन्ध्रं यथा बिभ्रद्गोष्ठमपान्महेन्द्रमदभित्प्रीयान्न इन्द्रो गवाम् ॥ २५ ॥ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे
दशमस्कन्धे पूर्वार्धे षड्विंशतितमोऽध्यायः ॥२६॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ गोवर्धने धृते शैल आसाराद्रक्षिते व्रजे ॥
गोलोकादाव्रजत्कृष्णं सुरभिः शक्र एव च ॥१॥ विविक्त उपसंगम्य व्रीडितः कृतहेलनः॥ पस्पर्श पादयोरेनं किरीटेना-
र्कवर्चसा ॥२॥ दृष्टश्रुतानुभावोऽस्य कृष्णस्यामिततेजसः ॥ नष्टत्रिलोकेशमद इन्द्र आह कृताञ्जलिः ॥३॥ इन्द्र उवाच॥
विशुद्धसत्त्वं तव धाम शान्तं तपोमयं ध्वस्तरजस्तमस्कम् ॥ मायामयोऽयं गुणसंप्रवाहो न विद्यते तेऽग्रहणानुबन्धः॥४॥

कृष्णस्य प्राभवं परम् ॥ वर्ण्यते सुरभीन्द्राभ्यामभिषेकमहोत्सवः ॥१॥ गोवर्धने धृते शैल इति शक्रस्य भयेनागमने हेतुः—आसाराद्रक्षिते व्रज इति सुरभेर्हर्षेणागमने
॥१॥ तत्रेन्द्र आगत्य किं कृतवांस्तदाह—विविक्त उपसंगम्येत्यादिना अथाह सुरभिरित्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन । विविक्ते एकान्ते। पादयोः पस्पर्श नमश्चकार॥२॥
अस्य श्रीकृष्णस्य श्रुतश्चासावनुभावश्च श्रुतानुभावः दृष्टः श्रुतानुभावो येन स इन्द्रः । नष्टस्त्रिलोकेशोऽहमिति मदो यस्य सः ॥ ३ ॥ तत्र ममापराधं क्षमस्वेति
वक्तुं तव तावदपराधो नास्त्येव त्वयानुग्रह एव कृत इत्याह चतुर्भिः—विशुद्धसत्त्वमिति । धाम स्वरूपं शान्तमेकरूपमतश्च तपोमयं प्रचुरज्ञानं सर्वज्ञमित्यर्थः ।
कुतः। ध्वस्तरजस्तमस्कं ध्वस्ते अविद्यमाने रजस्तमसी यस्मिन्[6]। अत एवायमस्मदादिषु दृश्यमानो मायाकार्यरूपो गुणसंप्रवाहः[7] गुणैः संप्रोह्यत इति तथा,
संसार इत्यर्थः । स ते तव न विद्यते । यतः अग्रहणेनाज्ञानेनानुबध्यत इति तथा स सर्वज्ञस्य ते नास्तीत्यर्थः । अज्ञानसंबन्धो वा ॥ ४ ॥ ॥ ॥

१ मन्ये तर्कयामि । २ परुषेति वक्तव्ये पर्षेत्युक्तिश्छन्दोनुरोधात् । मूले 'वज्राश्मवर्षानिलैः' इति पाठः । ३ 'तस्मान्नन्दात्मजोऽयं ते' इति पाठः । ४ इदमर्धमधिकं काचित्कम् ।
५ 'इदमाह'इति पाठः । ६ यद्वा ध्वस्तानि अविद्यमानानि रजस्तमसी कं सुखहेतुप्राकृतसत्त्वं च यत्र, 'कं सुखाम्बुनोः' इति तत्र कोशः । कस्कादित्वात्सः । ७ संप्रवाहः परंपरा ।

यदा अज्ञानतत्कृतदेहसंबन्धौ न स्तस्तदा तत्कृतानां लोभादीनां का वार्तेत्याह—कुतो नु इति । तत्कृता देहसंबन्धकृताः तद्धेतवः पुनरन्यस्य देहस्य हेतवः ।
ननु ज्ञानिनामपि ते दृश्यन्तेऽत आह—अबुधलिङ्गभावा[1] अज्ञानिनां गमकाः । यावद्रागादिमत्त्वं तावज्ज्ञानित्वमेव न सिद्धमित्यर्थः । लोभाद्यभावेऽपि मन्मा-
नभङ्गो दण्डार्थमित्याह—तथापीति ॥ ५ ॥ ननु त्वद्दण्डे च मम गोपपुत्रस्य का शक्तिः, किं वा कारणं, को वा दण्डो मया कृत इत्यत आह—पितेति ।
त्वं पिता जगतां जनकः, गुरुरुपदेष्टा, अधीशो नियन्ता, इति दण्डधारणे हेतुत्रयम् । कालत्वात्समर्थः, तस्मादुपात्तदण्डो[2] हिताय कल्याणाय स्वेच्छातनुभि-
र्लीलावतारैः समीहसे । तव समीहा लीलैव जगदीशमानिनामस्माकं मानविधूननमित्यर्थः ॥ ६ ॥ कथमेतदित्यत आह—य इति । मद्विधाश्च ते अज्ञाश्च ते,
अतो जगदीशमानिनः काले भयकालेऽपि यथाधुनैवातिवृष्टौ त्वामभयं भयमगणयन्तं वीक्ष्याशु तन्मदं जगदीशा इति मदं हित्वा विगतगर्वाः सन्तः आर्य-
मार्गं त्वद्भक्तिलक्षणं भजन्ति । अतस्तवेहैव खलानामनुशासनं दण्ड इत्यर्थः ॥ ७ ॥ एवं भगवत्स्वरूपमभिप्रायं चानुवर्ण्य क्षमापयति—स त्वमिति ।

कुतो नु तद्धेतव ईश[3] तत्कृता लोभादयो येऽबुधलिङ्गभावाः ॥ [4]तथापि दण्डं भगवान्बिभर्ति[5] धर्मस्य गुप्त्यै खलनिग्रहाय
॥ ५ ॥ पिता गुरुस्त्वं जगतामधीशो दुरत्ययः काल उपात्तदण्डः ॥ हिताय [6]स्वेच्छातनुभिः समीहसे मानं विधुन्वञ्ज-
गदीशमानिनाम् ॥ ६ ॥ ये मद्विधाज्ञा जगदीशमानिनस्त्वां वीक्ष्य कालेऽभयमाशु तन्मदम् ॥ हित्वाऽऽर्यमार्गं प्रभज-
न्त्यपस्मया ईहा खलानामपि तेऽनुशासनम् ॥ ७ ॥ स त्वं ममैश्वर्यमदप्लुतस्य कृतागसस्तेऽविदुषः प्रभावम् ॥ क्षन्तुं
प्रभोऽथार्हसि मूढचेतसो मैवं पुनर्भून्मतिरीश मेऽसती ॥ ८ ॥ तवावतारोऽयमधोक्षजेह स्वयंभराणामुरुभारजन्मनाम्॥
चमूपतीनामभवाय देव भवाय युष्मच्चरणानुवर्तिनाम् ॥ ९ ॥ नमस्तुभ्यं भगवते पुरुषाय महात्मने ॥ वासुदेवाय
कृष्णाय सात्वतां पतये नमः ॥१०॥ स्वच्छन्दोपात्तदेहाय विशुद्धज्ञानमूर्तये ॥ सर्वस्मै सर्वबीजाय सर्वभूतात्मने नमः
॥ ११ ॥ मयेदं भगवन्गोष्ठनाशायासारवायुभिः ॥ चेष्टितं विहते यज्ञे मानिना तीव्रमन्युना ॥ १२ ॥ ॥

एवंभूता असती मतिर्मे पुनर्मा भूदिति प्रार्थनान्तरम् ॥ ८ ॥ महानयमपराधः कथं क्षन्तव्य इति चेदत आह—तवेति । स्वयंभराणां पुनश्चोरुभारजन्मनां
बहूनां भाराणां जन्म येभ्यस्तेषामभवाय नाशाय, युष्मच्चरणसेविनां तु भवाय । अतो मम त्वत्सेवकत्वादत्यन्तापराधिनोऽपि क्षन्तव्यमिति भावः ॥ ९ ॥
क्षमापयन्नमस्करोति—नम इति । तुभ्यं भगवते कृष्णाय नमः । पुरुषाय सर्वान्तर्यामिणे । महात्मनेऽन्तस्थत्वेऽप्यपरिच्छिन्नाय । कुतः । वासुदेवाय सर्वनिवा-
साय । सात्वतां यादवानां पतये ॥ १० ॥ तर्हि किमहं यादवः, न, स्वच्छन्दोपात्तदेहाय स्वेषां भक्तानां छन्देनेच्छया स्वीकृतदेहाय । तत्रापि विशुद्धं ज्ञान-
मेव मूर्तिर्यस्य तस्मै । मायया सर्वस्मै सर्वरूपाय । कुतः । सर्वस्य बीजाय कारणाय । अत एव सर्वभूतात्मने नम इति ॥ ११ ॥ कृतागस इत्यनेनोक्तमपराधं
निवेदयति—मयेदमिति । आसारवायुभिर्गोष्ठनाशाय मयेदमकृत्यं चेष्टितं कृतम् ॥ १२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

१ अत्र बुधलिङ्गभावाः भक्तानां माहात्म्यव्यापकाः भक्तदत्तभोजनाद्यात्मका लोभादय इति तोष० । २ उपात्तदण्डो लीलावतारैः समीहसे इति पाठः । ३ 'ईश मन्युलोभादयः' इति चित्सुखपाठः । ४ 'अथापि' इति पाठः । ५ बिभर्तीति परोक्षोक्तिर्भयगौरवादिना । ६ 'हिताय चेच्छातनुभिः' इति पाठः ।

तथापि भो ईश, त्वयानुगृहीतोऽस्मि । अनुग्रहं दर्शयति—ध्वस्तस्तम्भ इति, वृथोद्यम इति च ॥ १३ ॥ १४ ॥ इन्द्रेण स्वाभिप्राये निवेदिते भगवानपि तथैवाह—मयेति । इन्द्रश्रिया देवराज्येन ॥ १५ ॥ १६ ॥ वो युष्माभिः । बहुवचनं वरुणाद्यभिप्रायेण । क्व गन्तव्यं स्वर्गेऽपि तवैवेश्वरत्वादिति चेत्तत्राह—क्रियतामिति । मदनुशासनेन यथापूर्वं तत्र स्थीयतामित्यर्थः । युक्तैरप्रमत्तैः । स्तम्भवर्जितैर्निरहंकारैः ॥ १७ ॥ स्वसन्तानैर्गोभिः सहोपामन्त्र्य कृष्णकृष्णेत्यादिसंबोध्य ॥ १८ ॥ इन्द्रेण हता अपि भवता सनाथा वयं कृताः । रक्षिता इत्यर्थः ॥ १९ ॥ त्वं नः परमं दैवं देवता । अतो हे जगत्पते, गोविप्रदेवानां

त्वयेशानुगृहीतोऽस्मि ध्वस्तस्तम्भो वृथोद्यमः[1] ॥ ईश्वरं गुरुमात्मानं त्वामहं शरणं गतः ॥ १३ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं संकीर्तितः[2] कृष्णो मघोना भगवानमुम् ॥ मेघगम्भीरया वाचा प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥१४॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मया तेऽकारि मघवन् मखभङ्गोऽनुगृह्णता ॥ मदनुस्मृतये नित्यं मत्तस्येन्द्रश्रिया भृशम् ॥१५॥ मामैश्वर्यश्रीमदान्धो दण्डपाणिं[3] न पश्यति ॥ तं भ्रंशयामि संपद्भ्यो यस्य चेच्छाम्यनुग्रहम् ॥ १६ ॥ गम्यतां शक्र भद्रं वः क्रियतां मेऽनुशासनम् ॥ स्थीयतां स्वाधिकारेषु युक्तैर्वः स्तम्भवर्जितैः ॥ १७ ॥ अथाह सुरभिः कृष्णम[4]भिवन्द्य मनस्विनी ॥ स्वसन्तानैरुपामन्त्र्य गोपरूपिणमीश्वरम् ॥१८॥ ॥ सुरभिरुवाच ॥ कृष्ण कृष्ण महायोगिन् विश्वात्मन् विश्वसंभव[5] ॥ भवता लोकनाथेन सनाथा वयमच्युत ॥१९॥ त्वं नः परमकं दैवं त्वं न इन्द्रो जगत्पते ॥ भवाय भव गोविप्रदेवानां ये च साधवः ॥२०॥ इन्द्रं नस्त्वाभिषेक्ष्यामो ब्रह्मणा[6] नोदिता वयम्[7] ॥ अवतीर्णोऽसि विश्वात्मन् भूमेर्भारापनुत्तय ॥२१॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं कृष्णमुपामन्त्र्य[8] सुरभिः पयसात्मनः ॥ जलैराकाशगङ्गाया ऐरावतकरोद्धृतैः ॥ २२ ॥ इन्द्रः सुरर्षिभिः साकं नोदितो देवमातृभिः ॥ अभ्यषिञ्चत दाशार्हं गोविन्द[9] इति चाभ्यधात् ॥२३॥ तत्रागतास्तुम्बुरुनारदादयो गन्धर्वविद्याधरसिद्धचारणाः ॥ जगुर्यशो लोकमलापहं हरेः सुराङ्गनाः संननृतुर्मुदान्विताः ॥२४॥ तं तुष्टुवुर्देवनिकायकेतवो व्यवाकिरंश्चाद्भुतपुष्पवृष्टिभिः ॥ लोकाः परां निर्वृतिमाप्नुवंस्त्रयो गावस्तदा गामनयन्पयोद्रुताम् ॥ २५ ॥

येऽन्ये च साधवस्तेषां भवायाभ्युदयायाद्य त्वमेव नोऽस्माकमिन्द्रो भव ॥ २० ॥ ननु भवतामिन्द्रोऽस्तीति चेदत आह—इन्द्रमिति । अलं पुरन्दरस्येन्द्रतयेत्यर्थः । ननु देव एवेन्द्रो भवति, कथमहं भवेयमिति चेदत आह—अवतीर्णोऽसीति ॥ २१ ॥ सुरभिरात्मनः पयसाभ्यषिञ्चदिन्द्रश्चाकाशगङ्गाया जलैरभ्यषिञ्चत् ॥ २२ ॥ देवमातृभिरदित्यादिभिः, देवैर्मातृभिश्चेति वा । गाः पशून्, गां स्वर्गं वा इन्द्रत्वेन विन्दतीति कृत्वा गोविन्द इत्यभ्यधात्, नाम कृतवानित्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ देवनिकायेषु केतव इव दर्शनीया मुख्या इत्यर्थः । गावो गां पृथ्वीं पयोभिर्द्रुतामार्द्रामनयन् । अकुर्वन्नित्यर्थः ॥ २५ ॥ ॥ ॥

१ 'हतोद्यमः' इति पाठः । २ संकीर्तितः संस्तुतः । ३ दण्डपाणिं भक्तान्प्रति गोपोचितयष्टिपाणिं त्वादृशान्प्रति तु तथैव यष्ट्या दण्डपाणिमिति तोष० । ४ 'अभिनन्द्य' इति पाठः । ५ 'विश्वभावन' इति पाठः । ६ ब्रह्माज्ञयैव त्वामभिषेक्तुमागता इत्यर्थः । ७ वयमिति बहुत्वमपराधिनमिन्द्रं तदीयांश्च संगृह्णाति । ८ उपामन्त्र्य स्वीयेन्द्रत्वाभिषेकाय प्रार्थ्य । ९ गवामिन्द्रो गोविन्द इति व्युत्पत्तिः, पृषोदरादित्वात्साधुः ।

नानारसौघाः क्षीरादिवाहिन्यः । अकृष्टपच्याः[1] कर्षणं विनैव पक्वा ओषधयो व्रीह्यादय आसन् । यद्वा[2] अकृष्टपच्या ओषधयो येषु ते गिरय उन्मणीन्गर्भगतान्मणीन् उत् उद्गतान्बहिः प्रकटानबिभ्रदबिभरुः ॥२६॥२७॥२८॥ ॥ इति[3] श्रीमद्भा० म० पु० दशमस्कन्धे पू० भा० दी० टीकायां सप्तविंशोऽध्यायः ॥२७॥

अष्टाविंशे ततो नन्दानयनं वरुणालयात् ॥ वैकुण्ठदर्शनं चाथ गोपानामनुवर्ण्यते ॥ १ ॥ गोवर्धनं समुद्धृत्य वशे कृत्वाऽमरेश्वरम् ॥ नन्दानयनतः कृष्णो वरुणं च वशेऽनयत् ॥ २ ॥ १ ॥ कलामात्रायां द्वादश्यां पारणादराभिनिवेशेनासुरीं वेलामविज्ञायारुणोदयात्पूर्वमेव शास्त्रबलेन निश्युदकं प्रविष्टं तदनभिज्ञो वरुणस्य भृत्योऽनयदिति । तथा च शास्त्रम्—'कलार्धां द्वादशीं दृष्ट्वा निशीथादूर्ध्वमेव हि ॥ आमध्याह्नाः क्रियाः सर्वाः कर्तव्याः शम्भुशासनात् ॥' इत्यादि ।

नानारसौघाः सरितो वृक्षा आसन्मधुस्रवाः ॥ अकृष्टपच्यौषधयो गिरयो बिभ्रदुन्मणीन् ॥ २६ ॥ कृष्णेऽभिषिक्त एतानि सत्त्वानि[4] कुरुनन्दन ॥ निर्वैराण्यभवंस्तात क्रूराण्यपि निसर्गतः ॥ २७ ॥ इति गोगोकुलपतिं गोविन्दमभिषिच्य सः ॥ अनुज्ञातो ययौ शक्रो वृतो देवादिभिर्दिवम् ॥२८॥ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे इन्द्रस्तुतिर्नाम सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ ॥ ध ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एकादश्यां निराहारः समभ्यर्च्य जनार्दनम् ॥ स्नातुं नन्दस्तु कालिन्द्या द्वादश्यां जलमाविशत् ॥ १ ॥ तं गृहीत्वाऽनयद्भृत्यो वरुणस्यासुरोऽन्तिकम् ॥ अविज्ञायासुरीं वेलां प्रविष्टमुदकं निशि ॥ २ ॥ चुक्रुशुस्तमपश्यन्तः कृष्ण रामेति गोपकाः ॥ भगवांस्तदुपश्रुत्य पितरं वरुणाहृतम्[5] ॥ तदन्तिकं गतो राजन् स्वानामभयदो विभुः[6] ॥३॥ प्राप्तं वीक्ष्य हृषीकेशं लोकपालः सपर्यया ॥ महत्या पूजयित्वाह तद्दर्शनमहोत्सवः ॥ ४ ॥ ॥ वरुण उवाच ॥ अद्य मे निभृतो देहोऽद्यैवार्थोऽधिगतः प्रभो ॥ त्वत्पादभाजो भगवन्नवापुः पारमध्वनः ॥ ५ ॥ नमस्तुभ्यं भगवते ब्रह्मणे परमात्मने ॥ न यत्र श्रूयते माया लोकसृष्टिविकल्पना ॥६॥ अजानता मामकेन मूढेनाकार्यवेदिना ॥ आनीतोऽयं तव पिता तद्भवान्[7] क्षन्तुमर्हति ॥७॥

वक्ष्यति च वरुणः 'अजानता मामकेन' इति, भगवद्धर्ममजानतेत्यर्थः ॥ २ ॥ स्वानां भगवद्धर्मपराणामभयदो मा भैष्टेत्यभयं ददत् ॥ ३ ॥ सपर्ययाऽर्हणेन ॥४॥ अद्येदानीं मे मया देहो निभृतो धृतः । यदा त्वद्दर्शनं जातं तदैव देहसाफल्यं प्राप्तमित्यर्थः । यद्वा निभृतः पूर्णमनोरथ इत्यर्थः । किंच अद्यैवार्थोऽधिगतः । सर्वरत्नाकरपतिना पीतः पूर्वं नैवंविधोऽर्थः प्राप्त इत्यर्थः । किंच संसारोऽपि निवृत्त एवेत्याशयेनाह—त्वत्पादभाज इति । अध्वनः पारं मोक्षम् ॥ ५ ॥ भगवते निरतिशयैश्वर्याय । ब्रह्मणे पूर्णाय । परमात्मने सर्वजीवनियन्त्रे इति । तत्र हेतुः—न यत्रेति । लोकसृष्टिं विकल्पयति या माया सा यत्र न श्रूयते । अविद्यमानेव तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ अजानता मद्भृत्येन त्वत्पित्राहरणं यत्कृतं तदिति ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

१ अकृष्टपच्या ओषधय इत्यत्र सुब्लुक् संधिर्वा आर्षः । २ कर्मधारये विधेयाविमर्शादर्थान्तरमाह—यद्वेति । ३ इतः पूर्वं टीकायां—'अहमिन्द्रो हि देवानां त्वं गवामिन्द्रतां गतः ॥ गोविन्द इति लोके त्वां गास्यन्ति भुवि मानवाः ॥' इति श्लोकोऽधिकः क्वचित् । ४ 'सर्वाणि' इति पाठः । तत्र भूतानीति शेषः । ५ वरुणाहृतं ज्ञात्वेति शेषः । ६ 'हरिः' इति पाठः । ७ 'तं भवान्' इति पाठः ।

न्दं विमुच्य समर्पयति—गोविन्देति ॥८॥९॥ अतीन्द्रियमदृष्टपूर्वं लोकपालस्य महोदयमैश्वर्यम् ॥१०॥ औत्सुक्ययुक्ता धीर्येषां ते । अपि किं स्वगतिं स्वस्थानं सूक्ष्मां ब्रह्माख्यां चोपाधास्यदुपाधास्यति । नोऽस्मान्प्रापयिष्यतीति संकल्पितवन्त इत्यर्थः ॥ ११ ॥ इत्येवंभूतं स्वानां तेषां संकल्पमखिलदृक् सर्वज्ञः स्वयमेव विज्ञाय तेषां संकल्पसिद्धये कृपयैतद्वक्ष्यमाणमचिन्तयत् ॥ १२ ॥ अविद्या देहाद्यहंबुद्धिस्ततः कामस्ततः कर्म तैरुच्चावचासु देवतिर्यगादिषु भ्रमन् स्वीयां गतिं न वेद ॥ १३ ॥ स्वं ब्रह्मस्वरूपं लोकं वैकुण्ठाख्यं च । तमसः प्रकृतेः परम् ॥ १४ ॥ देहादिपिहितानां दर्शनमशक्यमिति प्रथमं देहादिव्यतिरिक्तं ब्रह्मस्वरूपं दर्शयामास । तदाह—सत्यमिति । सत्यमबाध्यं ज्ञानमजडमनन्तमपरिच्छिन्नं ज्योतिः स्वप्रकाशं सनातनं शश्वत्सिद्धं ब्रह्म गुणापाये गुणापोहे ज्ञानिनो यत्पश्यन्ति

(ममाप्यनुग्रहं कृष्ण कर्तुमर्हस्यशेषदृक् ॥) गोविन्द नीयतामेष पिता ते पितृवत्सल ॥८॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥
एवं प्रसादितः कृष्णो भगवानीश्वरेश्वरः ॥ आदायागात्स्वपितरं बन्धूनां चावहन्मुदम् ॥९॥ नन्दस्त्वतीन्द्रियं दृष्ट्वा
लोकपालमहोदयम् ॥ कृष्णे च सन्नतिं तेषां ज्ञातिभ्यो विस्मितोऽब्रवीत् ॥ १० ॥ ते त्वौत्सुक्यधियो राजन् मत्वा
गोपास्तमीश्वरम् ॥ अपि नः स्वगतिं सूक्ष्मामुपाधास्यदधीश्वरः ॥११॥ इति स्वानां स भगवान् विज्ञायाखिलदृक्
स्वयम् ॥ संकल्पसिद्धये तेषां कृपयैतदचिन्तयत् ॥ १२ ॥ जनो वै लोक एतस्मिन्नविद्याकामकर्मभिः ॥ उच्चावचासु
गतिषु न वेद स्वां गतिं भ्रमन् ॥१३॥ इति संचिन्त्य भगवान् महाकारुणिको हरिः ॥ दर्शयामास लोकं स्वं गोपानां
तमसः परम् ॥ १४ ॥ सत्यं ज्ञानमनन्तं यद्ब्रह्मज्योतिः सनातनम् ॥ यद्धि पश्यन्ति मुनयो गुणापाये समाहिताः
॥ १५ ॥ ते तु ब्रह्महृदं नीता मग्नाः कृष्णेन चोद्धृताः ॥ ददृशुर्ब्रह्मणो लोकं यत्राक्रूरोऽध्यगात्पुरा ॥ १६ ॥ नन्दाद-
यस्तु तं दृष्ट्वा परमानन्दनिर्वृताः ॥ कृष्णं च तत्र च्छन्दोभिः स्तूयमानं सुविस्मिताः ॥ १७ ॥ इति श्रीमद्भागवते
महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धेऽष्टाविंशतितमोऽध्यायः ॥ २८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

तत्कृपयैव दर्शयामास ॥१५॥ एवं ब्रह्महृदं ब्रह्मैव हृदवद्धृदः । तत्र निमग्नस्य विशेषविज्ञानाभावात्तं ब्रह्महृदं ते तु नीताः प्रापितास्तस्मिन्मग्नाश्च । तुशब्दोक्तं विशेषमाह—पुनः कृष्णेनोद्धृताः समाधेरिवोत्थापिताः सन्तो ब्रह्मणस्तस्यैव लोकं वैकुण्ठाख्यं ददृशुरिति । ननु ब्रह्मनिमग्नानां पुनर्लोकदर्शनमघटितमेवेत्याशङ्क्याह—यत्रेति । यत्र यस्मिन्कृष्णे निमित्ते सति पूर्वमक्रूरोऽध्यगाद्दृष्टवान् । शुकपरीक्षित्संवादात्प्राक्तनत्वाद्भूतनिर्देशः । नह्येतत्क्यैश्वर्ये भगवति किंचिदप्यसंभावितमिति भावः । अथवा अक्रूरो यत्र दृष्टवांस्तस्य यमुनाहृदस्य ब्रह्महृद इति नाम । तं हृदं नीताः सन्तो ब्रह्मणो लोकं ददृशुः । पुनश्च कृष्णेनोद्धृताः पूर्ववत्तं दृष्ट्वा विस्मिता बभूवुः । व्यवहितान्वयोऽप्रसिद्धकल्पना च सोढव्येति ॥१६॥१७॥ ॥ इति श्रीमद्भा० म० पु० द० पू० भा० दी० टीकायामष्टाविंशतितमोऽध्यायः ॥ २८॥

१ इदमर्धं केषुचित्पुस्तकेषु वर्तते, क्वचिन्नास्ति । २ तेषां वरुणस्य तल्लोकवासिनां च । ३ स्वानां ज्ञातीनां । 'स्वमज्ञातिधनाख्यायां' इति पर्युदासान्न सर्वनामता । ४ अक्रूरोऽप्येवमेव दृष्टवानिति शुकपरीक्षित्संवादात्पूर्वभावित्वेन भूतनिर्देश इति तोष० । ५ 'तद्दृष्ट्वा' इति पाठः । ६ छन्दोभिः कर्तृभिः करणैर्वा ।

ऊनत्रिंशे तु रासार्थमुक्तिप्रत्युक्तयो हरेः ॥ गोपीभी राससंरम्भे तस्य चान्तर्धिकौतुकम् ॥ १ ॥ ब्रह्मादिजयसंरूढदर्पकन्दर्पदर्पहा ॥ जयति श्रीपतिर्गोपीरासमण्डलमण्डनः ॥ २ ॥ ननु विपरीतमिदम्, परदारविनोदेन कन्दर्पविजेतृत्वप्रतीतेः । मैवम्, 'योगमायामुपाश्रितः', 'आत्मारामोऽप्यरीरमत्', 'साक्षान्मन्मथमन्मथः', 'आत्मन्यवरुद्धसौरतः' इत्यादिषु स्वातन्त्र्याभिधानात् । तस्माद्रासक्रीडाविडम्बनं कामविजयख्यापनायेत्येव तत्त्वम् । किंच शृङ्गारकथापदेशेन विशेषतो निवृत्तिपरेयं पञ्चाध्यायीति व्यक्तीकरिष्यामः । ता रात्रीः 'यातावला व्रजं सिद्धा मयेमा रंस्यथ क्षपाः' इति प्रतिश्रुता इत्यर्थः ॥ १ ॥ तदा तस्मिन्नेव क्षणे तत्प्रीतये उडुराजश्चन्द्र उदगादुदितः । किं कुर्वन् । दीर्घकालेन दर्शनं यस्य स प्रियः स्वप्रियाया मुखमरुणेन कुङ्कुमेन यथा विलिम्पति तथा प्राच्याः ककुभो दिशो मुखं शन्तमैः सुखतमैः करै रश्मिभिररुणेनोदयरागेण विलिम्पन्नरुणीकुर्वन्नित्यर्थः । स प्रसिद्ध उडुराजः । तथा चर्षणीनां जनानां शुचस्तापग्लानीर्मृजन्नपनयन् ॥ २ ॥ कुमुत्कुमुदं विकसनीयं विद्यते यस्य तं कुमुद्वन्तम् । न खण्डं मण्डलं यस्य तम् । रमाया आननस्येव आभा यस्य तम् । नव-

॥ श्रीशुक उवाच ॥ भगवानपि ता रात्रीः शरदोत्फुल्लमल्लिकाः ॥ वीक्ष्य रन्तुं मनश्चक्रे योगमायामुपाश्रितः ॥१॥ तदो-
डुराजः ककुभः करैर्मुखं प्राच्या विलिम्पन्नरुणेन शन्तमैः ॥ स चर्षणीनामुदगाच्छुचो मृजन्प्रियः प्रियाया इव दीर्घद-
र्शनः ॥ २ ॥ दृष्ट्वा कुमुद्वन्तमखण्डमण्डलं रमाननाभं नवकुङ्कुमारुणम् ॥ वनं च तत्कोमलगोभिरञ्जितं जगौ कलं वाम-
दृशां मनोहरम् ॥ ३ ॥ निशम्य गीतं तदनङ्गवर्धनं व्रजस्त्रियः कृष्णगृहीतमानसाः ॥ आजग्मुरन्योन्यमलक्षितोद्यमाः
स यत्र कान्तो जवलोलकुण्डलाः ॥ ४ ॥ दुहन्त्योऽभिययुः काश्चिद्दोहं हित्वा समुत्सुकाः ॥ पयोऽधिश्रित्य संयावमनुद्वा-
स्यापरा ययुः ॥५॥ परिवेषयन्त्यस्तद्धित्वा पाययन्त्यः शिशून्पयः ॥ शुश्रूषन्त्यः पतीन्काश्चिदश्नन्त्योऽपास्य भोजनम्
॥ ६ ॥ लिम्पन्त्यः प्रमृजन्त्योऽन्या अञ्जन्त्यः काश्च लोचने ॥ व्यत्यस्तवस्त्राभरणाः काश्चित्कृष्णान्तिकं ययुः ॥ ७ ॥

कुङ्कुममिवारुणमेवंविधं चन्द्रं दृष्ट्वा । तथा वनं च तस्य कोमलैर्गोभी रश्मिभी रञ्जितं दृष्ट्वा कलं मधुरं जगौ अगायत । कथम् । वामदृशां वामा मनोहरा दृशो यासां तासां मनोहरं यथा ॥ ३ ॥ असापत्न्यायान्योन्यमलक्षितो न ज्ञापित उद्यमो याभिस्ताः । स कान्तो यत्र तत्र गीतध्वनिमार्गेण आजग्मुः । जवेन वेगेन लोलानि चञ्चलानि कुण्डलानि यासां ताः ॥ ४ ॥ श्रीकृष्णसूचकशब्दश्रवणेन तत्प्रवणचित्तानां तत्क्षणमेव त्रैवर्गिककर्मनिवृत्तिं द्योतयन्त्य इवार्धावसितं कर्म विहाय ययुः । तदाह—दुहन्त्य इति । पयः स्थालीस्थं चुल्ल्यामधिश्रित्यैतत्काथमप्रतीक्षमाणाः काश्चिद्ययुः । संयावं गोधूमकणान्नं पक्वमनुद्वास्यानुत्तार्य ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥ अन्याः प्रमृजन्त्यः अङ्गोद्वर्तनादि कुर्वत्यः । काश्च काश्चित् कृष्णतुष्ट्यर्थं कर्म तदासक्तमनसामन्यथा कृतमपि फलत्येवेति द्योतयन्नाह—व्यत्यस्तेति । स्थानतः स्वरूपतश्चोर्ध्वाधोधारणेन विपर्ययं प्राप्तानि वस्त्राभरणानि यासां ताः ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

१ रमात्र राधा । राधा वृन्दावने मतेत्युक्तेरिति तोष० । २ शरदो मल्लिकाविकसहेतुत्वाभावेऽपि हेतुत्वोक्त्याऽभिनवत्वं तेन च सर्वपुष्पविकासो व्यज्यते । ३ योगमाया पराख्या अचिन्त्या चिच्छक्तिस्तामाश्रित इति, श्लेषेण योगो गोपीसंयोगस्तदर्थं माया कृपा तामाधिक्येनाश्रित इति तोष० । ४ अपरा इति पूर्वेण परेणाप्यन्वेति । ५ हित्वा ययुरिति पूर्वेणान्वयः । ६ लिम्पन्त्यः अङ्गरागं कुर्वत्यः । ७ जग्मुरिति वक्तव्ये आजग्मुरित्युक्तिः शुकस्य कृष्णान्तिके स्वावस्थानस्फूर्तेः ।

नच कृष्णाकृष्टमनसां विघ्नाः प्रभवन्तीत्याह—ता वार्यमाणा इति ॥ ८ ॥ न लब्धो निर्गमो याभिस्ताः । प्रागपि तद्भावनायुक्तास्तदा नितरां दध्युरि ॥ ९ ॥ किंच तदानीमेवं तं परमात्मानं कृष्णं ध्यानतः प्राप्ताः सत्यो गुणमयं देहं जहुरित्याह श्लोकद्वयेन—दुःसहेति । ननु कथं जहुः परमात्मेति ज्ञाना वादित्याशङ्क्याह—जारबुद्ध्यापीति । नहि वस्तुशक्तिर्बुद्धिमपेक्षते । अन्यथा मत्वापि पीतामृतवदिति भावः । ननु तदपि प्रारब्धकर्मबन्धने सति कथं स्तत्राह—सद्यःप्रक्षीणबन्धना इति । ननु कथं भोगमन्तरेण प्रारब्धं कर्म क्षीणं भोगेनैव सद्यः क्षीणमित्याह—दुःसहेति । दुःसहो यः प्रेष्ठविरहस्तेन तीव्र पस्तेन धुतानि गतान्यशुभानि यासाम् । तदप्राप्तिपरमदुःखभोगेन पापं क्षीणमित्यर्थः । तथा ध्यानेन प्राप्ता अच्युतस्य आश्लेषेण या निर्वृतिः परमसुख गस्तया क्षीणं मङ्गलं पुण्यबन्धनं यासां ताः । अतो ध्यानेन परमात्मप्राप्तेस्तत्कालसुखदुःखाभ्यां निःशेषकर्मक्षयाद्गुणमयं देहं जहुरिति ॥ १० ॥ ११

ता वार्यमाणाः पतिभिः पितृभिर्भ्रातृबन्धुभिः ॥ गोविन्दापहृतात्मानो न न्यवर्तन्त मोहिताः ॥८॥ अन्तर्गृहगताः काश्चिद्गोप्योऽलब्धविनिर्गमाः ॥ कृष्णं तद्भावनायुक्ता दध्युर्मीलित[1]लोचनाः ॥ ९ ॥ दुःसहप्रेष्ठविरहतीव्रतापधुताशुभाः ॥ ध्यानप्राप्ताच्युताश्लेषनिर्वृत्या क्षीणमङ्गलाः ॥ १० ॥ तमेव परमात्मानं जारबुद्ध्यापि[2] संगताः ॥ जहुर्[3]गुणमयं देहं सद्यःप्रक्षीणबन्धनाः ॥ ११ ॥ ॥ राजोवाच ॥ कृष्णं विदुः परं कान्तं न तु ब्रह्मतया मुने ॥ गुणप्रवाहोपरमस्तासां [4]गुणधियां कथम् ॥१२॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ उक्तं पुरस्तादेतत्ते चैद्यः सिद्धिं यथा गतः ॥ द्विषन्नपि हृषीकेशं किमुताधोक्षजप्रियाः ॥ १३ ॥ नृणां निःश्रेयसार्थाय व्यक्तिर्भगवतो नृप ॥ अव्ययस्याप्रमेयस्य[5] निर्गुणस्य गुणात्मनः ॥ १४ ॥ कामं क्रोधं भयं स्नेहमैक्यं सौहृदमेव च ॥ नित्यं हरौ विद[6]धतो यान्ति तन्मयतां[7] हि ते ॥ १५ ॥ न चैवं विस्मयः कार्यो भवता भगवत्यजे ॥ योगेश्वरेश्वरे कृष्णे यत एतद्विमुच्यते ॥ १६ ॥ ॥

ननु यथा पतिपुत्रादीनां वस्तुतो ब्रह्मत्वेऽपि न तद्भजनान्मोक्षस्तथा बुद्ध्यभावादेवं कृष्णेऽपि ब्रह्मबुद्ध्यभावेन तत्सङ्गतिः कथं मोक्षहेतुरिति शङ्कते—कृष्णं विदुरिति । परं केवलं कान्तं कमनीयम् ॥ १२ ॥ परिहरति—उक्तमिति । अयं भावः—जीवेष्वावृतं ब्रह्मत्वं कृष्णस्य तु हृषीकेशत्वादनावृतमतो न तत्र बुद्ध्यपेक्षेति ॥ १३ ॥ ननु देही कथमनावृतः स्यादत आह—नृणामिति । गुणात्मनो गुणनियन्तुः । भगवत एवंरूपा अभिव्यक्तिरतो न देहिसादृश्यमत्र वक्तुं युज्यत इति भावः ॥ १४ ॥ अतो यथाकथंचित्तदासक्तिर्मुक्तिकारणमित्याह—काममिति । ऐक्यं संबन्धम् । सौहृदं भक्तिम् ॥ १५ ॥ नच भगवतोऽयमतिभार इत्याह—न चैवमिति । यतः श्रीकृष्णादेतत्स्थावरादिकमपि विमुच्यते ॥ १६ ॥ ॥ ॥ ॥

१ मुद्रितनेत्राः, यद्वा मीलितं लोचनमन्याशेषज्ञानं यासां ताः । २ अत्र 'जिघांसयापि हरये' इत्यत्रेव जारबुद्ध्यापीत्यपिना तादृशबुद्धेर्निन्द्यत्वं व्यज्य वस्तुमहिम्नातिप्राशस्त्यं व्यंजितम् । ३ गुणमयं देहं जहुरित्युक्त्या चिन्मयदेहेन गोलोकादौ तत्प्राप्तिर्ध्वन्यते । ४ अतो गुणधियां श्रीकृष्णगुणैकानुबद्धप्रेममयीनां तासां गुणप्रवाहोपरमः चिन्मयगुणपरम्पराश्रयस्य चिद्विग्रहस्योपरमः सायुज्यमुक्तिः ब्रह्मोपासकानामिव कथमिति । ५ अप्रमेयस्यापरिच्छिन्नस्य । ६ 'विदधते' इति पाठः । ७ तन्मयतां तत्सायुज्यसारूप्यादिमुक्तिं तदेकस्फूर्तिं च ।

प्र[1]स्तुतमाह—ता दृष्ट्वेति । वाचःपेशैर्वाग्विलासैः ॥ १७ ॥ सर्वाः ससंभ्रममागता विलोक्य सभयमिवाह—व्रजस्येति ॥ १८ ॥ लज्जया मन्दहसितमालक्ष्याह—रजन्येषेति ॥१९॥ किंच मातर इति । विचिन्वन्ति मृगयन्ते । बन्धूनां साध्वसं कृच्छ्रं मा कृध्वं मा कुरुतेत्यर्थः ॥ २० ॥ ईषत्प्रणयकोपेनान्यतो विलोकयन्ती प्रत्याह—दृष्टमिति । राकेशस्य पूर्णचन्द्रस्य करै रञ्जितम् । यमुनास्पर्शिनोऽनिलस्य लीला मन्दगतिस्तया एजन्तः कम्पमानास्तरूणां पल्लवास्तैः शोभितम् ॥२१॥ सतीः हे सत्यः ॥२२॥ संरम्भक्षुभितदृष्टीः प्रत्याह—अथवेति । यन्त्रिताशया वशीकृतचित्ताः । उपपन्नं युक्तम् । प्रीयन्ते प्रीता भवन्ति ॥ २३ ॥ दृष्टादृष्टभय-

ता दृष्ट्वान्तिकमायाता भगवान्व्रजयोषितः॥ अवदद्वदतां श्रेष्ठो वाचःपेशै[2]र्विमोहयन् ॥१७॥ ॥श्रीभगवानुवाच ॥ स्वागतं वो महाभागाः प्रियं किं करवाणि वः ॥ व्रजस्यानामयं कच्चिद्ब्रूतागमनकारणम् ॥ १८ ॥ रजन्येषा घोर[3]रूपा घोरसत्त्वनिषेविता ॥ प्रतियात व्रजं नेह स्थेयं स्त्रीभिः सुमध्यमाः ॥१९॥ मातरः पितरः पुत्रा भ्रातरः पतयश्च वः ॥ विचिन्वन्ति ह्यपश्यन्तो मा कृध्वं बन्धुसाध्वसम् ॥ २० ॥ दृष्टं वनं कुसुमितं राकेशकररञ्जितम् ॥ यमुनानिललीलैजत्तरुपल्लवशोभितम् ॥२१॥ तद्यात मा चिरं गोष्ठं शुश्रूषध्वं पतीन्सतीः ॥ क्रन्दन्ति वत्सा बालाश्च तान्पाययत दुह्यत ॥ २२ ॥ अथवा मदभिस्नेहाद्भवत्यो यन्त्रिताशयाः ॥ आगता ह्युपपन्नं वः प्रीयन्ते मयि जन्तवः ॥ २३ ॥ भर्तुः शुश्रूषणं स्त्रीणां परो धर्मो ह्यमायया ॥ तद्बन्धूनां च कल्याण्यः प्रजानां चानुपोषणम् ॥२४॥ दुःशीलो दुर्भगो वृद्धो जडो रोग्यधनोऽपि वा ॥ पतिः स्त्रीभिर्न हातव्यो लोकेप्सुभिरपातकी ॥२५॥ अस्वर्ग्यमयशस्यं च फल्गु कृच्छ्रं भयावहम् ॥ जुगुप्सितं च सर्वत्र औपपत्यं कुलस्त्रियाः ॥२६॥ श्रवणाद्दर्शनाद्ध्यानान्मयि भावोऽनुकीर्तनात् ॥ न तथा संनिकर्षेण प्रतियात ततो गृहान् ॥ २७ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति विप्रियमाकर्ण्य गोप्यो गोविन्दभाषितम् ॥ विषण्णा भग्नसंकल्पाश्चिन्तामापुर्दुरत्ययाम् ॥२८॥ कृत्वा मुखान्यव शुचः श्वसनेन शुष्यद्बिम्बाधराणि चरणेन भुवं लिखन्त्यः ॥ अस्रैरुपात्तमषिभिः कुचकुङ्कुमानि तस्थुर्मृजन्त्य उरुदुःखभराः स्म तूष्णीम् ॥२९

प्रदर्शनेन निवर्तयति—भर्तुरित्यादिश्लोकत्रयेण ॥२४॥२५॥ फल्गु तुच्छम् । कृच्छ्रं दुःसंपाद्यम् । औपपत्यं जारसौख्यम् ॥ २६ ॥ किंच श्रवणादिति ॥ २७ ॥ ॥२८॥ चिन्तां प्राप्तानां स्थितिमाह—कृत्वेति । शुचः शोकादुद्गतेन श्वसनेन शुष्यन्तो बिम्बफलसदृशा अधरा येषु मुखेषु तानि अव अवाञ्चि कृत्वा तथाऽङ्गुष्ठेन महीं लिखन्त्यः । तथा गृहीतकज्जलैरश्रुभिः कुचकुङ्कुमानि क्षालयन्त्यस्तूष्णीं स्थिताः । यत उरुदुःखस्य भरो भारो यासां ताः ॥ २९ ॥ ॥ ॥

१ रसमयरासलीलाप्रसङ्गे ईदृशस्ते प्रश्नः समाधानप्रपञ्चश्च रसविघातकत्वादनुचित इति व्यञ्जयन् स्वयमेवोत्कण्ठया प्रस्तौति । २ वाचःपेशैः वाग्विलासैरित्युक्तं ते च द्विविधाः शाब्दिका आर्थिकाश्च । आद्याः स्मितावलोकादिपूर्वकसुललितवर्णविन्यासादयः । द्वितीयाः सरसभावगर्भिताः सन्तो वास्तवार्थ-उपेक्षा-प्रार्थनामयत्वेन त्रिविधाः स्वागतमित्यादिश्लोकेषु तोषणीकारैः सविस्तरं विवृता अपि विस्तरभिया नात्र संगृहीताः । ३ यद्वा अघोररूपा चन्द्रोदयेन तमोहानात्, अतो ज्योत्स्नया दिनप्रायत्वादघोरैः सत्त्वैर्भृङ्गकोकिलाद्यैर्निषेविता, अथवा घोरं दुष्टानां भयजनकं सत्त्वं बलं यस्य तेन मया निषेविता । अतः सर्वथा व्रजं न यात । प्रार्थनायां लोट् । इत्थमेवाग्रे मा विचिन्वन्ति, मा यात इत्यादि योज्यम् ।

किंच प्रेष्ठमिति । किंचित्संरम्भेण कोपावेशेन गद्गदा गिरो यासां ता अब्रुवत स्म । संरम्भे कारणं—प्रेष्ठमित्यादि । प्रियेतरमिव प्रतिभाषमाणं प्रत्याचक्षाणम् ॥ ३० ॥ नृशंसं क्रूरम् । हे दुरवग्रह स्वच्छन्द, तव पादमूलं भक्ताः सेवितवतीरस्मान्भजस्व मा त्यजेति ॥३१॥ अपि च यदुक्तं 'पत्यपत्य—'इत्यादि त्वया धर्मविदेति सोपहासमेवम्, एतदुपदेशानां पदे विषये त्वय्येवास्तु । उपदेशपदत्वे हेतुः—ईश इति। विविदिषावाक्येन सर्वोपदेशानामीशपरत्वावगमादिति भावः । ईशत्वे हेतुः—आत्मा किल भवानिति । भोग्यस्य हि सर्वस्य भोक्ता आत्मैवेश इत्यतः प्रेष्ठो बन्धुश्च भवानेवेति सर्वबन्धुषु करणीयं त्वय्येवास्त्वित्यर्थः । अथवा धर्मोपदेशानां पदे स्थाने धर्मोपदेष्टरि त्वयि सत्यस्मासु च धर्मं जिज्ञासमानासु सतीषु त्वया धर्मविदा यदुक्तमेवमेतदस्तु । ननु त्वं धर्मोपदेष्टा किंतु भवानामेति । अथवा यदुक्तमेतदुपदेशपदे तद्गोचरे पुरुषेऽस्तु नाम, त्वयि तु ईशे स्वामिनि सत्येवम् । काक्का नैवमित्यर्थः । यतस्तनुभृतां त्वमात्मा फलरूप

प्रेष्ठं प्रियेतरमिव प्रतिभाषमाणं कृष्णं तदर्थविनिवर्तितसर्वकामाः ॥ नेत्रे विमृज्य रुदितोपहते स्म किंचित्संरम्भगद्गदगिरोऽब्रुवतानुरक्ताः ॥ ३० ॥ ॥ गोप्य ऊचुः ॥ मैवं विभोऽर्हति भवान्गदितुं नृशंसं संत्यज्य सर्वविषयांस्तव पादमूलम् ॥ भक्ता भजस्व दुरवग्रह मा त्यजास्मान्देवो यथादिपुरुषो भजते मुमुक्षून् ॥ ३१ ॥ यत्पत्यपत्यसुहृदामनुवृत्तिरङ्ग स्त्रीणां स्वधर्म इति धर्मविदा त्वयोक्तम् ॥ अस्त्वेवमेतदुपदेशपदे त्वयीशे प्रेष्ठो भवांस्तनुभृतां किल बन्धुरात्मा[1] ॥३२॥ कुर्वन्ति हि त्वयि रतिं कुशलाः स्व आत्मन्[2]नित्यप्रिये पतिसुतादिभिरार्तिदैः किम् ॥ तन्नः प्रसीद परमेश्वर[3] मा स्म छिन्द्या[4] आशां भृतां त्वयि चिरादरविन्दनेत्र ॥ ३३ ॥ चित्तं सुखेन भवताऽपहृतं गृहेषु यन्निर्विशत्युत करावपि गृह्यकृत्ये ॥ पादौ पदं न चलतस्तव पादमूलाद्यामः कथं व्रजमथो करवाम किं वा ॥३४॥ सिञ्चाङ्ग नस्त्वदधरामृतपूरकेण हासावलोककलगीतजहृच्छयाग्निम् ॥ नो चेद्वयं विरहजाग्न्युपयुक्तदेहा ध्यानेन याम पदयोः पदवीं सखे ते ॥ ३५ ॥ ॥

इति । यद्वा यदुक्तं 'पत्यादिशुश्रूषणं धर्मं' इति एवमेतत्त्वय्येवास्तु । कुतः । उपदेशपदे शुश्रूषणीयत्वेनोपदिश्यमानानां पत्यादीनां पदेऽधिष्ठाने । कुतः ईशे । नहीश्वरमधिष्ठानं विना कोऽपि पतिपुत्रादिर्नामेति । अन्यत्समानम् । अलमतिविस्तरेण ॥ ३२ ॥ एतत्सदाचारेण द्रढयन्त्यः प्रार्थयन्ते—कुर्वन्तीति । कुशलाः शास्त्रनिपुणाः। तथा च शास्त्रम्—'किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं च लोकः' इति॥३३॥ किंच 'प्रतियात'इति यदुक्तं तदशक्यं, त्वयैव चित्तादीनामपहृतत्वादित्याहुः—चित्तमिति । यदस्माकं चित्तमेतावन्तं कालं सुखेन गृहेषु निर्विशति तत्त्वयापहृतम् । करावपि यौ गृहकृत्ये निर्विशतस्तावपि । सुखात्मना त्वयेति वा ॥ ३४ ॥ अतोऽङ्ग हे कृष्ण, नोऽस्माकं तवाधरामृतपूरकेण तवैव हाससहितेनावलोकेन कलगीतेन च जातो यो हृच्छयाग्निः कामाग्निस्तं सिञ्च । नो चेद्वयं तावदेकोऽग्निस्तथा विरहाज्जनिष्यते योऽग्निस्तेन चोपयुक्तदेहा दग्धशरीरा योगिन इव ते पदवीमन्तिकं ध्यानेन याम प्राप्नुयामः ॥ ३५ ॥

१ बन्धुरो मनोहर आत्मा यस्येति वा । २ आत्मन् आत्मनि । ३ 'वरदेश्वर' इति पाठः । ४ 'छिन्द्यादाशाम्' इति पाठः । तत्र भवानित्यध्याहारः, छान्दसः पुरुषव्यत्ययो वा ।

ननु स्वपतीनेवोपगच्छत त एनमग्निं सिञ्चेयुरिति चेत्तत्राहुः—यर्हीति । रमाया लक्ष्म्या दत्तक्षणं दत्तोत्सवं दत्तावसरं वा । तदपि क्वचिदेव न सर्वदा । अरण्यजनाः प्रिया यस्य तस्य तव । अरण्यजनप्रियत्वादरण्ये क्वचिद्यर्ह्यस्प्राक्ष्म स्पृष्टवत्यो वयं तत्र च त्वयाभिरमिता आनन्दिताः सत्यस्तदारभ्यान्यसमक्षं स्थातुमपि न पारयामः । तुच्छास्ते न रोचन्त इत्यर्थः ॥ ३६ ॥ त्वत्पादसौभाग्यं त्वतिचित्रमित्याहुः—श्रीरिति । वक्षस्यसापत्न्यं स्थानं लब्ध्वापि तुलस्या सपत्न्या सह तव पादाम्बुजरजः कामयते स्म । भृत्यैः सर्वैर्जुष्टमिति सौभाग्यातिरेकोक्तिः । यस्याः स्ववीक्षणकृते श्रीरात्मानं विलोकयत्वित्येतदर्थमन्येषां ब्रह्मादीनां तपोभिः प्रयासः सा तद्रजस्तद्वद्वयमपि प्रपन्ना इति ॥ ३७ ॥ हे वृजिनार्दन दुःखहन्तः, त्वदुपासने त्वद्भजन एवाशा यासां ता वयं वसतीर्गृहान्विसृज्य हित्वा योगिन इव प्राप्ताः । तव सुन्दरस्मितविलसितनिरीक्षणेन यस्तीव्रः कामस्तेन तप्तचित्तानाम् । हे पुरुषरत्न, दास्यं देहि ॥ ३८ ॥ ननु गृहस्वाम्यं विहाय दास्यं किमिति

यर्ह्यम्बुजाक्ष तव पादतलं रमाया दत्तक्षणं क्वचिदरण्यजनप्रियस्य ॥ अस्प्राक्ष्म तत्प्रभृति नान्यसमक्षमङ्ग स्थातुं त्वयाभिरमिता बत पारयामः ॥ ३६ ॥ श्रीर्यत्पदाम्बुजरजश्चकमे तुलस्या लब्ध्वाऽपि वक्षसि पदं किल भृत्यजुष्टम् ॥ यस्याः स्ववीक्षणकृतेऽन्यसुरप्रयासस्तद्वद्वयं च तव पादरजः प्रपन्नाः ॥ ३७ ॥ तन्नः प्रसीद वृजिनार्दन[1] तेऽङ्घ्रिमूलं प्राप्ता विसृज्य वसतीस्त्वदुपासनाशाः ॥ त्वत्सुन्दरस्मितनिरीक्षणतीव्रकामतप्तात्मनां पुरुषभूषण देहि दास्यम् ॥ ३८ ॥ वीक्ष्यालकावृतमुखं तव कुण्डलश्रीगण्डस्थलाधरसुधं हसितावलोकम् ॥ दत्ताभयं च भुजदण्डयुगं विलोक्य वक्षः श्रियै[2]करमणं च भवाम[3] दास्यः ॥ ३९ ॥ का स्त्र्यङ्ग ते कलपदा[4]यतमूर्च्छितेन संमोहितार्यचरितान्न[5] चलेत्त्रिलोक्याम् ॥ त्रैलोक्यसौभगमिदं च निरीक्ष्य रूपं यद्गोद्विजद्रुममृगाः पुलकान्यबिभ्रन् ॥ ४० ॥ व्यक्तं भवान्व्रजभयार्तिहरो[6]ऽभिजातो देवो यथादिपुरुषः सुरलोकगोप्ता ॥ तन्नो[7] निधेहि करपङ्कजमार्तबन्धो तप्तस्तनेषु च शिरस्सु च किङ्करीणाम् ॥ ४१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

प्रार्थ्यतेऽत आहुः—वीक्ष्येति । अलकावृतमुखं केशान्तरैरावृतमुखम् । तथा कुण्डलयोः श्रीर्ययोस्ते गण्डस्थले यस्मिन्, अधरे सुधा यस्मिंस्तच्च तच्च तव मुखं वीक्ष्य दत्ताभयं भुजदण्डयुग्मं वक्षश्च श्रिया एकमेव रमणं रतिजनकं वीक्ष्य दास्य एव भवामेति ॥ ३९ ॥ ननु जुगुप्सितमौपपत्यमित्युक्तम्, तत्राहुः—का स्त्रीति । अङ्ग हे कृष्ण, कलानि पदानि यस्मिंस्तदायतं दीर्घं मूर्च्छितं स्वरालापभेदस्तेन । पाठान्तरे कलपदामृतमयं वेणुगीतं तेन संमोहिता का वा स्त्री आर्यचरितान्निजधर्मान्न चलेत् । यन्मोहिताः पुरुषा अपि चलिताः, किंच त्रैलोक्यसौभगमिति यद्यतः अविभ्रन्नविभरुः । त्वद्द्योतकशब्दश्रवणमात्रेणापि तावन्निजधर्मत्यागो युक्तः, किं पुनस्त्वदनुभवेनेति भावः ॥ ४० ॥ व्यक्तं निश्चितम् ॥ ४१ ॥ ॥ ॥ ॥

१ निषेधपक्षे वृजिनार्दे न इति च्छेदः, गृहादि त्यक्त्वा न प्राप्ता वयमिति योजना । २ श्रियाः एकरमणमिति च्छेदः । सन्धिरार्षः । ३ निषेधपक्षे किं दास्यो भवामेति काक्का नैवेत्यर्थः । ४ 'पदायतवेणुगीतसंमोहिता' इति पाठः । ५ निषेधपक्षे आर्यचरितभङ्गभिया का स्त्री नापयायादिति योजना । ६ 'व्रजजनार्तिहरः' इति पाठः । ७ निषेधपक्षे किंकरीणामपि शिरस्सु करं नो निधेहि मा स्थापयेति । ८ कलपदामृतवेणुगीतसंमोहितेत्येवंरूपे ।

विक्लवितं पारवश्यप्रलपितम् । गोपीः अरीरमद्रमयामास ॥ ४२ ॥ प्रियस्येक्षणेनोत्फुल्लानि मुखानि यासां ताभिः उदारहासश्च द्विजाश्च तेषु कुन्दकुसुमवद्दीधितिर्यस्य सः । एणाङ्कश्चन्द्रः ॥४३॥४४॥४५॥ बाहुप्रसारश्च परिरम्भश्च करादीनामालभनं स्पर्शश्च नर्म परिहासश्च नखाग्रपातश्च तैः । क्ष्वेलया क्रीडया । अवलोकैश्च हसितैश्च कामं तासामुद्दीपयंस्ता रमयामास ॥४६॥ महात्मनो विमुक्तचित्तात् ॥४७॥ तत्सौभगेन मदमस्वाधीनताम् । मानं गर्वम् । केशवः कश्च ईशश्च तौ वशयतीति तथा सः ॥४८॥ ॥ इति श्रीमद्भा० म० पु० दशमस्कन्धे पू० भा० दी० टीकायामेकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥२९॥ ॥ त्रिंशे विरहसंतप्तगोपीभिः

॥श्रीशुक उवाच॥ इति विक्लवितं तासां श्रुत्वा योगेश्वरेश्वरः ॥ प्रहस्य सदयं गोपीरात्मारामोऽप्यरीरमत् ॥ ४२ ॥
ताभिः समेताभिरुदारचेष्टितः प्रियेक्षणोत्फुल्लमुखीभिरच्युतः ॥ उदारहासद्विजकुन्ददीधितिर्व्यरोचतैणाङ्क इवोडुभिर्वृतः ॥ ४३ ॥ उपगीयमान उद्गायन्वनिताशतयूथपः ॥ मालां बिभ्रद्वैजयन्तीं व्यचरन्मण्डयन्वनम् ॥ ४४ ॥ नद्याः पुलिनमाविश्य गोपीभिर्हिमवालुकम् ॥ रेमे तत्तरलानन्दकुमुदामोदवायुना ॥ ४५ ॥ बाहुप्रसारपरिरम्भकरालकोरुनीवीस्तनालभननर्मनखाग्रपातैः ॥ क्ष्वेल्याऽवलोकहसितैर्व्रजसुन्दरीणामुत्तम्भयन्रतिपतिं रमयांचकार ॥ ४६ ॥ एवं भगवतः कृष्णाल्लब्धमाना महात्मनः ॥ आत्मानं मेनिरे स्त्रीणां मानिन्योऽभ्यधिकं भुवि ॥ ४७ ॥ तासां तत्सौभगमदं वीक्ष्य मानं च केशवः ॥ प्रशमाय प्रसादाय तत्रैवान्तरधीयत ॥ ४८ ॥ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे भगवतो रासक्रीडावर्णनं नामैकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ अन्तर्हिते भगवति सहसैव व्रजाङ्गनाः ॥ अतप्यंस्तमचक्षाणाः करिण्य इव यूथपम् ॥ १ ॥ गत्यानुरागस्मितविभ्रमेक्षितैर्मनोरमालापविहारविभ्रमैः ॥ आक्षिप्तचित्ताः प्रमदा रमापतेस्तास्ता विचेष्टा जगृहुस्तदात्मिकाः ॥ २ ॥ गतिस्मितप्रेक्षणभाषणादिषु प्रियाः प्रियस्य प्रतिरूढमूर्तयः ॥ असावहं त्वित्यबलास्तदात्मिका न्यवेदिषुः कृष्णविहारविभ्रमाः ॥ ३ ॥

कृष्णमार्गणम् ॥ उन्मत्तवद्वनियतं भ्रमन्तीभिर्वनेवने ॥ १ ॥ अचक्षाणा अपश्यन्त्यः ॥ १ ॥ गत्या चानुरागस्मिताभ्यां विभ्रमेक्षितानि सविलासनिरीक्षणानि तैश्च मनोरमा आलापाश्च विहाराः क्रीडाश्च विभ्रमा अन्ये च विलासास्तैश्च रमापतेर्गत्यादिभिरेतैराक्षिप्तान्याकृष्टानि चित्तानि यासां ताः, अतस्तस्मिन्नेवात्मा यासां तास्तस्य विविधाश्चेष्टा जगृहुस्तदनुकरणेनाक्रीडन् ॥ २ ॥ अपिच गतिस्मितेति । प्रियस्य गत्यादिषु प्रतिरूढा आविष्टा मूर्तयो यासां ताः । अतः कृष्णविहारविभ्रमाः कृष्णस्येव विहारविभ्रमाः क्रीडाविलासा यासां ताः । अहमेव कृष्ण इति परस्परं निवेदितवत्यः ॥ ३ ॥ ॥ ॥

१ विमुक्तमनासक्तं चित्तं यस्य तस्मादपीत्यर्थः। महात्मनोऽत्युदारचित्तात् इति बालबोधिनीकाराः। २ तस्या यमुनायास्तरङ्गैरानन्दयतीत्यानन्दः शैत्येनानन्ददायकश्चासौ कुमुदामोदयुक्तो वायुस्तेन हिमवालुकं पुलिनमित्यन्वयः । 'जुष्टं तत्' इति पाठे वायुना जुष्टं पुलिनमाविश्य ता रमयामासेत्युत्तरेणान्वयः । ३ 'बालचरित्रवर्णनं' इति पाठः ।

किंच गायन्त्य इति । वनाद्वनान्तरं गच्छन्त्यो विचिक्युरमृगयन् । उन्मत्ततुल्यत्वमाह—वनस्पतीन्पप्रच्छुः । भूतेष्वन्तरं मध्ये सन्तं पुरुषं बहिश्च सन्तमिति ॥ ४ ॥ तत्प्रपञ्चयति नवभिः—तत्र महत्त्वादेते पश्येयुरित्याशयाऽश्वत्थादीन्पृच्छन्ति—दृष्ट इति । प्रेमहासविलसितैरवलोकनैरस्माकं मनो हृत्वा चोर इव गतो वो युष्माभिः किं दृष्ट इति ॥ ५ ॥ महान्तः स्वपुष्पैर्बहूपकारिणश्चेति कुरबकादीन्पृच्छन्ति—कच्चिदिति । हे कुरबकादयः, दर्पहरं स्मितं यस्य स इतो गतः कच्चिद्दृष्ट इति ॥ ६ ॥ अलिकुलैः सह त्वा त्वां बिभ्रत्तवातिप्रियस्त्वया किं दृष्ट इति ॥ ७ ॥ गुणातिरेकेऽपि नम्रत्वादिमाः पश्येयुरिति पृच्छन्ति—मालतीति । हे मालति मल्लिके, जाति, यूथिके, वो युष्माभिः किमदर्शि दृष्टः । करस्पर्शेन वः प्रीतिं जनयन् किं यात इति । अत्र मालतीजात्योरवान्तरविशेषो द्रष्टव्यः ॥ ८ ॥ फलादिभिः सर्वप्राणिनां संतर्पका एते पश्येयुरिति पृच्छन्ति—चूतेति । चूताम्रयोरवान्तरजातिभेदः कदम्बनीपयोश्च । हे चूतादयः, येऽन्ये च

गायन्त्य उच्चैरमुमेव संहता विचिक्युरुन्मत्तकवद्वनाद्वनम् ॥ पप्रच्छुराकाशवदन्तरं बहिर्भूतेषु सन्तं पुरुषं वनस्पतीन् ॥ ४ ॥ दृष्टो वः कच्चिदश्वत्थ प्लक्ष न्यग्रोध नो मनः ॥ नन्दसूनुर्गतो हृत्वा प्रेमहासावलोकनैः ॥ ५ ॥ कच्चित्कुरबकाशोकनागपुन्नागचम्पकाः ॥ रामानुजो मानिनीनामितो दर्पहरस्मितः ॥६॥ कच्चित्तुलसि कल्याणि गोविन्दचरणप्रिये ॥ सह त्वाऽलिकुलैर्बिभ्रद्दृष्टस्तेऽतिप्रियोऽच्युतः ॥७॥ मालत्यदर्शि वः कच्चिन्मल्लिके जाति यूथिके ॥ प्रीतिं वो जनयन्यातः करस्पर्शेन माधवः ॥ ८ ॥ चूतप्रियालपनसासनकोविदारजम्ब्वर्कबिल्वबकुलाम्रकदम्बनीपाः ॥ येऽन्ये परार्थभवका यमुनोपकूलाः शंसन्तु कृष्णपदवीं रहितात्मनां नः ॥ ९ ॥ किं ते कृतं क्षिति तपो बत केशवाङ्घ्रिस्पर्शोत्सवोत्पुलकिताङ्गरुहैर्विभासि ॥ अप्यङ्घ्रिसंभव उरुक्रमविक्रमाद्वा आहो वराहवपुषः परिरम्भणेन ॥१०॥ अप्येणपत्न्युपगतः प्रिययेह गात्रैस्तन्वन्दृशां सखि सुनिर्वृतिमच्युतो वः ॥ कान्ताङ्गसङ्गकुचकुङ्कुमरञ्जितायाः कुन्दस्रजः कुलपतेरिह वाति गन्धः ॥ ११ ॥ ॥ ॥

परार्थभवकाः परार्थमेव भवो जन्म येषां ते । यमुनोपकूलास्तस्याः कूलसमीपे वर्तमानाः । तीर्थवासिन इत्यर्थः । ते भवन्तो रहितात्मनां शून्यचेतसां नः कृष्णपदवीं कृष्णस्य मार्गं शंसन्तु कथयन्तु ॥९॥ हे क्षिति क्षिते, त्वया किं तपः कृतं या त्वं केशवाङ्घ्रिस्पर्शोत्सवा केशवस्याङ्घ्रिस्पर्शेनोत्सवो यस्याः सा। कुतः।अङ्गरुहैरुत्पुलकिता रोमाञ्चिता विभासि शोभसे । तत्र विशेषं पृच्छन्ति—अपि किमयमुत्सवोऽङ्घ्रिसंभवोऽधुना तवैकदेशाङ्घ्रिस्पर्शसंभूतः । यद्वा नैतावत्किंतु उरुक्रमविक्रमात्पूर्वमेव त्रिविक्रमस्य पदा सर्वाक्रमणात्।अहो अथवा । नैतावदेव, अपि तु ततोऽपि पूर्वं वराहस्य वपुषः परिरम्भणेनेति।अतस्त्वया नूनं दृष्टस्तं दर्शयेति ॥१०॥ हरिण्या दृष्टिप्रत्यासत्त्या कृष्णदर्शनं संभाव्याहुः—अपीति । हे सखि एणपत्नि, अपि किमुपगतः समीपं गतः । गात्रैः सुन्दरैर्मुखबाह्वादिभिः । प्रियया सहेति यदुक्तं तत्र द्योतकम् । कान्ताया अङ्गसङ्गस्तेन तत्कुचकुङ्कुमेन रञ्जितायाः कुन्दकुसुमस्रजो गन्धः । कुलपतेः श्रीकृष्णस्य । वात्यागच्छति ॥ ११ ॥

१ 'गतः' इति पाठः । २ एणपत्नीति 'पत्युर्नो यज्ञसंयोगे' इति सूत्रादेणानां भवान्तरयज्ञैर्याज्ञिकत्वं । एण्या यज्ञपत्नीत्वमिति दृष्टप्रशंसा ।

फलभारेण नतांस्तरूनकृष्णं दृष्ट्वा प्रणता इति मत्वा प्रियया सह तस्य गतिविलासं संभावयन्त्यः पृच्छन्ति—बाहुमिति । तुलसिकाया अलिकुलैरतस्तदामोदमदान्धैरन्वीयमानोऽनुगम्यमान इह चरन्निति ॥ १२ ॥ काश्चिदाहुः—हे सख्यः, इमा लताः कृष्णेन सङ्गता नूनम्, अत इमाः पृच्छत । ननु स्वपतिसङ्गतौ तत्सङ्गतिर्दुर्घटा, न । वनस्पतेः पत्युर्बाहुनाश्लिष्टा अपि अहो भाग्यं नूनं तन्नखैः स्पृष्टा यत उत्पुलकानि बिभ्रति । नहि स्वपतिसङ्गतावीदृक्पुलकसंभव इति भावः ॥१३॥ उन्मत्तवत्पप्रच्छुरित्येतत्प्रपञ्चितमिदानीं—'रमापतेस्तास्ता विचेष्टा जगृहुस्तदात्मिकाः' इति यदुक्तं तत्प्रपञ्चयति—इतीति । उन्मत्तवचो गोप्यः उन्मत्तवचसश्च ता गोप्यश्च । कृष्णान्वेषणेन कातरा अतिविह्वलाः । अनुचक्रुरनुकृतवत्यः ॥ १४ ॥ कस्याश्चिदित्यादिभिश्चतुर्भिरनुकरणं प्रपञ्च्यते, ततश्चतुर्भिस्तन्मयत्वं पुनरेकेनानुकरणमिति विवेकः ।

बाहुं प्रियांस[1] उपधाय गृहीतपद्मो रामानुजस्तुलसिकालिकुलैर्मदान्धैः ॥ अन्वीयमान इह वस्तरवः प्रणामं किं वाभि-
नन्दति चरन्प्रणयावलोकैः ॥१२॥ पृच्छतेमा लता बाहूनप्याश्लिष्टा वनस्पतेः ॥ नूनं तत्करजस्पृष्टा बिभ्रत्युत्पुलका-
न्यहो ॥ १३ ॥ इत्युन्मत्तवचो गोप्यः कृष्णान्वेषणकातराः ॥ लीला भगवतस्तास्ता ह्यनुचक्रुस्तदात्मिकाः ॥१४॥
कस्याश्चित्पूतनायन्त्याः कृष्णायन्त्यपिबत्स्तनम् ॥ तोकायित्वा रुदत्यन्या पदाहन् शकटायतीम् ॥ १५ ॥ दैत्यायित्वा
जहारान्यामेका कृष्णार्भभावनाम् ॥ रिङ्गयामास काप्यङ्घ्री कर्षन्ती घोषनिःस्वनैः[2] ॥ १६ ॥ कृष्णरामायिते द्वे तु गोपा-
यन्त्यश्च काश्चन ॥ वत्सायन्तीं[3] हन्ति चान्या तत्रैका तु बकायतीम् ॥१७॥ आहूय दूरगा यद्वत्कृष्णस्तमनुवर्ततीम् ॥
वेणुं क्वणन्तीं क्रीडन्तीमन्याः शंसन्ति साध्विति ॥ १८ ॥ कस्यांचित्स्वभुजं न्यस्य चलन्त्याह परा ननु ॥ कृष्णोऽहं
पश्यत गतिं ललितामिति तन्मनाः ॥ १९ ॥ मा भैष्ट वातवर्षाभ्यां तत्त्राणं विहितं मया ॥ इत्युक्त्वैकेन हस्तेन यत-
न्त्युन्निदधेऽम्बरम् ॥ २० ॥ आरुह्यैका पदाक्रम्य शिरस्याहापरां नृप ॥ दुष्टाहे गच्छ जातोऽहं खलानां ननु दण्डधृक्
॥ २१ ॥ तत्रैकोवाच हे गोपा दावाग्निं पश्यतोल्बणम् ॥ चक्षूंष्याश्वपिदध्वं वो विधास्ये क्षेममञ्जसा ॥ २२ ॥ बद्धा-
न्यया स्रजा काचित्तन्वी तत्र उलूखले ॥ भीता[4] सुदृक् पिधायास्यं भेजे भीतिविडम्बनम् ॥ २३ ॥ ॥

पूतनायन्त्याः पूतनावदाचरन्त्याः कृष्णवदाचरन्ती स्तनमपिबत् । तोकायित्वा तोकवदात्मानं कृत्वा ॥ १५ ॥ दैत्यायित्वा दैत्यवत्तृणावर्तवदात्मानं कृत्वा एका कृष्णार्भभावनां कृष्णस्यार्भं बाल्यं भावयति या तामन्यां जहार ॥१६॥१७॥ दूरगाः दूरे वर्तमाना गाः । यद्वद्यथा कृष्णस्तथाहूय तं कृष्णमनुवर्तमानाम् । अनुकुर्वतीमिति वा पाठः ॥ १८ ॥ १९ ॥ यतन्ती प्रयत्नं कुर्वती अम्बरमुत्तरीयं वस्त्रमुन्निदधे ऊर्ध्वं धृतवती ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥ अपिदध्वं निमीलयत ॥ २२ ॥ सुदृक् सुनयनमास्यं पिधाय । सुदृक् वराक्षीति वा । भीतिविडम्बनं भयानुकरणम् ॥ २३ ॥ ॥ ॥

१ प्रियायाः स्निग्धाया अंसे स्कन्धे । २ घोषाः किङ्किण्यस्तासां निःस्वनैः सहितावङ्घ्री कर्षन्ती सती रिङ्गयामास । णिजर्थोऽविवक्षितः । ३ 'वत्सायिताम्', 'बकायिताम्' इति पाठौ । ४ एतदुत्तरं चक्रवर्तिपाठे—'बध्नामि भाण्डभेत्तारं हैयङ्गवमुषं त्विति' इत्यधिकम् । तद्व्याख्या च—भाण्डभेत्तारं हैयङ्गवमुषं त्वां बध्नामीत्युक्त्वाऽन्यया स्रजा बद्धा काचिद्भीतिविडम्बनं भेजे इति ।

एवं पुनरपि वृन्दावने लतास्तरूंश्च कृष्णं पृच्छन्त्यो वनोद्देशे वनप्रदेशे । व्यचक्षतापश्यन् ॥ २४ ॥ २५ ॥ सुपृक्तानि संमिश्राणि ॥ २६ ॥ तेनांसे न्यस्तः प्रकोष्ठो यस्याः । करेणोर्हस्तिन्याः ॥ २७ ॥ रह एकान्तस्थानम् ॥ २८ ॥ हे आल्यः सख्यः, अहो धन्या अतिपुण्या गोविन्दाङ्घ्र्यब्जरेणवः । तत्र हेतुः—यानिति । अस्माभिरप्येतद्रेणवभिषेकेण तथैव कृष्णः प्राप्तुं शक्य इति भावः ॥ २९ ॥ अन्या आहुः—तस्या इति । गोपीनां सर्वस्वम् । अयं भावः—भवेदेवं[1] यदि तस्याः पदानि संपृक्तानि न भवेयुस्तानि तु नो दुःखं कुर्वन्तीति ॥ ३० ॥ तदसंपृक्तान्केवलं कृष्णपादरेणूनेव विचिन्वत्यस्तान्दृष्ट्वा पुनरत्यन्तं समतपन् ।

एवं कृष्णं पृच्छमाना वृन्दावनलतास्तरून् ॥ व्यचक्षत वनोद्देशे पदानि परमात्मनः ॥२४॥ पदानि व्यक्तमेतानि नन्द-
सूनोर्महात्मनः ॥ लक्ष्यन्ते हि ध्वजाम्भोजवज्राङ्कुशयवादिभिः ॥ २५ ॥ तैस्तैः पदैस्तत्पदवीमन्विच्छन्त्योऽग्रतोऽबलाः ॥
वध्वाः पदैः सुपृक्तानि विलोक्यार्ताः समब्रुवन् ॥२६॥ कस्याः पदानि चैतानि याताया नन्दसूनुना ॥ अंसन्यस्तप्रको-
ष्ठायाः करेणोः करिणा यथा ॥२७॥ अनयाराधितो नूनं भगवान्हरिरीश्वरः ॥ यन्नो विहाय गोविन्दः प्रीतो यामनय-
द्रहः ॥२८॥ धन्या अहो अमी आल्यो गोविन्दाङ्घ्र्यब्जरेणवः ॥ यान्ब्रह्मेशो रमादेवी दधुर्मूर्ध्न्यघनुत्तये[2] ॥२९॥ तस्या
अमूनि नः क्षोभं कुर्वन्त्युच्चैः[3] पदानि यत् ॥ यैकापहृत्य गोपीनां रहो[4] भुङ्क्तेऽच्युताधरम् ॥ ३० ॥ न लक्ष्यन्ते पदान्यत्र तस्या
नूनं तृणाङ्कुरैः ॥ खिद्यत्सुजाताङ्घ्रितलामुन्निन्ये प्रेयसीं प्रियः ॥ ३१ ॥ (इमान्यधिकमग्नानि[5] पदानि वहतो वधूम् ॥ गोप्यः
पश्यत कृष्णस्य भाराक्रान्तस्य कामिनः ॥ अत्रावरोपिता कान्ता पुष्पहेतोर्महात्मना ॥१॥) अत्र प्रसूनावचयः प्रियार्थे
प्रेयसा कृतः ॥ प्रपदाक्रमणे एते पश्यतासकले पदे ॥३२॥ केशप्रसाधनं त्वत्र कामिन्याः कामिना कृतम् ॥ तानि चूड-
यता कान्तामुपविष्टमिह ध्रुवम् ॥ ३३ ॥ रेमे तया चात्मरत[6] आत्मारामोऽप्यखण्डितः ॥ कामिनां दर्शयन्दैन्यं स्त्रीणां चैव
दुरात्मताम् ॥ ३४ ॥ इत्येवं दर्शयन्त्यस्ताश्चेरुर्गोप्यो विचेतसः ॥ यां गोपीमनयत्कृष्णो विहायान्याः स्त्रियो वने ॥ ३५ ॥

तदाह श्लोकत्रयेण—न लक्ष्यन्त इति । खिद्यती सुजाते सुकुमारे अङ्घ्रितले यस्यास्तामुन्निन्ये स्कन्धमारोपितवान् ॥ ३१ ॥ प्रपदाभ्यामाक्रमणं क्षोणीमर्दनं ययोः । अत एवासकले पदे पश्यतेति ॥ ३२ ॥ तस्याः कृष्णजान्वन्तरुपविष्टायाश्चिह्नं दृष्ट्वाहुः—केशप्रसाधनमिति । कान्तामधिकृत्य तानि प्रसूनानि चूडयता चूडानुकारेण बध्नता ध्रुवमुपविष्टम् ॥ ३३ ॥ रेमे इत्यादिशुकोक्तिः । आत्मरतः स्वतस्तुष्टः । आत्मारामः स्वक्रीडः । अखण्डितः स्त्रीविभ्रमैरनाकृष्टोऽपि तथा चेत्किमिति रेमेऽत आह—कामिनामिति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

१ यदि तस्याः पदानि संपृक्तानि न भवेयुस्तर्हि एवं कृष्णप्राप्तिसाधनं तत्पदरजःसेवनं भवेत् । तानि तु संपृक्तानि तत्पदानि नो दुःखं कुर्वन्ति । तस्याः पादरजसा मिश्रितत्वात्कृष्णपादरजस इति भावः । २ अघं अपराधो विरहदुःखं वा । ३ उच्चैः अधिकं क्षोभं दुःखम् । ४ 'धनं भुङ्क्ते' इति पाठः । ५ इमानीत्यादिसार्धश्लोकः काचित्कः, तोषणीसारे टीकान्तरपुस्तकेषु च दृष्टत्वान्मूले निवेशितः । ६ 'स्वात्मरतः' इति पाठः ।

स्त्रीणां दुरात्मतामाह—सा चेति द्वाभ्याम् । कामो यानमागमनसाधनं यासां ता गोपीर्हित्वा मां भजत इति हेतोरात्मानं वरिष्ठं मेने इति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ कामिनां दैन्यं दर्शयति—एवमुक्त इति । अखण्डिततत्वमाह—ततश्चेति । तस्यां स्कन्धारोहोद्यतायामन्तर्हित इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ अनुतापमाह—हा नाथेति ॥ ३९ ॥ अन्विच्छन्त्यो मृगयमाणाः । अविदूरतः समीपे ॥४०॥४१॥ ततस्तयापि सहिताः कृष्णान्वेषणाय वनमविशन् । ततो हरेरन्वेषणान्निवृत्ताः ॥ ४२ ॥ एवं तमप्राप्ता अपि स्वगृहान्नैव स्मृतवत्यः । तदात्मिकाः स एवात्मा यासां ताः । तन्मय्य इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ किंतु पूर्वं यत्र श्रीकृष्णेन सङ्गतिरासीत्तदेव कालिन्द्याः पुलिनमागत्य कृष्णं भावयन्ति ध्यायन्तीति तथा ताः कृष्णस्यागमनं काङ्क्षितं यासां ताः मिलिताः सत्यः कृष्णमेव जगुरिति ॥ ४४ ॥ ॥ इति

सा च मेने तदात्मानं वरिष्ठं सर्वयोषिताम् ॥ हित्वा गोपीः कामयाना मामसौ भजते प्रियः ॥३६॥ ततो गत्वा वनो-
द्देशं दृप्ता केशवमब्रवीत् ॥ न पारयेऽहं चलितुं नय मां यत्र ते मनः ॥ ३७ ॥ एवमुक्तः प्रियामाह स्कन्ध आरुह्यता-
मिति ॥ ततश्चान्तर्दधे कृष्णः सा वधूरन्वतप्यत ॥ ३८ ॥ हा नाथ रमण प्रेष्ठ क्वासि क्वासि महाभुज ॥ दास्यास्ते कृप-
णाया मे सखे दर्शय संनिधिम् ॥ ३९ ॥ अन्विच्छन्त्यो भगवतो मार्गं गोप्यो विदूरतः ॥ ददृशुः प्रियविश्लेषमोहितां
दुःखितां सखीम् ॥ ४० ॥ तया कथितमाकर्ण्य मानप्राप्तिं च माधवात् ॥ अवमानं च दौरात्म्याद्विस्मयं परमं ययुः
॥ ४१ ॥ ततोऽविशन्वनं चन्द्रज्योत्स्ना यावद्विभाव्यते ॥ तमः प्रविष्टमालक्ष्य ततो निववृतुः स्त्रियः ॥ ४२ ॥ तन्मनस्का-
स्तदालापास्तद्विचेष्टास्तदात्मिकाः ॥ तद्गुणानेव गायन्त्यो नात्मागाराणि सस्मरुः ॥४३॥ पुनः पुलिनमागत्य कालिन्द्याः
कृष्णभावनाः ॥ समवेता जगुः कृष्णं तदागमनकाङ्क्षिताः ॥ ४४ ॥ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
पूर्वार्धे रासक्रीडायां कृष्णान्वेषणं नाम त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३० ॥ ॥ ५ ॥ ॥ गोप्य ऊचुः ॥ जयति तेऽधिकं
जन्मना व्रजः श्रयत इन्दिरा शश्वदत्र हि ॥ दयित दृश्यतां दिक्षु तावकास्त्वयि धृतासवस्त्वां विचिन्वते ॥ १ ॥

श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे भावार्थदीपिकायां टीकायां त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३० ॥ ॥ एकत्रिंशे निराशास्ताः पुनः पुलिनमागताः ॥ कृष्णमेवानुगायन्त्यः प्रार्थयन्ते तदागमम् ॥ १ ॥ जयतीति । हे दयित, ते जन्मना व्रजोऽधिकं यथा भवति तथा जयत्युत्कर्षेण वर्तते । यस्मात्त्वमत्र जातस्तस्मादिन्दिरा लक्ष्मीरत्र हि श्रयते व्रजमलंकृत्य वर्तते । एवं व्रजे सर्वस्मिन्मोदमानेऽत्र तु तावकास्त्वदीया गोपीजनास्त्वयि त्वदर्थमेव कथंचिद्धृता असवो यैस्ते त्वां विचिन्वते । अतस्त्वया दृश्यतां प्रत्यक्षीभूयतामिति । यद्वा अस्माभिर्भवान् दृश्यताम् । यद्वा एवं त्वया दृश्यतामेते विचिन्वत इति ॥ १ ॥ ॥

१ केशवं स्वस्याः केशान्वयते मथ्नातीति तम् । २ जयतीत्यादिश्लोकेषु प्रायश्चतुर्णां पादानां द्वितीयाक्षरहलैक्यं केषुचित्पादेषु प्रथमसप्तमाक्षरहलैक्यं तत्र क्वचित् शसबवादीनामालंकारिकादिसमयसिद्धसावर्ण्यादैक्यमिति ज्ञेयम् । ३ त्वया दृश्यतां प्रत्यक्षीभूयतामिति प्रेरणात्यागेनाकर्मकत्वाद्भावे लोट् । यद्वा अस्माभिर्भवान् दृश्यतामिति कर्मणि लोट् ।

अत्र स्वतन्त्राणां बहूनां वक्तृत्वादपरा आहुरिति सर्वश्लोकेष्ववतारणा, अथापि सङ्गतिरुच्यते । तत्र विचिन्वन्तु मम किमिति चेत्तत्राहुः—शरदिति । शरदुदाशये शरत्कालीने सरसि साधु जातं सम्यक् जातं यत्सरसिजं विकसितं पद्मं तस्योदरे गर्भे या श्रीस्तां मुष्णाति हरतीति तथा तया दृशा नेत्रेण हे सुरतनाथ संभोगपते वरदाभीष्टप्रद, अशुल्कदासिका अमूल्यदासीर्नो निघ्नतो मारयतस्ते तव त्वया क्रियमाण इह लोकेऽयं वधो न भवति किम् । शस्त्रेणैव वधो वधः किं दृशा वधो न भवति, किंतु भवत्येव । अतस्तव दृशाऽपहृतप्राणप्रत्यर्पणाय त्वया दृश्यतामिति भावः । त्वया दृश्यतामिति यथासंभवं सर्वत्र वाक्यशेषः ॥ २ ॥ किंच बहुभ्यो मृत्युभ्यः कृपया रक्षित्वा किमितीदानीं दृशा मन्मथं प्रेष्य घातयसीत्याहुः—विषेति । हे ऋषभ श्रेष्ठ, विषमयाज्जलाद्योऽप्ययो नाशस्तस्मात्तथा व्यालराक्षसादघासुराद्वर्षान्मारुताद्वैद्युतानलादशनिपातात् वृषोऽरिष्टस्तस्मान्मयात्मजाद्व्योमाद्विश्वतोऽन्यस्मादपि सर्वतो भयाच्च कालियदमनादिना रक्षिताः किमिदानीमुपेक्षस इति भावः ॥३॥ अपि च विश्वपालनायावतीर्णस्य तव भक्तोपेक्षाऽत्यन्तमनुचितेत्याशयेनाहुः—न खल्विति । हे सखे, भवान्खलु निश्चितं यशो-

शरदुदाशये साधुजातसत्सरसिजोदरश्रीमुषा दृशा ॥ सुरतनाथ तेऽशुल्कदासिका वरद निघ्नतो नेह किं वधः ॥ २ ॥
विषजलाप्ययाद्व्यालराक्षसाद्वर्षमारुताद्वैद्युतानलात् ॥ वृषमयात्मजाद्विश्वतो भयादृषभ ते वयं रक्षिता मुहुः ॥ ३ ॥ न खलु
गोपिकानन्दनो भवानखिलदेहिनामन्तरात्मदृक् ॥ विखनसाऽर्थितो विश्वगुप्तये सख उदेयिवान् सात्वतां कुले ॥४॥ विर-
चिताभयं वृष्णिधुर्य ते चरणमीयुषां संसृतेर्भयात् ॥ करसरोरुहं कान्त कामदं शिरसि धेहि नः श्रीकरग्रहम् ॥ ५ ॥ व्रज-
जनार्तिहन्वीर योषितां निजजनस्मयध्वंसनस्मित ॥ भज सखे भवत्किङ्करीः स्म नो जलरुहाननं चारु दर्शय ॥ ६ ॥ प्रण-
तदेहिनां पापकर्शनं तृणचरानुगं श्रीनिकेतनम् ॥ फणिफणार्पितं ते पदाम्बुजं कृणु कुचेषु नः कृन्धि हृच्छयम् ॥ ७ ॥

दासुतो न भवति, किंतु सर्वप्राणिनां बुद्धिसाक्षी । ननु स किं दृश्यो भवति तत्राहुः—विखनसा ब्रह्मणा विश्वपालनाय प्रार्थितः सन्सात्वतां कुले उदेयिवानुदित इति ॥४॥ तस्मात्त्वद्भक्तानामस्माकमेतत्प्रार्थनाचतुष्टयं संपादयेत्याहुः—विरचिताभयमित्यादिचतुर्भिः । हे वृष्णिधुर्य, संसृतेर्भयात्ते चरणमीयुषां शरणं प्राप्तानां प्राणिनां विरचितं दत्तमभयं येन तत्तथा हे कान्त, कामदं वरदं तथा श्रियः करं गृह्णातीति तथा तद्भवत्करसरोरुहं न शिरसि धेहि ॥ ५ ॥ हे व्रजजनार्तिहन् हे वीर, निजजनानां यः स्मयो गर्वस्तस्य ध्वंसनं नाशकं स्मितं यस्य तथाभूत हे सखे, भवत्किङ्करीर्नोऽस्मान् भज आश्रय । स्मेति निश्चितम् । प्रथमं तावज्जलरुहाननं चारु योषितां नो दर्शय ॥ ६ ॥ अविशेषेण प्रणतानां देहिनां पापकर्शनं पापहन्तृ तृणचरान्पशूनप्यनु गच्छति कृपयेति तथा सौभाग्येन श्रियो निकेतनं वीर्यातिरेकेण फणिनः फणास्वर्पितं ते पदाम्बुजं नः कुचेषु कृणु कुरु । किमर्थम् । हृच्छयं कामं कृन्धि छिन्धि ॥ ७ ॥ ॥ ॥

१ अरिष्टव्योमासुरयोर्वधस्य भावित्वेऽपि गर्गादिमुखाच्छ्रुतत्वेन विप्रलम्भपोषकत्वेन वा भूतवन्निर्देशः । २ अथवा दृशैव शुल्कदासिकाः दृग्रूपशुल्केनैव दासीरपि त्यागेन मारयतः इति योजना । ३ वृषात्मजो वत्सासुरः 'वराहतोकोनिरगादितिवत् । मयात्मजो व्योमासुरः । तच्चरित्रं अग्रे वक्ष्यमाणमपि रासात्पूर्वभावीति ज्ञेयम् । ४ यद्वा खलु निषेधे । अन्तरात्मदृगपि गोपिकानन्दनो न भवतीति नेत्यर्थ इति वा । अथवा नञः प्राङ्निर्देशात्सर्वपादैरन्वयः । हे असखे, प्रतिकूलो भवान् यशोदासुतो न । तथात्वेऽस्मदुपेक्षानुपपत्तेरित्यादियोजनापि तोषण्याम् । ५ 'शरणमीयुषाम्' इति पाठः । ६ यद्वा कान्तं च तत्कामदं चेति स्वतः सुखरूपं अभीष्टदं चेति केचित् । ७ अथवा अभवत्किंकरीः अन्या एव भज । मुखपद्मं च नो प्रदर्शय । मरणस्यैव निश्चितत्वादिति प्रणयकोपे योजना । ८ फणिनः फणास्वर्पणमात्रेण तद्विषदर्पस्येव हृदि स्पर्शमात्रेण कंदर्पस्य नाशो न दुष्कर इति भावः ।

हे पुष्करेक्षण, तवैव मधुरया गिरा वल्गूनि वाक्यानि यस्यां तया बुधानां मनोज्ञया हृद्यया गम्भीरयेत्यर्थः। मुह्यतीरिमा नो विधिकरीः किङ्करीरधरसीधुना आप्याययस्व संजीवयेति ॥ ८ ॥ किंच अस्माकं त्वद्विरहे प्राप्तमेव मरणं किंतु त्वत्कथामृतं पाययद्भिः सुकृतिभिर्वञ्चितमित्याहुः—तवेति। कथैवामृतम्। अत्र हेतुः—तप्तजीवनम्। प्रसिद्धामृतादुत्कर्षमाहुः—कविभिर्ब्रह्मविद्भिरपीडितं स्तुतम्। देवभोग्यं त्वमृतं तैस्तुच्छीकृतम्। किंच कल्मषापहं कामकर्मनिरसनम्। तत्त्वमृतं नैवंभूतम्। किंच श्रवणमङ्गलं श्रवणमात्रेण मङ्गलप्रदम्। तत्त्वनुष्ठानापेक्षम्। किंच श्रीमत्सुशान्तम्। तत्तु मादकम्। एवंभूतं त्वत्कथामृतमाततं यथा भवति तथा ये भुवि गृणन्ति निरूपयन्ति ते जना भूरिदा बहुदातारः। जीवितं ददतीत्यर्थः। यद्वा एवंभूतं त्वत्कथामृतं ये भुवि गृणन्ति ते भूरिदाः पूर्वजन्मसु बहु दत्तवन्तः सुकृतिन इत्यर्थः। एतदुक्तं भवति—ये केवलं कथामृतं गृणन्ति तेऽपि तावदतिधन्याः किं पुनर्ये त्वां पश्यन्ति, अतः प्रार्थयामहे त्वया दृश्यतामिति ॥९॥ ननु मत्कथाश्रवणेनैव निर्वृता भवत किं मद्दर्शनेन, न, त्वद्विलासक्षुभितचित्ता वयं तत्रापि शान्तिं न विन्दाम इत्याहुः—प्रहसितमिति।

मधुरया गिरा वल्गुवाक्यया बुधमनोज्ञया पुष्करेक्षण॥ विधिंकरीरिमा वीर मुह्यतीरधरसीधुनाप्याययस्व नः
॥८॥ तव [2]कथामृतं तप्तजीवनं कविभिरीडितं कल्मषापहम्॥ श्रवणमङ्गलं श्रीमदाततं भुवि गृणन्ति ते भूरिदा
जनाः ॥ ९ ॥ प्रहसितं प्रिय प्रेमवीक्षणं विहरणं च ते [3]ध्यानमङ्गलम्॥ रहसि संविदो या हृदिस्पृशः कुहक
नो मनः क्षोभयन्ति हि ॥ १० ॥ चलसि यद्व्रजाच्चारयन्पशून्नलिनसुन्दरं नाथ ते पदम्॥ शिलतृणाङ्कुरैः सीद-
तीति नः कलिलतां मनः कान्त गच्छति ॥ ११ ॥ दिनपरिक्षये नीलकुन्तलैर्वनरुहाननं बिभ्रदावृतम्॥ घन-
रजस्वलं दर्शयन्मुहुर्मनसि नः [5]स्मरं वीर यच्छसि ॥ १२ ॥ प्रणतकामदं पद्मजार्चितं [4]धरणिमण्डनं ध्येयमापदि ॥
चरणपङ्कजं शन्तमं च ते रमण नः स्तनेष्वर्पयाधिहन् ॥ १३ ॥ ॥ ॥

हे प्रिय, कुहक कपट, संविदः संकेतनर्माणि ॥१०॥ किंच त्वयि वयमतिप्रेमार्द्रचित्तास्त्वं पुनरस्मासु केन हेतुना कपटमाचरसीत्याहुः श्लोकद्वयेन—चलसीति। हे नाथ हे कान्त, यत् यदा व्रजाच्चलसि पशूंश्चारयंस्तदा तन्नलिनसुन्दरं कोमलं ते पदं शिलैः कणिशैस्तृणैरङ्कुरैश्च सीदति क्लिश्येदिति नो मनः कलिलतामस्वास्थ्यं गच्छति प्राप्नोति। एवंभूतास्त्वद्दुःखशङ्कितचित्ता वयम् ॥ ११ ॥ त्वं तु दिनपरिक्षये सायंकाले नीलकुन्तलैरावृतं घनरजस्वलं गोरजश्छुरितं वनरुहाननमलिमालाकुलपरागच्छुरितपद्मतुल्यमाननं बिभ्रत्तच्च मुहुर्मुहुर्दर्शयन्नो मनसि केवलं स्मरं यच्छस्यर्पयसि। नतु सङ्गं ददासीति कपटस्त्वमिति भावः ॥ १२ ॥ अतोऽधुना कपटं विहायैवं कुर्विति प्रार्थयन्ति श्लोकद्वयेन—प्रणतकामदमिति। हे आधिहन् हे रमण, पद्मजेन ब्रह्मणार्चितमापदि ध्येयं ध्यानमात्रेणापन्निवर्तकं शन्तमं च सेवासमयेऽपि सुखतमं ते चरणपङ्कजं कामतापशान्तये नः स्तनेष्वर्पयेति ॥ १३ ॥ ॥ ॥

१ यद्वा गिरैव विधिकरीरधुना विरहात्संमुह्यतीः इमाः प्रत्यक्षाः। २ यद्वा संतप्ता आहुः—तव कथा एव मृतं मृतिः सैवोद्दीपनविधयास्मान्मारयति। तथा तप्तजीवनं तप्ते तैले जीवनमिवेत्यर्थः। तथा च येऽस्मत्पुरतो गृणन्ति ते भूरिदा महाघातकाः। 'दो अवखण्डने' इति धातुः। अतः कथामृतेनालमिति योजना। ३ ध्यानमात्रेण मङ्गलप्रदम्। इदं प्रहसितादीनां विशेषणम्। ४ धरणिं ध्वजादिचिह्नैर्मण्डयतीति। ५ स्मरं स्मरणमात्रेणापि क्षोभकम्।

अपि च हे वीर, तेऽधरामृतं नो वितर देहि। स्वरितेन नादितेन वेणुना सुष्ठु चुम्बितमिति नादामृतवासितमिति भावः। इतररागविस्मारणं नृणामितरेषु सार्वभौमादिसुखेषु रागमिच्छां विस्मारयति विलापयतीति तथा तत् ॥१४॥ किंच क्षणमपि त्वददर्शने दुःखं दर्शने च सुखं दृष्ट्वा सर्वसङ्गपरित्यागेन यतय इव वयं त्वामुपागतास्त्वं तु कथमस्मांस्त्यक्तुमुत्सहसे इति सकरुणमूचुः—अटतीति द्वयेन। यद्यदा भवान् काननं वृन्दावनं प्रत्यटति गच्छति तदा त्वामपश्यतां प्राणिनां त्रुटिः क्षणार्धमपि युगवद्भवति। एवमदर्शने दुःखमुक्तम्। पुनश्च कथंचिद्दिनान्ते ते तव श्रीमन्मुखमुदुच्चैरीक्षमाणानां तेषां दृशां पक्ष्मकृद्ब्रह्मा जडो मन्द एव। निमेषमात्रमप्यन्तरमसह्यमिति दर्शने सुखमुक्तम् ॥ १५ ॥ तस्मात् हे अच्युत, पतीन्सुतानन्वयांस्तत्संबन्धिनो भ्रातॄन्बान्धवांश्चातिविलङ्घ्य तव समीपमागता वयम्। कथंभूतस्य। गतिविदोऽस्मदागमनं जानतः, गीतगतीर्वा जानतः, गतिविदो वयं वा। तवोद्गीतेनोच्चैर्गीतेन मोहिताः हे कितव शठ, एवंभूता योषितो निशि स्वयमागतास्त्वामृते कस्त्यजेत्। न कोऽपीत्यर्थः ॥ १६ ॥ अतस्त्वया त्यक्तानामस्माकं प्राक्तनत्वद्दर्शननिदानहृद्रोगस्य त्वत्सङ्गस्यैव चिकित्सां कुर्वित्याशयेनाहु-

सुरतवर्धनं शोकनाशनं स्वरितवेणुना सुष्ठु चुम्बितम्॥ इतररागविस्मारणं [1]नृणां वितर वीर नस्तेऽधरामृतम्॥१४॥ अटति
यद्भवानह्नि काननं त्रुटिर्युगायते त्वामपश्यताम्॥ कुटिलकुन्तलं श्रीमुखं च ते [2]जड उदीक्षतां पक्ष्मकृद्दृशाम्॥१५॥
पतिसुतान्वयभ्रातृबान्धवानतिविलङ्घ्य तेऽन्त्यच्युतागताः॥ गतिविदस्तवोद्गीतमोहिताः कितव योषितः कस्त्यजेन्निशि
॥ १६॥ [3]रहसि संविदं हृच्छयोदयं प्रहसिताननं प्रेमवीक्षणम्॥ बृहदुरः श्रियो वीक्ष्य धाम ते मुहुरति[4]स्पृहा मुह्यते मनः
॥१७॥[5]व्रजवनौकसां व्यक्तिरङ्ग ते वृजिनहन्त्र्यलं विश्वमङ्गलम्॥त्यज मनाक्च नस्त्वत्स्पृहात्मनां स्वजनहृद्रुजां यन्निषूदनम्
॥१८॥ यत्ते सुजातचरणाम्बुरुहं स्तनेषु भीताः शनैः प्रिय दधीमहि कर्कशेषु॥ तेनाटवीमटसि तद्व्यथते न किंस्वित्कूर्पादि-
भिर्भ्रमति धीर्भवदायुषां नः॥१९॥ इति श्रीमद्भा० म०पु०द०पू० रासक्रीडायां गोपीगीतं नामैकत्रिंशोऽध्यायः ॥३१॥

द्वयेन—रहसीति। श्रियो धाम ते बृहद्विशालमुरश्च वीक्ष्यातिस्पृहा भवति। तथा च मुहुर्मुहुर्मनो मुह्यति ॥१७॥ तव च व्यक्तिरभिव्यक्तिर्व्रजवनौकसां सर्वेषामविशेषेण वृजिनहन्त्री दुःखनिरसनीति विश्वमङ्गलं सर्वमङ्गलरूपा च। अतस्त्वत्स्पृहात्मनां त्वत्स्पृहारूढमनसां नो मनागीषत्किमपि त्यज मुञ्च। कार्पण्यमकुर्वन्देहीत्यर्थः। किं तत्। स्वजनहृद्रोगाणां यदतिगोप्यं निषूदनं निवर्तकमौषधं तत्त्वमेव वेत्सीति गूढाभिप्रायम् ॥ १८ ॥ अतिप्रेमधर्षिता रुदत्य आहुः—यदिति। हे प्रिय, यत्ते तव सुकुमारं पदाब्जं कठिनेषु कुचेषु संमर्दनशङ्किताः शनैर्दधीमहि धारयेम वयम्। त्वं तु तेनाटवीमटसि। 'नयसि' इति पाठे पशून्वा कांचिदन्यां वा आत्मानमेव वा नयसि प्रापयसि। तत्ततः तत्पदाम्बुजं वा कूर्पादिभिः सूक्ष्मपाषाणादिभिः किंस्विन्न व्यथते कथं नु नाम न व्यथेतेति भवानेवायुर्जीवनं यासां तासां नो धीर्भ्रमति मुह्यतीति ॥ १९ ॥ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे भावार्थदीपिकायां टीकायामेकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

१ नृणामिति पुंसामपि, किमुत नारीणां। २ यद्वा अजड इति छेदः। यः पक्ष्माणि कृन्तति स निमीलनाभावसंपादक एव अजडो रसज्ञः। किंवा स्वदृशां पक्ष्मच्छिदेव अजडः उदीक्षतां उच्चैः पश्यतु। वयं तु पक्ष्मपिहितदृशो जडाः किं पश्यामेति दर्शनेऽपि विधानदुःखमिति भावः। ३ रहसि संविदो यत्र तम्। अलुगार्षः। प्रहसितमाननं यत्र। प्रेम्णा वीक्षणं यत्र। ४ अतिस्पृहा भवति। यद्वा स्पृहेति संपदादित्वाद्भावे क्विपि तृतीया। मनो वीक्ष्य अतिस्पृहया मुह्यतीत्यर्थः। 'अतिस्पृहं' इति चित्सुखपाठः। ५ व्रजौकसां वनौकसां च। ६ दधीमहि धर्तुं योग्यम्। 'अर्हे कृत्यतृचश्च' इति लिङ्। ७ भवदायुषामिति। इत्थमेव च 'त्वयि धृतासवः' इत्युपक्रमोऽपि।

द्वात्रिंशे विरहालापविक्लिन्नहृदयो हरिः ॥ तत्राविर्भूय गोपीस्ताः सान्त्वयामास मानयन् ॥ १ ॥ स्वप्रेमामृतकल्लोलविह्वलीकृतचेतसः ॥ सदयं नन्दयन् गोपी-
रुद्गतो नन्दनन्दनः ॥ २ ॥ इति गोप्य इति । इत्येवंप्रभृति । चित्रधा अनेकधा सुस्वरमुच्चैः कृष्णदर्शने लालसातिस्पृहा यासां ताः ॥ १ ॥ साक्षान्मन्मथ-
मन्मथो जगन्मोहनस्य कामस्यापि मनस्युद्भूतः कामः साक्षात्तस्यापि मोहक इत्यर्थः ॥ २ ॥ तन्वः करचरणादयः ॥३॥४॥ अञ्जलिना संहतहस्तद्वयेन ॥ ५ ॥
भ्रुकुटिं भ्रुवमाबध्य कुटिलीकृत्य प्रेमसंरम्भेण प्रणयकोपावेशेन विह्वला विवशा दष्टाधरोष्ठा कटाः कटाक्षास्तैर्ये आक्षेपाः परिभवास्तैस्ताडयन्तीवैक्षत ॥ ६ ॥
अनिमिषन्तीभ्यामनिमीलन्तीभ्यां दृग्भ्यामापीतमपि सम्यग्दृष्टमपि पुनः पुनर्जुषाणा नातृप्यत् ॥ ७ ॥ हृदिकृत्य हृदयं नीत्वेत्यर्थः ॥ ८ ॥ प्राज्ञमीश्वरं प्राप्य

॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति गोप्यः प्रगायन्त्यः प्रलपन्त्यश्च चित्रधा ॥ रुरुदुः सुस्वरं राजन् कृष्णदर्शनलालसाः
॥ १ ॥ तासामाविरभूच्छौरिः स्मयमानमुखाम्बुजः ॥ पीताम्बरधरः स्रग्वी साक्षान्मन्मथमन्मथः ॥ २ ॥ तं
विलोक्यागतं प्रेष्ठं प्रीत्युत्फुल्लदृशोऽबलाः ॥ उत्तस्थुर्युगपत्सर्वास्तन्वः प्राणमिवागतम् ॥ ३ ॥ काचित्कराम्बुजं
शौरेर्जगृहेऽञ्जलिना मुदा ॥ काचिद्दधार तद्बाहुमंसे चन्दनभूषितम् ॥ ४ ॥ काचिदञ्जलिनाऽगृह्णात्तन्वी ताम्बूल-
चर्वितम् ॥ एका तदङ्घ्रिकमलं संतप्ता स्तनयोरधात् ॥ ५ ॥ एका भ्रुकुटिमाबध्य प्रेमसंरम्भविह्वला ॥ घ्नन्तीवै-
क्षत्कटाक्षेपैः संदष्टदशनच्छदा ॥ ६ ॥ अपराऽनिमिषद्दृग्भ्यां जुषाणा तन्मुखाम्बुजम् ॥ आपीतमपि नातृप्यत्सं-
न्तस्तच्चरणं यथा ॥ ७ ॥ तं काचिन्नेत्ररन्ध्रेण हृदिकृत्य निमील्य च ॥ पुलकाङ्ग्युपगुह्यास्ते योगीवानन्दसंप्लुता
॥ ८ ॥ सर्वास्ताः केशवालोकपरमोत्सवनिर्वृताः ॥ जहुर्विरहजं तापं प्राज्ञं प्राप्य यथा जनाः ॥ ९ ॥ ताभिर्विधू-
तशोकाभिर्भगवानच्युतो वृतः ॥ व्यरोचताधिकं तात पुरुषः शक्तिभिर्यथा ॥ १० ॥ ताः समादाय कालिन्द्या
निर्विश्य पुलिनं विभुः ॥ विकसत्कुन्दमन्दारसुरभ्यनिलषट्पदम् ॥ ११ ॥ शरच्चन्द्रांशुसंदोहध्वस्तदोषातमः
शिवम् ॥ कृष्णाया हस्ततरलाचितकोमलवालुकम् ॥ १२ ॥ ॥ ॥ ॥

यथा मुमुक्षवो जनाः । यद्वा प्राज्ञं ब्रह्मज्ञं प्राप्य यथा संसारिणः । यद्वा प्राज्ञं सौषुप्तं प्राप्य यथा विश्वतैजसावस्था जीवाः ॥९॥ पुरुषः परमात्मा शक्तिभिः सत्त्वा-
दिभिर्यथा । यद्वा उपासकः पुरुषो ज्ञानबलवीर्यादिभिः । यद्वा पुरुषोऽनुशायी प्रकृत्याद्युपाधिभिर्वृतो यथाऽधिकं विरोचते तद्वत् ॥ १० ॥ विकसत्कुन्दमन्दारैः
सुरभिर्योऽनिलस्तस्मात्षट्पदा यस्मिंस्तत् ॥ ११ ॥ शरच्चन्द्रांशूनां संदोहैः समूहैर्ध्वस्तं दोषातमो रात्रिगतं तमो यस्मिंस्तत् । अतः शिवं सुखकरम् । हस्तरूपै-
स्तरलैस्तरङ्गैराचिता आस्तृता कोमला वालुका यस्मिन् । एवंभूतं पुलिनं ताः समादाय निर्विश्य ताभिर्वृतोऽधिकं व्यरोचतेति पूर्वेणान्वयः ॥ १२ ॥ ॥

१ सन्तो दास्यभक्तिनिष्ठा इति तृप्त्यभावे दृष्टान्तः । २ योगीवेत्यन्तःस्फूर्तौ दृष्टान्तः । ३ निर्विश्य अधिष्ठाय । ४ सौषुप्तं सुषुप्तिसाक्षिणमित्यर्थः ।

ताश्च मनोरथानामन्तं ययुः पूर्णकामा बभूवुः । श्रुतयो यथेति । अयमर्थः—यथा कर्मकाण्डे श्रुतयः परमेश्वरमपश्यन्त्यस्तत्तत्कामानुबन्धैरपूर्णा इव भवन्ति, ज्ञान-
काण्डे तु परमेश्वरं दृष्ट्वा तदाह्लादपूर्णाः कामानुबन्धं जहति तद्वदिति । आप्तकामा अपि प्रेम्णा तमभजन्नित्याह—स्वैरिति । अचीक्लृपन् रचयामासुः । आत्मबन्ध-
वेऽन्तर्यामिणे ॥१३॥ गोपीसभागतस्ताभिः संमानितः सन् चकास शुशुभे । त्रैलोक्ये या लक्ष्मीः शोभा तस्या एकमेव पदं स्थानं तद्वपुर्दधद्दर्शयन् ॥१४॥ सहासलीले-
क्षणेन विभ्रमो विलासो यस्यां तया भ्रुवोपलक्षिताः । संस्पर्शनेनेन संमर्दनेन ॥१५॥ तत्र भगवतोऽकृतज्ञतां तद्वचनेनैवापादयितुकामा गूढाभिप्राया लोकवृत्तान्तमिव
पृच्छन्ति—भजत इति । भजतः प्राणिनः । अनु अनन्तरं । केचित्तद्भजनानुसारेण भजन्ति । केचिदेतद्विपर्ययं यथा भवति तथा । तद्भजनानपेक्षमभजतोऽपि भजन्ति ।
अन्ये तु नोभयानिति ॥१६॥ विदिताभिप्राय उत्तरमाह—मिथ इति । हे सख्यः, उपकारप्रत्युपकारतया ये मिथो भजन्ति तेऽन्यं न भजन्ति किंत्वात्मानमेव । कुतः ।

तद्दर्शनाह्लादविधूतहृद्रुजो मनोरथान्तं श्रुतयो यथा ययुः ॥ स्वैरुत्तरीयैः कुचकुङ्कुमाङ्कितैरचीक्लृपन्नासनमात्मबन्धवे
॥१३॥ तत्रोपविष्टो भगवान् स ईश्वरो योगेश्वरान्तर्हृदिकल्पितासनः ॥ चकास गोपीपरिषद्गतोऽर्चितस्त्रैलोक्यलक्ष्म्येक-
पदं वपुर्दधत् ॥१४॥ सभाजयित्वा तमनङ्गदीपनं सहासलीलेक्षणविभ्रमभ्रुवा ॥ संस्पर्शनेनाङ्ककृताङ्घ्रिहस्तयोः संस्तुत्य
ईषत्कुपिता बभाषिरे ॥१५॥ ॥ गोप्य ऊचुः ॥ भजतोऽनुभजन्त्येक एक एतद्विपर्ययम् ॥ नोभयांश्च भजन्त्येक एतन्नो ब्रूहि
साधु भोः ॥१६॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मिथो भजन्ति ये सख्यः स्वार्थैकान्तोद्यमा हि ते ॥ न तत्र सौहृदं धर्मः स्वार्थार्थं
तद्धि नान्यथा ॥१७॥ भजन्त्यभजतो ये वै करुणाः पितरो यथा ॥ धर्मो निरपवादोऽत्र सौहृदं च सुमध्यमाः ॥ १८ ॥
भजतोऽपि न वै केचिद्भजन्त्यभजतः कुतः ॥ आत्मारामा ह्याप्तकामा अकृतज्ञा गुरुद्रुहः ॥१९॥ नाहं तु सख्यो भज-
तोऽपि जन्तून्भजाम्यमीषामनुवृत्तिवृत्तये ॥ यथाऽधनो लब्धधने विनष्टे तच्चिन्तयान्यन्निभृतो न वेद ॥ २० ॥ ॥

हि यस्मात्स्वार्थ एवैकान्त उद्यमो येषां ते । तत्र च न सौहृदमतो न सुखं, न च धर्मो दृष्टोद्देशाद्धोमहिष्यादिभजनवदित्यर्थः ॥१७॥ ये त्वभजतो भजन्ति ते द्विविधाः ।
करुणाः स्निग्धाश्च । तत्र तु यथाक्रमं धर्मकामौ भवत इत्याह—भजन्त्यभजत इति ॥ १८ ॥ तृतीयप्रश्नोत्तरं भजतोऽपीति । अयमर्थः—ते तु चतुर्विधाः । एके
आत्मारामा अपराग्दृशः, केचिदाप्तकामा विषयदर्शिनोऽपि पूर्णकामत्वेन भोगेच्छारहिताः, अन्येऽकृतज्ञा मूढाः, अन्ये तु गुरुद्रुहोऽतिकठिनाः 'स पिता यस्तु
पोषकः' इति न्यायादुपकर्ता गुरुतुल्यस्तस्मै द्रुह्यन्तीति तथा ते ॥१९॥ अत्र चरमकोटिगतमात्मानं मत्वा, अक्षिसंकोचैः परस्परं गूढस्मितमुखीस्ता दृष्ट्वा आह—
नाहं त्विति । हे सख्यः, अहं तेषां मध्ये न कोऽपि, किंतु परमकारुणिकः परमसुहृच्च । कथम् । अमीषां भजतामनुवृत्तिवृत्तये निरन्तरध्यानप्रवृत्त्यर्थं तान्न
भजामि । एतत्सदृष्टान्तमाह—यथेति । तस्य धनस्यैव चिन्तया निभृतः पूर्णः । व्याप्त इति यावत् । अन्यत् क्षुत्पिपासाद्यपि न वेद ॥ २० ॥ ॥

१ उभयान् भजतः अभजतश्च । २ हृदिकल्पितासनः इत्यलुक्समासः । ३ अर्चितस्ताम्बूलनर्मस्मितादिना सत्कृतः । ४ बभाषिरे वक्ष्यमाणं पप्रच्छुरिति शेषः । ५ 'नोभयांश्च भजन्त्यन्ये' इति पाठः । ६ नान्यथा परार्थमित्यर्थः । ७ निरपवादो निर्बाधः । इदं सौहृदस्यापि विशेषणम् । ८ स्वार्थे स्वीये दृष्टफले । ९ न सौहृदं कैतवमयत्वात् ।

एवं मदर्थोज्झितलोकवेदस्वानां मदर्थे उज्झितो लोको युक्तायुक्ताप्रतीक्षणात्, वेदश्च धर्माधर्माप्रतीक्षणात्, स्वा ज्ञातयश्च स्नेहत्यागात् याभिस्तासां वो युष्माकं परोक्षमदर्शनं यथा भवति तथा भजता युष्मत्प्रेमालापान् शृण्वतैव तिरोहितमन्तर्धानेन स्थितम्। तत्तस्मात् हे अबला हे प्रियाः, मा मामसूयितुं दोषारोपेण द्रष्टुं यूयं मार्हथ न योग्याः स्थ ॥२१॥ आस्तामिदं, परमार्थं तु शृणुतेत्याह—नेति। निरवद्या संयुक् संयोगो यासां तासां वो विबुधानामायुषापि चिरकालेऽपि स्वीयं साधु कृत्यं प्रत्युपकारं कर्तुं न पारये न शक्नोमि। कथंभूतानाम्। या भवत्यो दुर्जरा अजरा या गेहशृङ्खलास्ताः संवृश्च्य निःशेषं छित्त्वा मा मामभजं-स्तासाम्। मच्चित्तं तु बहुषु प्रेमयुक्ततया नैकनिष्ठम्। तस्माद्वो युष्माकमेव साधुना साधुकृत्येन तत् युष्मत्साधु कृत्यं प्रतियातु प्रतिकृतं भवतु। युष्मत्सौशी-ल्येनैव ममानृण्यं, नतु मत्कृतप्रत्युपकारेणेत्यर्थः ॥२२॥ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे भावार्थदीपिकायां टीकायां द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥३२॥

एवं मदर्थोज्झितलोकवेदस्वानां हि वो मय्यनुवृत्तयेऽबलाः ॥ मया परोक्षं भजता तिरोहितं माऽसूयितुं माऽर्हथ तत्प्रियं प्रियाः ॥ २१ ॥ न पारयेऽहं निरवद्यसंयुजां स्वसाधुकृत्यं विबुधायुषापि वः ॥ या माऽभजन्दुर्जरगेहशृङ्खलाः संवृश्च्य तद्वः प्रतियातु साधुना ॥ २२ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे रासक्रीडायां गोपीसान्त्वनं नाम द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥३२॥ ॥छ॥ ॥श्रीशुक उवाच ॥ इत्थं भगवतो गोप्यः श्रुत्वा वाचः सुपेशलाः ॥ जहुर्विरहजं तापं तदङ्गोपचिताशिषः ॥१॥ तत्रारभत गोविन्दो रासक्रीडामनुव्रतैः ॥ स्त्रीरत्नैरन्वितः प्रीतैरन्योन्याबद्धबाहुभिः ॥२॥ रासोत्सवः संप्रवृत्तो गोपीमण्डलमण्डितः ॥ योगेश्वरेण कृष्णेन तासां मध्ये द्वयोर्द्वयोः ॥ प्रविष्टेन गृहीतानां कण्ठे स्वनिकटं स्त्रियः ॥ ३ ॥ यं मन्येरन्नभस्तावद्विमानशतसंकुलम् ॥ दिवौकसां सदाराणामौत्सुक्यापहृतात्मनाम् ॥४॥ ततो दुन्दुभयो नेदुर्निपेतुः पुष्पवृष्टयः ॥ जगुर्गन्धर्वपतयः सस्त्रीकास्तद्यशोऽमलम् ॥ ५ ॥ ॥

त्रयस्त्रिंशे ततो गोपीमण्डलीमध्यगो हरिः ॥ प्रियास्ता रमयामास ह्रदिनीवनकेलिभिः ॥१॥ तत्तदा अङ्ग हे राजन्, यद्वा तस्य भगवतोऽङ्गेन वपुषा करचरणाद्यवयवैर्वोपचिताः समृद्धा आशिषो यासां ताः ॥ १ ॥ रासक्रीडां रासो नाम बहुनर्तकीयुक्तो नृत्यविशेषस्तां क्रीडाम्। अन्योन्यमाबद्धाः संग्रथिता बाहवो यैस्तैः सह ॥२॥ तत्साहित्यमभिनयेन दर्शयति—रासोत्सव इत्यक्षरचतुष्टयाधिकेन सार्धेन। तासां मण्डलरूपेणावस्थितानां द्वयोर्द्वयोर्मध्ये प्रविष्टेन तेनैव कण्ठे गृहीतानामुभयत आलिङ्गितानाम्। कथंभूतेन। यं सर्वाः स्त्रियः स्वनिकटं मामेवाश्लिष्टवानिति मन्येरंस्तेन एतदर्थं द्वयोर्द्वयोर्मध्ये प्रविष्टेनेत्यर्थः। नन्वेकस्य कथं तथा प्रवेशः, सर्वसन्निहितत्वे वा कुतः स्वैकनिकटत्वाभिमानस्तासामित्यत उक्तं—योगेश्वरेणेति। अचिन्त्यशक्तिनेत्यर्थः ॥ ३ ॥ तावत्तत्क्षणमेवौत्सुक्यन्यास-मनसां सस्त्रीकाणां देवानां विमानशतैः संकुलं संकीर्णं नभो बभूव ॥ ४ ॥ तत्तस्य भगवतः श्रीकृष्णस्यामलं निर्मलं यशो जगुरिति ॥ ५ ॥ ॥ ॥

१ यद्वा माद्वयं निषेधे। तथापि प्रियं मल्लक्षणमसूयितुं मार्हथेति मा। अपितु मया दत्तदुःखत्वादर्थैवेति। २ यद्वा विगतो बुधो गणनाभिज्ञो यस्मात्तेनानन्तेनायुषापि। ३ 'शृङ्खलां' इति वा पाठः। ४ सुपेशला मनोहराः। ५ कृष्णेन निमित्तेन संप्रवृत्तः। यद्वान्तर्भावितण्यर्थः। कृष्णेन सम्यक्प्रवृत्त इत्यर्थः। ६ यद्वा तासां गोपीनामङ्गैरुपचिता आशिषो यस्य। ७ 'नटैर्गृहीतकण्ठानामन्योन्यात्तकरश्रियम्। नर्तकीनां भवेद्रासो मण्डलीभूय नर्तनम् ॥' इति रासलक्षणम्।

सप्रियाणां कृष्णसहितानाम्। तुमुलः संकीर्णः ॥ ६ ॥ महामरकतो नीलमणिरिव हैमानां मणीनां मध्ये मध्ये ताभिः स्वर्णवर्णाभिराश्लिष्टाभिः शुशुभे। गोपीदृष्ट्यभिप्रायेण वा विनैव मध्यपदावृत्तिमेकवचनम् ॥ ७ ॥ स यथा ताभिः शुशुभे, तथा ता अपि तेन विरेजुरित्याह—पादन्यासैरिति। भुजविधुतिभिः करचालनैर्भज्यमानैर्मध्यैश्चलद्भिः कुचैश्च पटैश्च। गण्डलोलैर्गण्डेषु चञ्चलैः। स्विद्यन्मुख्यः स्विद्यन्ति स्वेदमुद्गिरन्ति मुखानि यासां ताः। कबरेषु रशनासु च ग्रन्थयो दृढा यासाम्। यद्वा तेषु तासु चाग्रन्थयः, शिथिलग्रन्थय इत्यर्थः। तत्र नानामूर्तिः कृष्णो मेघचक्रमिव, तासु बहुविधास्तडित इव स्वेदस्तुषार इव, गीतं गर्जितमिवेति यथासंभवमूह्यम् ॥ ८ ॥ नृत्यमाना नृत्यन्त्यः। रक्तकण्ठ्यो नानारागैरनुरञ्जितकण्ठ्यः। कृष्णस्याभिमर्शेन संस्पर्शेन मुदिताः।

वलयानां नूपुराणां किङ्किणीनां च योषिताम् ॥ सप्रियाणामभूच्छब्दस्तुमुलो रासमण्डले ॥६॥ तत्रातिशुशुभे ताभिर्भगवान्देवकीसुतः ॥ मध्ये मणीनां हैमानां महामरकतो यथा ॥७॥ पादन्यासैर्भुजविधुतिभिः सस्मितैर्भ्रूविलासैर्भज्यन्मध्यैश्चलकुचपटैः कुण्डलैर्गण्डलोलैः ॥ स्विद्यन्मुख्यः कबररशनाग्रन्थयः कृष्णवध्वो गायन्त्यस्तं तडित इव ता मेघचक्रे विरेजुः ॥ ८ ॥ उच्चैर्जगुर्नृत्यमाना रक्तकण्ठ्यो रतिप्रियाः ॥ कृष्णाभिमर्शमुदिता यद्गीतेनेदमावृतम् ॥९॥ काचित्समं मुकुन्देन स्वरजातीरमिश्रिताः ॥ उन्निन्ये पूजिता तेन प्रीयता साधु साध्विति ॥ तदेव ध्रुवमुन्निन्ये तस्यै मानं च बह्वदात् ॥ १० ॥ काचिद्रासपरिश्रान्ता पार्श्वस्थस्य गदाभृतः ॥ जग्राह बाहुना स्कन्धं श्लथद्वलयमल्लिका ॥ ११ ॥ तत्रैकांसगतं बाहुं कृष्णस्योत्पलसौरभम् ॥ चन्दनालिप्तमाघ्राय हृष्टरोमा चुचुम्ब ह ॥ १२ ॥ कस्याश्चिन्नाट्यविक्षिप्तकुण्डलत्विषमण्डितम् ॥ गण्डं गण्डे संदधत्या अदात्ताम्बूलचर्वितम् ॥१३॥ नृत्यन्ती गायती काचित्कूजन्नूपुरमेखला ॥ पार्श्वस्थाऽच्युतहस्ताब्जं श्रान्ताऽधात्स्तनयोः शिवम् ॥ १४ ॥ गोप्यो लब्ध्वाच्युतं कान्तं श्रिय एकान्तवल्लभम् ॥ गृहीतकण्ठ्यस्तद्दोर्भ्यां गायन्त्यस्तं विजह्रिरे ॥ १५ ॥ ॥ ॥

इदं विश्वम् ॥ ९ ॥ मुकुन्देन सह स्वरजातीः षड्जादिस्वरालापगतीः। अमिश्रिताः कृष्णोन्नीताभिरसंकीर्णाः। प्रीयमाणेन संमानिता तज्जात्युन्नयनमेव ध्रुवं ध्रुवाख्यं तालविशेषं कृत्वा उन्निन्ये उन्नीतवती ॥ १० ॥ एवं नृत्यगीतादिना श्रीकृष्णसंमानितानां तासामतिप्रीतिविलसितं वृत्तमाह—काचिदिति। श्लथन्ति वलयानि मल्लिकाश्च यस्याः सा ॥ ११ ॥ उत्पलस्य सौरभं यस्य तं बाहुम् ॥ १२ ॥ नाट्येन नृत्येन विक्षिप्तयोश्चञ्चलयोः कुण्डलयोस्त्विषेण त्विषा मण्डितं गण्डं कपोलं तथाभूते स्वगण्डे संदधत्याः संयोजयन्त्याः ॥ १३ ॥ कूजती नूपुरे मेखला च यस्याः सा ॥ १४ ॥ एवमन्या अपि गोप्यो यथायथं नानाविभ्रमैर्विजह्रुरित्याह—गोप्य इति ॥ १५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

१ पादानां न्यासैः नृत्यगतिविशेषैः। २ नृत्यमाना इति नृत्यकालेऽपि गानं शानजार्षः। यद्वा ताच्छील्यादौ शानच्। यद्वा नृत्येन मानः कृष्णकृतो यासाम्। ३ गदां नटवृन्दाधिपत्युचितां गदाकारां बिभर्तीति यद्वा गदति वर्णानिति गदा वंशी तां बिभर्तीति वेति तोष०। ४ नृत्येन विक्षिप्ते चञ्चले कुण्डले च स्वाभाविकी गण्डत्विट् च तत्समाहारस्त्विषं तेन मण्डितमिति भाति। 'द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्' इति टच्।

तत्र वादकेषु गायकेषु गन्धर्वकिन्नरादिषु रसावेशेन मुह्यत्सु चान्यामेव वाद्यादिसम्पत्तिं दर्शयन् राससंभ्रममाह—कर्णोत्पलैरिति। कर्णोत्पलैश्चालकविटङ्कैरलकालंकृतैः कपोलैश्च घर्मैश्च वक्त्रेषु श्रीः शोभा यासां ताः। घोषाः किङ्किण्यः। वलयनूपुरघोषैर्वाद्यैर्वादित्रैः स्वकेशेभ्यः स्रस्ताः स्रजो यासां ताः। एतेन तालगतिसंतुष्टाः केशाः सशिरःकम्पं पादेषु पुष्पवृष्टिमिवाकुर्वन्नित्युत्प्रेक्षितम्। भगवता सह ननृतुः। क। भ्रमरा एव गायका यस्यां राससभायाम् ॥१६॥ यथा गोप्यो नानाविभ्रमैर्भगवता सह विजह्रुरेवं भगवानपि स्वविलासैस्ताभिः सह रेम इत्याह—एवमिति। तद्विलासानभिभूतस्यैव रतौ दृष्टान्तः—यथार्भक इति। स्वप्रतिबिम्बैर्विभ्रमः क्रीडा यस्य स इव। अनेनैतद्दर्शितम्—स्वीयमेव सर्वकलाकौशलं सौगन्ध्यलावण्यमाधुर्यादि च तासु संचार्य ताभिः सह रेमे यथार्भकः स्वप्रतिबिम्बैरिति ॥ १७ ॥ तास्तु भगवद्विलासैराकुला बभूवुरित्याह—तदङ्गेति। तस्याङ्गसङ्गेन प्रकृष्टा मुत्प्रीतिस्तया आकुलान्यवशानीन्द्रियाणि यासां ताः विश्लथबन्धान्केशादीनञ्जसा प्रतिव्योढुं यथापूर्वं धर्तुं नालं न समर्था बभूवुः। विस्रस्ता माला आभरणानि च यासां ताः ॥ १८ ॥ न केवलं ता एवाकुले-

कर्णोत्पलालकविटङ्ककपोलघर्मवक्त्रश्रियो वलयनूपुरघोषवाद्यैः ॥ गोप्यः समं भगवता ननृतुः स्वकेशस्रस्तस्रजो
भ्रमरगायकरासगोष्ठ्याम् ॥ १६ ॥ एवं परिष्वङ्गकराभिमर्शस्निग्धेक्षणोद्दामविलासहासैः ॥ रेमे रमेशो व्रजसु-
न्दरीभिर्यथार्भकः स्वप्रतिबिम्बविभ्रमः ॥ १७ ॥ तदङ्गसङ्गप्रमुदाकुलेन्द्रियाः केशान्दुकूलं कुचपट्टिकां वा ॥
नाञ्जः प्रतिव्योढुमलं व्रजस्त्रियो विस्रस्तमालाभरणाः कुरूद्वह ॥ १८ ॥ कृष्णविक्रीडितं वीक्ष्य मुमुहुः खेचर-
स्त्रियः ॥ कामार्दिताः शशाङ्कश्च सगणो विस्मितोऽभवत् ॥ १९ ॥ कृत्वा तावन्तमात्मानं यावतीर्गोपयोषितः ॥
रेमे स भगवांस्ताभिरात्मारामोऽपि लीलया ॥ २० ॥ तासामतिविहारेण[2] श्रान्तानां वदनानि सः ॥ प्रामृजत्क-
रुणः प्रेम्णा शन्तमेनाङ्ग पाणिना ॥ २१ ॥ गोप्यः स्फुरत्पुरटकुण्डलकुन्तलत्विड्गण्डश्रिया सुधितहासनिरी-
क्षणेन ॥ मानं दधत्य ऋषभस्य जगुः कृतानि पुण्यानि तत्कररुहस्पर्शप्रमोदाः ॥ २२ ॥ ॥

न्द्रियाः किंतु देव्योऽपीत्याह—कृष्णविक्रीडितमिति। किंच शशाङ्कश्चेति। अनेनैतत्सूचितम्—शशाङ्केन विस्मितेन गतौ विस्मृतायां ततः प्राक्तनाः सर्वेऽपि ग्रहास्तत्र तत्रैव तस्थुस्ततश्चातिदीर्घासु रात्रिषु यथासुखं विजह्रुरिति ॥ १९ ॥ किंच कृत्वेति। अयं भावः—'कात्यायनि महामाये महायोगिन्यधीश्वरि ॥ नन्दगोपसुतं देवि पतिं मे कुरु ते नमः ॥' इति प्रत्येकं ताभिः प्रार्थनाद्भगवतापि—'यातावला व्रजं सिद्धा मयेमा रंस्यथ क्षपाः' इति तथैव प्रतिश्रुतत्वात्तावन्तमात्मानं कृत्वा रेमे इति। यावतीर्यावत्यः ॥ २० ॥ कृपातिशयमाह—तासामिति ॥२१॥ ततोऽतिहृष्टानां गोपीनां चरितमाह—गोप्य इति। स्फुरतां स्वर्णकुण्डलानां कुन्तलानां च त्विषा गण्डेषु या श्रीस्तया सुधितेनामृतायितेन हाससहितेन निरीक्षणेन च ऋषभस्य पत्युः कृष्णस्य मानं दधत्यः पूजां कुर्वत्यस्तत्कर्माणि जगुः। तस्य कररुहैर्नखैः स्पर्शेन प्रमोदो यासां ताः ॥ २२ ॥ ॥ ॥ ॥

१ अञ्जसा अनुसंधानपूर्वकम्। २ 'तासां रतिविहारेण' इति पाठः। ३ ग्रहास्तस्थुरिति तल्लीलामाधुर्येण नदीप्रवाहस्येव सवायुकस्य शिशुमारचक्रप्रवाहस्यैव स्तब्धत्वं प्रतिपादितमिति ज्ञेयमिति तोष०।

अथ जलकेलिमाह—ताभिरिति। तासामङ्गसङ्गेन घृष्टा संमर्दिता या स्रक् तस्याः अत एव तासां कुचकुङ्कुमेन रञ्जितायाः संबन्धिभिर्गन्धर्वपालिभिर्गन्धर्वपा गन्धर्वपतय इव गायन्तो येऽलयस्तैरनुद्रुतोऽनुगतः स कृष्णो वाः उदकमाविशत्। भिन्नसेतुर्विदारितवप्रः स्वयं चातिक्रान्तलोकवेदमर्यादः ॥२३॥ स्वरतिरात्मारामोऽपि अत्र गोपीमण्डलेऽम्भसि वा ॥ २४ ॥ स्थलजलक्रीडे दर्शिते वनक्रीडां दर्शयति—ततश्चेति। यमुनाया उपवने जलस्थलप्रसूनानां गन्धो यस्मिंस्तेनानिलेन जुष्टानि दिशां तटान्यन्ता यस्मिन्। यद्वा दिशश्च तटं स्थलं च यस्मिन्नुपवने। भृङ्गाणां प्रमदानां च गणैरावृतः ॥ २५ ॥ रासक्रीडां निगमयति—एवमिति। स कृष्णः सत्यसंकल्पोऽनुरागिस्त्रीकदम्बस्य एवं सर्वा निशाः सेवितवान्। शरत्काव्यकथारसाश्रयाः शरदि भवाः काव्येषु कथ्यमाना ये रसास्तेषामाश्रयभूता निशाः। यद्वा निशा इति द्विती-

ताभिर्युतः श्रममपोहितुमङ्गसङ्गघृष्टस्रजः स[1]कुचकुङ्कुमरञ्जितायाः ॥ गन्धर्वपालिभिरनुद्रुत आविशद्वाः श्रान्तो गजी-
भीरिभराडिव भिन्नसेतुः ॥ २३ ॥ सोऽम्भस्यलं युवतिभिः परिषिच्यमानः प्रेम्णे[2]क्षितः प्रहसतीभिरितस्ततोऽङ्ग ॥
वैमानिकैः कुसुमवर्षिभिरीड्यमानो रेमे स्वयं स्व[3]रतिरत्र गजेन्द्रलीलः ॥ २४ ॥ ततश्च कृष्णोपवने जलस्थलप्रसू-
नगन्धानिलजुष्टदिक्तटे ॥ चचार भृङ्गप्रमदागणावृतो यथा मदच्युद्द्विरदः करेणुभिः ॥ २५ ॥ एवं शशाङ्कांशुविरा-
जिता निशाः स सत्यकामोऽनुरताबलागणः ॥ सिषेव आत्मन्यवरुद्धसौरतः सर्वाः शरत्काव्यकथारसाश्रयाः ॥ २६[6] ॥
॥ राजोवाच ॥ संस्थापनाय धर्मस्य प्रशमायेतरस्य च ॥ अवतीर्णो हि भगवानंशेन जगदीश्वरः ॥ २७ ॥ स कथं
धर्मसेतूनां वक्ता कर्ताभिरक्षिता ॥ प्रतीपमाचरद्ब्रह्मन्परदाराभिमर्शनम् ॥ २८ ॥ आप्तकामो यदुपतिः कृतवान्वै
जुगुप्सितम् ॥ किमभिप्राय एतं नः संशयं छिन्धि सुव्रत ॥ २९ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ धर्मव्यतिक्रमो दृष्ट
ई[4]श्वराणां च साहसम् ॥ तेजीयसां न दोषाय व[5]ह्नेः सर्वभुजो यथा ॥ ३० ॥ नैतत्समाचरेज्जातु मनसापि ह्यनीश्वरः ॥
विनश्यत्याचरन्मौढ्याद्यथा रुद्रोऽब्धिजं विषम् ॥ ३१ ॥ ॥ ॥ ॥

याऽत्यन्तसंयोगे। शृङ्गाररसाश्रयाः[6] शरदि प्रसिद्धाः काव्येषु याः कथास्ताः सिषेवे इति। एवमप्यात्मन्येवावरुद्धः सौरतश्चरमधातुर्नतु स्खलितो यस्येति कामजयोक्तिः ॥२६॥२७॥ प्रतीपं प्रतिकूलाधर्ममित्यर्थः। आचरत् कृतवान्। न चेदमधर्ममात्रं कलञ्जभक्षणादिवत्किंतु महासाहसमित्याह—परदाराभिमर्शनमिति ॥ २८ ॥ आप्तकामस्य नायमधर्म इति चेद्यद्येवं कामाभावान्निन्दितं केनाभिप्रायेण कृतवानिति पृच्छति—आप्तकाम इति ॥ २९ ॥ परमेश्वरे कैमुतिकन्यायेन परिहर्तुं सामान्यतो महतां वृत्तमाह—धर्मव्यतिक्रम इति। साहसं च दृष्टं प्रजापतीन्द्रसोमविश्वामित्रादीनाम्। तच्च तेषां तेजस्विनां दोषाय न भवतीति ॥ ३० ॥ तर्हि 'यद्यदाचरति श्रेष्ठः' इति न्यायेनान्योऽपि कुर्यादित्याशङ्क्याह—नैतदिति। अनीश्वरो देहादिपरतन्त्रः यथा रुद्रव्यतिरिक्तो विषमाचरन्भक्षयन् ॥ ३१ ॥

१ 'स्वकुचकुङ्कुम' इति पाठः। २ 'प्रेम्णोक्षितः' इत्यपि पाठः। ३ स्वरतिः आत्मारामोऽपि, यद्वा स्वासु तासु रतिर्यस्य, किंवा स्वा असाधारणी रतिर्जलक्रीडा यस्य। ४ ईश्वराणां कर्मादिपारतन्त्र्यहीनानाम्। ५ वह्नेः सर्वभुक्त्वं यथा नापावित्र्यायेति। ६ शरत्काव्यकथाः शरदि सर्वदेशकालकविभिर्यावत्यो वर्णयितुं शक्यन्ते तावतीः कथाः सिषेवे आचचार।